

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ Σ. ΣΤΑΜΑΤΗ

Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΚΛΙΝΙΚΗΣ

Ο Ίπποκράτης και η μάνια

στις ΕΠΙΔΗΜΙΕΣ I-VII ΤΟΥ CORPUS HIPPOCRATICUM
και στη ΔΥΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Δ Ι Δ Α Κ Τ Ο Ρ Ι Κ Η Δ Ι Α Τ Ρ Ι Β Η

Α Ρ Ι Σ Τ Ο Τ Ε Λ Ε Ι Ο Π Α Ν Ε Π Ι Σ Τ Η Μ Ι Ο Θ Ε Σ Σ Α Λ Ο Ν Ι Κ Η Σ
Φ Ι Λ Ο Σ Ο Φ Ι Κ Η Σ Χ Ο Λ Η • Τ Μ Η Μ Α Ψ Υ Χ Ο Λ Ο Γ Ι Α Σ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
2019

Vierge, The Electrotherapy Laboratory of the Salpêtrière,
Le monde illustré, August 14, 1887. Από το βιβλίο του Georges Didi-Huberman (2003).
Invention of Hysteria —Charcot and the Photographic Iconography of the Salpêtrière. MIT
Press

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ♦ ΤΜΗΜΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ Σ. ΣΤΑΜΑΤΗ

Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΚΛΙΝΙΚΗΣ

Ο Ιπποκράτης και η μανία στις Επιδημίες I-VII του Corpus Hippocraticum και στη Δυτική

Επιστημονική Παράδοση

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Υποβλήθηκε στο Τμήμα Ψυχολογίας
Ημερομηνία Προφορικής Εξέτασης: 6 Σεπτεμβρίου 2019

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ:

Κώστας Μπαϊρακτάρης-Αν. Καθηγητής

ΜΕΛΗ:

Μαρία Δικαίου-Καθηγήτρια

Σκεύος Παπαϊωάννου-Ομότιμος Καθηγητής

ΕΠΤΑΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Κώστας Μπαϊρακτάρης-Αν. Καθηγητής

Μαρία Δικαίου-Καθηγήτρια

Σκεύος Παπαϊωάννου-Ομότιμος Καθηγητής

Ευαγγελία Φίγγου-Αν. Καθηγήτρια

Δημήτριος Πλουμπίδης-Ομότιμος Καθηγητής

Αναστασία Ευκλείδη-Ομότιμη Καθηγήτρια

Γρηγόριος Αμπατζόγλου-Καθηγητής

© Παναγιώτα Σ. Σταμάτη

© Α.Π.Θ.

Η Αρχαιολογία της Κλινικής: Ο Ίπποκράτης και η μανία στις Έπιδημίες I-VII του Corpus Hippocraticum και στη Δυτική Επιστημονική Παράδοση

«Η έγκριση της παρούσης Διδακτορικής Διατριβής από το Τμήμα Ψυχολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέως» (Ν. 5343/1932, άρθρο 202, παρ. 2)

*Στη μνήμη του πατέρα μου Σωτηρίου Σταμάτη
στη μητέρα μου Ανδρονίκη Σταμάτη
στον αδελφό μου Αθανάσιο Σταμάτη*

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	xv
ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	19
ΜΕΡΟΣ Α΄ ~ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΕΡΕΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	31
Εισαγωγή	33
Προβλήματα.....	35
Το «Υποκείμενο» της Γνώσης.....	38
Ο μεγάλος Δημιουργός.....	42
(1) Ο δ η μ ι ο υ ρ γ ό ς είναι «μια ιστορική και ενδεχομενική κατασκευή».....	46
(2) ο δ η μ ι ο υ ρ γ ό ς είναι «μια μεταβλητή και σύνθετη λειτουργία του λόγου» .	48
(3) ο δ η μ ι ο υ ρ γ ό ς είναι «μια ιδεολογική φιγούρα με την οποία εμποδίζουμε την εξάπλωση του νοήματος»	50
Σχόλια και Εφαρμογές: Η περίπτωση του Ίπποκράτη	51
ΜΕΡΟΣ Β΄ ~ ΑΝΑΛΥΣΗ ΑΡΧΕΙΑΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ	55
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο ~ ΊΠΠΟΚΡΑΤΗΣ	57
Ερωτήματα του κεφαλαίου	59
Εισαγωγή	59
Ο Ιπποκράτης.....	62
(1) Τοῦ Ίπποκράτους ὁ βίος	62
(2) Τα «Ψευδεπίγραφα»	64
(3) Οι πηγές και η νεότερη επιστημονική παράδοση.....	66
Ο Ιπποκράτης τον 19 ^ο αι. μ.Χ.	70
Ο Ιπποκράτης και η γαλλική Νεοϊπποκρατική Ιατρική	72
Ο Ιπποκράτης-Παρατηρητής και «η ελληνική ιατρική ή η ιατρική της παρατήρησης»	75
(«La médecine grecque ou d'observation»)	75
Συμπεράσματα 1 ^{οῦ} κεφαλαίου	81
ΚΕΙΜΕΝΑ –ΠΗΓΕΣ	84

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2° ~ 'ΕΠΙΔΗΜΙΕΣ	91
Ερωτήματα του κεφαλαίου.....	93
Εισαγωγή	93
Προβληματική για τον Χαρακτήρα των Έπιδημιών.....	94
Ποιο είναι το περιεχόμενο των Επιδημιών;.....	97
ΟΜΑΔΑ Α.....	99
ΟΜΑΔΑ Β.....	103
ΟΜΑΔΑ Γ	104
Διάδοση και Πρόσληψη των Επιδημιών	104
Οι Κλασικοί	104
Οι Αλεξανδρινοί.....	107
Η ρωμαϊκή εποχή	110
Η Λατινική Δύση	113
Η Ελληνική Ανατολή	115
Οι Άραβες.....	116
Οι Δυτικοί: Η επιστροφή.....	118
Η Αναγέννηση και ο Διαφωτισμός	120
Συμπεράσματα 2 ^{ου} Κεφαλαίου:.....	126
ΚΕΙΜΕΝΑ – ΠΗΓΕΣ	128

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3° ~ ΜΑΝΙΑ	131
Ερωτήματα του Κεφαλαίου	133
Εισαγωγή	133
Σημειώσεις για τη λέξη(-έννοια) της μανίας στο υποκρατικό λεξιλόγιο	139
(1): «μαίνομαι»	140
(2): «μανία»	143
(3): «έκμαιώ»	145
(4): «ὕπομαινομαι».....	146
(5): «μανικός»	147
(6): «μανιώδης».....	147
(7), (8), (9): «μανικῶς», «τυφομανίη», «οίστρομανίη»	147

Η «μανία» στις αρχαίες Επιδημίες	148
Η μανία τον 2 ^ο αι. μ.Χ.	155
Η μανία τον 19 ^ο μ.Χ. αιώνα.....	155
Συμπεράσματα 3 ^{ου} κεφαλαίου	158
ΚΕΙΜΕΝΑ – ΠΗΓΕΣ.....	161
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο ~ ΜΕΘΟΔΟΣ	169
Ερωτήματα του κεφαλαίου.....	171
«Οὕτως ἂν ἡ ὁδός»: Μέθοδος στα βιβλία των Επιδημιών	171
(1) «χῶραι», «οικήσεις»	175
(2) «καταστάσεις τῶν ὠρέων».....	176
(3) ἐκ τοῦ ἔθους, ἐκ τῆς διαίτης, ἐκ τῶν ἐπιτηδευμάτων, ἐκ τῆς ἡλικίης ἐκάστου....	179
(4) ἐκ τούτων καὶ ὅσα δια τούτων σκεπτέον	181
Ο 19 ^{ος} αιώνας και το πρότυπο των Επιδημιών	186
Η Ανάλυση και η μέθοδος του ‘Πατέρα της Ιατρικής’	188
Η ιατρική της παρατήρησης (médecine grecque ou d’observation) στο εσωτερικό της Κλινικής.....	190
Η ιατρική της Παρατήρησης και ο Pinel.....	195
(1) Nosographie Philosophique.....	195
(2) La Médecine Clinique.....	197
(3) Traité sur l’Aliénation mentale.....	203
Συμπεράσματα 4 ^{ου} Κεφαλαίου:	210
ΚΕΙΜΕΝΑ – ΠΗΓΕΣ.....	213
ΣΥΖΗΤΗΣΗ	221
ΠΕΡΙΛΗΨΗ/ABSTRACT	233
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ	237
<i>ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΤΙΚΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΩΝ</i>	239
<i>ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1.1 & 1.2 ~ PHILIPPE PINEL</i>	254
<i>ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1.3 ~ ΟΙ «ΕΠΙΔΗΜΙΕΣ» του PHILIPPE PINEL</i>	299

<i>ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1.4 ~ «ΙΣΤΟΡΙΚΑ» ΤΟΥ PHILIPPE PINEL.....</i>	<i>310</i>
<i>ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2.1 ~ ΛΕΞΙΛΟΓΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΡΑΦΡΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΤΗ ΜΑΝΙΑ ΣΤΙΣ ΕΠΙΔΗΜΙΕΣ I-VII ΚΑΙ ΣΤΟ CORPUS HIPPOCRATICUM</i>	<i>319</i>
<i>ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2.2 ~ ΊΠΠΟΚΡΑΤΗΣ.....</i>	<i>340</i>
<i>ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ~ΓΑΛΗΝΟΣ.....</i>	<i>375</i>
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	393

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η εργασία με τίτλο «Η Αρχαιολογία της Κλινικής: Ο Ιπποκράτης και η μανία στις Έπιδημίες I-VII του Corpus Hippocraticum και στη Δυτική Επιστημονική Παράδοση» μελετά τους τρόπους νοσηματοδότησης του «Ιπποκράτη» από τα μέλη της Παρισινής Κλινικής Σχολής.¹ Στόχος της είναι να κατανοήσει τη λειτουργία που υπηρέτησε ο αρχαίος «δημιουργός» στο εσωτερικό του λόγου των γάλλων Κλινικών γιατρών κατά τη διάρκεια των κρίσιμων δεκαετιών 1790-1815. Πρόκειται για μια εποχή που σηματοδοτεί τη μετάβαση προς τη σύγχρονη ιατρική και συνδέεται στενά με την ιστορική και θεσμική αλλαγή που περιγράφει ο Foucault στη «Γέννηση της Κλινικής» [Naissance de la clinique] (1963). Κεντρική θέση καταλαμβάνει σ' αυτή ο Philippe Pinel —ο «Γάλλος Ιπποκράτης» όπως τον αποκαλεί ο Isidore Bricheateau²— ο οποίος αναπτύσσει μια νέα, βασισμένη στην κλινική παρατήρηση, μεθοδολογία πάνω στην οποία οικοδομείται η οργανικά-σωματικά προσανατολισμένη Ψυχιατρική με όλες τις ερμηνείες του Αποκλίνοντος-Παράλογου ατόμου που αυτή συνεπάγεται ευθύς εξαρχής (Μπαϊρακτάρης, 1994). Στο «Nosographie philosophique; ou, Méthode de l'analyse appliquée à la médecine» (1798) η μεθοδολογία αυτή αποδίδεται στον Ιπποκράτη: «Peut-on ne point admirer la méthode de l'analyse adoptée par le père de la médecine, comme la seule vraie, a seule invariable dans la recherche de la vérité». Η χαρακτηριστική αυτή προσοικείωση του Ιπποκράτη, η οποία επανέρχεται το 1800 στο «Traité»³ και το 1802 στο «La médecine clinique»⁴ θέτει σημαντικά ερωτήματα για τους τρόπους δεξίωσης

¹ Βλ. Caroline Hannaway και Ann La Berge (1998).

² Βλ. Bricheateau (1827) 296: «Pinel était, comme chacun sait, grand partisan de la médecine grecque qu'il avait étudiée à fond et remise en honneur parmi nous ce qui lui a fait décerner le titre d'Hippocrate français et de restaurateur de la médecine d'observation».

³ Βλ. Pinel, *Traité*, An VIII-IX, 1800-1, ix.

⁴ Βλ. Pinel, *MC*, 1802, 293.

και τις ιδεολογικές χρήσεις της αρχαίας ιατρικής αυθεντίας από τους αρχηγέτες της Παρισινής Κλινικής Σχολής.

Για την εκπόνηση της διατριβής θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επόπτη μου, Κώστα Μπαϊρακτάρη, Αναπληρωτή Καθηγητή του Τμήματος Ψυχολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης για την πολυετή στήριξη, την υπομονή και την εμπιστοσύνη του και τα δυο μέλη της επιτροπής, την Μαρία Δικαίου, Καθηγήτρια του Τμήματος Ψυχολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης για την πολύτιμη συμβολή της στη διόρθωση και την οργάνωση της εργασίας, και τον Σκεύο Παπαϊωάννου, Ομότιμο Καθηγητή του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης για τις χρήσιμες συμβουλές του.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον Δημήτριο Λυπουρλή, Ομότιμο Καθηγητή του Τμήματος Φιλολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, για τη βοήθεια και την καθοδήγησή του στα πρώτα στάδια της διατριβής. Σε δική του υπόδειξη οφείλεται η επιλογή των κειμένων των «Επιδημιών» του *Corpus Hippocraticum*.

Ευχαριστώ πολύ την Ευαγγελία Φίγγου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Τμήματος Ψυχολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, για την αμέριστη προσοχή, το ενδιαφέρον και τη στήριξή της καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της εργασίας και την Αφροδίτη Μπάκα, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Ψυχολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, για την ενθάρρυνσή της.

Σε διάφορα στάδια και πεδία της διατριβής συνέβαλαν με τις απόψεις και τις συμβουλές τους ο Άρης Στυλιανού, Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Πολιτικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ο Γεώργιος Ζωγραφίδης, Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Φιλοσοφίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ο Παντελής Νίγδελης,

Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Ξεχωριστή είναι η οφειλή στους αγαπημένους μου φίλους Θανάση Πέτρου, Μυρτώ Σηφάκη, Γιώτα Αλευρά, Δημήτρη Σμυρνιώτη για την επιμέλεια των μεταφράσεων των Άγγλων και Γάλλων Νεοϊπποκρατικών του 17^{ου}, 18^{ου} και 19^{ου} αι. μ.Χ. Ο Θανάσης Πέτρου και η Μυρτώ Σηφάκη επιμελήθηκαν τις μεταφράσεις των «Nosographie Philosophique» (I, II), «La médecine clinique» του Philippe Pinel του ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΟΣ I. Οι (για πρώτη φορά μεταφρασμένες στην ελληνική) κλινικές αφηγήσεις της «Nosographie Philosophique» (I, II) και της «La médecine Clinique» διορθώθηκαν -ως προς το τεχνικό και ιατρικό τμήμα τους- από τον ιατρό Δημήτρη Σμυρνιώτη. Στη Γιώτα Αλευρά χρωστώ την επιμέλεια αποσπασμάτων από τις αγγλικές εκδόσεις των Thomas Sydenham («The Works of Thomas Sydenham», Sydenham Society, 1848-50), Philippe Pinel («A treatise on Insanity», London: Messers, Cadell & Davies, Strand, 1806), Jean Étienne Dominique Esquirol («Mental maladies. A treatise on insanity», Philadelphia: Lea and Blanchard, 1845).

Πολλά ευχαριστώ στον Θανάση Πέτρου για το εξώφυλλο της διατριβής.

Η διατριβή είναι αφιερωμένη στον πατέρα μου Σωτήριο Σταμάτη που με στήριξε με τόση δύναμη και πέθανε πριν ολοκληρωθεί η εργασία.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

*«Qu'est-ce que le fondateur d'une discipline?
Que peut signifier le «retour à...» comme moment
décisif dans la transformation d'un champ de discours?»
Michel Foucault — Qu'est-ce qu'un auteur ?*

Τα κίνητρα για την πραγματοποίηση της Διατριβής ήταν πολλαπλά.

Ο αρχικός προβληματισμός γεννήθηκε στο πλαίσιο της μεταπτυχιακής εργασίας με τίτλο «*μαινόμενος δὲ ἄν τις ἦ, μὴ φανερός ἔστω κατὰ πόλιν*» (Πλάτων, Νόμοι, ΙΑ΄, 934c) (Πλάτων, Νόμοι, ΙΑ΄, 934c) που εκπονήθηκε στο Τμήμα Ψυχολογίας του Α.Π.Θ.⁵

Η επεξεργασία των πρώτων σκέψεων και η προσέγγιση του ειδικού πεδίου της υποκρατικής ιατρικής απαίτησε πολυάριθμες συζητήσεις με ειδικούς μελετητές των κλασικών επιστημών. Σημαντικές, ως προς αυτό, υπήρξαν οι υποδείξεις του καθηγητή Δημήτριου Λυπουρλή. Ο κ. Λυπουρλής υπέδειξε προς μελέτη τα αρχεία των Επιδημιών. Οι Επιδημίες ήταν 7 ανώνυμες πραγματείες του Corpus Hippocraticum που επανέρχονταν στον αρχαίο και στον νεότερο ιατρικό λόγο και αποκτούσαν κεντρική θέση στο έργο των εκπροσώπων της «Παρισινής Σχολής» μιας πρωτοποριακής ομάδας γιατρών των Ph. Pinel, P.J.G. Cabanis, M.Fr.X. Bichat, P.J. Desault, J.L. Alibert, R.Th.H. Laennec που είχε συνδεθεί με τη γέννηση της νεότερης κλινικής ιατρικής και ψυχιατρικής. Τα έργα είχαν συγκεντρώσει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον τα τελευταία χρόνια από ιστορικούς, φιλόλογους και κλασικιστές που είχαν αναλύσει τις αρχαίες πραγματείες⁶ και τη

⁵ Αδημοσίευτη Διπλωματική Εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2005. Για τη σύνδεση του απώτερου παρελθόντος με σύγχρονους προβληματισμούς βλ. Μπαϊρακτάρης (2018).

⁶ Deichgräber (1982), Langholf (1990), van der Eijk (2012), Manetti, Roselli (1982), Santos (2012), Holmes (2012)

σημασία τους για την παράδοση του Γαληνού,⁷ τον μεσαιωνικό Αραβικό,⁸ τον Αναγεννησιακό και μετα-Αναγεννησιακό επιστημονικό πολιτισμό.⁹ Σπανιότερη (έως ανύπαρκτη) φαινόταν ωστόσο να είναι η μελέτη της σχέσης των κειμένων με τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό.¹⁰ Αυτό το κενό παρουσίαζε πρόσθετο ενδιαφέρον. Οι Επιδημίες είχαν χρησιμοποιηθεί ως σημείο αναφοράς από σημαντικούς εκπροσώπους της εμπειρικής γνωσιολογίας και της ιατρικής θεωρίας του 16^{ου}- 17^{ου} αι. μ.Χ. όπως ο Francis Bacon (1561-1626) και οι επιδημιολόγοι Guillaume de Baillou (1538-1616) και Thomas Sydenham (1624-1689). Εξίσου σημαντική ήταν η θέση των έργων στον λόγο των εκπροσώπων της «Παρισινής Κλινικής Σχολής»: αναφορές στις Επιδημίες απαντούσαν στο έργο του πρωτεργάτη και μεταρρυθμιστή της γαλλικής Κλινικής Ιατρικής P.J.G. Cabanis «*Coup d'oeil sur les révolutions et sur la réforme de la médecine*» (1804)· στη διατριβή του εισηγητή της διαγνωστικής μεθόδου της έμμεσης ακρόασης R.Th.H. Laennec «*Propositions sur la Doctrine d'Hippocrate relativement à la médecine pratique*» (1804)· στην έρευνα του «θεμελιωτή» της γαλλικής Ψυχιατρικής Ph. Pinel «*La médecine clinique rendue plus précise et plus exacte par l'application de l'analyse; ou, Recueil et résultat d'observations sur les maladies aiguës, faites à la Salpêtrière*» (1802)· στο έργο του εμπνευστή του νόμου του 1838 J.É.D. Esquirol¹¹ και πλήθους άλλων γιατρών της περιόδου 1790-1815 που σηματοδοτούσε τη μετάβαση προς τη σύγχρονη ιατρική και συνδεόταν στενά με την ιστορική και θεσμική αλλαγή που περιέγραφε ο Foucault στο «*Η Γέννηση της Κλινικής*» («*Naissance de la clinique*», 1963).

⁷ Vagelpohl (2011, 2012)· Lloyd (2009)

⁸ Pormann (2008, 2012)· Millán (1999)

⁹ Pomata (2005), Siraisi (1990, 2007)

¹⁰ Pigeaud (1975, 1988, 1995, 2001)

¹¹ Σε αυτόν ακριβώς τον νόμο βασίστηκε ο Νόμος ΨΜΒ του 1862 «Περί συστάσεως Φρενοκομείων». Κατά τον Αμπατζόγλου ο νόμος καθιέρωνε: α) την αντίληψη για τον ψυχασθενή ως επικίνδυνου, β) την πίστη στη θεραπευτική απομόνωση και γ) την ευαισθησία ενάντια στην αυθαιρεσία.

Όλα αυτά συναρτούσαν τα μνημεία της ελληνικής κλασικής Αρχαιότητας με ένα ιδιαίτερα σημαντικό πεδίο έρευνας της ιστορίας της ψυχολογίας¹² και της ψυχιατρικής.

Ταυτοχρόνως, οι εργασίες του Foucault μετατόπιζαν την προσοχή μας στα ερωτήματα που έθετε η αυθεντία των «κλασικών» κειμένων· η λειτουργία των αρχαίων Δ η μ ι ο υ ρ γ ώ ν · ο ρόλος «θεμελιωδών» αγορεύσεων της Δυτικής Επιστημονικής Παράδοσης στο εσωτερικό νεότερων ιστορικών σχηματισμών.

Τα ερωτήματα αυτά, έτσι όπως τα είχε επεξεργαστεί η νεότερη ιστορικοφιλοσοφική σκέψη, οδηγούσαν σε μια εναλλακτική θεωρητική και μεθοδολογική κατεύθυνση που μπορούσε υπερβαίνοντας τους διαπιστωμένους περιορισμούς της καθιερωμένης ιστορίας των ιδεών να συνδέσει την έρευνα της «ιπποκρατικής» ιατρικής με τον προβληματισμό της ιστορίας των επιστημών (Biagioli και Galison, 2003), όπως και της κοινωνιολογίας (Woolgar, 1993· Baehr, 2002· How, 2016), της γλωσσολογίας (Lakoff, 2005), της πολιτισμικής ιστορίας (Chartier, 1996· Hesse, 1990), των λογοτεχνικοκριτικών και των νομικών σπουδών (Woodmansee, 1984· Saunders, 1992).

Η ίδια κατεύθυνση ήταν σημαντική για δυο επιπλέον λόγους. Πρώτον, γιατί συγκέντρωνε και συνόψιζε υπό το γενικό θέμα του Δημιουργού στοιχεία που η έρευνα αντιμετώπιζε συνήθως διακριτά (τον Ιπποκράτη, τα αρχεία των Επιδημιών, τη μανία, την ιπποκρατική μέθοδο του παρατηρείν) και, δεύτερον, γιατί πρότεινε έναν εναλλακτικό τρόπο κατανόησής τους υπό το πρίσμα της Αρχαιολογίας του Foucault.

¹² Η θέση της Ιπποκρατικής Ιατρικής και του Ιπποκρατικού Έργου σε ιστορικά έργα της Ψυχολογίας θα άξιζε ίσως να αποτελέσει αντικείμενο μιας μελλοντικής μελέτης. Η σημασία της αποδεικνύεται ήδη στις πρώτες εργασίες των George Sydney Brett (1913) και Otto Klemm (1911). Βλ. λ.χ. για τον Klemm (1911) στην ενότητα για την ψυχολογική μέθοδο (Psychological method), 213-4, και για τον Brett, τ. 2, 1912, 47-52 (για τον Ιπποκράτη), Brett, τ. 2, 1921, 49, 148 (για τον Bacon και τον Ιπποκράτη), 376-9 (για τον Cabanis και τον Ιπποκράτη).

Ο Foucault, όπως παρατηρεί ο Gutting (2006: 42), «είδε το ιστορικό του έργο να διαφέρει από το καθιερωμένο έργο της ιστορίας των ιδεών» και το περιέγραψε ως «Αρχαιολογία». Η Αρχαιολογία ήταν μια «απρόσωπη» ιστορία. Δεν ενδιαφερόταν τόσο για τους μεγάλους Δημιουργούς —όπως ο «Ιπποκράτης», ο «Αριστοτέλης», ο «Γαληνός», ο «Galileo», ο «Newton», κ.ο.κ.— όσο για το τι τους καθιστούσε εφικτούς. Εξ ου και η έμφαση στην εισαγωγή ενός νέου τρόπου ερωματοθεσίας:¹³ Δε θα ακούμε πλέον τα αναμασημένα για τόσο πολύ ερωτήματα: «ποιος, αλήθεια, μίλησε; Είναι πράγματι αυτός και όχι κάποιος άλλος; Με τι είδους αυθεντικότητα ή πρωτοτυπία¹⁴; Και ποιο μέρος του βαθύτερου εαυτού του εξέφρασε με το λόγο του», όπως λέει χαρακτηριστικά ο Foucault. Αλλά: «Πώς, κάτω από ποιες συνθήκες και με ποιες μορφές μπορεί ένα δημιουργικό υποκείμενο να εμφανίζεται στην τάξη του λόγου; Τι θέσεις μπορεί να καταλαμβάνει σε κάθε τύπο λόγου, τι λειτουργίες μπορεί να υπηρετεί;». Υπ' αυτό το πρίσμα, η εργασία επιχείρησε να μελετήσει τη λειτουργία του «Ιπποκράτη» στο πεδίο της γαλλικής κλινικής ιατρικής κατά τα έτη 1790-1815, στο διάστημα δηλαδή που μεσολαβεί από την έναρξη της Γαλλικής Επανάστασης έως το τέλος της πρώτης Αυτοκρατορίας.

Την περίοδο αυτή ο Ιπποκράτης εμφανίζεται (i) ως θεμελιωτής (le fondateur) και μεγαλοφυΐα της κλινικής παρατήρησης (au génie observateur), (ii) ως συγγραφέας των υποδειγματικών κειμένων των Επιδημιών, (iii) ως ευρετής ενός νέου τεχνικού λεξιλογίου και μιας νέας γλώσσας περιγραφής των ασθενειών (qui

¹³ Βλ. Λάγιος (2001) 290

¹⁴ Ο Πατινώτης σημειώνει χαρακτηριστικά: «Σε ό,τι αφορά την ιστορία της επιστήμης, που μας ενδιαφέρει εδώ ειδικότερα, όλος αυτός ο προβληματισμός περί πρωτοτυπίας είναι αποτέλεσμα μιας παρωχημένης ιστοριογραφικής προσέγγισης, την οποία, ωστόσο, συνεχίζουν να ακολουθούν οι περισσότεροι ιστορικοί που ασχολούνται με το αντικείμενο: Όλα έχουν ιστορία εκτός από την επιστήμη· αλλά, κι αν ακόμα η επιστήμη έχει ιστορία, αυτή έχει τελειώσει προ πολλού». Βλ σχ. τη διατριβή του Μανώλη Πατηνώτη με τίτλο «Απόπειρες διαμόρφωσης επιστημονικού λόγου στον ελληνικό χώρο του 18ου αιώνα. Αρχές της φυσικής φιλοσοφίας στο έργο του Ευγένιου Βούλγαρη και του Νικηφόρου Θεοτόκη» (ΕΚΠΑ-ΕΜΠ, 2001).

inventa le langage propre à la méthode descriptive des maladies) και (iv) ως μεθοδολογικό πρότυπο και αρχή της ιατρικής επιστημονικής θεωρίας και πρακτικής (Hippocrate n'en doit pas moins servir de modèle).

Πρόκειται για αναπαραστάσεις του αρχαίου Δ η μ ι ο υ ρ γ ο ύ που επανενεργοποιούνται από τους αρχηγέτες της Παρισινής Κλινικής για να στηρίξουν ένα νέο ιατρικό μοντέλο που εγκαταλείπει τους φλύαρους λόγους των συστημάτων προς όφελος μιας πραγματικά επιστημονικής ιατρικής.¹⁵ Αυτού του είδους η μεταβολή φέρνει «μαζί της έναν αριθμό προαπαιτούμενων ή αναφορών» (πρόοδος της παρατήρησης, μέριμνα για την ανάπτυξη και τη διεύρυνση του πειράματος, πίστη σε ό, τι μπορούν να αποκαλύψουν τα αισθητά δεδομένα¹⁶), αλλά και νέους θεσμικούς τόπους (Κλινική) ή μεθόδους (Ανάλυση) που καθορίζουν τις αμοιβαίες θέσεις και την αλληλενέργεια ανάμεσα στον εξοπλισμό της ελληνικής ιατρικής και στα στοιχεία των νέων κλινικών επιστημών (Foucault, 2012:208-209). Στο πλαίσιο αυτό ο «Ιπποκράτης» αναγνωρίζεται ως κατεξοχήν σύμβολο της έλευσης μιας αντικειμενικής ή θετικής ή εμπειρικής επιστήμης της παρατήρησης και οι «Επιδημίες» ως αξιολογικό πρότυπο μιας μεθοδολογικής στρατηγικής με την οποία ακριβώς ο Δυτικός γιατρός εξετάζει τον άρρωστο και συντάσσει τα συμπεράσματά του¹⁷ στο εσωτερικό της νοσοκομειακής Κλινικής. Αυτή τη μετάπλαση του Ιπποκράτη και της ιατρικής του επιχειρεί να παρακολουθήσει η παρούσα Διατριβή.

Για να καταστήσει αυτή τη διεργασία φανερή στηρίζεται σε **4 άξονες**:

¹⁵ Βλ. Foucault (2012)167-8. Επίσης: το πρόσφατα δημοσιευμένο άρθρο «Western Medicine since the Renaissance» του D. Cantor (2018 : 369) που περιλαμβάνεται στον τόμο «The Cambridge Companion to Hippocrates », CUP.

¹⁶ Βλ. Foucault (2012)

¹⁷ Τη θέση αυτή επαναλαμβάνει στο έργο του ο Grmek (1989) 409. Βλ. ακόμη: Grmek (1990) 299.

- A. Συλλογή των αναφορών των κυριότερων εκπροσώπων της γαλλικής Κλινικής Ιατρικής και Ψυχιατρικής στον «Ιπποκράτη» και στην Ιατρική του παράδοση (έργα, ιδέες, έννοιες, μεθόδους).
- B. Εντοπισμός των προβλημάτων που συνεπάγονται οι *επινοητικές οικειοποιήσεις*¹⁸ τους.
- Γ. Εξέταση του υλικού της ιπποκρατικής ιατρικής ως προς τη σημασία, τις διαδικασίες δια μέσου των οποίων καταλήγει να γίνει μέρος της νεότερης Ιατρικής, της καταστατικής θέσης που αποκτά και της λειτουργίας που αναλαμβάνει στο λόγο των αρχηγτών της γαλλικής Κλινικής.
- Δ. Εξαγωγή συμπερασμάτων.

Υλικό αντλεί από:

- τα εφτά ανώνυμα νοσογραφικά αρχεία «Επιδημίες» ή «Επιδημιών» του Corpus Hippocraticum.
- τα σχόλια (Υπομνήματα) στις αρχαίες Επιδημίες (II, III, IV, VI) του Γαληνού
- τις ερμηνείες του υλικού των Έπιδημιών και της Ιπποκρατικής Παράδοσης από τους ιατρούς-συγγραφείς του 19^{ου} αιώνα και τον Pinel¹⁹

Οι ενδείξεις αυτές επιλέγονται διότι:

- συνδέονται με το έργο σημαντικών «Δημιουργών» της ευρωπαϊκής επιστημονικής λογοτεχνίας²⁰ και της «Ιπποκρατικής» παράδοσης

¹⁸ «Η ανάγνωση που οικειοποιείται ένα κείμενο και κατασκευάζει ένα νόημα που δεν είναι κατ' ανάγκη αυτό που ήθελε ο συγγραφέας ή ο εκδότης του είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα επινοητικής οικειοποίησης» με την έννοια που δίνει στον όρο ο Michel de Certeau. Βλ. σχετικά τη μεταφρασμένη συνέντευξη του 2013, του Ροζε Σαρπιέ στο περιοδικό Σύγχρονα Θέματα , τ. 121, σ. 32. Επίσης: Cantor (2016)

¹⁹ Βλ. Pigeaud (2001). Βλ. επίσης: Pinel, *NP*, τ. I, 1813, ix, xlv-xlix.

²⁰ Βλ. λ. λογοτεχνικός κανόνας στο «Λεξικό λογοτεχνικών όρων» του Abrams, μτφρ. Γιάννα Δεληβοριά και Σοφία Χατζηιωαννίδου. Αθήνα: Πατάκης (1999) 213-217.

- αποτυπώνουν μια τριπλή μετατόπιση²¹ της ιπποκρατικής ιατρικής αγόρευσης (από τις κλινικές περιγραφές του 5^{ου}/4^{ου} αι. π.Χ. στα γαληνικά σχόλια του 2^{ου} αι. μ.Χ. και στις ερμηνείες του Pinel του 19^{ου} αι. μ.Χ.)
- περιορίζουν ένα ευρύ και πολύπλοκο ερευνητικό πεδίο και μας επιτρέπουν να σημειώσουμε την ιστορική ιδιαιτερότητα της αρχαίας σκέψης και τις χρήσεις που αποκτούν τα στοιχεία της ενσωματωμένα κατά τη διαχρονική τους διαδρομή σε διαφορετικούς ιστορικούς λόγους της Κλινικής.

Ως προς τις μεταφράσεις και τις εκδόσεις αξίζει να τονιστεί ότι:

Τα 7 αρχεία των Έπιδημιών ανήκουν σε ένα από τα σημαντικότερα γραμματειακά «σώματα αυθεντίας» της Δυτικής Επιστημονικής Παράδοσης²² και συνδέονται με υψηλού κύρους εκδόσεις: το 1840-1, οι Έπιδ. I και III εκδίδονται στο Παρίσι στον 2^ο και 3^ο τόμο της μνημειώδους έκδοσης του Emile Littré, και πέντε χρόνια μετά ακολουθεί από τον ίδιο η έκδοση του 5^{ου} τόμου και των Έπιδ. II, IV, V, VI, VII. Στις αρχές του 20^{στου} αιώνα, η γνωστή αγγλική σειρά The Loeb Classical Library δημοσιεύει το πρώτο και το τρίτο βιβλίο (1923) σε μετάφραση του W. H. S. Jones. Η έκδοση ολοκληρώνεται το 1994, όταν ο W. Smith μεταφράζει τα υπόλοιπα. Παρ'όλη την απήχησή τους, η μελέτη

²¹ Για τις μετατοπίσεις και την αρχή του σχολίου βλ. Foucault (1990) 19-20.

²² Τα κείμενα που έχουμε στη διάθεσή μας βασίζονται «σε χειρόγραφα (καμιά φορά και σε έντυπες εκδόσεις) που είναι άγνωστο ποιόν ακριβώς βαθμό συγγένειας έχουν με το αρχικό κείμενο...». Τα σημαντικότερα από αυτά σημειώνουν οι W.H.S. Jones (1923: lxiii-lxv) και W. Smith (1994: 11), στην έκδοση του Loeb Classical Library και ο Langholf στο έργο του «*Medical Theories in Hippocrates*» (1990: 9). Ανάμεσα σε αυτά περιλαμβάνονται:

A	=	Parisinus Graecus, 2253	11ος/αρχές 12ου αι.	Έπιδ. I
V	=	Vaticanus Graecus 276	12ος αι.	Έπιδ. I-7
M	=	Marcianus Venetus 269	10ος/11ος αι.	Έπιδ. 5.14-7
I	=	Parisinus graecus 2140	13ος/14ος αι.	Έπιδ. 2-7
H	=	Parisinus graecus 2142	14ος αι.	Έπιδ. 2-7
R	=	Vaticanus graecus 277	14ος αι.	Έπιδ. 2-7

τους από τους Έλληνες ειδικούς της γλώσσας και της ιστορίας παραμένει περιορισμένη: είναι γνωστό ότι δεν υπάρχει διαθέσιμη μια ικανοποιητική μετάφραση του συνόλου των 7 βιβλίων των Έπιδημιών του Corpus Hippocraticum στη νέα ελληνική, με εξαίρεση την πολύ γνωστή και σημαντική συνεισφορά του Δημητρίου Λυπουρλή (2000/2), ενώ αντίστοιχες εργασίες για τα σχόλια του Γαληνού και του Pinel ελλείπουν εντελώς.²³ Αυτό θέτει αυτονόητα εμπόδια στις προσπάθειες προσέγγισης του υλικού.²⁴ Προς αυτή την κατεύθυνση η εργασία:

- συγκεντρώνει, συστηματοποιεί και παρουσιάζει τις διαθέσιμες λεξικογραφικές πληροφορίες για το «ιπποκρατικό» λεξιλόγιο της παραφροσύνης
- μεταγράφει τις αρχαίες κλινικές αφηγήσεις των Έπιδημιών I-VII για τη μανία και τις διαθέσιμες μεταφράσεις τους στην νέα ελληνική και στην αγγλική γλώσσα (Loeb Classical Library)
- μεταγράφει και μεταφράζει για πρώτη φορά στην ελληνική όλα τα σχετικά με τον «Ίπποκράτη» και τη «μανία» χωρία του Philippe Pinel από το «Nosographie Philosophique», (NP) (έκδ. 1798, 1813) καθώς και σημαντικά αποσπάσματα από το «Médecine Clinique» (MC) (1802) και το «Traité médico-philosophique sur l'aliénation mentale, ou la manie» (Traité) (1800-01)
- μεταφράζει περικοπές έργων αναφοράς της δυτικής ιατρικής γραμματείας (Thomas Sydenham, Pierre Jean Georges Cabanis, Jean Étienne Dominique Esquirol, J. C. Bucknill & D. H. Tuke, Giovanni Rasori, Juan Giné y Partagas)

²³ Κατά την έρευνά μας εντοπίσαμε μία Διδ. Διατριβή του Αντωνίου Δ. Παπανικολάου με τίτλο «Γλωσσικαὶ ἔρευναὶ ἐπὶ τοῦ Corpus Hippocraticum. Τὸ πρόβλημα τῆς ἐνότητος τοῦ πέμπτου βιβλίου τῶν Έπιδημιῶν καὶ ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὸ ἑβδομον» (Αθήνα, 1965).

²⁴ Οι «ειδικοί» της Ψυχολογίας και της Ψυχιατρικής έχουν αναφερθεί στους περιορισμούς αυτής της πρακτικής. Βλ. λ.χ. την ανάλυση του Wallace στην έκδοση «*History of Psychiatry and Medical Psychology*» (εκδ.: Springer, 2008) με τίτλο «Philosophy and Methodology of History, with Special Emphasis on Medicine and Psychiatry», ιδιαίτερα σ. 30 κ.έ.

Με τον τρόπο αυτό προσφέρει ένα κατά το δυνατόν συστηματοποιημένο αρχείο πρωτογενών πηγών σχετικό με την ιστορία της Ψυχολογίας και των Κλινικών Επιστημών.

Για τα κείμενα της αρχαίας ελληνικής η εργασία χρησιμοποιεί τις εκδόσεις των E. Littré και C. G. Kühn. Για τα ευρωπαϊκά κείμενα παραπέμπει σε πρωτότυπες και δημοσιευμένες πηγές. Παρ' όλη τη χρήση φιλολογικών πηγών σκοπός της δεν είναι να πραγματοποιήσει μια φιλολογική εργασία, που απαιτεί άλλωστε ειδικές γνώσεις και εμπειρία, αλλά να υπογραμμίσει την καθοριστική συμβολή τέτοιου είδους εργασιών (ιστορικών, φιλολογικών, αρχαιολογικών, γλωσσολογικών, κ.λπ.) για την προσέγγιση τόσο απαιτητικών ερευνητικών πεδίων, όπως αυτό της ιστορίας των Κλινικών Επιστημών.²⁵

Από την μελέτη του υλικού και των βιβλιογραφικών συνδρομών προκύπτουν **πέντε κεφάλαια** που μπορούν να συνοψιστούν ως εξής:

Το **πρώτο κεφάλαιο** παρουσιάζει τη θεωρία και τα ερείσματα της «αρχαιολογικής» έρευνας. Η σύγχρονη ιστορικοφιλοσοφική σκέψη άσκησε αυστηρή κριτική στην καθιερωμένη ιστορία των επιστημών καθορίζοντας ως κύριο έργο της έρευνας την επανεξέταση του ρόλου των «μεγάλων» Δ η μ ι ο υ ρ γ ώ ν (Grand Auteurs) και «Θ ε μ ε λ ι ω τ ώ ν» (Fondateurs) των επιστημών—άλλως είπειν των πνευματικών αυθεντιών οι οποίες έχοντας δημιουργήσει κάτι από μηδενική βάση (μια πρωτότυπη θεωρία, έναν κλάδο, μια παράδοση, μια σχολή, κ.λπ.) είχαν καταστεί πρότυπο διαδοχικών γενεών ερευνητών. Καθοριστική ως προς αυτό υπήρξε η συμβολή του Foucault. Ο Foucault πρότεινε να καταλάβουμε τον δ η μ ι ο υ ρ γ ό σαν κατασκευάσμα της ιστορίας που γίνεται κατανοητό ως μεταβλητή του λόγου με εξαναγκαστική και ιδεολογική λειτουργία. Το πρώτο κεφάλαιο της Διατριβής περιγράφει τις μεθοδολογικές απαιτήσεις της κριτικής ιστορικής ανάλυσης του «Δημιουργού»

²⁵ Τη διαπίστωση αυτή επαναλαμβάνουν Έλληνες και ξένοι μελετητές. Βλ. ιδιαίτερα: Matentzoglou (2011).

του Foucault με έμφαση (α) στο σύστημα των εννοιών, των μεθόδων, των αρχών πάνω στο οποίο θεμελιώνεται η ανάλυση της λειτουργίας των «Μεγάλων Δημιουργών» και (β) στα στοιχεία του ως άνω συστήματος που αξιοποιεί η εργασία.

Το **δεύτερο κεφάλαιο** διερευνά τις μορφές της παρουσίας του Ιπποκράτη στον λόγο των αρχηγικών της Παρισινής Κλινικής Σχολής. Προς το τέλος του 18^{ου} και σε όλο τον 19^ο αιώνα ο «Ιπποκράτης» γίνεται καθολικό σημείο αναφοράς των μελών της «Παρισινής Σχολής», μιας ομάδας γιατρών η οποία περιλάμβανε τόσο διάσημους κλινικούς όσο οι Ph. Pinel, M.-Fr.-X. Bichat, P.-J. Desault, J.-L. Alibert, R.-Th.-H. Laennec, P.-J.-G. Cabanis. Πρόκειται για μια ομάδα που συνδέθηκε με τη μεγάλη αλλαγή των ετών 1790-1815, τότε που ο ιατρικός λόγος τροποποιείται βαθύτατα από την εμφάνιση νέων αντικειμένων, τεχνικών παρατήρησης, λεξιλογίων περιγραφής, μεθόδων εξέτασης, συστημάτων καταγραφής.²⁶ Για ποιον Ιπποκράτη μιλούν όμως οι εκπρόσωποι της γαλλικής Κλινικής Ιατρικής; Από ποιές πηγές αντλούν τις πληροφορίες τους; Τι στοιχεία επιλέγουν και πώς τα επαναανοηματοδοτούν; Πώς τα προσαρμόζουν σε ανάγκες και σκοπιμότητες της δικής τους εποχής; Αυτά τα ερωτήματα αποτελούν το ενδιαφέρον του δεύτερου κεφαλαίου της Διατριβής.

Το **τρίτο κεφάλαιο** εξετάζει τη σχέση του Ιπποκράτη με τα νοσογραφικά αρχεία των Επιδημιών. Τα μέλη της Παρισινής Σχολής διατηρούν σαν σημείο αναφοράς τον Ιπποκράτη και, συγκεκριμένα, τον «πρωτότυπο» Ιπποκράτη, τον συγγραφέα των διάσημων βιβλίων των Έπιδημιών τα οποία δεν αποσπών τον 19^ο αι. μ.Χ. «μόνο ένα φιλολογικό ή ιστορικό ενδιαφέρον αλλά γίνονται σημεία αναφοράς και θεωρητική αφετηρία της ιατρικής έρευνας».²⁷ Τι είναι όμως οι «Επιδημίες»; Πώς επιβίωσαν; Τι επίδραση άσκησαν; Πώς έφτασαν να συνδεθούν με τον Pinel και τους εκπροσώπους της Παρισινής Κλινικής Σχολής; Σε αυτά τα ερωτήματα επιχειρεί να απαντήσει το τρίτο κεφάλαιο της Διατριβής.

²⁶ (ΑΓ, 256) μέσα

²⁷ Νικολάου (1984) (ελαφρώς τροποποιημένο).

Το **τέταρτο κεφάλαιο** εξετάζει τη σχέση του Ιπποκράτη με τη δόμηση μιας νέας γλώσσας κλινικής περιγραφής. Οι Παρισινοί γιατροί διατηρούν ως ένα μεγάλο βαθμό το λεξιλόγιο και τον εννοιολογικό εξοπλισμό που χρησιμοποιούσαν οι γιατροί του 17^{ου} αι. μ.Χ. —συμπεριλαμβανομένων κλασικών νοσολογικών κατηγοριών που διεκδικούν μια «ιπποκρατική» καταγωγή. Ποιες είναι όμως αυτές οι κατηγορίες; Πώς μαρτυρούνται σε έργα της ελληνικής λογοτεχνίας προ του Ιπποκράτη και πώς εμφανίζονται στα κείμενα της Συλλογής και των Επιδημιών I-VII; Πώς επιβιώνουν και επανέρχονται στα συγγράμματα των εκπροσώπων της ευρωπαϊκής ιατρικής του τέλους του 18^{ου} αι. μ.Χ.; Τι περιεχόμενο και τι σημασία αποκτούν εκεί; Το 4^ο κεφάλαιο της Διατριβής διερευνά τα ερωτήματα αυτά χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα-περίπτωση το όνομα της μανίας. Αρχικά συζητά ορισμένα από τα εμπόδια που θέτει η ιστορική ανάλυση της ιπποκρατικής ονοματολογίας. Στη συνέχεια παρακολουθεί τη θέση και τη σημασία της (λέξης-)έννοιας της μανίας στον λόγο των Ελλήνων και στον λόγο των ‘ειδικών’ της ιατρικής του 5ου και 4ου π.Χ. αιώνα με έμφαση στα έργα ‘Επιδημιαί I & III, ‘Επιδημιαί II, IV, VI, ‘Επιδημιαί V, VII. Τέλος, εξετάζει τις προεκτάσεις του «ιπποκρατικού» ονόματος στη νεότερη νοσογραφία.

Το **πέμπτο κεφάλαιο** εξετάζει τη σχέση του Ιπποκράτη με τη μέθοδο της νέας «ιατρικής της παρατήρησης». Όπως οι γάλλοι επαναστάτες εμπνέονταν από τα αντιτυραννικά παραδείγματα της Αρχαιότητας στον αγώνα τους κατά της αριστοκρατίας έτσι και οι γάλλοι ιατροί-μεταρρυθμιστές έβλεπαν στην ελληνική ιατρική («*médecine grecque ou d'observation*») τη μόνη ικανή μέθοδο να παρέχει μια επιστημονική βάση στη Δυτική ιατρική. Τι σήμαινε όμως στο πλαίσιο αυτό η καταφυγή σε μια υψηλού κύρους Παράδοση; Το ερώτημα αυτό ερευνά το 5^ο κεφάλαιο της Διατριβής. Διαμέσου αυτού αναδεικνύονται οι χρήσεις του εξοπλισμού της ελληνικής ιατρικής για την απόδοση κύρους και τη νομιμοποίηση μιας νέας μεθόδου ταξινόμησης των ασθενειών, κατανομής των αρρώστων, διαίρεσης και επιτήρησης ατόμων και πληθυσμών.

Η διατριβή ολοκληρώνεται με τη **συζήτηση** των επιμέρους ευρημάτων και συμπερασμάτων, επισημαίνοντας τις συνεπαγωγές της ανάλυσης της

περίπτωσης του Ιπποκράτη και του εξοπλισμού της ελληνικής ιατρικής για την ιστορία της ευρωπαϊκής Κλινικής Ιατρικής και Ψυχιατρικής.

**ΜΕΡΟΣ Α' ~
Θεωρία και
ερείσματα της
Αρχαιολογικής
έρευνας**

Εισαγωγή

Η εργασία μελετά τη θέση και τη λειτουργία του «Ιπποκράτη» στον λόγο των εκπροσώπων της «Παρισινής Σχολής», μιας πρωτοποριακής ομάδας γιατρών των Ph. Pinel, P.J.G. Cabanis, M.Fr.X. Bichat, P.J. Desault, J.L. Alibert, R.Th.H. Laennec που συνδέθηκε με τη «Γέννηση» της Νεότερης Κλινικής Ιατρικής και Ψυχιατρικής. Η διερεύνηση αυτή πραγματοποιείται επί τη βάση μιας κριτικής αρχαιολογικής ανάλυσης, η οποία εστιάζει στην εξέταση της λειτουργίας των «μεγάλων Δημιουργών»²⁸ στο εσωτερικό νεότερων ιστορικών σχηματισμών.²⁹ Πρόκειται για μια θεώρηση που βρίσκει το έρεισμά της στο «L'ordre du discours» και σε συναφείς εργασίες του εκπροσώπου της γαλλικής ιστορικής και επιστημολογικής σχολής, Michel Foucault.

Θεωρία και Ερείσματα της Αρχαιολογικής Έρευνας

Ο Foucault αναγνώρισε στην ιπποκρατική αγόρευση μια υποδειγματική περίπτωση κριτικής ιστορικής ανάλυσης, όπως τουλάχιστον συμπεραίνουμε από τις αναφορές του στα «Naissance de la clinique» [Γέννηση της Κλινικής] (1963³⁰), «Histoire de la sexualité» [Ιστορία της σεξουαλικότητας] (1984³¹), «Qu'est-ce qu'un auteur» [Τι είναι ένας συγγραφέας] (1969³²), «L'ordre du

²⁸ Ο Foucault θα χρησιμοποιήσει τη διατύπωση «μεγάλος δημιουργός» για να αναφερθεί σε ένα ιδιαίτερο είδος υποκειμένου της Αρχαίας ή της Νεότερης Δυτικής Επιστημονικής Παράδοσης, το οποίο είχε δημιουργήσει κάτι από μηδενική βάση (λ.χ., μια πρωτότυπη θεωρία, έναν «κλάδο», μια «παράδοση», μια «σχολή») και είχε εξαιτίας αυτού χρησιμεύσει ως πρότυπο στους θεωρητικούς μιας μεταγενέστερης εποχής.

²⁹ Για τα «στρώματα» και τους «ιστορικούς σχηματισμούς» βλ. Kusch (1991), Deleuze (2005).

³⁰ Βλ. σχετικά το «*Η Γέννηση της Κλινικής*» του Foucault (2012) 95-99, 167-188.

³¹ Βλ. σχετικά το «*Ιστορία της Σεξουαλικότητας*» του Foucault (τ. 2, «Η χρήση των απολαύσεων», ελλ. έκδ. 1989) όπου και οι σχετικές με το θέμα μας αναφορές από τα βιβλία των Έπιδημιών (σελ. 123: 6ο βιβλίο, 142: 3ο βιβλίο, ιστορικό 10).

³² Πρόκειται για τη γνωστή διάλεξη που εκφωνήθηκε στο Collège de France στις 22 Φεβρουαρίου 1969 και δημοσιεύθηκε την ίδια χρονιά στο «*Bulletin de la Société française de philosophie*», LXIII (1969), 3, 73-104.

discours» [Η Τάξη του Λόγου] (1970, 1971³³). Στο τελευταίο, μάλιστα, το αρχαίο υλικό γίνεται τμήμα μιας μορφής μελέτης που επιχειρεί:

«να κατανοήσει μεσ’ απ’ τη δομή της ιατρικής αγόρευσης, όπως επίσης και μέσ’ απ’ όλο το θεσμικό πλαίσιο που την υποστηρίζει, τη διαβιβάζει και την εντείνει πώς χρησιμοποιήθηκε η αρχή του Δημιουργού ... καθώς και πώς χρησιμοποιήθηκε η αρχή του μεγάλου δημιουργού: ο Ιπποκράτης, ο Γαληνός, βέβαια, αλλά επίσης ο Παράκελσος, ο Sydenham, ο Boerhaave...».

Δεν θα αναφερθούμε εδώ στα πολύπλοκα ζητήματα που ανακινεί το φουκωϊκό αρχαιολογικό³⁴ εγχείρημα για την Ιστορία της Επιστήμης και της Ψυχολογίας.

³³ Βλ. σχετικά το «*Η Τάξη του Λόγου*» του Foucault, χ.χ., σ. 50. Πρόκειται για ομιλία που εκφωνείται το 1970 στο Collège de France και εκδίδεται τον επόμενο χρόνο στα γαλλικά (Paris, Gallimard, 1971). Το 1972 μεταφράζεται στην αγγλική και το 1981 εμφανίζεται στη γνωστή έκδοση με τίτλο «*Untying the Text: A Post-structuralist Reader*» του R. Young. (επιμ.) (Boston, London and Henley: Routledge & Kegan Paul). Και σε ελλ. μτφρ. από τους Χ. Χρηστίδη και Μ. Μαϊδάτση (Αθήνα, Ηριδανός, χ.χ.).

³⁴ Κατά τη δεκαετία του '50 όρος «αρχαιολογία» εμφανίζεται ιδιαίτερα διαδεδομένος στο έργο των γάλλων ιστορικών της επιστήμης. Ο Canguilhem στο «*Sur une épistémologie concordataire*» (1959) τον χρησιμοποιεί για να χαρακτηρίσει τις ιστορικές αναλύσεις του Bachelard, οι οποίες ενδιαφέρονταν περισσότερο για πεδία -ή «διαστρωματώσεις»- προβλημάτων παρά για ατομικές επιτεύξεις. Την ίδια εποχή λόγιοι (όπως ο Ricœur στο «*De l'interprétation, Essai sur Freud*» και ο Maurice Merleau-Ponty στο «*Phenomenology and Psychoanalysis: Preface to Hesnard's L'Oeuvre de Freud*») αλλά και ιστορικοί (όπως ο Bloch στο «*Apologie pour l'Histoire ou Métier d'Historien*» και ο Braudel στο «*La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*») χρησιμοποιούν τη λέξη ποικιλοτρόπως. Από τα μέσα του '60 και μετά ο όρος «αρχαιολογία» επανέρχεται σταθερά στο έργο του Foucault. Το 1954, στο «*Maladie mentale et personnalité*» «η νεύρωση είναι μία αυθόρμητη αρχαιολογία της λήμπιντο» (1954: 32), ενώ στο «*Introduction à l'Anthropologie de Kant*» και στο «*Folie et déraison-Histoire de la folie à l'âge classique*» βρίσκει κανείς αντίστοιχα μια «αρχαιολογία του κειμένου» (1960: 3-4) και μια «αρχαιολογία της σιωπής» (1975: 7). Μεταγενέστερα, η έννοια κυριαρχεί στο έργο του διανοητή, όπως δείχνουν τα «*Naissance de la clinique, une archéologie du regard médical*» (1963), «*Les mots et les choses (une archéologie des sciences humaines)*» (1966), «*L'Archéologie du savoir*» (1969). Εκεί συνδέεται, όπως παρατηρεί ο ίδιος, με την προσπάθεια της

Θα θίξουμε μόνο ορισμένα κομβικά σημεία και προαπαιτούμενα της φουκωϊκής θεωρίας ώστε να διαφανεί καλύτερα πώς οι ιδέες του διανοητή συνδέονται με τα δεδομένα της δικής μας εργασίας.³⁵

Προβλήματα

Με την ανάλυση της αρχαίας «ιατρικής» αγόρευσης ο Foucault θέτει στο προσκήνιο το πρόβλημα της ιστορικότητας της επιστημονικής γνώσης.³⁶ Γι' αυτό είχαν ενδιαφερθεί όλοι οι εκπρόσωποι της ιστορίας της επιστήμης του 20στού αιώνα από τους Ludwik Fleck (1896–1961)³⁷ και Alexandre

αποκάλυψης ενός θετικού ασυνείδητου της γνώσης, με την αποκρυπτογράφηση των σημείων που συνιστούν το υπόβαθρο των επιστημών. Για τον Foucault, όπως παρατηρεί ο Κακολύρης (2009), η αρχαιολογία είναι μια μελέτη που πασχίζει να ξαναβρεί βάσει ποιού πράγματος καθίστανται δυνατές γνώσεις και θεωρίες· σύμφωνα με ποια τάξη συγκροτήθηκε η γνώση· με κριτήριο ποιο ιστορικό a priori και μέσα στο στοιχείο ποιας θετικότητας μπόρεσαν να εμφανιστούν Ιδέες, να συγκροτηθούν επιστήμες, να γίνουν εμπειρίες αντικείμενο στοχασμού μέσα σε φιλοσοφίες, να σχηματισθούν ορθολογικότητες. Αναλυτικά, βλ.: Kusch (1991: 5-7), Μπέτζελος (2012).

³⁵ Με την Ψυχολογία ασχολήθηκε ο Foucault στα: (α) «*Maladie mentale et psychologie*». Paris: PUF, 1962 (αναθεωρημένη έκδοση του «*Maladie mentale et personnalité*», 1954, ελ. έκδ. «*Ψυχική Αρρώστια και Ψυχολογία*», μτφ. Τ. Γιατζόγλου, Ελεύθερος Τύπος, 1988), (β) «*La recherche psychologique et la psychologie*» στο «*Des chercheurs français s'interrogent*», (εκδ.) J-E. Morere. Paris: 1957, 171-201, (γ) «*Philosophie et psychologie*» (συνέντευξη στον A. Badiou, *Dossiers Pédagogiques de la radio-télévision scolaire*, 1965) στο: *Dits et Écrits*, τ. I (1994), (δ) M. Foucault, «*La psychologie de 1850 à 1950*», στον τ. II της έκδοσης των D. Huisman, A. Weber (εκδ.), «*Histoire de la philosophie européenne*» (Paris, Fischbacher, 1957, 591-606) και αναδημοσιευμένο στο *Dits et Écrits*, τ. I (1994), (ε) «*La recherche scientifique en psychologie*» στο *Dits et Écrits*, τ. I (1994). Για τις προεκτάσεις του έργου του Foucault στην Ψυχολογία βλ. επίσης: το δημοσιευμένο το 2007 έργο του Hook με τίτλο «*Foucault, psychology and the analytics of power*» και το κεφάλαιο «*Foucault, disciplinary power and the critical pre-history of psychology*» στην έκδοση του 2004 του Hook για την Κριτική Ψυχολογία.

³⁶ Για το πρόβλημα της «ιστορικότητας» στο γνωστικό πεδίο της Ψυχολογίας βλ.: Πουρκός & Δαφέρμος (2010) 23. Για τον «μεγάλο Δημιουργό» στο πεδίο της Ψυχολογίας βλ. την πρόσφατη διαμάχη μεταξύ των Robinson (2013) 819–828, Teo (2013) 840-851 και Danziger (2013) 829–839.

³⁷ Μια κριτική της θετικιστικής άποψης προέκυψε από τις ιστορικές μελέτες του Ludwik Fleck (1896-1961) το κυριότερο έργο του οποίου δημοσιεύεται για πρώτη φορά το 1935 στην

Koyré (1892-1964) ως τους Gaston Bachelard (1884–1962), Thomas Kuhn (1922-1996) και Georges Canguilhem (1904-1995).³⁸ Με τη ριζοσπαστική τους κριτική οι στοχαστές αυτοί είχαν μετασηματίσει τις θετικιστικές αναλύσεις της επιστήμης σε ένα διαφορετικό, πλησιέστερο προς την πραγματικότητα, μοντέλο περιγραφής του τρόπου παραγωγής της γνώσης. Σύμφωνα μ' αυτό:

«η επιστήμη είναι ένα ανθρώπινο δημιούργημα, ένα πολιτιστικό φαινόμενο όπως όλα τα άλλα (τέχνη, θρησκεία, πολιτική κτλ.), και έχει πολύ περισσότερα κοινά σημεία μ' αυτά...· βρίσκεται σε αλληλεπίδραση μ' όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής και η εξέλιξή της επηρεάζεται σημαντικά από παράγοντες, θεωρητικά, ξένους προς αυτή (μεταφυσικές πεποιθήσεις, κοινός νούς, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες)».³⁹

Ελβετία με τίτλο «*Entstehung und Entwicklung einer wissenschaftlichen Tatsache*» την ίδια χρονιά που ο Karl Popper δημοσιεύει στη Βιέννη το «*Logik der Forschung*». Ο Fleck (προοικονομώντας ορισμένες από τις απόψεις του Kuhn: βλ. σχετικά: Kuhn, 1987: 55) τονίζει την ιστορικότητα της επιστημονικής γνώσης και τους κοινωνιολογικούς παράγοντες που παρεμβαίνουν στη διαδικασία της επιστημονικής αλλαγής. Η επιστήμη, όπως τονίζει, δεν είναι μια προοδευτική σωρευτικού τύπου διαδικασία, αλλά μια διαρκής αλλαγή τρόπων σκέψης («*denkstil*»). Παρ' όλους τους μετασηματισμούς που επέρχονται με το πέρασμα του χρόνου ορισμένες προ-ιδέες («*prä-ideen*») επιβιώνουν και λειτουργούν ως καθοδηγητικές αρχές για τις μεταγενέστερες *κολεκτίβες της σκέψης* («*denkkollectiv*»). Η ιδιοποίηση και επανενεργοποίηση των ιδεών από μια συλλογικότητα διασφαλίζει τη διατήρηση και την επιβίωσή τους. Το έργο του Fleck συγκέντρωσε το ενδιαφέρον των ιστορικών της Ψυχολογίας (βλ. σχετικά το έργο του Gerhard Benetka «*Denkstile der Psychologie*» [Τρόποι σκέψης στην Ψυχολογία], 2002). Για τη θέση του Fleck στη σύγχρονη ιστορία και φιλοσοφία της Ψυχολογίας βλ.: Teo (2005), S.d.F. Araujo (2016). Για το έργο του Fleck βλ. Löwy (1990).

³⁸ Βλ. Rheinberger (2010) 164. Για την επιρροή που άσκησαν οι φιλοσοφικές (ή «επιστημολογικές») θεωρήσεις στην Ιστορία της Ψυχολογίας βλ. Louw (2004) 33-52, Teo (2005). Για τις χρήσεις του Kuhn από τους ιστορικούς της Ψυχολογίας βλ.: Driver-Linn (2003) 269–278, Briskman (1972) 85-89.

³⁹ Βλ. Κάλφας (1997) 35.

Η νέα αυτή προοπτική οδήγησε στην ανάπτυξη μιας πολυδιάστατης ιστορικής έρευνας⁴⁰ βάσει της οποίας απορρίφθηκε η:

«υπεραπλουστευτική εικόνα που θέλει την επιστήμη να διαθέτει κάποιο μυστηριώδες αλάθητο, να παρέχει μονοσήμαντη γνωσιακή πρόσβαση σε οτιδήποτε υπάρχει, να παράγει ακλόνητη, λειτουργούσα και αντικειμενική γνώση με τη βοήθεια απόλυτων και πολιτισμικά ουδέτερων μεθόδων και να συγκροτεί την αληθή περιγραφή του φυσικού κόσμου μέσω ενός σημασιολογικά καθαρού, αληθοεπούς λεξιλογίου.»⁴¹

Υπονομεύτηκε:

«ο μύθος του ‘αυτόνομου επιστημονικού υποκειμένου’, τοποθετημένου επέκεινα της ιστορίας και των κοινωνικών πραγματώσεων του, όπως επίσης και το όραμα της επιστημονικής γνώσης ως καθολικής και ανεξάρτητης από κάθε πλαίσιο».

και υποστηρίχθηκε ότι:

«η γνώση υπάρχει μόνο μέσα στις κοινωνικές και γλωσσικές πρακτικές διά των οποίων η ίδια αδιάκοπα προσαρμόζεται στο μεταβλητό κοινωνικό περιβάλλον της».⁴²

Στο νέο πλαίσιο, η επιστήμη αντιμετωπίστηκε σαν κοινωνικό προϊόν, σαν είδος λόγου «χωρίς ιδιαίτερη σχέση με την ‘αλήθεια’ ή οποιαδήποτε αντικειμενική πραγματικότητα» η οποία να του «παρέχει ειδικό επιστημολογικό κύρος, λ.χ., σε σχέση με τις πεποιθήσεις προ-επιστημονικών κοινωνιών, ή σε σχέση με άλλα

⁴⁰ Βλ. Τσινόρεμα (1994).

⁴¹ Βλ. McGuire (1998) 199.

⁴² Βλ. McGuire (1998). Ο Kusch συζητά τη σχέση της φουκωϊκής θεωρίας με τις θεωρίες των κοινωνιολόγων της γνώσης (Barnes, Bloor, Collins, Latour, Schaffer, Shapin). Βλ.: Kusch (1991) 117 κ.έ.

είδη πεποιθήσεων μέσα σε μια κοινωνία».⁴³ Εφόσον η επιστήμη δεν διαθέτει γνωστική προτεραιότητα η υπεροχή των επιστημονικών προτάσεων δεν έγκειται σε κάποια αληθοτιμή, αλλά στη δύναμη των υποστηρικτών τους να επιβάλλουν τις δικές τους ερμηνείες για τον κόσμο και για ό,τι τον αποτελεί.⁴⁴ Αυτοί οι ισχυρισμοί πήραν διάφορες μορφές στο έργο των Thomas Kuhn ([1962] 1997),⁴⁵ Paul Feyerabend ([1975] 1983)⁴⁶, David Bloor (1976),⁴⁷ Barry Barnes (1977),⁴⁸ Georges Canguilhem ([1943] 2007),⁴⁹ Michel Foucault (1969, 1970). Μία από τις συνέπειες των μορφών αυτών (και, κυρίως, των κοινωνιολογικών) ήταν η παραδοχή ότι η επιστημονική γνώση αποτελεί προϊόν σύνθετων ιστορικών διεργασιών. Αντικείμενο της ιστορικής έρευνας γίνεται, έτσι, η αποκάλυψη αυτών των διεργασιών.⁵⁰

Το «Υποκείμενο» της Γνώσης

Η «κρίση εμπιστοσύνης» προς το θετικιστικό εγχείρημα που χαρακτήρισε τον 20στό αιώνα ενείχε, κατά τον Rheinberger (2010: 164), μια προφανή συνέπεια:

⁴³ Βλ. Τσινόρεμα (1994).

⁴⁴ Βλ. Τσινόρεμα (1994) 35.

⁴⁵ Βλ. Kuhn «*The Structure of Scientific Revolutions*» [1962], ελλ. μτφ. 1997, πρόλογος, σ. 58 και σημ. 4.

⁴⁶ Βλ. Feyerabend «*Against method: out με line of an anarchistic theory of knowledge*» (1975), ελλ. μτφ. 1983, 272.

⁴⁷ Βλ. Bloor «*Knowledge and Social Imagery*» (1976).

⁴⁸ Βλ. Barnes «*Interests and The Growth of Knowledge*» (1977). Για τις θέσεις των εκπροσώπων του «ισχυρού προγράμματος» της κοινωνιολογίας της γνώσης βλ. επίσης το βιβλίο των Barnes, Bloor, Henry με τίτλο «*Scientific Knowledge: A Sociological Analysis*» (University of Chicago Press, 1996).

⁴⁹ Βλ. «*Le Normal et le pathologique*» (Διδ. Διατριβή του 1943) και σε ελλ. μτφ. 2007.

⁵⁰ Βλ. τη συνέντευξη του Foucault με τίτλο «Foucault répond à Sartre: entretien» (Paris: *La Quinzaine littéraire*, 1968) σε ελληνική μετάφραση από τον Μπέτζελο (2012). Για την «Αρχαιολογία» ως προσπάθεια «αποκάλυψης ενός θετικού ασυνείδητου της γνώσης» βλ. και: Κακολύρης (2009) 213.

η ιστορία άφηγε τον περιφερειακό (παιδαγωγικό-και-ανεκδοτολογικό⁵¹) της ρόλο και γινόταν μέσω αμφισβήτησης παραδοσιακών εξουσιών και σημείων αναφοράς, μεταξύ των οποίων και το «Υποκείμενο»⁵² της γνώσης, της λογοτεχνίας, της ιστορίας των δυτικών επιστημών. Η νεότερη παράδοση στηρίχθηκε, όπως είναι γνωστό, στην ιδέα ενός

«πρωταρχικού, κυρίαρχου και αυτόνομου υποκειμένου, ουσιαδώς ελεύθερου που προϋπάρχει του εκάστοτε κοινωνικού πλαισίου και των συναφών σχέσεων εξουσίας τις οποίες υφίσταται μόνο δευτερογενώς»⁵³

Κατ' αντιδιαστολή με την αντίληψη αυτή σχηματίζεται, μετά το 1960, μια άποψη που υποστηρίζει ότι το υποκείμενο της γνώσης συγκροτείται εντός της ιστορίας· δομείται και αποδομείται εξ αυτής· παράγεται και ελέγχεται από αυθαίρετες δυνάμεις εξουσίας.⁵⁴ Η εν λόγω προβληματική συνδέθηκε στενά με την κριτική του μεταδομισμού σε τρεις κεντρικές θέσεις της ιδεολογίας του Ανθρωπισμού για το ελεύθερο, το αυτόβουλο και το ανεξουσίαστο

⁵¹ Βλ. Kuhn (1987) 215-223.

⁵² Η σύγχρονη σκέψη, όπως παρατηρεί ο Burke (1989: 121) και μεταφράζει ο Λάγιος (1989: 102), «φαίνεται να κατευθύνεται προς την αποκατάσταση της ετυμολογικής καθαρότητας όπου το υποκείμενο (subjectus: sub-υπό· jacere-ρί-πτω) υποδηλώνει κάποιον που έχει ριχτεί κάτω, κάποιον που οφείλει πίστη και υποταγή σε κάποιον με μεγαλύτερη εξουσία, όπως είναι η γλώσσα, ο πολιτισμός, ο λόγος (*discourse*), η ιστορία. Με την πάροδο του χρόνου, η λέξη υποκείμενο απέκτησε την ιδιότητα του εναντιόσημου (*enantiotope*), υποδηλώνοντας την κυριαρχία του υπερβατικού εγώ των φιλοσοφιών της συνείδησης, την ώρα που διατηρούσε το αρχικό νόημα της υποτέλειας, της υποταγής και ούτω καθεξής». Αντίστοιχα, ο Foucault εντοπίζει «δύο σημασίες του όρου 'υποκείμενο': υποκείμενο υποτελές σε κάποιον άλλο δια του ελέγχου και της εξάρτησης, και υποκείμενο προσδεδεμένο στη δική του ταυτότητα δια της συνείδησης ή της αυτογνωσίας. Και οι δύο σημασίες υποδηλώνουν μία μορφή εξουσίας που υποδουλώνει και καθιστά κάποιον υποτελή». Αναλυτικά στο: Foucault (2002) 331.

⁵³ Βλ. Φουρτούνης (2009) 51-8. Ακόμα: Foucault (2003) 96-7, όπου η θέση αυτή συνδέεται με την παράδοση του «ακαδημαϊκού μαρξισμού».

⁵⁴ Βλ. Foucault (2003) 100-1.

υποκείμενο.⁵⁵ Αντ' αυτών τονίστηκε (i) ότι «οι άνθρωποι δεν είναι καθόλου ελεύθεροι, δεν είναι καν δρώντα υποκείμενα και οδηγοί, αλλά μόνο δημιουργήματα της ίδιας τους της ιστορίας»,⁵⁶ (ii) ότι «οι... αντιλήψεις για το ανθρώπινο υποκείμενο αναδύονται από συγκεκριμένους λόγους και αφηγήσεις και όχι από την ελεύθερη βούληση και τη λογική σκέψη», (iii) ότι δεν υπάρχει ενιαίο και ανεξουσίαστο⁵⁷ υποκείμενο, αλλά «πτυχές του εαυτού τοποθετημένες σε θέσεις ή σταυροδρόμια κυκλωμάτων επικοινωνίας και μπλεγμένες σε ένα υφάδι σχέσεων εξουσίας»:⁵⁸ μιας εξουσίας που δεν δρά αρνητικά,⁵⁹ αλλά θετικά,

⁵⁵ Η ιδέα για ένα κυρίαρχο ανθρώπινο υποκείμενο, έτσι όπως αναπτύχθηκε από τον Διαφωτισμό και τον Ρομαντισμό, άσκησε καθοριστική επίδραση στο κίνημα του Υπαρξισμού το οποίο έγινε μεταπολεμικά αντικείμενο κριτικής μιας αναπτυσσόμενης αντι-ανθρωπιστικής τάσης που εκφράστηκε στη Γερμανία με τη γνωστή «*Επιστολή για τον ανθρωπισμό*» [Brief über den Humanismus, 1947] του Heidegger. Κατά το β' μισό του 20στού αιώνα ο θεωρητικός αντι-ανθρωπισμός συνδέθηκε στενά με τον γαλλικό (μετα)δομισμό και τους Lévi-Strauss, Lacan, Althusser, Foucault. Κοινό χαρακτηριστικό των διανοητών αυτών, παρά τις μεταξύ τους διαφορές, ήταν ότι υπονόμισαν την απόλυτη θέση του «υποκειμένου» ως επιστημολογικής αρχής, ήτοι θεμέλιου της γνώσης και κινητήριας δύναμης της ιστορίας. Βλ. ιδιαίτερα Allen (2000) και Han-Pile (2010) 118-142.

⁵⁶ Βλ. Νεχαμάς (2001) 233.

⁵⁷ Βλ. Smith, 2006: 202: «Η θεωρία του Βέμπερ για την εξουσία έδινε έμφαση στην κυριαρχία του ενός ατόμου πάνω στο άλλο. Ο Μάρξ τόνισε τη μεγάλη σημασία της ταξικής διαστρωμάτωσης των κοινωνιών. Οι ορισμοί αυτοί αναδεικνύουν την αρνητική πλευρά της εξουσίας και το γεγονός ότι μια πλευρά την ασκεί πάνω σε μια άλλη. Αντίθετα, ο Φουκώ υποστήριζε ότι η εξουσία κυκλοφορεί μέσα στο ίδιο το πλαίσιο των θεσμών και των λόγων. Όπως και ο Πάρσονς, είχε την τάση να βλέπει την εξουσία ως κάτι που εδράζεται στο ίδιο το σύστημα (και όχι στα άτομα), δίνοντάς του τη δυνατότητα να παράγει συγκεκριμένα αποτελέσματα. Ο Φουκώ πίστευε περισσότερο στη δημιουργική διάσταση της εξουσίας και στον τρόπο που αυτή διαμορφώνει θετικές ιδέες για τον εαυτό, τις επιθυμίες και τους θεσμικούς στόχους, παρά στην αρνητικότητά της και τον τρόπο που μπλοκάρει ή καταστέλλει έναν «αληθινό» εαυτό ή ένα ουτοπικό όραμα».

⁵⁸ Βλ. Lyotard (1993) 56.

⁵⁹ Για την «υπόθεση της καταστολής» βλ. Βλ. σχετικά το «*Ιστορία της Σεξουαλικότητας*» του Foucault (τ. 1 «Η δίψα της Γνώσης») (1982) 25-50.

ενεργητικά, οργανωτικά, παραγωγικά.⁶⁰ Η επαναξιολόγηση της καθιερωμένης αντίληψης περί εαυτού σε συνδυασμό με την άποψη ότι ο τελευταίος συνιστά προϊόν ιστορικών δυνάμεων, λόγων [discourses] και εξουσιαστικών σχέσεων αποτέλεσαν τμήμα της λεγόμενης «επιστημολογικής αποκέντρωσης του υποκειμένου». Στο πεδίο που μας απασχολεί η παράδοση αυτή άνοιξε τον δρόμο για την επανεξέταση της ιστορικής διαμόρφωσης διαφόρων τύπων υποκειμένου, συμπεριλαμβανομένης της «αποφαντικής αυθεντίας»⁶¹ —ό,τι δηλαδή η παραδοσιακή ιστοριογραφία κωδικοποιούσε υπό την ονομασία «Σπουδαίοι Άνδρες» ή «Μεγάλοι Δημιουργοί» της Δυτικής Επιστημονικής Παράδοσης και Λογοτεχνίας. Δεν πρόκειται φυσικά για μια πρωτότυπη θεματική: «ήρωες»⁶² των δυτικών επιστημών είχαν γίνει αντικείμενο κριτικής από την Hélène Metzger στο «Le rôle des précurseurs dans l'évolution de la science» (1939)· τον Thomas Kuhn στο «The Structure of Scientific Revolutions» (1962)· τον

⁶⁰ Με άλλα λόγια, όπως παρατηρεί ο Φουρτούνης (2009: 51-8), «η εξουσία δεν βρίσκει ήδη συγκροτημένο αυτό επί του οποίου ασκείται, αυτό που καταστέλλει, το υποκείμενο, αλλά το παράγει, το συγκροτεί... Είναι υπό αυτήν την έννοια, λοιπόν, που ο Μισέλ Φουκώ, θα υποστηρίξει ότι η υπαγωγή στην εξουσία είναι συγκροτητική του υποκειμένου που υπόκειται σε αυτή... Με μια διάσημη (ή περιβόητη) διατύπωσή του, το υποκείμενο συνιστά αποτέλεσμα της υπαγωγής στην εξουσία... Η υποκειμενοποίηση, λοιπόν, ταυτίζεται με μια πρωταρχική υπαγωγή στην εξουσία, μέσω της οποίας ένα άτομο γίνεται υποκείμενο —με τη διπλή σημασία της λέξης «υποκείμενο», που κατά παράδοξο τρόπο προσδένει το αυτόνομο και αυτοτελές υποκείμενο των λόγων και των πράξεών του, στο αντίθετό του ή, στην άρνησή του: στο υποκείμενο σε κάτι άλλο, μέσω ελέγχου, εξάρτησης— με μια λέξη: μέσω εξουσίας...». Βλ. Foucault (1976) 40, Νεχαμάς (2001) 233.

⁶¹ Οι αποφαντικές αυθεντίες είναι, κατά την Μύριαμ Ρεβώ Ντ' Αλλόν [Myriam Revault d'Allones] (2011: 598-614), «πνευματικές αυθεντίες που στηρίζονται στο πρωτείο μιας 'αρχαίας' απόφασης». Στον λόγο συνδέονται με φράσεις όπως «τάδε ἔφα» και (λατ.) «ille dixit» ή, στην περίπτωση μας, «Ἱπποκράτης δέ εἶρηκέ» κ.ο.κ. Πρόκειται για στερεότυπες φράσεις που δείχνουν εκ των προτέρων την ορθότητα των απόψεων μιας σημαίνουσας πνευματικής προσωπικότητας και συνδέονται με συγκεκριμένους τύπους επιχειρημάτων και λογικών συλλογισμών (argumentum ab auctoritate).

⁶² Για τους «ήρωες» και τις συμβατικές ιστορικές αφηγήσεις της επιστήμης («whig»), βλ. Bowler και Morus (2012) 2.

Georges Canguilhem στο «L'objet de l'histoire des sciences» (1966). Μετά το 1970, όμως, (και υπό την επίδραση της «γλωσσοκεντρικής στροφής») η εν λόγω θεματική φορτίζεται με μια ιδιαίτερη δυναμική.⁶³ Η προσέγγισή της είναι αδιάρρηκτα συνδεδεμένη, όπως έχει τονιστεί, με τη φουκωϊκή κριτική⁶⁴ γεγονός που δικαιολογεί και τη δική μας επιλογή. Όσα ακολουθούν, επομένως, παρουσιάζουν το πρόγραμμα μελέτης που προτείνει ο Foucault στο «L'ordre du discours»⁶⁵ με έμφαση (α) στο σύστημα των εννοιών, των μεθόδων, των αρχών πάνω στο οποίο θεμελιώνεται η ανάλυση της λειτουργίας των «Μεγάλων Δημιουργών» και (β) στα στοιχεία του ως άνω συστήματος που αξιοποιεί η δική μας εργασία.

Ο μεγάλος Δημιουργός

Στο «L'ordre du discours» (1970, 1971) ο Foucault διατυπώνει ρητά την πρόθεσή του να ασχοληθεί με τη μελέτη των «μεγάλων» δημιουργών

⁶³ Στα τέλη της δεκαετίας του '60, το συγγραφικό υποκείμενο εμφανίζεται ως ιδιαίτερο θέμα σε κείμενα του Walter Benjamin («Der Autor als Produzent» ομιλία του 1934 που δημοσιεύεται στη γερμανική έκδοση «*Versuche fiber Brecht*» το 1966) και του Roland Barthes «La mort de l'Auteur» (κείμενο που δημοσιεύεται το 1968 στο «*Manteia*» και το 1967 στο «*Aspen Magazine*»). Αυτά τα κείμενα, από κοινού με τις εργασίες του Foucault «L'ordre du discours» και «Qu'est-ce qu'un auteur» έγιναν αφητηριακό σημείο της σύγχρονης έρευνας της συγγραφικής ιδιότητας.

⁶⁴ Βλ. ιδιαίτερα: την έκδοση του 2013 του γνωστού ιστορικού της επιστήμης Mario Biagioli όπου περιλαμβάνεται και το άρθρο του Chartier με τίτλο «Foucault's Chiasmus. Authorship between Science and Literature in the Seventeenth and Eighteenth Centuries» (σ.σ. 13-31) και την έκδοση του 2013 των Donovan, Fjellestad & Lundén όπου και το άρθρο του James Chandler «Foucault and Disciplinary Authority» (σ.σ. 47-64). Για τον «συγγραφέα» στον γαλλικό 19^ο αιώνα που μελετάμε βλ. Hesse (1990).

⁶⁵ Η εργασία ακολουθεί γενικά τις θέσεις του Hook (2007). Σ' αυτόν βασίζει την επιλογή της να ξεκινήσει από την «*Τάξη του Λόγου*» και τις εργασίες του Foucault και όχι από κάποια εκδοχή της «φουκωϊκής ανάλυσης λόγου», όπως την επεξεργάστηκαν οι θεωρητικοί της «Ψυχολογίας του Λόγου». Για την κριτική του Hook στα μοντέλα των Parker (1992) και Potter/Wetherell (1987) βλ. την επόμενη σημείωση.

προτείνοντας γι' αυτό μια κριτική αρχαιολογική ανάλυση, η οποία θεμελιώνεται σε ένα σύστημα 3 εννοιών, 4 μεθοδολογικών και 4 αναλυτικών αρχών που τη διαφοροποιεί εξίσου από τα μοντέλα ανάλυσης συνεχούς λόγου⁶⁶ και την παραδοσιακή ιστορία των ιδεών:⁶⁷

⁶⁶ Ο Hook (2001, 2007) που εξέτασε διεξοδικά τη σχέση της ανάλυσης του λόγου του Foucault με τα μοντέλα ανάλυσης των Parker (1992) και Potter/Wetherell (1987) εντόπισε 2 διαφορές. *Πρώτη*: ο Foucault απομακρύνει την έννοια του «λόγου» [discourse] από τη γλώσσα και τη συνδέει με τον «κλάδο γνώσης» [discipline] υπό την έννοια του τομέα της γνώσης (της ψυχιατρικής, της ψυχολογίας, κ.λπ.) και του πειθαρχικού θεσμού (της κλινικής, της φυλακής, του σχολείου, κ.λπ.). *Δεύτερη*: ο Foucault συνδέει τον λόγο με το σύμπλεγμα «γνώση-εξουσία-υλικότητα». Τα χαρακτηριστικά αυτά διαχωρίζουν τις ιστορικο-κριτικές έρευνες του Foucault από τα σύγχρονα ψυχολογικά λογοαναλυτικά μοντέλα υποσκάπτοντας, κατά την άποψη του Hook, την επιστημολογική ισχύ, την ερμηνευτική δύναμη και τις πολιτικές προεκτάσεις των τελευταίων. Πιο αναλυτικά, σε αντίθεση με τα μοντέλα των Parker (1992) και Potter και Wetherell (1987), η φουκωϊκή ανάλυση προϋποθέτει την ιστορική αναπλαισίωση των υπό εξέταση δεδομένων μένοντας κατ' αυτόν τον τρόπο κοντά στους στόχους μιας «ιστορίας των συστημάτων της σκέψης». Δεύτερον, προϋποθέτει μια επικέντρωση στον «λόγο-ως-γνώση» (=στον λόγο δηλαδή ως προϊόν συγκεκριμένων πολιτικοοικονομικοκοινωνικών συνθηκών υπό τις οποίες ορισμένες αποφάνσεις αποκτούν θεσμική ισχύ και επικυρώνονται ως αληθείς). Τρίτον, με τη θέση περί «υλικότητας του λόγου» η ανάλυση του Foucault αποφεύγει να περιοριστεί στο πεδίο του κειμένου, σε σημειολογικά συστήματα και σε αποπλαισιωμένες ερμηνείες και, κατ' αυτόν τον τρόπο, να οδηγηθεί στον αναγωγισμό της εξουσίας του γνωστικού υποκειμένου». Τέταρτον, σε αντίθεση με τις γλωσσολογικού, κατασκευασιοκρατικού [constructivist], αποδομιστικού τύπου προσεγγίσεις η φουκωϊκή ανάλυση εστιάζει στις εξωτερικές συνθήκες υπό τις οποίες οι λόγοι σχηματίζονται και μετασχηματίζονται. Στην προοπτική των συνθηκών αυτών οριοθετείται και η αντίληψη του γάλλου στοχαστή για την «τάξη του λόγου» και τις δυνάμεις (υλικές, ιστορικές, πρακτικές, τεχνολογικές) που επιδρούν σ' αυτή.

⁶⁷ Τέσσερις βασικές αρχές, που επισημαίνει ο Foucault (1987:210-2) και σχολιάζει ο Rheinberger (2010: 70-1), διακρίνουν την αρχαιολογική ιστορία του λόγου από την παραδοσιακή ιστορία των ιδεών: 1^{ov}: υπάρχει μια μονάδα ανάλυσης: ο λόγος («Η αρχαιολογία δεν αναζητεί να καθορίσει τις σκέψεις, τις παραστάσεις, τις εικόνες, τα θέματα, τις ιδεοληψίες που κρύβονται ή εκδηλώνονται μέσα στους λόγους· αλλά τους ίδιους τους λόγους ως πρακτικές που υπακούουν σε κανόνες»), 2^{ov}: η αρχαιολογία προβληματοποιεί φαινόμενα συνέχειας,

ΕΝΝΟΙΕΣ, ΜΕΘΟΔΟΣ & ΑΡΧΕΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ

Έννοιες	Μεθοδολογικές Αρχές		Αναλυτικές Αρχές	
Υλικότητα:	<i>(un matérialisme de l'incorporel)</i>	Αρχή της ανατροπής:	<i>(un principe de renversement)</i>	Συμβάν: <i>(événement)</i>
Ασυνέχεια:	<i>(des systématicités discontinues)</i>	Αρχή της ασυνέχειας:	<i>(un principe de discontinuité)</i>	Σειρά: <i>(série)</i>
Τυχαία έκβαση:	<i>(l'aléa)</i>	Αρχή της ιδιομορφίας:	<i>(un principe de spécificité)</i>	Κανονικότητα: <i>(régularité)</i>
		Κανόνας της εξωτερικότητας	<i>(règle... de l'extériorité)</i>	Όρος ύπαρξης <i>(possibilité)</i>

Με το σύστημα αυτό συνδέεται ένα σύνολο διαδικασιών που ομαδοποιούνται σε 3 ομάδες:

- Η 1η περιλαμβάνει τις εξωτερικές διαδικασίες οι οποίες «ασκούνται κατά κάποιο τρόπο από τα έξω, λειτουργούν σε συστήματα αποκλεισμού» και περιλαμβάνουν την απαγόρευση της έκφρασης [*«l'interdit»*], την απόρριψη του Άλλου [*«rejet»*], τη βούληση αλήθειας [*«la volonté de vérité»*],

ρήξης, επιστροφής και επανάληψης (Η αρχαιολογία ... φρονεί ότι το ίδιο, το επαναληπτικό και το αδιάλειπτο συνιστούν πρόβλημα εξίσου με τις ρήξεις»), 3^{ον}: η αρχαιολογία απορρίπτει παραδοσιακές οργανωτικές αρχές, όπως το «Έργο», ο «Δημιουργός», η «Παράδοση», κ.λπ. και 4^{ον}: δεν επιχειρεί μια επιστροφή σε «ένα θεμέλιο σημασίας» ή «στο μυστικό της καταγωγής αλλά μια «συστηματική περιγραφή ενός λόγου-αντικειμένου».

- Η 2η περιλαμβάνει τις εσωτερικές διαδικασίες «που χρησιμεύουν σαν αρχές ταξινόμησης, διάταξης, διανομής» του λόγου όπως: το σχόλιο [«le commentaire »], ο δημιουργός [«l'auteur»], ο κλάδος γνώσης [«discipline»],
- Η 3η περιλαμβάνει τις διαδικασίες που καθορίζουν τους όρους της χρήσης του λόγου δηλαδή: τα «κοινωνικοπολιτιστικά τυπικά» [«rituel»], τις δογματικές ομάδες [«doctrines»] ή φρατρίες του λόγου [«sociétés de discours»], τις κοινωνικές ιδιοποιήσεις [«appropriation sociale»].

Κάθε διαδικασία βασίζεται για να χρησιμοποιήσουμε την έκφραση του Foucault «σε ένα θεσμικό υπόβαθρο, αφού εντείνεται από ένα ολόκληρο σώμα πρακτικών, όπως η παιδαγωγική, το σύστημα των βιβλίων και της έκδοσής τους, το σύστημα των βιβλιοθηκών».⁶⁸ Το υπόβαθρο αυτό ανανεώνεται «απ' τον τρόπο που χρησιμοποιείται η γνώση μέσα σε μια κοινωνία· απ' τον τρόπο με τον οποίο επικυρώνεται, καταμερίζεται, διανέμεται και τελικά απονέμεται».⁶⁹ Από το σύνολο του παραπάνω συστήματος θα ήταν χρήσιμο να απομονώσουμε τον μεγάλο δημιουργό [«le principe du grand auteur»⁷⁰] που αποτελεί τον πυρήνα της δικής μας ιστορικής-αναλυτικής εργασίας.

Η φουκωϊκή κριτική του μεγάλου Δημιουργού

Ο Foucault αντιτίθεται στην τάση της παραδοσιακής ιστορίας των επιστημών να φυσικοποιεί τις υποστάσεις των δημιουργών⁷¹ αποσπώντας τες από την ιστορία,

⁶⁸ Βλ. σχετικά το «*Η Τάξη του Λόγου*» του Foucault, χ.χ., 13-14

⁶⁹ Βλ. σχετικά το «*Η Αρχαιολογία της Γνώσης*» του Foucault (1987) 190.

⁷⁰ Βλ. σχετικά το «*Η Τάξη του Λόγου*» του Foucault, χ.χ., 46.

⁷¹ Στο «*Τι είναι ένας συγγραφέας*» (Qu'est-ce qu'un auteur, 1969) ο Foucault διακρίνει τέσσερα είδη δημιουργών: πρώτον, τους σπουδαίους λογοτέχνες («les 'grands' auteurs littéraires»), δεύτερον, τους συγγραφείς του θρησκευτικού βιβλικού κανόνα («les auteurs de textes religieux canoniques»), τρίτον τους θεμελιωτές της επιστήμης («fondateurs de sciences») και τέταρτον τους «ιδρυτές λόγου» («fondateurs de discoursivité»). Στους τελευταίους εντάσσει τους Marx και Freud. Με το έργο του Marx και του Freud έγινε δυνατή, όπως παρατηρεί «όχι μόνο μία

τη γλώσσα και τον πολιτισμό. Αντιστρέφοντας αυτή τη διαδικασία υποστηρίζει ότι ο δημιουργός (1) είναι μια ιστορική και ενδεχομενική κατασκευή που (2) γίνεται κατανοητή ως μεταβλητή και σύνθετη λειτουργία του λόγου με (3) ιδεολογική ισχύ.

(1) Ο δημιουργός είναι «μια ιστορική και ενδεχομενική κατασκευή»

Η πρώτη θέση είναι εύλογη εφόσον η ιδέα του «Δημιουργού» δεν υπήρξε παγκόσμια ούτε διηνεκής.⁷² Κατά την Αρχαιότητα η παλαιότητα μιας έννοιας, μιας ιδέας, μιας αρχής, κ.λπ., αποτελούσε αρκετή εγγύηση αλήθειας⁷³ σε αντίθεση με τον Μεσαίωνα όπου «η απόδοση του κειμένου σ' ένα συγγραφέα ήταν απαραίτητη τη στιγμή που χρησίμευε σαν δείκτης αληθείας. Η επιστημονική αξία μιας πρότασης εξαρτιόταν απ' τον ίδιο της τον δημιουργό.»⁷⁴

σειρά από αναλογίες, αλλά επιπλέον (και εξίσου σημαντικά) ένας ορισμένος αριθμός από διαφορές... Το να πούμε ότι ο Freud θεμελίωσε την ψυχανάλυση δε σημαίνει (απλώς) ότι βρίσκουμε την έννοια της λίμπιντο ή την τεχνική της ερμηνείας των ονείρων στα έργα του Karl Abraham ή της Melanie Klein· σημαίνει ότι ο Freud κατέστησε δυνατό έναν ορισμένο αριθμό αποκλίσεων –σε σχέση με τα δικά του κείμενα, τις δικές του έννοιες και υποθέσεις– που όλες πηγάζουν από τον ίδιο τον ψυχαναλυτικό λόγο.» Βλ. Foucault, *Dits et Écrits*, τ. I (1994) 805-6 και Λάγιος (από τον οποίο και η μετάφραση του αποσπάσματος) (1989) 292.

⁷² Τζιόβας (1986) 13.

⁷³ Βλ. σχετικά τον εκδομένο το 2013 συλλογικό τόμο από τον Markus Asper (εκδ.) με τίτλο «*Writing Science. Medical and Mathematical Authorship in Ancient Greece*» (Berlin, Boston: De Gruyter) και τον εκδομένο το 2015 συλλογικό τόμο από τους Brooke Holmes και Klaus-Dietrich Fischer (εκδ.), με τίτλο «*The Frontiers of Ancient Science. Essays in Honor of Heinrich von Staden*» (Berlin, Boston: De Gruyter).

⁷⁴ Βλ. σχετικά το «*Η Τάξη του Λόγου*» του Foucault, χ.χ., 20. Την άποψη του Foucault αναθεωρεί η σύγχρονη ιστορική έρευνα. Βλ. σχετικά: Chartier (2003) 13-32. Για τον Ιπποκράτη βλ. ιδιαίτερα King (1998): «The authority of Hippocrates, as in sentences commencing 'Hippocrates himself did this', grew during the sixteenth century and remained largely unchallenged into the later nineteenth century, partly because the variety of the materials in the Hippocratic corpus is such that anyone looking for support for any new theory can find something in the texts to fit it, and can then use the buzz-word 'Hippocrates' to give it the authority of antiquity.»

Μετά τον 17^ο αιώνα, παρ' όλα αυτά, και με την αντιστροφή που επιφέρει η ανάδυση της βιομηχανικής και αστικής κοινωνίας και η κυριαρχία του ατομικισμού και της ατομικής ιδιοκτησίας,⁷⁵ το όνομα του δημιουργού χάνει τον προηγούμενο ρόλο του και χρησιμοποιείται για να ονοματίσει ένα θεώρημα, ένα παράδειγμα, ένα σύνδρομο («La fonction-auteur s'efface, le nom de l'inventeur ne servant tout au plus qu'à baptiser un théorème, une proposition, un effet remarquable, une propriété, un corps, un ensemble d'éléments, un syndrome pathologique»). Πώς όμως εξηγείται η συνήθεια των δυτικών να διατηρούν στο λόγο τους την αιώνια παρουσία «μεγάλων» δημιουργών («auteurs») και θεμελιωτών («fondateurs»), όπως, ο «Ιπποκράτης», ο «Γαληνός, αλλά και ο «Αριστοτέλης», ο «Galileo», ο «Newton», ο «Cuvier» ή ο «Saussure»; Τι είναι άραγε αυτές οι «εξατομικεύσεις» του επιστημονικού λόγου; Πώς δημιουργήθηκαν; Ποιά καταστατική θέση τους έχει δοθεί στις δυτικές πνευματικές κοινωνίες; Ποιες ανάγκες ικανοποιούν; Τι σκοπούς υπηρετούν;⁷⁶ Για να απαντήσουμε σε αυτά τα ερωτήματα θα χρειαστεί να καταφύγουμε σε μια ριζικά διαφορετική μέθοδο ανάλυσης που μεταχειρίζεται, κατά την έκφραση του Foucault, την «Αρχή της Ανατροπής» («principe de renversement»). Η «Αρχή» αυτή θέτει υπό αμφισβήτηση την κυρίαρχη αντίληψη του δημιουργού «ως ιδιοφυΐα, ως ένα συνεχές κύμα επινόησης» για να αποκαλύψει τον χαρακτήρα του ως μηχανισμό περιορισμού της ελεύθερης επιστημονικής συγγραφικής δραστηριότητας και ομιλίας («L'auteur est le principe d'économie dans la prolifération du sens»).⁷⁷ Η τελευταία αυτή, εντελώς καιρία, ιδέα μας εισάγει στη δεύτερη θέση του Foucault.

⁷⁵ Βλ. Foucault, «Qu'est-ce qu'un Auteur?», στο *Dits et Écrits*, τ. I (1994) 811: «Depuis le XVIIIe siècle, l'auteur a joué le rôle de régulateur de la fiction, rôle caractéristique de l'ère industrielle et bourgeoise, d'individualisme et de propriété privée».

⁷⁶ Βλ. Foucault, «Qu'est-ce qu'un Auteur?», στο *Dits et Écrits*, τ. I (1994) 790 : «qu'est-ce que le fondateur d'une discipline? Que peut signifier le «retour à...» comme moment décisif dans la transformation d'un champ de discours? ».

⁷⁷ Βλ. Foucault, «Qu'est-ce qu'un Auteur?», στο *Dits et Écrits*, τ. I (1994), σ. Λάγιος, (1989)289.

(2) ο δημιουργός είναι «μια μεταβλητή και σύνθετη λειτουργία του λόγου»

Ο Foucault εκκινεί από τη διάγνωση ότι ο «μεγάλος» δημιουργός είναι μια αρνητική, καταπιεστική-και-εξαναγκαστική, κατασκευή δια μέσου της οποίας επιτυγχάνεται ο έλεγχος της διανοητικής και λογοτεχνικής παραγωγής.⁷⁸ Ο δημιουργός, γράφει χαρακτηριστικά:

«δεν προηγείται των έργων· είναι μία ορισμένη λειτουργική αρχή με την οποία, στον πολιτισμό μας, κανείς περιορίζει, αποκλείει και επιλέγει· κοντολογίς, με την οποία κανείς παρεμποδίζει την ελεύθερη κυκλοφορία, την ελεύθερη παραποίηση, αποσύνθεση και ανασύνθεση της μυθοπλασίας (fiction).⁷⁹

Τι τεκμηριώνει, όμως, αυτή τη λειτουργία («fonction–auteur»)⁸⁰; Κατ' αρχήν, όπως έχει τονιστεί, το όνομα:

«το όνομα του συγγραφέα δεν είναι απλώς ένα κύριο όνομα ανάμεσα στα άλλα. Έχει κυρίως λειτουργική σημασία και χρησιμεύει ως μέσο

⁷⁸ Βλ. σχετικά το «*Η Τάξη του Λόγου*» του Foucault, χ.χ., 27: «Υπάρχει η συνήθεια να εντοπίζονται ατέλειωτες πηγές της δημιουργίας του λόγου μέσα στη γονιμότητα του δημιουργού, μές στην πολυπλοκότητα των σχολίων, μες στην ανάπτυξη ενός κλάδου γνώσης. Μπορεί να 'ναι έτσι αλλά δεν παύουν να είναι και αρχές καταναγκασμού...».

⁷⁹ Βλ. Foucault, «*Qu' est-ce qu' un Auteur?*», στο *Dits et Écrits*, τ. I (1994) 811. Εδώ σε μετάφραση του Λάγιου (1989), σελ. 289.

⁸⁰ Στο «*Τι είναι ένας συγγραφέας*» (*Qu'est-ce qu'un auteur*, 1969) ο Foucault σημειώνει 4 χαρακτηριστικά της «λειτουργίας» του δημιουργού: (α) ο δημιουργός δεν επηρέασε «όλους τους λόγους με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις εποχές και σε όλους τους πολιτισμούς», (β) η μορφή του είναι αποτέλεσμα περίπλοκων ιστορικοκοινωνικοπολιτικών διαδικασιών, (γ) η λειτουργία του συνδέεται «με το νομικό και το θεσμικό σύστημα, το οποίο εγκλείει, καθορίζει και αρθρώνει το σύμπαν του λόγου», (δ) η θέση του «ευνοεί μία 'πολλότητα του Εγώ', η οποία δεν αναφέρεται σε ένα πρωταρχικό Εγώ, σε μία απόλυτη ουσία ή υπόσταση, αλλά στην εμμενή και αρχαιολογικά εντοπισμένη ποικιλία των θέσεων –των, κατά Deleuze, 'τόπων'– που ενέχει η ιστορικά καθορισμένη λειτουργία της γλώσσας και των αποφάνσεών της και που μπορεί να καταληφθούν από μία τεράστια ποικιλία ομιλούντων υποκειμένων.». Βλ. Λάγιος, (1989) 302.

ταξινόμησης. Ένα όνομα μπορεί να συνενώνει έναν αριθμό κειμένων διαφοροποιώντας τα από τα άλλα, να δημιουργεί διαφόρων ειδών σχέσεις ανάμεσά τους ή να τους δίνει μια διαφορετική υπόληψη και σημασία σε μια κοινωνία ή κουλτούρα... το όνομα του συγγραφέα είναι μια μεταβλητή που συνοδεύει μόνο ορισμένα κείμενα και όχι άλλα. Απ' αυτή την άποψη η λειτουργία του συγγραφέα έγκειται στο να χαρακτηρίζει την ύπαρξη, την κυκλοφορία και τη δράση ορισμένων λόγων («discourses») μέσα σε μια κοινωνία...».⁸¹

Μερικές φορές, μάλιστα, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των «μεγάλων» δημιουργών, η λειτουργία αυτή υπερβαίνει ένα αυστηρά καθορισμένο σώμα κειμένων ή, ακόμη, και την εμπειρία μιας εποχής ή μιας γλωσσικής και πολιτιστικής παράδοσης για να διαμορφώσει «ιδεατούς τόπους» όπου μπορούν να εμφανιστούν άλλοι τύποι λόγων και άλλοι συγγραφείς. Υπ' αυτή την έννοια ο Ιπποκράτης είναι, λ.χ., *δημιουργός* του «Ιπποκρατισμού», ο Γαληνός του «Γαληνισμού», ο Αριστοτέλης του «Αριστοτελισμού», κ.ο.κ. Καθένας απ' αυτούς πρόσφερε πρότυπα σκέψης, ρητορικά μέσα, τεχνικές έρευνας που «πυροδότησαν μια σειρά μεταβολών και μετατροπών» στο πεδίο των επιστημών. Συνδέθηκε, έτσι, άρρηκτα με τον επιστημονικό λόγο που θεμελίωσε και τις δημιουργικές τροποποιήσεις που οι μεταγενέστεροι επέφεραν σ' αυτόν («l'acte qui la fonde est de plain-pied avec ses transformations futures; il fait, en quelque sorte, partie de l'ensemble des modifications qu'il rend possibles»)⁸².

⁸¹ Βλ. Τζιόβας (1983). Η έννοια του αναγνώστη στη θεωρία της λογοτεχνίας, *Ο Πολίτης*, (62) 78-87.

⁸² Βλ. Foucault, «Qu'est-ce qu'un Auteur?», στο *Dits et Ecrits, I* (1994) 806. Κατά τον Foucault, η «αρχική αγόρευση» μπορεί να αναφέρεται σε μια ειδική περίπτωση ενός γενικότερου φαινομένου· μπορεί να χαρακτηρίζεται από προϊδεάσεις (και γι' αυτό να πρέπει να αναδιατυπωθεί, να συμπληρωθεί, να ενισχυθεί)· μπορεί, τέλος, να αποτελεί μια γενίκευση (και, άρα, να πρέπει να περιοριστεί ώστε να καταστεί δυνατό να προσδιοριστεί ο τομέας της εγκυρότητάς της). Όπως και να 'χει, επανεισάγεται στους μετασχηματισμούς που προκαλεί και αποκτά έναν ιστορικό ρόλο επαναπροσδιορίζοντας τη συμβολή των μεγάλων επιστημόνων-*δημιουργών* σε ένα πεδίο της πνευματικής παραγωγής.

Τέτοιου τύπου τροποποιήσεις δεν πραγματοποιήθηκαν εν κενώ, αλλά σε συνάρτηση με πολύπλοκα πλέγματα λόγων, θεσμών, κλάδων και πρακτικών που καθόρισαν την *ύπαρξη* (=εμφάνιση, επιβίωση, λήθη, αναβίωση) και τα σχήματα χρήσης των «μεγάλων» διανοητών.⁸³ Που καταλήγει, όμως, όλος αυτός ο προβληματισμός; Στο συμπέρασμα ότι ο «μεγάλος» δημιουργός είναι μια ιδεολογική κατασκευή και εδώ φτάνουμε στο τρίτο ζητούμενο του Foucault.

(3) ο δημιουργός είναι «μια ιδεολογική φιγούρα με την οποία εμποδίζουμε την εξάπλωση του νοήματος»

Κατά τον Foucault, ο δημιουργός αντλεί την ισχύ του όχι από τον υπερβατικό, αλλά από τον ιδεολογικό του καθορισμό. Η θέση αυτή βασίζεται στη διαπίστωση ότι πίσω από την «εμφανέστατη λογοφιλία» που χαρακτήρισε τον δυτικό πνευματικό πολιτισμό κρύβεται μια βαθιά «λογοφοβία»⁸⁴ –μια ανάγκη να κυριαρχηθεί η γονιμότητα του λόγου μέσω ειδικών περιοριστικών μηχανισμών. Ο «μεγάλος» δημιουργός λειτουργεί εδώ ως αρχή ελέγχου της παραγωγής του επιστημονικού λόγου —μια αρχή, που καθορίζει τα όριά του και περιορίζει την απρόβλεπτη έκβαση του λόγου «μέσα από την επιστροφή στην

⁸³ Βλ. Nelson (2016) 124.

⁸⁴ Βλ. Foucault, «*Η Τάξη του Λόγου*», χ.χ., 36-7: «Ποιος άλλος πολιτισμός σεβάστηκε το λόγο, φαινομενικά τουλάχιστον, περισσότερο απ' το δικό μας;... Μου φαίνεται λοιπόν πώς πίσω απ' αυτή τη φανερή ευλάβεια προς το λόγο, πίσω απ' αυτή την εμφανέστατη λογοφιλία κρύβεται κάποιος φόβος. Όλα συμβαίνουν, λές κι απαγορεύσεις, φράγματα, πρόθυρα κι όρια είχαν διαταχθεί με τέτοιο τρόπο ώστε να κυριαρχείται —τουλάχιστον σ' ένα μέρος— η μεγάλη γονιμότητα του λόγου, με τρόπο ώστε να ελαττωθεί ο πλούτος του κατά το πιο επικίνδυνο μέρος κι η αταξία του να οργανωθεί σύμφωνα με τα σχήματα που αποφεύγουν το ανεξέλεγκτο· όλα συμβαίνουν σα να γινόταν προσπάθεια να εξαλειφθεί μέχρι τα σημάδια της εισβολής του στα παιχνίδια της σκέψης και της γλώσσας. Στην κοινωνία μας υπάρχει αναμφίβολα, και φαντάζομαι και σ' όλες τις άλλες με διαφορετική κατατομή όμως, μια βαθιά λογοφοβία, ένα είδος υπόκωφου τρόμου μπροστά σ' αυτά τα γεγονότα, απέναντι σε τούτη τη μάζα όσων λέγονται, αντίκρυ στο ξεπήδημα όλων αυτών των συμπερασμάτων, μπροστά σ' ό,τι βίαιο, ασυνεχές, φιλόμαχο, άτακτο μαζί κι επικίνδυνο, μπορεί να βρίσκεται εκεί, αντίκρυ σ' αυτόν τον αδιάκοπο και ακατάστατο βόμβο του λόγου».

ατομικότητα και στο Εγώ». ⁸⁵ Υπηρετεί, ως εκ τούτου, μια λειτουργία αντίθετη από εκείνη που θεωρείται ως η αληθινή. Και αυτή η αντιστροφή είναι σαφέστατα ιδεολογική. ⁸⁶ Προφανώς όμως, όπως παρατηρεί ο Foucault, το ζήτημα δεν είναι να διαγράψουμε την ιστορική ιδιαιτερότητα αυτών των Απόλυτων Υποκειμένων της ιστορίας των επιστημών αλλά να αποτινάξουμε την παθητικότητα με την οποία τα δεχόμαστε... να τα αποσπάσουμε από την οιονεί-προφάνειά τους, να ελευθερώσουμε τα προβλήματα που θέτουν. ⁸⁷

Σχόλια και Εφαρμογές: Η περίπτωση του Ίπποκράτη

Η ανάλυση των δημιουργών ή θεμελιωτών των επιστημών υπήρξε σε μεγάλο βαθμό σχηματική ⁸⁸ προκάλεσε, όμως, το ενδιαφέρον ιστορικών,

⁸⁵ Βλ. Foucault, Πρόλογος της αγγλικής έκδοσης του «*The Order of Things*» (Londres, Tavistock, 1970, pp. IX-XIV) και στο *Dits et Écrits*, τ. I (1994) 12: «Peut-on parler de la science et de son histoire (et donc de ses conditions d'existence, de ses transformations, des erreurs qu'elle a commises, des avancées soudaines qui l'ont projetée dans une direction nouvelle) sans faire référence au scientifique lui-même -et je parle non seulement de l'individu concret représenté par un nom propre, mais de son œuvre et de la forme particulière de sa pensée? Peut-on envisager, avec quelque validité, une histoire de la science qui retracerait du début à la fin tout le mouvement spontané d'un corps de savoir anonyme? Est-illégitime, est-il même utile de remplacer le traditionnel «X pensait que...» par un «on savait que...»?

⁸⁶ Βλ. Foucault, «Qu'est-ce qu'un Auteur?», στο *Dits et Écrits*, τ. I (1994) 811: «Nous dirons que l'auteur est une production idéologique dans la mesure où nous avons une représentation inversée de sa fonction historique réelle. L'auteur est donc la figure idéologique par laquelle on conjure la prolifération du sens.»

⁸⁷ Βλ. Foucault «*Η Αρχαιολογία της Γνώσης*» (1987) 42.

⁸⁸ Βλ. Foucault, «Qu'est-ce qu'un Auteur?», στο *Dits et Écrits*, τ. I (1994) 809: «Ce que je viens d'esquisser à propos de ces «instaurations discursives» est, bien entendu, très schématique. En particulier, l'opposition que j'ai essayé de tracer entre une telle instauration et la fondation scientifique. Il n'est peut-être pas toujours facile de décider si on a affaire à ceci ou à cela: et rien ne prouve que ce sont là deux procédures exclusives l'une de l'autre. Je n'ai tenté cette distinction qu'à une seule fin: montrer que cette fonction-auteur, déjà complexe quand on essaie de la repérer au niveau d'un livre ou d'une série de textes qui portent une signature définie,

κοινωνιολόγων, γλωσσολόγων, κριτικών, νομικών που κατέληξαν σε μια συνολική επανεκτίμηση του εγχειρήματος του Foucault.⁸⁹ Οι περισσότεροι απ' αυτούς συμφώνησαν αφενός, ότι ο 17^{ος} και ο 18^{ος} αιώνας δεν σηματοδοτούν μια ριζική στροφή από την «αυθεντία» (auctoritas) στην ανωνυμία, όπως πιστεύει ο γάλλος θεωρητικός και αφετέρου, ότι η λειτουργία του δημιουργού είναι περισσότερο σύνθετη όσον αφορά εξειδικευμένες μορφές της γνώσης ή επιστήμες απ' ότι όσον αφορά επιμέρους κείμενα. Οι απόψεις αυτές προκάλεσαν πρόσφατα μια αντίδραση που εκφράστηκε στην τάση πολλών ερευνητών να επανεξετάσουν τους τρόπους νοηματοδότησης και τη λειτουργία των «αποφαντικών αυθεντιών» στο εσωτερικό νεότερων ιστορικών σχηματισμών.⁹⁰ Η ίδια έρευνα υπήρξε, ωστόσο, ελάχιστα προωθημένη στο πεδίο της Ψυχολογίας και των «Κλινικών» Επιστημών. Το κενό αυτό επιχειρεί να καλύψει η παρούσα εργασία με την εξέταση του «Ιπποκράτη». Ο «Ιπποκράτης» θεωρήθηκε, μεταξύ άλλων, «θ ε μ ε λ ι ω τ ή ς» της «Κλινικής», «σ υ γ γ ρ α φ έ α ς» των πρώτων στην ιστορία της Δύσης «κλινικών» ιστοριών, «ε υ ρ ε τ ή ς» της «κλινικής» έννοιας της μανίας, «ε ι σ η γ η τ ή ς» της μεθόδου της «κλινικής» παρατήρησης. Εξαιτίας αυτών συνδέθηκε με σημαντικές παραδόσεις, θεσμούς, συζητήσεις, κείμενα στο χρονικό των δυτικών επιστημών. Τι είναι όμως ο «Ιπποκράτης»;

comporte encore de nouvelles déterminations, quand on essaie de l'analyser dans des ensembles plus vastes -des groupes d'œuvres, des disciplines entières».

⁸⁹ Για τις μελέτες του «δημιουργού» από ιστορικούς των επιστημών βλ. Biagioli και Galison (2003), από κοινωνιολόγους βλ.: Woolgar (1993), Baehr (2002), How (2016), από γλωσσολόγους βλ. Lakoff, (2005), από ιστορικούς του πολιτισμού βλ. Chartier (1996), Hesse (1990), από μελετητές της λογοτεχνίας και νομικούς βλ. Woodmansee (1984), Saunders (1992).

⁹⁰ Για τη μελέτη των «κλασικών» της κοινωνιολογίας (Marx, Weber, Durkheim), βλ. σχ.: Alexander (1987), Connell (1997), Levine (1981). Για το πεδίο των θετικών επιστημών βλ. τη διατριβή της L. J. Jordanova με τίτλο «*The natural philosophy of lamarck in its historical context*» (Διδακτορική Διατριβή, Cambridge, 1976) και το εκδομένο το 1984 βιβλίο της με τίτλο «*Lamarck*». Μια σύνοψη των παλαιότερων βιβλιογραφικών συνδρομών παρέχει η ίδια στο «The historiography of the Claude Bernard industry» (*History of Science*, 1978, 16:214–221). Για πιο πρόσφατες εργασίες βλ. Biagioli και Galison (2003).

Πώς συζητείται, περιγράφεται, σχολιάζεται; Πώς φτάνει να γίνει μέρος των λόγων και των πρακτικών της δυτικής πνευματικής ζωής; Τι λειτουργίες υπηρετεί εκεί; Με αυτά τα προβλήματα θα αναμετρηθούμε στην πορεία της παρούσας διατριβής. Μέχρι πρότινος τα ζητήματα αυτά υπάγονταν σε μια αυστηρά παροντική ερμηνευτική.⁹¹ Η ιστορία των επιστημών, όμως, όπως παρατηρεί ο Foucault, «δεν γράφεται με το να ξαναδιηγηθούμε το παρελθόν μέσα από ένα σύνολο προτάσεων ή θεωριών που ισχύουν σήμερα, φανερώνοντας με αυτό τον τρόπο την αλήθεια που κάποτε θα έβγαινε μέσα από αυτό που ήταν ‘ψευδές’ και το σφάλμα που θα εκδηλωνόταν αργότερα μέσα σε αυτό που ήταν αληθές». Απαιτεί ένα άλλο επίπεδο μελέτης, *αρχαιολογικό*, το οποίο συνίσταται στην αποκάλυψη των συνθηκών και των κανόνων που καθόρισαν σε μία δεδομένη ιστορική συγκυρία και με βάση μια ιστορικά προσδιορισμένη αντίληψη περί επιστημονικότητας και αλήθειας «ΤΙ ήταν», «τι ΔΕΝ ήταν» και «που έκανε ΛΑΘΟΣ» ο «μεγάλος» Έλληνας διανοητής. Αυτή τη γραμμή σκέψης επιλέγει η παρούσα εργασία.

⁹¹ Αυτόν τον δρόμο ακολουθεί το 1981 ο Βασίλειος Πελεκούδας στη διατριβή του με τίτλο «*Η υποκρατική κλινική παρατήρηση: συστηματική και συγκριτική μελέτη*» (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιατρική Σχολή).

ΜΕΡΟΣ Β' ~
Ανάλυση
Αρχειακού
Υλικού

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1° ~ Ἴπποκράτης

C'est une sorte de droit d'aînesse qu'ont les anciens Grecs pour les beaux-arts et la plupart des sciences. On sait à quel degré de perfection ont été portées chez eux la sculpture, la peinture, l'architecture, la musique. Peut-on parler de poésie sans que les noms d'Homère, de Sophocle, d'Euripide, etc., s'offrent à l'esprit? L'ouvrage de Thucydide n'est-il point un modèle d'une histoire fidèle des événemens et de la plus élégante simplicité? Euclide n'est-il point encore le père de la géométrie? et ne trouve-t-on point dans toutes les bibliothèques l'histoire del' animaux par Aristote? Enfin quelques efforts de certains esprits excentriques, depuis Thémison jusqu'à Brown, ont-ils empêché de regarder Hippocrate comme le vrai fondateur de la méthode d'observation en médecine?

Pinel, Nosographie Philosophique, I, 1810,
«Méthode d'étudier en médecine», lvi

Ερωτήματα του κεφαλαίου

- Για ποιόν Ιπποκράτη μιλούν οι εκπρόσωποι της Παρισινής Κλινικής Σχολής του τέλους του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα;
- Από ποιές πηγές αντλούν τις πληροφορίες τους;
- Τι στοιχεία επιλέγουν, πώς τα επανανοηματοδοτούν και πώς τα προσαρμόζουν στις ανάγκες και στις σκοπιμότητες της νεότερης Κλινικής ιατρικής και πρωτοψυχιατρικής;

Εισαγωγή

Το 1816 στον πρόλογο της δεύτερης έκδοσης του ιπποκρατικού συγγράμματος «Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων»⁹² ο Αδαμάντιος Κοραΐς, μαθητής του J. Ch. de Grimaud, του J. Barthez⁹³ και του Ph. Pinel, γράφει χαρακτηριστικά για τη ζωή του Ιπποκράτη:

«Τοῦ Ἱπποκράτους ὁ βίος εἶναι ἀπὸ τοὺς ὀλίγους ἐκείνους, τῶν ὁποίων ἄλλος βίος παράλληλος δύσκολα εὐρίσκεται. Ἐάν ἡ πατρίς του Κῶς, ὡς ἔλεγεν ὁ Δημόξενος (I), ἐγέννα θεούς, μέ δίκαιον ἐδύναντο οἱ Κῶοι νά ὀνομάσωσι τόν συμπολίτην αὐτῶν τοῦτον, ὡς ὠνόμαζαν τόν Δία, Πατέρα θεῶν. Τοῦ μεγάλου ἀνδρός τούτου ἡ ἀξία εἶναι, ὄχι μόνον ὅτι

⁹² Βλ. Για το ἔργο του Κοραΐ βλ. το αφιέρωμα του Κέντρου Νεοελληνικῶν Ερευνῶν του Εθνικοῦ Ἰδρύματος Ερευνῶν με τίτλο «*Διήμερο Κοραΐ, Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τή σκέψη καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κοραΐ*», Ἀθήνα, 1984 καὶ ἰδιαίτερα τὸ ἀρθρο του Ν. Νικολάου «Ἡ ἱπποκρατικὴ φιλολογία καὶ ὁ Κοραΐς», σσ. 85-101. Για τὴ γαλλικὴ ἀλληλογραφία του Κοραΐ βλ. τὴν ἐργασία του Ν. Γκουδὶνα «*Ἡ Γαλλικὴ Ἀλληλογραφία του Αδαμάντιου Κοραΐ*» (Διδακτορικὴ Διατριβή, Α.Π.Θ., 2014).

⁹³ Το 1801, ὁ Barthez (1734-1806) στο «*Discours sur le génie d'Hippocrate*» περιλαμβάνει ἕναν λόγο που ἐκφωνήθηκε στὴν ἰατρικὴ σχολή του Montpellier ὅπου ἀναφέρει τὰ ἐξῆς: «Nous lui devons aujourd'hui ce monument, l'un de ceux que l'Antiquité reconnaissante a élevés à la gloire d'Hippocrate. Il semble nous être donné pour nous rappeler assidûment, qu'Hippocrate a été le Fondateur de la vraie Science de la médecine, et que ce n'est qu'en y adoptant sa manière générale de voir, qu'on peut ajouter aux progrès de cette Science, si intéressante par son objet et si belle par elle même».

καταστάθη πρῶτος εἰς τὴν ὁποίαν ἐπαγγέλετο τέχνην, ἀλλὰ τό πλέον ὅτι καί ἐλάμπρυνε τά πρωτεῖα με τῆς ἀρετῆς τὴν στολήν, ὁμοιάσας τὴν διαγωγὴν τόν σύγχρονον αὐτοῦ Σωκράτην.⁹⁴ Μαρτυρεῖ ἡ ἱστορία, μαρτοῦσι τά συγγράμματά του, ὅτι ασχολούμενος εἰς τὴν ἰατρικὴν σκοπὸν ἄλλον δὲν εἶχε παρά τόν ὁποῖον πρέπει νά ἔχωσιν οἱ ἀληθινοὶ τῆς ἀρετῆς φίλοι, τῶν ἀνθρώπων τὴν ὠφέλειαν.»

Ἡ ηρωοποίηση του αρχαίου γιατροῦ δεν σημαίνει φυσικά ὅτι ο Ἱπποκράτης δεν δέχθηκε ἐπίσης κριτικὴ που πήρε μάλιστα κάποιες φορές τὴ μορφή σφοδρῆς πολεμικῆς. Ἀρκεῖ νὰ θυμίσουμε τις αυστηρῆς επικρίσεις των J.-B.-J. Boulet,⁹⁵ G. Rasori,⁹⁶ F.-J.-V. Broussais,⁹⁷ M.-S. Houdart.⁹⁸ Τέτοιου εἴδους αρνητικῆς

⁹⁴ Ο Κοραῆς χρησιμοποιεῖ τον ἴδιο παραλληλισμὸ παρακάτω: «Ἐχει ἀκόμη τοῦτο μέ τόν Σωκράτην ὅμοιον ὁ Ἱπποκράτης, ὅτι ἐπολέμει τούς καπήλους τῆς ἰατρικῆς, καθὼς ἐκεῖνος τούς καπήλους τῆς φιλοσοφίας· καί ὡς ὁ Σωκράτης ἐσυκοφαντήθη ὡς ἄθεος...». Για το παράδειγμα του Σωκράτη στην ἰατρικὴ λογοτεχνία του 19ου αἰ. μ.Χ. βλ. Pigeaud (2001) 291-319. Για το παράδειγμα του Σωκράτη στη νεότερη φιλοσοφία βλ.: Πρελορέντζος (2005) 157-215.

⁹⁵ Τον 19ο αἰώνα, ο J. Boulet, ἓνας γιατρός ἀπὸ τὴ Lille, δημοσιεύει τὴ μελέτη του με τίτλο «*Dubitaciones de Hippocratis vita, patria, genealogia, forsan mythologicis; et de quibusdam ejus libris multo antiquioribus quam vulgo eraditur*» (1804), ὅπου ἀναλύει τις ἀσυνέπειες που ἐμφανίζονταν στο διαθέσιμο ἱστορικὸ καὶ φιλολογικὸ υλικὸ για τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του Ἱπποκράτη. Ἐκεῖ, στη σελίδα 8, σημειώνει: «Si ergo constarent hae inductiones, patria Hippocratis esset mere mythologica; sed tunc genealogia ejusdem et vita, ut narratur, possent videri itidem description allegorica originis et effectuum medicinae, non autem historia alicujus viri, quisquis hic fuerit.»

⁹⁶ Γνωστός Ἰταλὸς γιατρός καὶ διευθυντὴς των «*Annali di scienze e lettere*» μαζί με τον Pietro Moscati που ἀσκήσε ἰδιαιτέρη κριτικὴ στον Ἱπποκράτη στο ἔργο του «*Analisi del preteso genio d'Ippocrate*» (Milano, 1799). Βλ. ἰδιαιτέρως σελ. 19-26.

⁹⁷ Βλ. François Joseph Victor Broussais, «*Examen des doctrines médicales et des systèmes de nosologie*», 3^η ἐκδοσὴ, 1827, τ. 1 ὅπου καὶ ο σχολιασμὸς των Ἐπιδημιῶν, σσ. 29 κ.έ. Βλ. Ἐπίσης: Ackernecht (1953) 321.

⁹⁸ Βλ. M. S. Houdart «*Quelques réflexions sur Hippocrate*» (Paris, 1821), «*Etudes historiques et critiques sur la vie et la doctrine d'Hippocrate, et sur l'état de la médecine avant lui*» (Paris, 1836) καὶ «*Histoire de la médecine grecque, depuis Esculape jusqu'à Hippocrate exclusivement*» (Paris, 1856).

αποτιμήσεις δεν κατάφεραν, ωστόσο, να αλλοιώσουν την εικόνα μιας σημαίνουσας προσωπικότητας της κλασικής Αρχαιότητας που είχε διατηρηθεί χάρη σε μακρότατες λογοτεχνικές και επιστημονικές παραδόσεις. Βάσει αυτών οι ειδικοί του γαλλικού δέκατου ένατου αιώνα κατόρθωσαν να ανασκευάσουν το πρόσωπο του Κώου σοφού με χαρακτηριστικά της νεότερης ιατρικής.⁹⁹ Το αποτέλεσμα ήταν η διαμόρφωση μιας εικόνας του Ιπποκράτη ως θεμελιωτή [«le fondateur»]¹⁰⁰ και μεγαλοφυΐα της κλινικής παρατήρησης [«au génie observateur»],¹⁰¹ ως ευρετή ενός νέου τεχνικού λεξιλογίου και μιας νέας γλώσσας περιγραφής των ασθενειών [«qui inventa le langage propre à la méthode descriptive des maladies»],¹⁰² ως μεθοδολογικού προτύπου και αρχή κάθε ιατρικής επιστημονικής θεωρίας και πρακτικής [«Hippocrate n'en doit pas moins servir de modèle»].¹⁰³ Ποιές πηγές χρησιμοποίησε όμως η επιστήμη του 19ου αιώνα για τη ζωή και το έργο του Ιπποκράτη;

⁹⁹ Βλ. Smith (1979), King (2001)

¹⁰⁰ Ο χαρακτηρισμός ανιχνεύεται στην αρχαιότητα και επανέρχεται τον 19^ο αιώνα στην ιατρική και ιστορικοφιλολογική γραμματεία. Για τον Ιπποκράτη ως θεμελιωτή της κλινικής στην αρχαιότητα βλ. το έργο του Πλίνιου του Πρεσβύτερου «Φυσική Ιστορία»: «Tunc eam revocavit in lucem Hippocrates, genitus in insula Coe in primis clara ac valida et Aesculapio dicata. Is, cum fuisset mos, liberatos morbis scriber in temple eius dei quid auxiliatum esset, ut postea similitude proficeret, exscripsisse ea traditur atque, ut Varro apud nos credit, temple cremato iis *instituisse medicinam hanc, quae clinice vocatur* (Pliny, Natural History XXIX, 1(2), 4 [1^{ος} αι. μ.Χ.]). Για τον 19^ο αιώνα βλ.: Joseph-Michel Guardia, «*Histoire de la médecine, d'Hippocrate à Broussais et ses successeurs*», 1884, σελ. 2: «Hippocrate ne se borna pas à recevoir des malades chez lui, ou à les visiter à domicile (ces visites constituaient la médecine clinique, dont il fut, dit-on, le fondateur)». Μια ενδιαφέρουσα ερμηνεία μας δίνει σήμερα ο γνωστός ιστορικός της ιατρικής Wesley D. Smith: «Assertions that Hippocrates invented clinical medicine are simply interpretations of the fact that no other names were attached to the early medical literature.»

¹⁰¹ Βλ. Pinel, *NP*, τ. I, 1813, σ. Viii, ix.

¹⁰² Βλ. Pinel, *NP*, τ. I, 1813, σ.xlvi.

¹⁰³ Βλ. Pinel, *NP*, τ. I, 1813, σ. xi-xii. Βλ. επίσης: Dictionnaire des sciences medicales, εκδ. Panckoucke, τ. 41, 303

Ο Ιπποκράτης

(1) Το ὄ Ἰπποκράτους ὁ βίος

Ο 19^{ος} αιώνας αντλεί συστηματικά από την παράδοση για να διαμορφώσει την εικόνα του Ιπποκράτη ο οποίος θα ταυτιστεί προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα με τον τύπο του «De Augmentis Scientiarum» (1623)¹⁰⁴ του Francis Bacon: του μεθοδικού παρατηρητή της φυσικής ιστορίας των ασθενειών, της ταξινόμησης των δεδομένων, της συναγωγής γενικών αρχών και νόμων μέσω της μελέτης επιμέρους κλινικών ιστορικών ασθενών. Τι επιλέγει όμως και πώς το χρησιμοποιεί;

Είναι γνωστό ότι από το παρελθόν διασώζονται ελάχιστες πληροφορίες που θα μπορούσαν να φωτίσουν τη συνεισφορά του αρχαίου Έλληνα γιατρού. Από την εποχή του Ιπποκράτη διαθέτουμε τρεις μαρτυρίες, δύο από τον Πλάτωνα¹⁰⁵ και μία από τον Αριστοτέλη.¹⁰⁶ Ακολουθεί ένα κενό πέντε περίπου αιώνων μέχρι τη συγγραφή της πρώτης γνωστής βιογραφίας του Ιπποκράτη από τον Εφέσιο γυναικολόγο Σωρανό («Ἰπποκράτους γένος καὶ βίος κατὰ Σωρανόν») ¹⁰⁷ και ένα ακόμα μεγαλύτερο κενό για τις ειδήσεις που μας προσφέρουν οι βιογραφικές πηγές του 10ου και 12ου αι. μ.Χ.¹⁰⁸ Σε αυτές μπορεί κάλλιστα να προστεθεί ένα

¹⁰⁴ Επεξεργασμένη και εμπλουτισμένη λατινική έκδοση του έργου του Francis Bacon που έχει ήδη εκδοθεί το 1605 με τίτλο «The Advancement of Learning» (Βιβλία I και II).

¹⁰⁵ *Πρωταγόρας*, 311 b, *Φαίδρος*, 270 c-d.

¹⁰⁶ *Πολιτικά*, Η, 1326a 15-16. Σημαντικές, αλλά λιγότερο αξιόπιστες, θεωρούνται οι αναφορές του Ανώνυμου του Λονδίνου (*Anonymus*, V.35, VI.42) και η μνεία του Γαληνού (18A.731K). Βλ.: Nutton, 2004.

¹⁰⁷ Η Pinault (1992: 5) τη χρονολογεί ανάμεσα στον 2ο και 6ο αι. μ.Χ. Βλ. «*Vita Hippocratis secundum Soranum*» στο: J. Ilberg, *Sorani Gynaeciorum Libri IV*, CMG IV (Leipzig and Berlin, 1927), 175-8.

¹⁰⁸ Από τις διαθέσιμες βιογραφικές πηγές τρεις είναι κατά τον Λυπουρλή (2008:147-8) οι πιο σημαντικές: α) το άρθρο από το βυζαντινό εγκυκλοπαιδικό λεξικό 'Σούδα' (ή Λεξικό του Σουίδα) του 10ου αιώνα, β) οι στίχοι με θέμα τη ζωή του στις «Χιλιάδες», έργο του βυζαντινού λογίου Τζέτζη του 12ου αιώνα, γ) μια λατινικά γραμμένη βιογραφία που μας σώθηκε σε ένα χειρόγραφο του Πρισκιανού, το οποίο φυλάσσεται στις Βρυξέλλες. Βλ. ακόμα: Pinault (1992) 6, σημ. 1, Jouanna (1998)20-52, Craik (2014) xx-xxiv.

πλήθος πληροφοριών που προέρχεται από ενδιάμεσους αιώνες.¹⁰⁹ Εκείνο, όμως, που άσκησε ιδιαίτερη έλξη στη μεταγενέστερη σκέψη ήταν μια «σειρά επιστολών με μυθιστορηματική πλοκή που συντάσσονται, σύμφωνα με τους ειδικούς, την εποχή του Τιβέριου»¹¹⁰ και περιλαμβάνονται στον ένατο τόμο του Littré (9.312-428L). Από αυτό το άνισης αξίας υλικό¹¹¹ θα ήταν δύσκολο όπως έχει παρατηρηθεί να ανασυντεθεί η ζωή του αρχαίου σοφού.¹¹² Το γεγονός αυτό, όμως, δεν μειώνει καθόλου τη σπουδαιότητά του για την κατανόηση της λειτουργίας των βιογραφικών ειδήσεων της Αρχαιότητας στη μεταγενέστερη επιστημονική σκέψη, όπως έδειξαν ερευνητές της βιογραφικής ιστορίας, σαν τη Pinault (1992), της ιστορίας της επιστήμης, όπως οι Robert Joly (1983),¹¹³ Jaap Mansfeld (1983),¹¹⁴ David Cantor (2002),¹¹⁵ της ιστορίας της μελαγχολίας και της τρέλας, όπως ο Thomas Rütten (1992).¹¹⁶ Δεν είναι σκόπιμο να επιμείνουμε όμως εδώ σε περίπλοκα ζητήματα¹¹⁷ της ιστορικο-φιλολογικής επιστήμης. Μπορούμε, όμως, εφόσον μας ενδιαφέρει να κατανοήσουμε τη χρήση του ‘Ιπποκράτη’ στη νεότερη επιστήμη (και τις προπαγανδιστικές ή ιδεολογικές σκοπιμότητες που υπηρέτησε στο λόγο των ‘ειδικών’ του 19^{ου} αιώνα) να πραγματοποιήσουμε μια συνοπτική εξέταση των πηγών που τεκμηριώνουν τη

¹⁰⁹ Βλ. Pinault, 1992: 6, σημ. 4.

¹¹⁰ Ο Nutton (2004) 53-4 χρονολογεί τις επιστολές ανάμεσα στο 350-250 π.Χ. Οι επιστολές μεταφράζονται στα λατινικά το 1486-7.

¹¹¹ Βλ. Λυπουρλής (2000) 16-7.

¹¹² Βλ. Mansfeld (1983) 49-76.

¹¹³ Βλ. Joly (1983) 29-48.

¹¹⁴ Βλ. Mansfeld (1983) 49-76.

¹¹⁵ Πολύ γνωστός είναι ο συλλογικός τόμος του David Cantor (2002) που περιλαμβάνει τα άρθρα των Elizabeth Williams και Ann La Berge για τις χρήσεις του «Ιπποκράτη» στον 19ο αιώνα.

¹¹⁶ Βλ. τη δημοσιευμένη το 1992 εργασία του Rütten με τίτλο «*Demokrit, Lachender Philosoph und sanguinischer Melancholiker: Eine pseudohippokratische Geschichte*» (Leiden: Brill).

¹¹⁷ Η σχέση του κλινικού ιατρικού λόγου του 19ου αιώνα με το αρχαίο ελληνικό παρελθόν δεν έχει διερευνηθεί διεξοδικά. Η πληρέστερη και σημαντικότερη συνεισφορά είναι του J. Pigeaud, «*Aux portes de la psychiatrie : Pinel, l'ancien et le moderne*» (Paris, Aubier, 2001).

φήμη του αρχαίου γιατρού και τη νέα προσέγγιση της ιατρικής που εισάγει ως κατεξοχήν επιστήμονας και ενσάρκωση της ηθικής.¹¹⁸

(2) Τ α « Ψ ε υ δ ε π ί γ ρ α φ α »

Η «μυθιστορία που επιγράφεται Ίπποκράτους Έπιστολαί» αποτελείται, σύμφωνα με τον Σακαλή, από 24 επιστολές¹¹⁹ που ομαδοποιούνται σε τρεις ομάδες:

- Η 1η ομάδα (Έπιστ. I-IX) περιλαμβάνει την άρνηση του Ίπποκράτη να προσφέρει τη βοήθειά του στον Πέρση βασιλιά Αρταξέρξη.¹²⁰
- Η 2η ομάδα (Έπιστ. X-XXI) αφορά την ‘αβδηρητική ιστορία’ (μια ιστορία για τη συνάντηση ανάμεσα στον Ίπποκράτη και τον Δημόκριτο).¹²¹
- Η 3η ομάδα (Έπιστ. XXII-XXIV) περιγράφει τα ‘μεταβδηρικά γεγονότα’ και τις απόψεις του Ίπποκράτη και του Δημόκριτου για ζητήματα γεωμετρίας, ανατομίας, διαιτητικής.

Στις ομάδες αυτές προστίθενται:

- ο «πρεσβευτικός»,¹²²

¹¹⁸ Βλ. Eijk (1994) 534-537.

¹¹⁹ Βλ. Σακαλής (1985) 15.

¹²⁰ Βλ. 9.312-428L. Για το επεισόδιο στην ιατρική γραμματεία της νεότερης εποχής βλ. για παράδειγμα: Ioanne Baptista van Helmont, «*Ortus medicinae*». Amsterdam, 1648, σελ. 837, Pierre-Jean-Georges Cabanis, «*Du degré de certitude de la médecine*», Paris, 1798, σ. 138

¹²¹ Βλ. Littré, 9.320-80. Το ανέκδοτο επεισόδιο της «τρέλας» του Δημόκριτου αποτελεί γνωστό λογοτεχνικό και εικαστικό «τόπο»: ο Jean de La Fontaine (1621-1695) το χρησιμοποίησε στους μύθους του («*Démocrite et les Abdéritains*», VIII, XXVI) και ο Pieter Lastman (1583-1633) στο έργο του «*Hippokrates besucht Demokrit*» (1622). Το 1792, ο Anne-Louis Girodet de Roussy-Trioson (1767-1824) φιλοτεχνεί ένα άλλο επεισόδιο, εκείνο της άρνησης των προσφορών του βασιλιά των Περσών Αρταξέρξη («*Hippocrate refusant les presents d'Artaxerxés*», 1792). Βλ. και: Grmek et al. (1998) 25-27, Pigeaud (1981) 452-477.

¹²² Βλ. Pinault (1992) 125-126, Smith (1990:2-4). Το επεισόδιο εμφανίζεται αργότερα στη γραμματεία του 19ου αιώνα. Βλ. σχετικά: Cabanis, «*Oeuvres Completes*», τ. 1, 1823, σελ. 70 : «*La Thessalie et la Thrace furent les deux parties de la Grèce où il résida le plus de temps. Les observations des maladies épidémiques ont été faites à Larisse, à Périnthe, à Thase, à Olynthe,*

- ο «έπιβώμιος»¹²³ και
- το «δόγμα Αθηναίων»

Τα 27 αυτά κείμενα¹²⁴ παρέμειναν δημοφιλή στην αρχαία¹²⁵ και στη νεότερη εποχή.¹²⁶ Το 1526 περιλαμβάνονται στην πρώτη πλήρη έκδοση της Ιπποκρατικής Συλλογής και, έκτοτε, κυκλοφορούν, μεταφράζονται και σχολιάζονται επανειλημμένα.¹²⁷ Από τον 17^ο αιώνα και μετά, όμως, τονίζεται η πλασματική τους φύση και υποτιμάται η ιστορική τους αξία. Η υποτίμηση αυτή (φανερή στο έργο λογίων, όπως ο Scaligeri¹²⁸) καταλήγει μέσα από τις εργασίες του μαθητή του August Comte, Émile Littré (1839),¹²⁹ και των μελών της γερμανικής ιστορικο-φιλολογικής σχολής¹³⁰ στην αναθεώρηση της θέσης τους στην ιστορία της Ιατρικής. Σε κάθε περίπτωση πάντως, όπως τονίζει ο Smith (1990), τα

à OEniade, à Phères et à Élis. Dans la harangue de la députation qu'on attribue à Thessalus son fils, il est dit que l'Illyrie et la Pseonie se trouvant ravagées par la peste, leurs habitants firent offrir à Hippocrate des sommes considérables pour l'engager à venir les secourir; mais que, certains vents qui régnaient alors lui faisant prévoir que le mal allait bientôt pénétrer dans la Grèce, il ne voulut point quitter son pays, dans un danger si pressant.»

¹²³ Βλ. Smith (1990) 4-6.

¹²⁴ Αρχαιότερα από όλα είναι, σύμφωνα με τον Smith (1990:7), τα κείμενα του «Πρεσβευτικού» και του «Επιβώμιου» (350-250 π.Χ.).

¹²⁵ Βλ. Nutton (2004) 53.

¹²⁶ Βλ. Littré, 9.310-11, Cottrell (2009) 5-6.

¹²⁷ Σχετικά δημοσιεύματα στη γαλλική γλώσσα εντοπίζονται από τον 16ο αι. μ.Χ.: του Cl. Tardy («Lettre d'Hippocrate sur la folie de Démocrite», 1530), του M. J. Guichard («Traité du ris», 1579), του M. Bompert («La conference et entrevue d'Hippocrate et de Democrite», 1632) και του C. Parfait, («Lettres d'Hippocrate sur la prétendue folie de Démocrite», 1730).

¹²⁸ Josephi Scaligeri (ή Joseph Juste Scaliger) (1540-1609): «*Epistolae omnes quae reperiri potuerunt, nunc primum collectae editae. Caeteris praefixa est ea quae est De gente Scaligera; in qua de autoris vita; & sub finem Danielis Heinsii De morte eius altera*» (1627).

¹²⁹ Γνωστή ως προς αυτό είναι η παρατήρηση του Littré: «Από τις αφηγήσεις αυτές δεν μπορούμε να αντλήσουμε κανένα συμπέρασμα που να μας αποκαλύπτει το παραμικρό ίχνος αλήθειας· δεν περιλαμβάνουν κανένα πυρήνα πραγματικότητας· ή, αν περιλαμβάνουν κάτι τέτοιο, η κριτική δεν έχει τρόπο να το αποδείξει». Βλ. Λυπουρλής (1968).

¹³⁰ Βλ. Λυπουρλής (1972) 63.

«Ψευδεπίγραφα» αποτελούν μια προσπάθεια να απαντηθεί το ερώτημα «Ποιός ήταν ο Ιπποκράτης».

(3) Οι πηγές και η νεότερη επιστημονική παράδοση

Για έναν μεγάλο αριθμό διανοητών του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα η εικόνα του Ιπποκράτη ταυτίζεται με εκείνη που μας παραδίδει ο «Βίος κατά Σωρανό» (1ος/2ος αι. μ.Χ.):¹³¹

«Ο Ιπποκράτης γεννήθηκε στην Κω. Ήταν γιός του Ηρακλείδα και της Φαιναρέτης. Έλεγε πως καταγόταν από τον Ηρακλή και από τον Ασκληπιό: εικοστός απόγονος του Ηρακλή, δέκατος ένατος απόγονος του Ασκληπιού. Πληροφορίες για την καταγωγή του μας δίνουν ο Ερατοσθένης, ο Φερεκύδης, ο Απολλόδωρος και ο Άρειος από την Ταρσό. Υπήρξε μαθητής πρώτα του ίδιου του πατέρα του και ύστερα του Ηρόδικου, μερικοί όμως λένε πως σπούδασε και ρητορική δίπλα στον Λεοντίνο ρήτορα Γοργία, καθώς και φιλοσοφία δίπλα στον Αβδηρίτη φιλόσοφο Δημόκριτο... Αφού εκπαιδεύτηκε στην ιατρική και στα εγκύκλια μαθήματα, έφυγε από την ιδιαίτερη πατρίδα του... Ήταν τόσο ο θαυμασμός που κέρδισε γιατρεύοντας όλη την Ελλάδα, ώστε προσκλήθηκε επίσημα και από τον βασιλιά της Μακεδονίας Περδίκκα, που είχε θεωρηθεί ότι είχε προσβληθεί από φθίση· προσκλήθηκε μάλιστα να πάει στον βασιλιά μαζί με τον Ευρυφώντα, που ήταν μεγαλύτερός του, και έκανε τότε τη διαπίστωση ότι επρόκειτο για ψυχική αρρώστια. Ο βασιλιάς ήταν πράγματι, ύστερα από τον θάνατο του πατέρα του Αλέξανδρου,

¹³¹ Βλ. Pinault, 1992, ιδιαίτερα κεφ. 5, σσ. 95 κ.έ. Η βιογραφία του Σωρανού είναι η αρχαιότερη και η πληρέστερη απ' όσες διασώζονται. Μνημονεύεται συχνά σε έργα της ύστερης αρχαιότητας, σε εισαγωγικά μέρη σχολιαστικών έργων και «Βίους». Οι «Βίοι» (και οι «Συλλογές Βίων»), είχαν στη νεότερη εποχή, όπως παρατηρεί η Siraisi (2007:109), έναν παραδειγματικό χαρακτήρα αφού: «συνόψιζαν την ιστορία των ιατρικών ιδεών και των πρακτικών, υπηρετούσαν τη διατήρηση ή την εγκαθίδρυση επαγγελματικών παραδόσεων και πρόσφεραν πρότυπα μίμησης και, ενίοτε, αποφυγής.»

ερωτευμένος, με την παλλακίδα εκείνου τη Φίλα· όταν λοιπόν ο Ιπποκράτης πρόσεξε ότι βλέποντάς την ο βασιλιάς τα έχανε τελείως, πήγε και της μίλησε για το γεγονός· με τον τρόπο αυτό ο Ιπποκράτης γιάτρεψε την αρρώστια και ο βασιλιάς ξαναβρήκε τον εαυτό του. Προσκλήθηκε και από τους Αβδηρίτες να πάει στον τόπο τους, για να θεραπεύσει τον Δημόκριτο, που είχε δέθην προσβληθεί από τρέλα, αλλά και για να σώσει ολόκληρη την πόλη τους από το θανατικό που τη θέριζε. Όταν, πάλι, έπεσε θανατικό στη χώρα των Ιλλυριών και των Παιόνων και οι εκεί βασιλιάδες τον παρακαλούσαν να πάει να τους επισκεφθεί, εκείνος, αφού έμαθε από τους απεσταλμένους ποιό ήταν οι πιο συνηθισμένοι άνεμοι στον τόπο τους, τους ίδιους τους έστειλε πίσω άπρακτους, επειδή όμως σκέφτηκε ότι η αρρώστια θα φτάσει στην Αττική, ενημέρωσε τον κόσμο γι' αυτό που επρόκειτο να συμβεί... Ήταν τόση η αγάπη του για τους Έλληνες ώστε, όταν η φήμη του απλώθηκε ως τους Πέρσες και ο βασιλιάς Αρταξέρξης τον παρακάλεσε με πλούσια δώρα, μέσω του Υστάνη, του αντιπροσώπου του στον Ελλήσποντο, να τον επισκεφθεί, αυτός με σοβαρότητα και αξιοπρέπεια αρνήθηκε...».¹³²

Τις παραπάνω πληροφορίες θα πρέπει να τις φανταστούμε σε μια δυναμική αλληλεπίδραση με κείμενα της Συλλογής, με μαρτυρίες συγγραφέων της ελληνιστικής ή ρωμαϊκής εποχής, με κειμενικά είδη και πηγές μιας μεταγενέστερης εποχής. Στη μακρόχρονη διαδρομή του καθένα από αυτά τα στοιχεία μεταβάλλει την αξία του ανάλογα με τις πεποιθήσεις των μελετητών και τις ιδιαιτερότητες των πλαισίων υποδοχής.¹³³ Το 1585, για παράδειγμα, ο Maurice de La Corde, μαθητής του παρισινού γιατρού Louis Duret (1527-86),

¹³² Μτφ. Δ. Λυπουρλής (2000b) 17-21.

¹³³ Βλ. επίσης την πρόσφατη μελέτη του Eric Nelson (2016) με τίτλο «Tracking the Hippocratic Woozle: Pseudepigrapha and the Formation of the Corpus» που περιλαμβάνεται στην έκδοση των Dean-Jones, L., Rosen R. M. (εκδ.) με τίτλο «Ancient Concepts of the Hippocratic (Papers presented at the XIIIth Hippocrates Colloquium, Austin, Texas, 11-13 August, 2008). Leiden: Brill, 2016, 117-140.

αντλώντας από τις αρχαίες παραδόσεις (από τον Σωρανό και τον Aulus Gellius), παρουσιάζει τον Ιπποκράτη ως θεμελιωτή της ιατρικής αλλά και της πλατωνικής και της αριστοτελικής θεωρίας:¹³⁴

«Scitum quidem est et omnibus perspectum, iisce saltem, qui quia se Peripateticos esse iudicant, eoque nomine aliis se praeexcellere quodam iure exultantes gloriantur; Aristotelem perstudiosum divini Platonis, qui primus Academiam instituerat, auditorem fuisse. At autem aequae notum non est quibusque, Platonem tantundem in Academia excelluisse docendo, quantum ipse poterat . . . ea quae ab Hippocrate inventa quondam fuerant scriptaque dilatare inter disserendum, et eadem explicando amplificare.»¹³⁵

Με τον τρόπο αυτό, όπως παρατηρεί η Siraisi (2007:83-4), η οικεία στην ιστορία της ιατρικής φιλοσοφική διάσταση¹³⁶ της μορφής του Ιπποκράτη τροποποιείται για να υπηρετήσει τις σκοπιμότητες του La Corde και τους ανταγωνισμούς που χαρακτήρισαν τους κύκλους των ιπποκρατιστών του Παρισιού από τις αρχές του 16ου αι. μ.Χ. και εξής. Την ίδια εποχή δυτικοί ιατροί-συγγραφείς και λόγιοι εμφανίζουν τον Ιπποκράτη:

— πρότυπο της ιατρικής γνώσης και αρχή κάθε ιατρικής επιστημονικής θεωρίας και πρακτικής,

¹³⁴ Βλ. σχετικά: Siraisi (2007) 80-1.

¹³⁵ Βλ. το έργο του Maurice La Corde με τίτλο «*Hippocratis Coi, medicorum principis, liber prior de morbis mulierum . . . Mauricio Cordaeo Rhemo interprete et explicatore*» (Paris: Duvall, 1585).

¹³⁶ Στο «*Περί χρείας τῶν ἐν ἀνθρώπου σώματι μορίων*», (Kuhn, 3.16.7-10) ο Γαληνός θα υποστηρίξει ότι ο Πλάτωνας υιοθέτησε από τον Ιπποκράτη ορισμένες από τις πιο σημαντικές του διδασκαλίες. Η θέση του Γαληνού συνδέεται με τις απόψεις του για τη σχέση ανάμεσα στην ιατρική και στη φιλοσοφία που αναλύει στο «*Περί τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων*» (5.181-805K). Αντίστοιχη άποψη εκφράζει ο Περγαμηνός γιατρός για τον Αριστοτέλη. Για τη θέση του Πλάτωνα στο έργο του Γαληνού, βλ. De Lacy (1972) 27-39. Για τον Αριστοτέλη βλ. Smith (1979) 86.

- πρότυπο του ιατρού («medicorum omnium principis») προικισμένο με σπάνιες αρετές,¹³⁷
- εκφραστή των δεοντολογικών αρχών και των κανόνων της άσκησης της ιατρικής.

Δίπλα σε αυτούς τους υποδειγματικούς «τύπους» προστίθενται και άλλοι, πιο περιστασιακοί: ο αντι-μεταρρυθμιστής Ιπποκράτης του Voriscus Fortunatus Plemr (1601-1671),¹³⁸ ο καλβινιστής Ιπποκράτης του Herman Boerhaave (1668-1738),¹³⁹ ο χριστιανός Ιπποκράτης του Philippe Hecquet (1661-1737),¹⁴⁰ αλλά και ο Ιπποκράτης-γνώστης των «χημικών» μεθόδων του Petrus Severinus (1542–1602), της «μηχανοδυναμικής αιτιολόγησης των φαινομένων» του Friedrich Hoffmann (1660-1742),¹⁴¹ της παρακολουθητικής ιατρικής του Thomas Sydenham (1624-1689).¹⁴² Ποιά μορφή παίρνει όμως ο Ιπποκράτης τον 19ο αιώνα;

¹³⁷ Βλ. Pormann (2005) 189–227.

¹³⁸ Βλ. French (1989) 46-86.

¹³⁹ Βλ. Knoeff (2002) 63-76. Για τον Ιπποκράτη του Μπούρχαφε (Boerhaave) βλ. ιδιαίτερα το σχετικό «Boerhaave's Orations» (E. Kegel-Brinkgreve, A. M. Luyendijk-Elshout, Leiden: Brill, 1983, 54-84).

¹⁴⁰ Βλ. Brockliss, L.W.B. (1989), 191-222.

¹⁴¹ Βλ. Lonie (1981) 113-50.

¹⁴² Βλ. Thomas Sydenham: «*The Works of Thomas Sydenham*», Πρόλογος, 3η έκδοση, παράγρ. 15, σελ. 16: «By this ladder, and by this scaffold, did Hippocrates ascend his lofty sphere the Romulus of medicine, whose heaven was the empyrean of his art. He it is whom we can never duly praise. He it was who then laid the solid and immoveable foundation for the whole superstructure of medicine, when he taught that our natures are the physicians of our diseases.(1) By this he ensured a clear record of the phenomena of each disease, pressing into his service no hypothesis, and doing no violence to his description; as may be seen in his books 'De Morbis', 'De Affectionibus' &c. Besides this, he has left us certain rules, founded on the observation of the processes of Nature, both in inducing and removing disease. Of this sort are the 'Coacae Prsenotiones' the 'Aphorisms' &c. Herein consisted the theory of that divine old man. It exhibited the legitimate operations of Nature, put forth in the diseases of humanity. The vain efforts of a wild fancy, the dreams of a sick man, it did not exhibit. Now, as the said theory was neither more nor less than an exquisite picture of Nature, it was natural that the practice

Ο Ιπποκράτης τον 19^ο αι. μ.Χ.

Ο 19^{ος} αιώνας αποτέλεσε αναμφισβήτητα, όπως παρατηρεί ο Pigeaud (2001:33), μια περίοδο Αναγέννησης της Ιπποκρατικής Ιατρικής. Όπως κάθε Αναγέννηση έτσι και αυτή προϋποθέτει έναν κριτικό αναστοχασμό για το έργο του Ιπποκράτη και ένα ενδιαφέρον για την πρακτική αξιοποίησή του. Γύρω από αυτά τα θέματα οργανώνεται ένα πλήθος ιδεών που εκφράζονται από τους λόγιους του όψιμου Διαφωτισμού τείνοντας προς την αγιοποίηση ή, αντιθέτως, προς την επιτίμηση του Έλληνα γιατρού.¹⁴³ Ο Théophile de Bordeu (1722–1776), ο Paul-Joseph Barthez (1734-1806), ο René Laennec (1781-1826), ο Pierre-Jean-Georges Cabanis (1757-1808), ο Philippe Pinel (1745-1826) ανήκουν στην πρώτη κατηγορία. Ο Giovanni Rasori (1766-1837), ο François Broussais (1772-1838), ο M.S. Houdart (1785-1855) στη δεύτερη.¹⁴⁴ Το 1798 για παράδειγμα ο Pinel σημειώνει στον πρώτο τόμο της «Nosographie Philosophique»:

«Αιώνιος σεβασμός αρμόζει στο παρατηρητικό πνεύμα του Ιπποκράτη διότι χάραξε δρόμους με τόσο αληθινό, λακωνικό, και σε βάθος τρόπο, που ουσιαστικά καθόρισε την πορεία της παρατήρησης και της περιγραφικής μεθόδου για πάνω από είκοσι αιώνες. [...] Ο θεμελιωτής της Ιατρικής προσδιόρισε χωρίς αμφιβολία (1^ο και 3^ο βιβλίο των Έπιδημιών) τη

should coincide with it. This aimed at one point only it strove to help Nature in her struggles as it best could. With this view, it limited the province of medical art to the support of Nature when she was enfeebled, and to the coercion of her when she was outrageous; the attempt on either side being determined by the rate and method whereby she herself attempted the removal and the expulsion of disease. The great sagacity of this man had discovered that Nature by herself determines diseases, and is of herself sufficient in all things against all of them* This she is, being aided by the fewest and the simplest forms of medicine. At times she is independent of even these. (*Νούσων φύσεις ιητροί*, Epid. vi, 5, 1. 1. iii, p. 606. [G.], * *Τὰς νόσους κρίνει και ἐξαρκείει τὰ πάντα πᾶσιν*. De Aliment., t. ii, p. 19. [G]).».

¹⁴³ Βλ. *Byl* (2001) 13-14.

¹⁴⁴ Βλ. Weiner (2000).

διαδικασία που πρέπει να ακολουθηθεί σ' αυτή την περιγραφική μέθοδο, τουλάχιστον για τις οξείες παθήσεις.»¹⁴⁵

Από την άλλη πλευρά, ο Rasori στο εκδομένο το 1799 έργο του «Analisi del preteso genio d'Ippocrate» παρατηρεί:

«Ιδού τι είναι ακριβώς ο Ιπποκράτης, ο οποίος ονομάστηκε πατέρας της ιατρικής. Εάν αυτός είναι πατέρας κάποιου πράγματος στην ιατρική, είναι όλων εκείνων των σφαλμάτων, που πρώτος αυτός διέσπειρε και τα οποία έχουν βλαστήσει γερά επί τόσους αιώνες· είναι εκείνης της τυφλής και γεμάτης προλήψεις συγκατάβασης στην αρχαιότητα, εξαιτίας της οποίας θα ορκίζονται στην ιατρική στο λόγο του δασκάλου και θα καθυστερούν επί αιώνες την πρόοδο της επιστήμης· είναι για τις τόσες ευτελείς εκδόσεις των υπομνηματιστών του· είναι για τις τόσες έριδες γύρω από τις λέξεις και τις εξηγήσεις όπου σπαταλήθηκαν οι ικανότητες των οπαδών του.»¹⁴⁶

Οι λόγοι που καθορίζουν τους διαφορετικούς τρόπους πρόσληψης του Ιπποκράτη ποικίλουν. Για τους νεοϊπποκρατικούς¹⁴⁷ καθοριστική φαίνεται πως στάθηκε η κλασικιστική διάθεση και η στροφή προς το ιατρικό πρότυπο της ελληνικής επιστήμης που είχε ενισχυθεί τους δύο προηγούμενους αιώνες μέσα από το έργο εκπροσώπων της εμπειρικής γνωσιολογίας (F. Bacon, J. Locke) και της ιατρικής θεωρίας (Th. Sydenham, H. Boerhaave, G. Baglivi, G. Baillou).¹⁴⁸ Ασφαλώς όμως το παρελθόν δεν διασταυρώθηκε πάντοτε με τους ίδιους όρους

¹⁴⁵ Βλ. Βλ. Pinel, *NP*, τ. I, 1813, σ.Viii, ix. Βλ. επίσης: Παράρτημα I.

¹⁴⁶ Βλ. το έργο του Giovanni Rasori με τίτλο «Analisi del preteso genio d'Ippocrate» (Milano, Nella Stamperia di Andrea Mainardi, 1799), ιδιαίτερα σελ. 19-26.

¹⁴⁷ Κεντρικό ενδιαφέρον της «Νεοϊπποκρατικής υπόθεσης», η οποία αναπτύσσεται στο έργο γνωστών ιατρών του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα, όπως ο Thomas Sydenham (1624-1689) και ο John Arbuthnot (1667-1735), είναι η μελέτη της σχέσης ανάμεσα στις ατμοσφαιρικές συνθήκες, στις εποχές και στις ασθένειες.

¹⁴⁸ Βλ. Pigeaud (2001) 34. Για τον Sydenham βλ. Anstey (2011) 457-478. Για τον Boerhaave βλ. Lo Presti (2010) 475-522. Για τους Baglivi, Baillou, βλ. Lonie (1985) 155-174.

με το παρόν: σε πολλές περιπτώσεις η αρχαιογνωσία οδήγησε σε ιατρικές τάσεις της Αρχαιότητας με αντι-ιπποκρατικό χαρακτήρα.¹⁴⁹ Σε άλλες η αρχαία σκέψη στη σύγκρισή της με τις επιτεύξεις της νεωτερικότητας καταδικάστηκε μαζί με τις αυθεντίες της.¹⁵⁰ και σε άλλες πάλι αμφισβητήθηκε η συμφωνία των ιπποκρατικών συλλήψεων με εκείνες της νεότερης επιστημονικής ιατρικής.¹⁵¹ Και τελικά, μια ή δύο δεκαετίες μετά το 1800, ο Ιπποκράτης θεωρήθηκε επιστημονικώς άσχετος προς τη νεότερη επιστημονική ιατρική. Η μορφή του, παρ' όλα αυτά, δεν έπαψε να κυριαρχεί στη γαλλική πνευματική σκηνή.¹⁵²

Ο Ιπποκράτης και η γαλλική Νεοϊπποκρατική Ιατρική

Με τη γαλλική νεοϊπποκρατική παράδοση ανοίγει μια καινούρια φάση στην ιστορία της πρόσληψης του Κώου σοφού. Ο Ιπποκράτης αποκτά σ' αυτή μια συμβολική αξία¹⁵³ και συνδέεται με αλλαγές, οι οποίες κατά τις δεκαετίες 1790-

¹⁴⁹ Χαρακτηριστική είναι η αναβίωση της ιατρικής διδασκαλίας των μεθοδικών και του γιατρού του 1^{ου} αι. π.Χ. Ασκληπιάδη ο οποίος παραλληλίζεται στην ιατρική γραμματεία του 19ου αιώνα με τον Σκότο γιατρό John Brown (1735-1788). Τη γραμμή της κριτικής του Ασκληπιάδη ακολούθησε, κατά τον Jones (1923: xviii), ο M.-S. Houdart. Αναλυτικά, βλ.: Pigeaud (2001) 66-75, Lonie (1978b) 77-92. Για τον Brown βλ.: Canguilhem (2007) 83-91.

¹⁵⁰ Πολύ γνωστή είναι η κριτική του Broussais που κατηγορούσε «κατά παραμορφωτικό τρόπο τη μοιρολατρία και την αναβλητικότητα του Ιπποκράτη, ο οποίος περιοριζόταν ν' αφήνει τη φύση να εργαστεί όπως ήθελε». Βλ.: Jouanna (1998) 479.

¹⁵¹ Τον 19ο αιώνα, λ.χ., ο Laennec στο «*Propositions sur la doctrine d'Hippocrate, relativement a la médecine-pratique*» (1804) διαπιστώνει μια βασική ασυμφωνία ανάμεσα στην Ιπποκρατική Ιατρική που δίνει έμφαση στην «πρόγνωση» και στη «διαγνωστική» ιατρική της εποχής του. Για τον ιπποκρατισμό του Laennec βλ. Pigeaud (1975) 357-363.

¹⁵² Βλ. σχετικά τη διατριβή του Sebastien Normandin με τίτλο «*Visions of vitalism: medicine, philosophy and the soul in nineteenth century France*» (McGill University, 2006).

¹⁵³ Ο Smith (1979: 32 σημειώνει: «From 1815 to 1840, France, and particularly Paris, was the center of creative activity in medicine; and Hippocrates was a symbol of much of the creativity». Αντίστοιχα, ο Lonie (1978: 79) παρατηρεί: «The most influential figure in medical

1815 μετέτρεψαν το Παρίσι σε «Μέκκα»¹⁵⁴ του κόσμου της Ιατρικής. Πολλές από αυτές, όπως έδειξε η έρευνα,¹⁵⁵ βρίσκονται σε άμεση σχέση με τον μετασχηματισμό που επέφερε η Γαλλική Επανάσταση, η οποία «κατήργησε το καθιερωμένο σύστημα ιατρικής διδασκαλίας, και τους κανονισμούς που ρύθμιζαν την [ιατρική] πρακτική και κατέστησε δυνατούς νέους θεσμούς, νέα

thought was Philippe Pinel (1745-1826) for whom and for whose associates Hippocrates, the Hippocrates of the 'genuine' texts, had acquired a significant symbolic function. In the rhetoric of the medical scientists of the time he is treated as a secular saint, and anything which was not regarded as genuinely Hippocratic was depreciated accordingly... Hippocrates regarded as the author of the Epidemics in particular, is taken by Pinel as a master of nosological description».

¹⁵⁴ Συνήθης χαρακτηρισμός του κέντρου του 19ου αιώνα που ασκεί καθοριστική επίδραση στους ειδικούς της ιατρικής του ευρωπαϊκού και (από το 1830 και εξής) του βορειο-αμερικανικού και βορειο-αφρικανικού χώρου. Βλ. Hannaway και La Berge (1998) 1-70. Η άνθιση της Παρισινής Ιατρικής συνδέεται, όπως παρατηρεί ο Grmek στο άρθρο του «Les institutions sanitaires du Grand Empire et l'expérience médico-sociale de l'administration française en Dalmatie», με ευρύτερες εξελίξεις, όπως: ο θρίαμβος των μαθηματικών και της φυσικής επιστήμης, η κυριαρχία των φυσιολόγων, η χημική «επανάσταση»· ο εμπειρισμός των 'Ιδεολόγων' («Idéologues») που επέδρασε καθοριστικά στις ιδέες του Pinel για την κλινική ιατρική· η ανάπτυξη μιας «νέας» Κλινικής Ιατρικής, που θεμελιωνόταν στην αναλυτική των 'σημείων', στην παθολογική ανατομία, στον αριθμητικό υπολογισμό· ο πειραματισμός στους τομείς της φυσιολογίας και της φαρμακολογίας· οι αλλαγές σε θεσμούς όπως η φιλανθρωπία και τα νοσοκομεία· οι νέες τεχνολογικές εφαρμογές (στηθοσκόπιο) και τεχνικές διάγνωσης (επίκρουση, ακρόαση). βλ. αναλυτικά: Grmek, (1990) 201-211. Για την Παρισινή ιατρική βλ.: Dora B. Weiner, (2003) 23-42, G. Rosen, (1946) 328-39.

¹⁵⁵ Η γαλλική ιατρική του 19ου αιώνα συνιστά ένα από τα δημοφιλέστερα πεδία έρευνας και διαθέτει πλούσια βιβλιογραφία. Ιδιαίτερα γνωστά σε ό,τι μας αφορά είναι τα έργα των: Foucault, «*Naissance de la clinique. Une archeologie du regard médical*» (1η εκδ.: Paris 1963, ελλ. μτφ.: 2012), Ackerknecht «*Medicine at the Paris hospital*», 1794-1848 (1967), Lonie, «*The Paris Hippocratics: Teaching and Research in Paris in the Second Half of the Sixteenth Century*» (1985), Pigeaud, «*Aux portes de la psychiatrie. Pinel, l'Ancien et le Moderne*» (2001), Weiner, «*Comprendre et soigner: Philippe Pinel (1745-1826): La médecine de l'esprit. Penser la Médecine*» (1999), Goldstein, «*Console and Classify*» (1987), Jacques Postel «*Genèse de la psychiatrie. Les premiers écrits de Philippe Pinel*» (1981).

προγράμματα και νέες επαγγελματικές δομές.¹⁵⁶ Εδραίωσε ακόμη τη θέση του Παρισιού ως κέντρου της ιατρικής, όπως και της πολιτικής, της οικονομικής και της κοινωνικής ζωής...». Σε αυτά προστίθενται: οι αναλύσεις των συγγραμμάτων του Corpus Hippocraticum που βρίσκουν πλατιά διάδοση στους κύκλους των λογίων του Παρισιού.¹⁵⁷ οι μεταφράσεις και τα σχόλια σε φημισμένες πραγματείες που καθιστούν ελκυστικότερη την ιπποκρατική σκέψη (όπως οι «Επιδημίες», το «Περὶ Ἀέρων, Ὑδάτων, Τόπων», οι «Αφορισμοί», ο «Ὅρκος») .¹⁵⁸ ο «Ιπποκράτης» ως δημιουργός και τα ενθυμήματα της «κλινικής ιατρικής» (έννοιες, αφορισμοί, περιγραφές) που χρησιμοποιούνται ευρύτατα από τα μέλη των πνευματικών κοινωνιών —διεργασίες που ευνοούν την επανενεργοποίηση και την επικαιροποίηση των δογμάτων της ιπποκρατικής ιατρικής. Στην προέκταση όλων αυτών θα μπορούσαν να τεθούν και οι σκοπιμότητες που υπηρετεί ο αρχαίος σοφός στο «μεταρρυθμιστικό» πρόγραμμα της γαλλικής Κλινικής Ιατρικής.

¹⁵⁶ Hannaway και La Berge (1998) 5. Βλ. επίσης το σχετικό κεφάλαιο του Foucault «Το μάθημα των νοσοκομείων» (2012) 109-140. Σε ένα πιο πρόσφατο έργο ο Martin S. Staum (1980: 151) σημειώνει: «Από το 1791 δεν υπήρχαν ιατρικά σωματεία ούτε ιατρικά διπλώματα. Το μονοπώλιο των ιατρικών σχολών καταρρέει τον Αύγουστο του 1792...». Αργότερα, «ο Thouret εγκρίνει το σχέδιο του Fourcroy για την αναγέννηση της σχολής του Παρισιού με ένα μοναδικό τριετές πρόγραμμα για γιατρούς και χειρουργούς, με έμφαση σε χημικά πειράματα, στην ανατομία, και, το σημαντικότερο, στην κλινική και χειρουργική διδασκαλία σε νοσοκομειακά ιδρύματα. Οι περιφερειακές πιέσεις κατέληξαν στη δημιουργία 3 τέτοιων σχολών στις 4 δεκεμβρίου 1794 με 25 καθηγητές και 300 μαθητές στο Παρίσι, 16 και 150 στο Μομπελιέ, 14 και 100 στο Στρασβούργο. Οι καθηγητές της Σχολής του Παρισιού ήταν μια ομάδα σημαντικών προσωπικοτήτων που περιλαμβάνε τον Pinel, τον Halle, τον Desault, τον μαθητή του Covicart, τον Foulcroy και τον Thouret ως πρότανη.»

¹⁵⁷ Βλ. Νικολάου (1984) 85-101. Για τις Επιδημίες βλ. την επόμενη ενότητα.

¹⁵⁸ Για τη γνώση της αρχαίας γραμματείας από τους θεωρητικούς της Ψυχικής Ιατρικής: βλ. Pigeaud (1992) 219-240.

Ο Ιπποκράτης-Παρατηρητής και «η ελληνική ιατρική ή η ιατρική της παρατήρησης»

(«*La médecine grecque ou d'observation*»)

Από τα προβλήματα που χαρακτήρισαν τον όψιμο γαλλικό διαφωτισμό, ο 19ος αιώνας κληρονομεί σίγουρα το πρόβλημα της ιατρικής και θεσμικής μεταρρύθμισης. Για ορισμένους, όπως για τον Foucault (2012:119), η μεταρρύθμιση αυτή συνεπάγεται την «επανεξισορρόπηση της ιατρικής γύρω από την κλινική» σε συνδυασμό «με μια διευρυμένη θεωρητική εκπαίδευση.». Στο πλαίσιο αυτό η «κλινική» σημαίνει:

*«'την ιατρική της παρατήρησης' και το νοσοκομείο τον χώρο όπου οι μαθητές πρέπει να έρθουν σε επαφή με τα φαινόμενα της ασθένειας με άμεσο και ολοκληρωμένο τρόπο, χωρίς τον προϋδεασμό κάποιου θεωρητικού συστήματος. Μια τέτοιου είδους ιατρική πιστευόταν ότι είχε υπάρξει κάποτε στην εποχή του Ιπποκράτη· εντούτοις, μετά τον θάνατό του οδηγήθηκε σε ταχύτατη παρακμή... έως ότου στο Παρίσι ... αναβίωσε σε όλο της το μεγαλείο».*¹⁵⁹

Η αντίληψη αυτή εξηγεί τη θέση που βρίσκει η καταξιωμένη από την παράδοση μορφή του Ιπποκράτη (του «Ιπποκράτη του Βασον»¹⁶⁰) στο έργο μεταρρυθμιστών, όπως ο Felix Vicq d'Azyr (1748-1794),¹⁶¹ και μελών του κύκλου των Ιδεολόγων («*Idéologues*»)¹⁶² ή της Εταιρείας των Ανθρωποτηρητών

¹⁵⁹ Βλ. το άρθρο του Bylebyl «The Manifest and the Hidden in the Renaissance Clinic». Στο: Bynum and Porter (1993) 40–68. Το διάταγμα του 1794 που διαμορφώνει τις *écoles de la santé* καθιερώνει την «παρά την κλίνη» διδασκαλία. Δύο από τα σημαντικότερα νοσοκομεία όπου λάμβανε χώρα η κλινική ιατρική διδασκαλία ήταν το Hôtel-Dieu Saint-Eloi του Montpellier και το κέντρο της παρισινής χειρουργικής ιατρικής, το Charité.

¹⁶⁰ Βλ. Pinel, *NP*, τ. I, 1813, σ. xxxij-xxxiv.

¹⁶¹ Βλ. Félix Vicq d'Azyr, «*Oeuvres complètes. Textes recueillis par Jacques Louis Moreau (de la Sarthe)*» (τ. 3, Paris: Duprat Duverger, 1805, σ.σ. 55-60). Επίσης: Golstein (1987) 49.

¹⁶² Βλ. Το γνωστό έργο του Picavet «*Les Idéologues*» (Paris, 1891).

(«Société des observateurs de l'homme»¹⁶³). Βλέπουμε πράγματι εκεί τον Ιπποκράτη προικισμένο με τα χαρακτηριστικά μιας Τέχνης που προτάσσει την παρατήρηση έναντι των θεωρητικών προκρίσεων («ars medica totus in observationibus»¹⁶⁴) και αναγνωρίζει στον αρχαίο γιατρό την πραγματική της καταγωγή («le vrai fondateur de la médecine d'observation»¹⁶⁵). Στο «Nosographie Philosophique» (1798), ένα «κλασικό»¹⁶⁶ έργο της ευρωπαϊκής ιατρικής νοσολογίας, για παράδειγμα, ο Pinel παρατηρεί:

¹⁶³ Η «Ecole polymathique», το «Lycée des arts», το «Lycée républicain», οι «Idéologues» και η «Société des observateurs de l'homme» συνιστούν ορισμένους από τους πιο σημαντικούς «κύκλους γνώσης» του γαλλικού 18ου και 19ου αιώνα. Η Société, «ιδρυμένη τον Δεκέμβριο του 1799, όπως παρατηρεί η Κουμαριανού (1984: 125-38),... είχε συγκεντρώσει μερικά από τα πιο σημαντικά ονόματα της γαλλικής επιστήμης και διανόησης... Στόχο της κύριο είχε, σύμφωνα με το πρώτο άρθρο του Κανονισμού της, τη μελέτη του άνθρωπου, στην τριπλή του υπόσταση: την φυσική, την πνευματική, την ηθική». Ο κατάλογος των μελών της Εταιρείας, συμπληρώνει η ίδια, φανερώνει την έμφαση στις ανθρωπιστικές επιστήμες: «Naturalistes», με επικεφαλής τον L.-F. Jauffret, τον κυρίως εμπνευστή της Société· «linguistes», όπου ξεχωρίζουν τα ονόματα του Destutt de Tracy, του Degérando, του Silvestre de Sacy· έπονται οι «philosophes», «ecclésiastiques», «médecins», ανάμεσα στους οποίους ο Cabanis και ο Pinel· οι «explorateurs», «archéologues, historiens, économistes», μεταξύ των οποίων και οι Villoison, Larcher, Milin, Portalis, Sainte-Croix, Volney· οι «publicistes» και οι «hellénistes», όπου αναφέρεται και το όνομα του Κοραή...».

¹⁶⁴ Βλ. Laennec, Πρόλογος, τ. 1, 1831, (1η έκδ. 1819), σ. xxviii.

¹⁶⁵ Βλ. Pinel, *NP*, τ. I, 1813, σ. xi-xii.

¹⁶⁶ Βλ. *The Lancet*, τ. 12, 1826, σ. 262-3: «This was the time that he published the *Nosographie Philosophique*, a work which became a classical one not only in France, but almost in all Europe, and which caused him to be regarded as one of the most imposing authorities of medicine. If we compare the *Nosographie Philosophique* with the works which preceded it, with the *Nosologie de Sauvages* particularly, we are struck with its great superiority, and our astonishment ceases at the long and great reputation which it enjoyed. We observe, in meditating seriously on this work, that its illustrious author had all the genius necessary to make it better, but that proper cases were wanting to elucidate these improvements; for in medicine, the brightest genius is stopped in its flight, when it is not enlightened by the knowledge of facts. M. Pinel, although endowed with the greatest talent, could only compose a very imperfect work on medicine, at a time when the knowledge of pathological anatomy, the principal foundation

«Αιώνιος σεβασμός αρμόζει στο παρατηρητικό πνεύμα του Ιπποκράτη [...]. Γιατί λησμονούμε τόσο συχνά την αγνότητα του ιπποκρατικού πνεύματος, την απόσταση που διατηρεί από κάθε μάταιη θεωρία, κάθε επιπόλαιη εξήγηση, τη φιλοσοφική του πορεία, τόσο άξια να την ακολουθήσουμε και την οποία, παρ' όλα αυτά, σπανίως λαμβάνουμε ως πρότυπο.»¹⁶⁷

Και ο Pierre Jean Georges Cabanis, στο «Coup d'oeil sur les révolutions et sur la réforme de la médecine» (1804) σημειώνει:

«Το πραγματικό φιλοσοφικό πνεύμα του Ιπποκράτη¹⁶⁸ ξαναβρίσκεται ακέραιο στις επιδημίες του, καθώς και στα βιβλία του με τους αφορισμούς. Οι επιδημίες του δεν είναι μόνο εξαιρετικοί πίνακες των πιο κρίσιμων ασθενειών: δείχνουν επίσης το πρίσμα κάτω από το οποίο πρέπει να γίνονται οι παρατηρήσεις· πώς μπορούμε να αντιληφθούμε τα χτυπητά

of this science, had scarcely be gun to shed its lights. Perhaps he neglected a little the study of lesions, which are met with after death, and thus deprived himself of the only means by which he could effect a total and lasting change in medicine. But, to atone for this negligence, with what exactness, with what admirable fidelity, did this illustrious nosographer and eminent observer, describe the symptoms of diseases! As relates to this, a more perfect model could not be chosen; and rival of Hippocrates and Areteus, his principal works have painted Nature with so great fidelity that it is impossible not to recognise instantly the different diseases which he has traced in his tables. In embracing in a small number of classes all the morbid affections ; in taking different tissues as the base of the orders of the class of phlegmasiae, an ingenious idea, which, fertilized by the talent of Bichat, became the origin of general anatomy; in referring several fevers to the affection of certain determined organs, as is proved by these words, meningo-gastric and adeno-mening angiotenic fevers; in introducing into medicine all these improvements, M. Pinel laid, if we may so express ourselves, the first foundations of the great medical revolution which has been accomplished in our days.».

¹⁶⁷ Βλ. Pinel, *NP*, τ. I, 1813, σ. Viii, ix,

¹⁶⁸ Τέτοιου είδους χαρακτηρισμοί, όπως παρατηρεί ο Νικολάου (1984:92), συνδέονται άρρηκτα με μακρότατες θεωρητικές διαμάχες που αναπτύσσονται μεταξύ γάλλων λογίων που βλέπουν στον Ιπποκράτη την ενσάρκωση του «ιατρού» (Daniel Le Clerc) ή του «ιατρού-φιλοσόφου» (Κοραής, Pinel, Cabanis) ανάλογα με τις ιδεολογικές τους πεποιθήσεις.

*τους χαρακτηριστικά, χωρίς να χαθούμε, και χωρίς να παραπλανήσουμε και να κουράσουμε τον αναγνώστη, ή τον ακροατή, με άχρηστες λεπτομέρειες. Τα βιβλία των αφορισμών του διαπέρασαν τις εποχές, για το υποδειγματικό μεγαλείο των απόψεών του και την ακρίβεια του ύφους. Εκεί ξαναβρίσκουμε παντού αυτή τη μέθοδο, πραγματικά γενική, τη μόνη ταιριαστή στον τρόπο με τον οποίο ασκούνται οι διανοητικές μας λειτουργίες και η οποία, σε κάθε τέχνη, ή σε κάθε επιστήμη, γεννά τα αξιώματα των παρατηρήσεων και μεταμορφώνει τα αποτελέσματα των γεγονότων σε κανόνες· μέθοδος που δεν ανάγεται η ίδια σε αρχές... και την οποία, στους περασμένους αιώνες μόνο λίγες ευτυχείς διάνοιες μπορούσαν να μαντέψουν.».*¹⁶⁹

Η ενσωμάτωση του Έλληνα γιατρού στον γαλλικό επιστημονικό λόγο του δέκατου ένατου αιώνα απαιτούσε φυσικά συγκεκριμένες μεθοδεύσεις προκειμένου να απαλειφθεί κάθε ιστορική ή άλλη αναντιστοιχία και να διασφαλιστεί η συνάφεια ανάμεσα στην αρχαία ελληνική και τη νεότερη ιατρική.¹⁷⁰ Μέσα από αυτή τη διαδικασία οι επινοήσεις της σύγχρονης εποχής εντάσσονταν στην προοπτική της ιπποκρατικής ιατρικής: η αναλυτική μέθοδος («la méthode de l'analyse») —την οποία παραλαμβάνει η γαλλική σκέψη από τον Locke και τον Condillac δια του Destutt de Tracy¹⁷¹— ο ιατρικός

¹⁶⁹ Βλ. Cabanis (1804) 77.

¹⁷⁰ Οι μεθοδεύσεις αυτές περιλάμβαναν (α) τη χρήση εργαλείων της λογοτεχνικής κριτικής μέσω των οποίων ανακάλυπταν τον «πρωτότυπο» λόγο του δασκάλου στα κείμενα της Συλλογής· (β) της ιστορίας μέσω των οποίων υπογραμμίζονταν η σταθερότητα των Ιπποκρατικών «αληθειών»· (γ) της επιστήμης και της τεχνολογίας μέσω των οποίων ενισχύονταν οι ανακαλύψεις της ελληνικής κλασικής ιατρικής με εμπειρικές αποδείξεις της νεότερης εποχής. Βλ. σχετικά: Βλ. Pinel, *NP*, τ. I, 1813, σ. xlv, σ. xcix-c και Παράρτημα I. Βλ. επίσης στην επόμενη ενότητα την ανάλυση του Staden για αντίστοιχα μέσα που χρησιμοποίησε τον 2^ο αι. μ.Χ. ο Γαληνός και το έργο του Pigeaud «*Aux portes de la psychiatrie: Pinel, l'Ancien et le Moderne*» για τη χρήση τους από τους γάλλους Κλινικούς και τον Pinel.

¹⁷¹ Βλ. Pinel, *NP*, τ. I, 1813, viij: «Peut-on ne point admirer la méthode de l'analyse adoptée par le père de la médecine, comme la seule vraie, la seule invariable dans la recherche de la vérité». Για την Ανάλυση βλ. το κεφάλαιο 4 της εργασίας.

εμπειρισμός, η επαγωγική σκέψη, η φυσιοκρατική αντίληψη [naturiste], η έμφαση στην ηθική. Τέτοιου είδους ιστορικές παραμορφώσεις ήταν διπλά αποτελεσματικές αφού υπογράμμιζαν τη σχέση των νεότερων θεωριών με την παλαιότητα και καταδείκνυαν την υπεροχή των νεότευκτων μεθόδων —άρα, και τη δυνατότητα της νέας επιστημονικής ιατρικής να αποκρυπτογραφεί με μεγαλύτερη ακρίβεια την ουσιώδη αλήθεια της ασθένειας:

«Ο Ιπποκράτης, χωρίς αμφιβολία, είχε την τιμή να ανιχνεύσει την αληθινή μέθοδο περιγραφής της ιατρικής κατάστασης των εποχών· και τίποτα δεν καταδεικνύει περισσότερο τη λάμψη του παρατηρητικού του πνεύματος και των υψηλών του ιδεών, από αυτό που παρατηρεί στην αρχή του πρώτου και του τρίτου βιβλίου των Επιδημιών, επάνω στη συμφωνία ανάμεσα στη φύση των κυρίαρχων ασθενειών και της γενικής κατάστασης της ατμόσφαιρας. Αλλά μπορούσε [άραγε], σε μια τόσο μακρινή εποχή, και με τη Φυσική να βρίσκεται στην παιδική της ηλικία, να προσδιορίσει με ακρίβεια τα διάφορα μετεωρολογικά φαινόμενα και τις ατμοσφαιρικές αλλαγές, όπως ακριβώς το κάνουμε τον τελευταίο καιρό; Οι παρατηρήσεις της ιατρικής επαναλαμβάνονταν αρκετά ώστε να ανέλθουν στο επίπεδο της μεθοδικής ταξινόμησης των ασθενειών και σε έναν ακριβή προσδιορισμό των ειδών τους; Δύσκολα μπορούμε να περιοριστούμε σε μια δουλική μίμηση της ιπποκρατικής μεθόδου κατά την ανανέωση των επιστημών στην Ευρώπη.»¹⁷²

Από την άλλη πλευρά, με αξιολογικό πλαίσιο την «επιστημολογία του βλέμματος» γινόταν δυνατή μια διαφορετική οργάνωση των ιστορικών επεισοδίων της γνώσης,¹⁷³ που συνένωνε το παράδειγμα της ιπποκρατικής

¹⁷² Βλ. Pinel, *MC*, 1802, 372.

¹⁷³ Βλ. Pinel, *NP*, τ. I, 1813, σ. xlviii: «Mon plan étant de faire connoître le véritable esprit de la médecine hippocratique, et les progrès marqués que lui ont fait faire les meilleurs observateurs dans les siècles suivans, je m'attacherai à faire distinguer le vrai caractère des auteurs originaux qui, en marchant sur les traces d'Hippocrate, ou en s'en écartant plus qu

ιατρικής με την Παρισινή Σχολή, ενισχύοντας, έτσι, την εσωτερική συνοχή της νεοϊπποκρατικής κοινότητας και καθιστώντας δυνατή την αμφισβήτηση της νομιμότητας ανταγωνιστικών επιστημονικών τάσεων που αναπτύσσονταν αυτή την εποχή εντός ή εκτός των γεωγραφικών ορίων της γαλλικής διανοητικής και πολιτιστικής σκηνής.¹⁷⁴ Τριάντα χρόνια μετά, αυτό ακριβώς το πνεύμα που είχε συνδέσει τον Ιπποκράτη και την αρχαία ελληνική ιατρική με την Κλινική επανέρχεται στο έργο του Jean Baptiste Bouillard (1796-1881) που χρησιμοποιεί το όνομα του αρχαίου σοφού για να νομιμοποιήσει ιδανικές αφηγήσεις για την Παρισινή Σχολή:

«Restaurée dans l'Université de Paris, la médecine grecque ou d'observation ne fit d'abord que des progrès très lents. Le temps n'était pas encore venu pour cette université de s'élaner dans la voie large et féconde des découvertes, et de refaire en quelque sorte les sciences qu'elle enseignait.»¹⁷⁵

Ο Bouillard, όπως παρατηρούν οι Hannaway και La Berge (1998: 14), κατασκευάζει μια γενεαλογία που οδηγεί από την Ελλάδα στη Γαλλία και με αυτόν τον τρόπο εμφανίζει την Παρισινή Ιατρική ως «νέα ενσάρκωση της

moins, ont bien mérité de l'humanité par de nouvelles découvertes, ou bien ont altéré la pureté et la simplicité de la médecine grecque.»

¹⁷⁴ Η συνύπαρξη αντιθετικών ρευμάτων σκέψης χαρακτήρισε τα ευρωπαϊκά κέντρα ιατρικής μάθησης του 18^{ου} και 19^{ου} αι. μ.Χ. Απ' αυτά περισσότερο γνωστά ήταν τα ρεύματα των «ιατροχημιστών» ή «σπαγυριστών» (που έθεταν τη χημεία στην υπηρεσία της ιατρικής), και των «ιατρομηχανιστών» (που εφάρμοζαν τις αρχές της μηχανικής στις αναλύσεις τους για την ανθρώπινη φυσιολογία). Εξίσου χαρακτηριστική για την ιατρική επαγγελματική σκηνή της ίδιας εποχής ήταν η αντιπαράθεση μεταξύ των δύο παραδοσιακών κέντρων έρευνας: της Ιταλίας και της Γαλλίας. Σε σχέση το πρώτο εγγράφονται και οι απόψεις του αντι-ιπποκρατιστή Rasori που αναγνωρίζει ως «θεμελιωτή» της Κλινικής Ιατρικής τον Giovanni Battista da Monte (1498–1551) και όχι τον Μεγάλο Ιπποκράτη. Βλ. σχετικά: Bylebyl (1993) 40–68.

¹⁷⁵Βλ. Bouillaud (1836).

Ιπποκρατικής Ιατρικής». ¹⁷⁶ Οι σχολιασμοί του στο «Essai sur la philosophie médicale et sur les généralités de la clinique médicale» (1836) συμπυκνώνουν, μάλιστα, τους προβληματισμούς που κληροδοτεί ο 19ος αιώνας σε αναλυτές, όπως ο Ackerknecht που φιλοτεχνεί το 1967 μια εξιδανικευμένη εικόνα της σχολής του Παρισιού στο έργο του «Medicine at the Paris Hospital 1794-1848» και ο κριτικότερος Foucault που μας παραδίδει το 1963 το γνωστό «Naissance de la clinique». ¹⁷⁷

Συμπεράσματα 1^ου κεφαλαίου

Το 1^ο κεφάλαιο έδειξε ότι ο Ιπποκράτης είχε μια κεντρική θέση στον ιατρικό λόγο του γαλλικού 19^{ου} αιώνα. Ιδιαίτερα σημαντική φαίνεται πως ήταν η θέση του Κώου γιατρού στο έργο ιατρών-μεταρρυθμιστών, όπως ο Felix Vicq d'Azyr ή μελών του κύκλου των Ιδεολόγων (Idéologues) και της Εταιρείας των Ανθρωποτηρητών (Société des observateurs de l'homme) όπως οι Philippe Pinel και Pierre-Jean-Georges Cabanis. Οι Γάλλοι Κλινικοί αντλούσαν τις πληροφορίες τους για τον Ιπποκράτη ¹⁷⁸ από διηγήσεις και ανέκδοτα της Παράδοσης, βιογραφικές πηγές, πραγματείες του Corpus Hippocraticum, μαρτυρίες συγγραφέων της ελληνιστικής ή ρωμαϊκής εποχής, πληροφορίες των

¹⁷⁶ Βλ. Hannaway και La Berge (1998) 14.

¹⁷⁷ Τις ομοιότητες και τις διαφορές ανάμεσα στις προσεγγίσεις του Ackerknecht και του Foucault συζητά η Christiane Sinding στη μελέτη της με τίτλο «The Power of Norms: Georges Canguilhem, Michel Foucault, and the History of Medicine» (2004: 262-84). Μια ιστορική ανάλυση διαφορετική από εκείνη του Ackerknecht και του Foucault επιχείρησε, όπως είναι γνωστό, ο μαθητής του Canguilhem, Othmar Keel, στη μελέτη του με τίτλο «*La généalogie de l'histopathologie. Une révision déchirante. Philippe Pinel, lecteur discret de J.-C. Smyth (1741–1821)*». Βλ. επίσης (του ιδίου): «*L'avènement de la médecine clinique moderne en Europe, 1750–1815: Politiques, institutions et savoirs*» (Montreal: Les Presses de l'Université de Montréal, 2001).

¹⁷⁸ Βλ. την εισαγωγή του Αδ. Κοραή στην δίτομη έκδοση του *περί αέρων, υδάτων, τόπων* που εκδίδεται το 1800 (1800): «*πρῶτος ὁμως ὁ Ἰπποκράτης εἶναι δίκαιον να λογίζεται ὁ δημιουργός, να εἴπω οὕτως, τῆς Ἰατρικῆς*».

βυζαντινών χρόνων ή του τέλους της αρχαιότητας.¹⁷⁹ Ιδιαίτερα ευαίσθητοι εμφανίζονταν απέναντι σε βιογραφικό υλικό που είχε πλαστεί για να τονίσει ιδιαίτερες αρετές και ικανότητες του αρχαίου δημιουργού, όπως ο λοιμός που πλήττει τα στρατεύματα του Πέρση βασιλιά Αρταξέρξη (των Επιστολών I-IX)· η επιδημία στα εδάφη των Ιλλυριών και των Παιόνων (του Πρεσβευτικού).¹⁸⁰ η «τρέλα» του Δημόκριτου (των Επιστολών X-XXI).¹⁸¹

Ενσωματώνοντας το υλικό αυτό στον λόγο τους επανέφεραν και ενίσχυαν αναπαραστάσεις του Κώου γιατρού:

- ως θεμελιωτή [«le fondateur»] και μεγαλοφυΐα της κλινικής παρατήρησης [«au génie observateur»],
- ως ευρετή μιας νέας γλώσσας περιγραφής των ασθενειών [«qui inventa le langage propre à la méthode descriptive des maladies»],
- ως μεθοδολογικού προτύπου και αρχή κάθε ιατρικής επιστημονικής θεωρίας και πρακτικής [«Hippocrate n'en doit pas moins servir de modèle»].¹⁸²

Αυτές οι αναπαραστάσεις επιτελούσαν μια σημαντική ιδεολογική αποστολή αφού χρησιμοποιούνταν:

- για να στηρίζουν μια νέα εμπειρική «ιατρική της παρατήρησης» («médecine grecque ou d'observation»)
- για να προωθήσουν τους ατομικούς στόχους και τα συμφέροντα των ιατρών-μεταρρυθμιστών του τέλους του 18^{ου} αιώνα
- για να ενισχύσουν τη συνοχή της γαλλικής νεοϊπποκρατικής κοινότητας

¹⁷⁹ Ενδεικτική ως προς τη χρήση των πηγών είναι η εισαγωγή του Αδ. Κοραή στην δίτομη έκδοση του *περί αέρων, υδάτων, τόπων* που εκδίδεται το 1800. Για την έκδοση βλ. το άρθρο του Νικολάου (1984) 85-101.

¹⁸⁰ Cabanis, *Oeuvres Completes*, τ. 1, 1823, Paris: Bossange frères, σελ. 70.

¹⁸¹ Βλ. και: Grmek, Fantini (1998) 25-27, Pigeaud (1981) 452-477.

¹⁸² Οι περισσότερες (αν όχι όλες) οι εικόνες του Ιπποκράτη έχουν ήδη συζητηθεί από αρχαίους και νεότερους συγγραφείς. Ο Κοραής λ.χ. συζητά μαρτυρίες που αναφέρονται στον Ιπποκράτη ως «ιδρυτή» ή «θεμελιωτή» της Κλινικής Ιατρικής (iis instituisse medicinam hanc, quae clinice vocatur, Πλίνιος, Φυσική Ιστορία, XXIX, 1(2), 4 [1^{ος} αι. μ.Χ.] στην έκδοση του Ιπποκράτους *περί αέρων, υδάτων, τόπων, Προλεγόμενα, κδ'-κε'*.

- για να οικοδομήσουν μια συγκεκριμένη ταυτότητα για την Παρισινή Κλινική Σχολή ως νέα ενσάρκωση της «Ιπποκρατικής» Ιατρικής.

ΚΕΙΜΕΝΑ – ΠΗΓΕΣ

Ο Ιπποκράτης τον 19^ο αιώνα

1.

Philippe Pinel (1745 - 1826)

Τέτοιες ήταν οι θεωρίες και η θεραπεία της τρέλας πριν από τη λαμπρή εποχή της ιστορίας της ιατρικής που ξεκίνησε με τον πατέρα της Ελληνικής ιατρικής σχολής, τον αθάνατο Ιπποκράτη. Όταν αυτή η λαμπρή διάνοια εμφανίστηκε στον ορίζοντα της ιατρικής λογοτεχνίας, οι πραγματικές διεργασίες της φύσης φανερώθηκαν με καθαρότητα, και ανεγέρθηκε ένα τοίχιο διαχωρισμού μεταξύ επιστήμης και εμπειρισμού, και μεταξύ των δογμάτων της μυθολογίας και της μεταφυσικής, και της λογικής επαγωγής μέσω πειραμάτων και παρατηρήσεων. Το κατά πόσο ο Ιπποκράτης έγραψε συγκεκριμένα για το αντικείμενο της τρέλας δεν έχει εξακριβωθεί από τους μελετητές του. Είναι πιθανό, ότι το εύρος των ερευνών του και οι πολυπληθείς υποχρεώσεις του στο πρακτικό κομμάτι του επαγγέλματός του και, ιδιαίτερα, στη θεραπεία εμπύρετων και φλεγμονωδών διαταραχών να μην του έδωσαν τη δυνατότητα να καταγράψει τις παρατηρήσεις του για τα ψυχικά νοσήματα: ή, δεν είναι καθόλου απίθανο, η διατριβή του για το θέμα αυτό να είχε την ίδια τύχη με πολλά άλλα από τα πολύτιμα γραπτά του. Το ότι ασφαλώς δεν ήταν ανίδεος επί του θέματος [της τρέλας] δεν συμπεραίνεται μόνο από τις συνήθειες ανάλυσης και παρατήρησης, αλλά αναμφισβήτητα από την άποψη που είχαν οι Αβδηρίτες για τις ικανότητές του, όταν τον προσκάλεσαν από την Αθήνα να έρθει για να δει τον συμπολίτη τους, τον διάσημο Δημόκριτο, του οποίου οι εύθυμες και παιχνιδιάρικες ιδιοτροπίες δημιουργούσαν την υποψία ότι τρελάθηκε.¹⁸³ Υπάρχει,

¹⁸³ Η ιστορία της «Τρέλας του Δημόκριτου» της 2ης ομάδας των υποκρατικών επιστολών (Επιστ. Χ-XXI) που χρησιμοποιεί ο Pinel στη *Traité* είναι γνωστή: Οι Αβδηρίτες ανησυχούν για την πνευματική υγεία του γνωστού φιλοσόφου του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, Δημόκριτου, ο οποίος «παραμελώντας τα πάντα και πριν απ' όλα τον εαυτό του, άγρυπνος μέρα και νύχτα, γελάει και

μάλιστα, ένα κεφάλαιο στο θέμα της μελαγχολίας, ενσωματωμένο στο πολύτομο έργο του Γαληνού, το οποίο κάποιοι από τους μελετητές αποδίδουν στον πατέρα της ιατρικής... Οι απόψεις του Ιπποκράτη για τη φύση, τις αιτίες και τα είδη της τρέλας, συμπεραίνονται [όμως] σαφέστερα από κάποιες απλές παρατηρήσεις τις οποίες προωθεί επί του θέματος στην εξαιρετική πραγματεία του για την επιληψία. Το βασικό αντικείμενο του συγγραφέα σε εκείνη τη μικρή πραγματεία, φαίνεται πως ήταν η αντιπαράθεση στην κρατούσα άποψη ότι η επιληψία, είτε συνδυαζόμενη με την τρέλα είτε όχι, ήταν το απόλυτο και ξεκάθαρο αποτέλεσμα θείας έμπνευσης· [σημαντικές είναι εξάλλου] οι ενδείξεις, τις οποίες προσφέρει [στο κείμενο αυτό], μιας ιδιοφυΐας, που επιδίδεται σε μια έντονα τολμηρή και εξαιρετη επιχειρηματολογία ενάντια στην τέχνη του εμπειρισμού, την ευπιστία της δεισιδαιμονίας και τις προκαταλήψεις κοινότατων μυαλών [χαρακτηριστικά όλα] άκρως επαινετικά τόσο για την κρίση του όσο και για την αρετή του.

Philippe Pinel, «*Traité*», 1800-1, [Το απόσπασμα προέρχεται από τη μετάφραση του «*Traité*» στην αγγλική που πραγματοποιεί ο D. D. Davis και δημοσιεύεται στο Λονδίνο, το 1806, με τίτλο 'A treatise on Insanity' London: Messers Cadell & Davies, σ. xxiv]

με τα μικρά και με τα μεγάλα, πιστεύοντας ότι ολόκληρη η ζωή είναι τίποτα». Καλούν γι' αυτό τον Ιπποκράτη να μεταβεί στην πόλη τους και να τον γιατρέψει. Ο Ιπποκράτης δέχεται την πρόσκληση· είναι μάλιστα της άποψης ότι ο φιλόσοφος δεν είναι άρρωστος, αλλά παρουσιάζει «υπερβολική ψυχική ευρωστία». Για παν ενδεχόμενο ο γνωστός γιατρός ζητά από έναν «ρίζοτόμον ἄριστον», τον Κρατεύα, να τον εφοδιάσει με θεραπευτικά βότανα και αναχωρεί για τα Άβδηρα, όπου, μετά από μια ενδιαφέρουσα συνομιλία με τον Δημόκριτο, διαπιστώνει ότι εκείνος που νοσεί δεν είναι ο φιλόσοφος αλλά οι συμπολίτες του. Η αλληλογραφία κλείνει με δύο επιστολές: (α) την 19η, μια επιστολή του Δημόκριτου προς τον Ιπποκράτη για τη μανία η οποία προσφέρει μια εξήγηση για την τρέλα που είναι, κατά τον Smith, «ιπποκρατική ως προς τη φυσιολογία της, δημοκρίτεια, όμως, ως προς την επιστημολογία της» και αντλεί υλικό από δύο πραγματείες του Corpus (Περί ιερῆς νόσου, Ἐπιδημιαί V) και (β) την 21η, έναν λόγο «περὶ ἔλλεβορισμοῦ» στον οποίο ο Κώος γιατρός περιγράφει στο Δημόκριτο τις ιδιότητες και τη δραστικότητα του ελλέβορου, «ενός ποώδους φυτού που συνδέθηκε κατά την Αρχαιότητα με τη θεραπεία της τρέλας».

2.

Jean Étienne Dominique Esquirol (1772 – 1840)

Η πάθηση μπορεί εύκολα να μπερδευτεί με τη χλώρωση.¹⁸⁴ Αλλά μπορούμε να αποφύγουμε ένα τέτοιο σφάλμα. Εάν, έχοντας λάβει όλες τις πιθανές πληροφορίες σχετικά με τις προγενέστερες συνθήκες, ο θεραπευτής είναι προσεκτικός, θα παρατηρήσει ότι η όψη αυτής της κατηγορίας των ασθενών αποκτά έναν ζωηρό τόνο, και αναψοκοκκινίζει: ο παλμός γίνεται τακτός, δυνατώτερος και γρήγορος, παρουσία του αγαπημένου αντικειμένου, ή ακόμα και στην προφορά του ονόματός του, ή όταν το άτομο αναφερθεί σε κάποια συζήτηση. Μια νεαρή γυναίκα, χωρίς κάποια προφανή σωματική πάθηση, χωρίς κάποια γνωστή αιτία, γίνεται λυπημένη και σκεπτική. Η όψη της αποκτά μια χλωμή χροιά, τα μάτια βυθίζονται στις κόγχες τους, και τα δάκρυα κυλούν αυθόρμητα. Η ασθενής βιώνει μία εξάντληση, χωρίς να έχει προηγηθεί άσκηση: βογκά και αναστενάζει. Τίποτα δεν την αποσπά και τίποτα δεν δεσμεύει την προσοχή της. Αντιθέτως, όλα την κουράζουν. Αποφεύγει τους συγγενείς και τους φίλους της: και κανείς δεν μιλάει ή δεν απαντά σε κανέναν. Η όρεξή της είναι ασθενής και ιδιότροπη. Δεν κοιμάται: ή, εάν το κάνει, ο ύπνος της

¹⁸⁴ Η έννοια της «χλώρωσης» χρησιμοποιείται ευρύτατα τον 17ο, 18ο και 19ο αιώνα και συνδέεται με ποικίλα νοσήματα που προσβάλλουν νεαρές γυναίκες ηλικίας 14-20 ετών (εξ' ου και «νόσος των παρθένων», «morbus virgineus»). Τον 19ο αιώνα, οι Victor Burq (1852) και Gordon Ward (1914) τη συνδέουν με την «υστερία». Λίγο αργότερα, ο όρος πέφτει σε αχρηστία· χάνεται δε εντελώς από την ιατρική λογοτεχνία το 1920-30, κάτι που αποδίδεται στην εμφάνιση μιας άλλης κατηγορίας: της «ψυχογενούς ανορεξίας». Έναν ενδιαφέρον ορισμό της «χλώρωσης» συναντάμε τον 19ο αιώνα στο έργο του Διονύσιου Πύρρου Θετταλού «Βοτανική Πρακτική. Προσηρμοσμένη εις την ιατρικήν και οικονομίαν» (1838: 62, σημ. 1): «Χλώρωσις λέγεται ἔν πάθος, ἔν ᾧ τις ἀρχεται καί ὑποπρασινίζει ἢ ὑπομελανίζει καί γίνεται χλωμός, τό πρόσωπον τοῦ πάσχοντος φαίνεται ὀλίγον χλωμόν καί ἀδύνατον καί αὐτό τό πάθος προέρχεται ἀπό τήν κακοχυμίαν τοῦ σώματος καί καχεξίαν.». Εκτός από την ωχρότητα του προσώπου, η συμπτωματολογία της «χλώρωσης» περιλάμβανε έντονους παλμούς της καρδιάς, ανορεξία, ίλιγγο, λιποθυμία, καρδιαλγία, διαταραχές της εμμηνου ρύσεως κ.ά., ακαθόριστα δηλαδή συμπτώματα που συνδέονταν με πλήθος ασθενειών, συμπεριλαμβανομένης της «ερωτικής μονομανίας» (monomanie erotique, érotomanie) του Esquirol. Για τη χλώρωση βλ. τη μονογραφία της H. King «*The Disease of Virgins: Green Sickness, Chlorosis, and the Problems of Puberty*» (2004), όπως και K. Figlio (1978) 167-97, J. Starobinski (1981) 459—68, I. S. L. Loudon, (1984) 27-36. Βλ. επίσης: για την ετυμολογία και τη σημασία της: Ηπίτης (1910) 745, για την ιατρική περιγραφή της: Ασκληπιός (*Asklēpios, syngramma periodikon*), τ.3 (1838), 189, για τα κοινωνικά-πολιτιστικά χαρακτηριστικά της: Γρ. Γ. Παπαδόπουλος (1866) 186-90.

είναι διαταραγμένος και αποστεώνεται. Οι συγγενείς της αναμένουν ότι με τον γάμο θα την επαναφέρουν από αυτή την κατάσταση, η οποία γεμίζει το μυαλό τους με ανησυχία. Δέχεται, αρχικά με αδιαφορία, τις διάφορες προτάσεις που της γίνονται. Σύντομα όμως, τις απορρίπτει όλες πεισματικά. Η ασθένεια συνεχίζει να επιδεινώνεται και έπεται ο πυρετός. Ο παλμός είναι ασυνήθης, ακανόνιστος, και μερικές φορές αργός. Ορισμένες σπασμώδεις κινήσεις παρατηρούνται, κάποιες σκέψεις εκφράζονται ασυνάρτητα, και ιδιαίτερα κάποιες παράξενες πράξεις. Τελικά βυθίζεται σε μαλασμό και πεθαίνει. Ο θάνατος αποκάλυψε το μυστικό. Η ατολμία, η ατελής θρησκευτική μόρφωση και ο φόβος της δυσαρέσκειας των συγγενών της, την οδήγησαν να αποκρύψει τα αισθήματα της καρδιάς της, και την πραγματική αιτία της ασθένειάς της. Ο Ιωναδάβ δεν επιτρέπει στον εαυτό του να ξεγελαστεί από τη θλίψη, την ατονία και την εξασθένηση της υγείας του Άμωνα, δευτερότοκου γιού του Δαβίδ, που ερωτεύτηκε την αδελφή του Θαμάρ.¹⁸⁵ Ο Ιπποκράτης ανακαλύπτει τον έρωτα του Περδίκκα, γιού του Αμύντα,¹⁸⁶ βασιλιά της Μακεδονίας για την Φίλα, παλλακίδα του πατέρα του: ένα πάθος που προκάλεσε έντονο πυρετό. Από την κατάσταση του παλμού και την κόκκινη χροιά της όψης, ο Πλούταρχος αφηγείται πως ο Ερασίστρατος αναγνώρισε τα αίτια της ασθένειας του Αντίοχου του Σωτήρος, ο οποίος πέθαινε από τον έρωτά του για τη μητριά του Στρατονίκη.¹⁸⁷ Ο Γαληνός

¹⁸⁵ Βλ. Βασιλειών Β, Κεφ. 13.3-5. Ο Ιωναδάβ είναι μια αμφιλεγόμενη βιβλική μορφή που συνδέθηκε ιδιαίτερα με τη «σοφία», αλλά και την «πανουργία». Σύμφωνα με τις πηγές, αναγνώρισε την ανησυχία που είχε προκαλέσει στον Άμωνα το παράφορο πάθος για την αδελφή του, Θαμάρ, και τον παρακίνησε να προσποιηθεί τον άρρωστο για να την αποπλανήσει. Η ιστορία του Ιωναδάβ εμφανίζεται ιδιαίτερα διαδεδομένη στην ευρωπαϊκή λογοτεχνία από τον 15ο αιώνα και εξής και επανέρχεται σε αναλύσεις μιας κατάστασης «παράφορου ερωτικού πάθους» που είχε την ονομασία 'philocartio'. Την κατάσταση αυτή αναλύουν το 1487 οι Kramer και Sprenger στο Malleus Maleficarum (LXXVI, σ. 306). Εκεί διατυπώνουν την άποψη ότι ο Άμων ήταν θύμα πειρασμού του διαβόλου: «ex tētatōne daemōnū principaliter. Sic Aman sororem Tamar speciosissimam adamaverat, & deperierat in ea valde, ita ut propter amorem eius aegrotaret...». Το 1610/1623 η ιστορία του Ιωναδάβ εμφανίζεται στο έργο του Jacques Ferrand «Traité de l'essence et guérison de l'amour ou de la mélancolie érotique» (αγγλ. μτφ.: A Treatise on Lovesickness, σ. 266) στο 13^ο κεφ. με τίτλο «Κατά πόσο ο έρωτας μπορεί να διαγνωσθεί από τον γιατρό χωρίς την ομολογία του ασθενούς». Από αυτό το έργο αντλεί ο Esquirol.

¹⁸⁶ Σύμφωνα με την ανεκδοτολογική παράδοση, ο Περδίκας ο Β΄, γιός του Αλέξανδρου, και όχι ο Περδίκας ο Γ΄, γιός του Αμύντα, αρρώστησε από έρωτα για την Φίλα. Για την ιστορία του Περδίκκα βλ. Pinault (1992, ιδιαίτ. σελ. 61-77).

¹⁸⁷ Pinault (1992) 68-9.

γνωμάτευσε εξίσου σωστά, σχετικά με την κατάσταση της Ιουστίνης,¹⁸⁸ που είχε γοητευτεί από τον ηθοποιό Πυλάδη. Ο J. Ferrand** αναφέρει ότι ανακάλυψε την ασθένεια ενός νεαρού άνδρα που έσβηνε από έρωτα, από το κοκκίνισμα της όψης του και την επιτάχυνση του παλμού του, στη θέα ενός κοριτσιού που συνήθιζε να πηγαίνει φως στην κάμαρά του.¹⁸⁹

*Η ασθένεια του έρωτα*¹⁹⁰, ή *Ερωτική Μελαγχολία*, Παρίσι, 1623¹⁹¹

J. E. D. Esquirol, *Des Maladies Mentales*, 1838/1845, 338-9

¹⁸⁸ Βλ. στην έκδοση του Kuhn, 14.630-4K, Pinault (1992) 68, σημ. 37. Το «ιστορικό» του Γαλιηνού αφορά τη γυναίκα του Ιούστου (της *Ιουστοῦ γυναικός*).

¹⁸⁹ Η περίπτωση που περιγράφει ο Ferrard (1990) 273 έχει στην αγγλική έκδοση ως εξής: «In May 1604, when I was just beginning my practice in Agen (where I was born), I diagnosed, by the presence of most of these symptoms, the love madness of a young scholar, a native of Le Mas d' Agenais. He complained to me of the medications prescribed to him by the doctors of that region and by a Paracelsian charlatan. He was unable to sleep and he was and he was content with nothing in the world. He was in such a state of agitation that he was forced to leave Toulouse for Agen, hoping to find relief from his malady by the change in cities; but instead he find himself worse off, disenchanted and in an emotive state. I saw before me a young man, sad without any reason who was jovial only a short time before; I saw his pale, lemon-yellow and wan face, his hollow-set eyes, noting that the rest of his body was in a rather good condition. I began to suspect some passion of the spirit vexed in his soul, and in light of his age, his sanguine temperament, and his occupation, I concluded, for my own part, that he was lovesick. As I pressed him to reveal to me the external cause of his disease, an attractive girl of the house came in with a lamp as I was taking his pulse, which from that moment went through a series of changes. He went pale, then red, and he could scarcely speak. [...]».

¹⁹⁰ Για μία σύνοψη των λογοτεχνικών παραδειγμάτων της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας που συνδέουν την ερωτική επιθυμία και την ψυχική παθολογία, βλ. Faraone (1999) 43-55, Toohey (2004) 15-58. Για μεταγενέστερες συνδέσεις βλ. Toohey (1992).

¹⁹¹ Το έργο του Ferrand με τίτλο « *Traité de l'essence et guérison de l'amour ou de la mélancolie érotique* » δημοσιεύεται το 1610 στη Τουλούζ και το 1623 στο Παρίσι. Η πιο πρόσφατη γαλλική έκδοση είναι των Gérard Jacquin και Eric Foulon (2001). Στην αγγλική γλώσσα μεταφράζεται το 1994 από τους Beecher και Ciavolella (*A Treatise on Lovesickness*).

Fleury, Ο Πινέλ απελευθερώνει τις Φρενοβλαβείς της Salpêtrière (λεπτομέρεια),
Bibliothèque Charcot, Salpêtrière. Από το βιβλίο του Georges Didi-Huberman (2003). *Invention of Hysteria —
Charcot and the Photographic Iconography of the Salpêtrière*. MIT Press

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2° ~ Ἐπιδημίες

Les histoires particulières des maladies des Epidémies d'Hippocrate y celles surtout du premier et du troisième livre y méritent de servir de modèle y non-seulement pour la précision du style et l'exposition la plus fidèle des symptômes y mais encore par le choix des circonstances les plus propres à donner une juste idée de la marche de la nature dans les maladies aiguës.... Elles servent d'ailleurs de base à une foule de vérités éternelles consignées dans les Aphorismes et les Pronostics du père de la médecine; vérités dont on ne peut sentir toute la valeur et l'importance qu'autant qu'on suit la marche analytique et qu'on s'élève des faits particuliers aux résultats généraux

Philippe Pinel, *Nosographie Philosophique*, I, 1813, 105-6

Ερωτήματα του κεφαλαίου

- Τι είναι οι «Επιδημίες»;
- Πώς επιβίωσαν;
- Τι επίδραση άσκησαν;
- Πώς έφτασαν να συνδεθούν με τον Pinel και τους εκπροσώπους της Παρισινής Κλινικής Σχολής;

Εισαγωγή

Οι Επιδημίες I και III, όπως παρατηρεί χαρακτηριστικά ο Jackie Pigeaud (1987: 49)

«είναι ένα κτήμα ές αεί (ένα ανεκτίμητο αγαθό αιώνιας αξίας) σύμφωνα με τη θουκυδίδεια έκφραση... Οι ιατροί που μπορούν να ονομαστούν νεοϊπποκρατικοί στο τέλος του XVIII αιώνα το γνωρίζουν αυτό καλά· έχω πάνω απ' όλους στο νου μου τον Pinel και τον Laennec... Ο Pinel, σ' ένα βιβλίο που έχει διαβαστεί ελάχιστα, στην 'Κλινική Ιατρική', θέλησε να παρουσιάσει ένα νέο ιπποκρατικό βλέμμα πάνω στους ασθενείς της Salpêtrière. Έχοντας στη διάθεσή του εργαλεία, όπως οι αρχές της στατιστικής, η πρόοδος της μετεωρολογίας, η εννοιολόγηση των ασθενειών, τα νέα επιδημιολογικά μοντέλα (με την ιπποκρατική έννοια) και έναν νέο τόπο, το άσυλο, θέλησε να συνδέσει τις περιγραφές των αρρώστων και να αποδώσει πραγματική υπόσταση σε νέες 'καταστάσεις'. Θα μπορούσε να πει κανείς πως η Κλινική ιατρική είναι οι Επιδημίες του Pinel που περιλαμβάνουν τις 'καταστάσεις' της Salpêtrière».

Τι είναι όμως οι «Επιδημίες»; Πώς επιβίωσαν; Τι επίδραση άσκησαν; Πώς έφτασαν να συνδεθούν με τον Pinel και τους εκπροσώπους της Παρισινής Κλινικής Σχολής;

Προβληματική για τον Χαρακτήρα των Έπιδημιών

Τα 7 ανώνυμα έργα του Corpus Hippocraticum με τον τίτλο Έπιδημίες («Έπιδημιαί» ή «Έπιδημιών»¹⁹²) είναι «νοσογραφικά αρχεία» του 5ου και 4ου αι. π.Χ. που περιλαμβάνουν:

- «καταστάσεις», συνθετικές δηλαδή περιγραφές «των μετεωρολογικών συνθηκών και των επιδημιολογικών και σημειολογικών ιδιομορφιών των νόσων που έγιναν αντικείμενο παρατήρησης κατά τη διάρκεια ενός χρόνου»,¹⁹³
- ατομικά «ιστορικά» ασθενών,
- γενικές προτάσεις θεωρίας και μεθόδου που απορρέουν από την ιατρική εμπειρία.

¹⁹² Το όνομα Έπιδημιαί ή Έπιδημιών, με το οποίο μας παραδίδονται τα έργα, χρησιμοποιήθηκε από μεταγενέστερους του Ιπποκράτη συγγραφείς. Η σημασία του, όμως, παραμένει αβέβαιη: δήλωνε την «επίσκεψη» του ιατρού σε μία ξένη πόλη ή την «επικράτηση μιας νόσου σε έναν τόπο». Βλ.: Langholf (1990) 78. Από τον 2ο αι. μ.Χ. και μετά φαίνεται πως επικράτησε η σημασία της «επιδημικής νόσου» αφού με αυτή τη σημασία χρησιμοποιεί τον όρο ο Γαληνός. Βλ. Eijk (2012) 26-45. Πρβλ. τη μαρτυρία του Παλλάδιου (6ος αι. μ.Χ.) στο Υπόμνημά του στο 6ο βιβλίο των Έπιδημιών (Dietz, *Scholia in Hippocratem et Galenum*, τ. 2, σ. 2). Βλ. επίσης στον 12^ο τόμο του εκδομένου το 1815 *Dictionnaire des sciences médicales*, το λήμμα «épidémie» του M. Nacquart, σ. 467-490.

¹⁹³ Ο όρος «κατάσταση», όπως παρατηρεί ο Langholf (1990) 169-70, αναφέρεται στα κείμενα των Έπιδημιών στην ασθένεια (2.674.14L) ή στον καιρό (3.100-2L) —μια αμφισημία που αντανακλά κύρια δόγματα της ιπποκρατικής ιατρικής θεωρίας για τη σχέση του Φυσικού Περιβάλλοντος με την Υγεία. Η λέξη απαντά σε μεταφράσεις στη λατινική (*constitutione*), την αραβική (βλ.: Vagelpohl, Uwe. *Galenus In Hippocratis Epidemiarum librum I commentariorum I-III versio Arabica*, 2014), και τις εθνικές ευρωπαϊκές γλώσσες (γαλ.: *constitutio*, αγγλ.: *constitution*). Από τον 16ο αιώνα και μετά επανέρχεται σε κείμενα σημαντικών αυθεντιών [βλ., λ.χ. Hieronymus Cardanus, *De providentia ex anni constitutione liber*, Basel, 1564: 1042 (Opera 5:16)] και οπαδών της νεο-ιπποκρατικής ιατρικής τάσης που μελετούν «επιδημικές» («*Epidemiae Constitutionis*», βλ.: Sydenham, *Opera Omnia*, K. G. Kühn, 1844) και «ιατρικές καταστάσεις» («*Constitution médicales*», βλ.: Pinel, *MC*, 1802, xx) ή ατομικές κράσεις («*constitution individuelle*», βλ. Pinel, *MC*, 1802, 11).

Η παράδοση επιβάλλει να τα θεωρούμε (κυρίως, τις Επιδημίες I και III¹⁹⁴) ως «ορόσημα μιας εμπειρικής επιστήμης, που θεμελιώνονται στη συστηματική παρατήρηση, παρέχοντας τη βάση μιας μοναδικής συγκριτικής εξέτασης για να φτάσει κάποιος σε παγκόσμιες αλήθειες για την ασθένεια, το σώμα, το περιβάλλον».¹⁹⁵ Η θέση αυτή ωστόσο αποτελεί προϊόν μιας αναχρονιστικής προβολής ιδεών της νεότερης επιστήμης στο αρχαίο ελληνικό παρελθόν.¹⁹⁶ Γνωρίζουμε, για παράδειγμα, όπως σημειώνει ο Joly, ότι καμιά ιδέα περί «αυστηρώς αντικειμενικής περιγραφής» δεν μπορεί να γίνει ανεπιφύλακτα δεκτή για τα αρχαία των αρχαίων Επιδημιών όπου «ακόμα και η παρατήρηση... εξαρτάται από τη νοοτροπία της στιγμής».¹⁹⁷ Την προσοχή της έρευνας συγκεντρώνουν ακόμα: η απουσία από την Αρχαιότητα μιας έννοιας ισοδύναμης με το σύγχρονο επιστημονικό ιδανικό της «παρατήρησης».¹⁹⁸ η έλλειψη μιας

¹⁹⁴ Σύμφωνα με τη γνωστή φράση του Jones (1923: 141): «These two books manifestly form one work, and that the most remarkable product of Greek science.»

¹⁹⁵ Βλ. Eijk (2012) 26.

¹⁹⁶ Βλ. Eijk (2012) 26, σημ. 3.

¹⁹⁷ Βλ. Joly (1966) 220. Παρατίθεται στο Grmek (1989) 432.

¹⁹⁸ Ο Lloyd συζήτησε την επιστημολογία και τις μεθόδους των Ελλήνων γιατρών του 5ου και 4ου π.Χ. αιώνα το 1979 στο 3^ο κεφάλαιο του έργου του «*Magic, Reason and Experience: Studies in the Origins and Development of Greek Science*» [«The development of empirical research», 146-200] και το 1991 στο 4ο κεφάλαιο του έργου του «*Methods and Problems in Greek Science and Medicine*» [«Experiment in Greek Philosophy», 70-104]. Στο πρώτο σχολιάζοντας τις βαθιές διαφορές ανάμεσα στον εννοιολογικό εξοπλισμό της αρχαίας και της σύγχρονης επιστήμης παρατηρεί: στην ελληνική γλώσσα της κλασικής εποχής δεν υπάρχει ισοδύναμος όρος «για ό,τι ονομάζουμε ‘παρατήρηση’· η μεταγενέστερη ελληνική λέξη, *τήρησις*, δεν χρησιμοποιείται με αυτή τη σημασία πριν από την ελληνιστική περίοδο. Παρότι όμως οι συγγραφείς του 5ου και 4ου π.Χ. αιώνα δεν αναφέρονται στην ‘παρατήρηση’ καθαυτή, εκφράζουν μια σειρά από απόψεις για την *αἴσθησιν*, ‘αντίληψη’, για τα φαινόμενα, [πράγματα] που είναι φανερά στις αισθήσεις’, για τις αποδείξεις (για τις οποίες αναπτύσσουν ένα ευρύ λεξιλόγιο) και για την έρευνα ή την αναζήτηση, δηλαδή την *ἵστορία*, (η οποία όπως ακριβώς και η δική μας ‘έρευνα’ μπορεί να περιλαμβάνει πολλά περισσότερα από ό,τι καλείται εμπειρική έρευνα). Όροι, τέλος, όπως *πειρα* και *ἐμπειρία*, από το *πειρᾶσθαι*, ‘επιχειρώ, προσπαθώ’, χρησιμοποιούνται γενικά για την ‘εμπειρία’». Βλ. επίσης: Lloyd (1999) 129, Langholf (1990) 193-4, King (1998) 55. Για την «παρατήρηση» στη νεότερη επιστήμη βλ. το άρθρο της Pomata με τίτλο «Observation Rising: Birth of an Epistemic Genre,

συγκροτημένης προσπάθειας επαλήθευσης, γενίκευσης και αναδιατύπωσης των αρχαίων ιατρικών θεωριών.¹⁹⁹ οι εμποτισμένες από τη θεωρία των «κρίσιμων ημερών» κλινικές παρατηρήσεις των Ελλήνων επιστημόνων.²⁰⁰ οι ιστορικο-πολιτιστικά σχετικές αναπαραστάσεις της αρρώστιας.²⁰¹ η φύση του υλικού και η χρήση του από τον «κλασικό ιατρικό σχηματισμό» ή άλλους τύπους ιστορικών λόγων και επιστημονικών πολιτισμών.²⁰² Βλέπουμε λοιπόν πόσο άτοπη θα ήταν μια αναδρομική ανάγνωση των πηγών.²⁰³ Εξίσου άτοπη θα ήταν η προσπάθεια να κατανοηθούν τα αρχαία συγγράμματα ανεξάρτητα από οποιαδήποτε μεταγενέστερη προοπτική, παραβλέποντας δηλαδή τα ζητήματα που ανακινεί η διαλεκτική ανάμεσα στην παραδοσιακή ύλη και στα αιτήματα (συμμόρφωσης ή ελευθερίας) της επιστήμης κάθε εποχής. Πράγματι, οι ενδείξεις που διαθέτουμε αποδεικνύουν πως η διάσταση αυτή υπήρξε κεντρική στις χρήσεις των κειμένων από τη νεότερη σκέψη. Από αυτή την άποψη, θα ήταν χρήσιμο να γνωρίσουμε το υλικό των Επιδημιών και τους τρόπους με τους οποίους αυτό εισχώρησε και αναζωογόνησε διαφορετικές παραδόσεις από την Αρχαιότητα έως και τον 19ο αιώνα, την εποχή, δηλαδή, που οι «καταστάσεις» και οι «κλινικές αφηγήσεις»

1500–1650», στην έκδοση του 2011 των Lorraine Daston and Elizabeth Lunbeck με τίτλο «*Histories of Scientific Observation*» (Chicago: The University of Chicago Press).

¹⁹⁹ Βλ. Eijk (2012) 26-48, Lloyd (1993) 110-3.

²⁰⁰ Βλ. Lloyd, 2009: 115-131, Langholf, 1990:209: «The authors of the Epidemics were not positivists, who induced new knowledge by generalizing about raw data. One short glimpse at the case material as recorded by them makes it immediately evident that they saw their disease cases (individual and collective) always through a filter of preconceived ideas such as krisis, pépsis, apostasies and of traditional nosological concepts».

²⁰¹ Βλ. DelVecchio Good, Good. «The meaning of symptoms: A cultural hermeneutic model for clinical practice» στο: L. Eisenberg and A. Kleinman (eds.). «*The Relevance of Social Science for Medicine*», 1981, σσ. 165-196. Βλ. Ακόμη: Barrett (1988) 265-299.

²⁰² Βλ. Lloyd & Sivin (2002). Βλ. ιδιαίτερα: κεφ. 3 και 4, 82-187.

²⁰³ Η δυνατότητα αυτή δεν έχει αποκλειστεί από ορισμένους, όπως ο Grmek και ο Graumann, για τα βιβλία V, VII. Βλ.: Grmek (1989) και τη μελέτη του L. A. Graumann με τίτλο «*Die Krankengeschichten der Epidemienbücher des Corpus Hippocraticum: Medizinhistorische Bedeutung Möglichkeiten der retrospektiven*» (Aachen: Shaker Verlag, 2000).

των Επιδημιών ξαναδουλεύονται από τον Pinel και τους θεωρητικούς της Γαλλικής Κλινικής.

Ποιο είναι το περιεχόμενο των Επιδημιών;

Πολλά από τα προβλήματα που έθεσαν οι Επιδημίες παραμένουν άλυτα²⁰⁴ και υπερβαίνουν τα όρια αυτής της εργασίας. Γι' αυτό και θα αρκεστούμε στο σημείο αυτό σε μια συνοπτική περιγραφή της δομής και της ιστορικής διαδρομής των μνημείων της αρχαίας ελληνικής ιατρικής.

²⁰⁴ Η πατρότητα και η χρονολόγηση είναι δυο από αυτά. Το θέμα της πατρότητας των *Επιδημιών* αναλύεται σήμερα από διάφορες απόψεις· ελλείπει, όμως, πειστικών ιστορικών τεκμηρίων καμία απάντηση δεν γίνεται ομόφωνα δεκτή. Ο Smith, στην έκδοση των ομάδων Β και Γ της γνωστής αγγλικής σειράς *The Loeb Classical Library* (1994, VII, σ. 1-2, απηχεί αυτόν τον σκεπτικισμό όταν παρατηρεί ότι: «Τα βιβλία 1 και 3 διακρίνονταν από τα υπόλοιπα τη στιγμή της επίσημης έκδοσης του Corpus, τον πρώτο ή τον δεύτερο αιώνα μ.Χ., πέντε περίπου αιώνες μετά από την εποχή που είχαν πιθανόν συντεθεί. Οι εκδότες που διατύπωσαν τις κρίσεις δεν γνώριζαν την προέλευση και την πατρότητα αυτής της ετερόκλητης συλλογής των έργων που αποδίδονταν στον Ιπποκράτη, όπως και σήμερα· από την ανάγνωση, όμως, των επτά βιβλίων των *Επιδημιών* κατέληξαν αβίαστα στο συμπέρασμα ότι τα 1 και 3 ήταν καλύτερα· περισσότερο ολοκληρωμένα· περισσότερο έτοιμα για δημοσίευση από τα άλλα και περισσότερο ομοιογενή από την άποψη του ύφους. Περαιτέρω κρίσεις και υποθέσεις ακολούθησαν: ότι οι *Επιδ.* 2 και 6 αποτελούν προκαταρκτικές σημειώσεις που έγιναν προκειμένου να αναθεωρηθούν για τη δημοσίευσή τους και ότι το τέταρτο βιβλίο αποτελεί τέτοιου είδους σημειώσεις ή είχε συντεθεί από τον εγγονό του μεγάλου Ιπποκράτη. Το 5 και το 7, όμως, θεωρήθηκε ότι στερούνταν τη συγκρατημένη, θεωρητική έφεση των υπολοίπων και ότι ήταν ρητορικά περισσότερο επεξεργασμένα. Που σημαίνει ότι θα έπρεπε να είχαν γραφεί μετά από την εποχή που έγραψε ο μεγάλος Ιπποκράτης και, ενδεχομένως, από τους απογόνους του. Αυτές οι υποθέσεις από τους εκδότες καθρέφτιζαν τη δική τους εκπαίδευση και τις δικές τους προτιμήσεις, αλλά επηρέασαν τον τρόπο με τον οποίο τα διάφορα βιβλία παραδόθηκαν και αντιμετωπίστηκαν από τον Γαληνό και, έκτοτε, από αυτούς που τα μετέδωσαν σε εμάς. [...] πρέπει να αντιληφθούμε ότι τα συμπεράσματα της αρχαιότητας από το ύφος και τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά των έργων δεν είναι καλύτερα από τα δικά μας[...].» Ως προς τη χρονολόγηση οι προτάσεις που διατύπωσε η σύγχρονη έρευνα είναι οι εξής: (α) Τα βιβλία I και III θεωρήθηκαν τμήματα ενός ενιαίου έργου που προέρχεται από έναν συγγραφέα [Ιπποκράτης(:)] ή από μια ομάδα συγγραφέων· με βάση δε τις επιγραφικές μαρτυρίες της Θάσου χρονολογήθηκαν γύρω στο 410 π.Χ., (β) Οι ημερομηνίες που προτείνονται για τα βιβλία II, IV, VI, ποικίλουν ανάμεσα στο 427/426 και το 373/372 π.Χ., (γ) Τα βιβλία V και VII είναι μεταγενέστερα έργα που χρονολογούνται ανάμεσα στο 358 και το 348. Αναλυτικά, βλ. Jouanna (1992) 527-563.

Η δομή των έργων των Έπιδημιών μπορεί να συνοψιστεί ως εξής:

<i>πιδημίες I-VII</i>			
ΟΜΑΔΑ Α		 <i>πιδημίες I και III</i>	
Έπιδημιών τό Πρώτον			
	Τμήμα Πρώτον	Κατάσταση πρώτη	2.598-614
	Τμήμα Δεύτερον	Κατάσταση δευτέρη	2.614-38
		Κατάσταση τρίτη	2.638-68
	Τμήμα Τρίτον		2.668-82
		Άρρώστοι τέσσαρες καίδεκα	2.682-716
Έπιδημιών τό Τρίτον			
	Τμήμα Πρώτον	Άρρώστος πρώτος, [...], τρίτος	3.24-44
	Τμήμα Δεύτερον	Άρρώστος τέταρτος, [...], δωδέκατος	3.44-66
	Τμήμα Τρίτον	Κατάσταση	3.66 -102
		Έκκαίδεκα άρρώστοι	3.102-48
ΟΜΑΔΑ Β		 <i>πιδημίες II, IV και VI</i>	
Έπιδημιών τό Δεύτερον			
	Τμήμα Πρώτον		5.72-83
	Τμήμα Δεύτερον		5.84-99
	Τμήμα Τρίτον		5.100-20
	Τμήμα Τέταρτον	Περί φλεβών	5.120-28
	Τμήμα Πέμπτον	Φυσιογνωμονίη	5.128-39
Έπιδημιών τό Τέταρτον			
	Τμήμα Πρώτον		5.144-96
Έπιδημιών τό Έκτον			
	Τμήμα Πρώτον		5.266-76
	Τμήμα Δεύτερον		5.276-91
	Τμήμα Τρίτον		5.292-305
	Τμήμα Τέταρτον		5.306-14
	Τμήμα Πέμπτον		5.314-22
	Τμήμα Έκτον		5.322-30
	Τμήμα Έβδομον		5.330-42
	Τμήμα Όγδοον		5.342-57
ΟΜΑΔΑ Γ		 <i>πιδημίες V και VII</i>	
Έπιδημιών τό Πέμπτον			
			5.204-58
Έπιδημιών τό Έβδομον			
			5.364-469

Ο Μ Α Δ Α Α

Οι Επιδημίες I και III σχηματίζουν την *Ομάδα Α* των 7 βιβλίων των Επιδημιών. Τα βιβλία περιλαμβάνουν 4 «καταστάσεις» και 42 «ιστορικά» ασθενών. Οι «καταστάσεις» περιγράφουν τις μετεωρολογικές συνθήκες και τις ασθένειες²⁰⁵ που επικράτησαν κατά τη διάρκεια μιας ορισμένης περιόδου στη Θάσο.²⁰⁶

Ἐν Θάσῳ φθινοπώρου περὶ ἰσημερίην καὶ ὑπὸ πλειάδα ὕδατα πολλά, συνεχέα μαλθακῶς, ἐν νοτίοις. χειμῶν νότιος, σμικρὰ βόρεια, αὐχμοί· [...]. Γενομένης δὲ τῆς ἀγωγῆς ὅλης ἐπὶ τὰ νότια καὶ μετ' αὐχμῶν, πρωὶ μὲν τοῦ ἥρος ἐκ τῆς πρόσθεν καταστάσιος ὑπεναντίας καὶ βορείου γενομένης ὀλίγοις ἐγίνοντο καῦσοι καὶ τούτοισι πάνυ εὐσταθέες, καὶ ὀλίγοις ἡμορράγει οὐδ' ἀπέθνησκον ἐκ τούτων. [Ἐπιδ. I, 2.598L]

[«Στη Θάσο: Φθινόπωρο: Γύρω στην ισημερία και όταν οι Πλειάδες πήγαιναν πια προς τη δύση τους πολλές βροχές, ακατάπαυστες αλλά ήπιες, άνεμοι νότιοι. Χειμῶνας: Νότιοι άνεμοι, βόρειοι άνεμοι λίγοι, καιρός ξηρός [...]. Ενώ ο καιρός κυλούσε γενικά νότιος και με ξηρασίες, στην αρχή της άνοιξης παρατηρήθηκε μια αλλαγή στην ατμοσφαιρική κατάσταση και ο καιρός έγινε βόρειος –ακριβῶς αντίθετος με τον προηγούμενο. Κατά την περίοδο αυτή σε κάτι λίγους ανθρώπους παρουσιάστηκαν καύσοι, με σταθερά ήπια πάντως πορεία· μερικοί παρουσίασαν

²⁰⁵ Είναι γνωστό ότι οι *Επιδημίες* επικεντρώνονται στις οξείες ασθένειες: στην 1η κατάσταση ξεχωρίζουν οι καύσοι («είδος υψηλού συνεχούς πυρετού») και η παρωτίτιδα («μαγουλάδες»), ενώ σημαντική είναι επίσης μία φθίση επιδημικής μορφής: η 2η «κατάσταση» περιλαμβάνει: οφθαλμίες («όφθαλμία»), δυσεντερίες και διάρροιες («δυσεντεριώδες και διάρροια χολώδες»), πυρετούς: στην 3η «κατάσταση», σημαντικές είναι οι παραπληγίες, οι καύσοι, οι ίκτεροι και η φρενίτιδα· η 4η «κατάσταση», τέλος, συνδέθηκε επανειλημμένα με τον αθηναϊκό λοιμό που περιγράφει ο Θουκυδίδης στο δεύτερο βιβλίο των «Ιστοριών». Για τις ασθένειες των *Ἐπιδημιῶν* βλ. Grmek 1989: 409-502. Για τη φρενίτιδα, μια από τις τρεις κύριες κατηγορίες για τα ψυχικά νοσήματα στην αρχαία ιατρική γραμματεία, βλ. τη διατριβή της G. C. McDonald (2009).

²⁰⁶ Εκτός από τη Θάσο, στα δελτία των ασθενών των *Ἐπιδημιῶν* III σημειώνονται πόλεις της βορειότερης Ελλάδας (Ἐν Λαρίσση, Ἐν Ἀβδήροισι, Ἐν Θάσῳ, Ἐν Κυζίκῳ, Ἐν Μελιβοίῃ). Για τους τόπους δραστηριότητας των «ειδικῶν» των *Ἐπιδημιῶν* βλ. Hui-hua Chang (2005) 157-171.

αιμορραγίες· εν πάση περιπτώσει από τους πυρετούς αυτούς δεν σημειώθηκαν θάνατοι.».²⁰⁷

Από τις ενότητες των «καταστάσεων» προκύπτουν γενικές προτάσεις θεωρίας και μεθόδου, μοναδικές στα δύο βιβλία:

ἀσκεῖν περὶ τὰ νοσήματα δύο, ὠφελεῖν ἢ μὴ βλάπτειν. ἡ τέχνη διὰ τριῶν, τὸ νόσημα καὶ ὁ νοσέων καὶ ὁ ἰητρός· ὁ ἰητρός ὑπηρετῆς τῆς τέχνης· ὑπεναντιοῦσθαι τῷ νοσήματι τὸν νοσέοντα μετὰ τοῦ ἰητροῦ [Ἐπιδ. I, 2.634-6L]

[«Ο γιατρός οφείλει... να προσφέρει βοήθεια, ή τουλάχιστο, να μην προκαλεί βλάβη. Η τέχνη της ίασης έχει να κάνει με τρία πράγματα: με την αρρώστια, με τον άρρωστο, με τον γιατρό· ο γιατρός είναι ο υπηρέτης της τέχνης· στην αντιμετώπιση της αρρώστιας ο γιατρός πρέπει να έχει τη συνεργασία του αρρώστου.».²⁰⁸

Τα «ιστορικά»²⁰⁹ καταγράφουν μέρα προς μέρα την πορεία των ασθενειών, τη διάρκεια και την έκβασή τους. Στην αρχή προσφέρουν πληροφορίες για το όνομα των αρρώστων ή/και για τον τόπο κατοικίας, την ηλικία, το επάγγελμα, τη θέση στην κοινωνική ιεραρχία.²¹⁰ Το «αναμνηστικό» (=η σύνθεση και η

²⁰⁷ Μτφ: Λυπουρλής, Ζήτρος, 2000, τ. 2, 55.

²⁰⁸ Μτφ: Λυπουρλής, Ζήτρος, 2000, τ. 2, 65. Βλ. επίσης: για τη συμπτωματολογία: Ἐπιδ. I, 2.668-70L· για τα γένη (εφήμεροι, διαλείποντες, συνεχείς) και τα είδη («ἡμιτριταῖος, τριταῖος, τεταρταῖος, πεμπταῖος, ἑβδομαῖος, ἑναταῖος») του πυρετού και τη θεωρία των κρίσιμων ημερών: Ἐπιδ. I, 2.672-82L.

²⁰⁹ Τα «δελτία» ή «ιστορικά» των Ἐπιδημιῶν διαφέρουν σημαντικά από το σημερινό «ιατρικό ιστορικό». Βλ. σχετικά: Nutton (2004) 92, Álvarez Millán (1999) 20-1.

²¹⁰ Πληροφορίες για τον τόπο κατοικίας κατά τον Robert (1975) 175, δίνονται σε 8 συνολικά από τις 14 περιπτώσεις του πρώτου βιβλίου και σε 14 από τις 28 περιπτώσεις του τρίτου βιβλίου. Τα στοιχεία που αντλούμε από τις Επιδημίες I και III για τους αρρώστους είναι πληρέστερα για τους άνδρες. Για τις γυναίκες, τα παιδιά, τους δούλους δίνεται συνήθως το όνομα του συζύγου/πατέρα/κυρίου: Ἐπιδ. I, 2.694.4L: «Ἐπικράτεος γυναῖκα», Ἐπιδ. I, 2.648.2L: «τῆ Δαιθάρσεος θυγατρὶ παρθένω», Ἐπιδ. I, 2.650.2L: «Ἀρέτωνος παιδί» 2.644.6L: «ὁ Φαναγόρεω οἰκέτης». Αυτά και άλλα παραδείγματα (ὅπως ο στιγματισμένος δούλος του Αντίφιλου, «τῷ δὲ στιγματῆ παρ' Ἀντιφίλου», του βιβλίου V) καθρεφτίζουν σημαντικές κοινωνικές διαφοροποιήσεις της αρχαιότητας. Βλ. σχετικά τη μελέτη της Dean-Jones με τίτλο

έκθεση δεδομένων πριν από την εμφάνιση της ασθένειας, που συντάσσεται μέσω των αναμνήσεων του αρρώστου²¹¹) είναι σπάνιο εφόσον η περιγραφή αρχίζει από την ημέρα της έναρξης της αρρώστιας ή από την πρώτη επίσκεψη του γιατρού.²¹² Τα συμπτώματα αποτυπώνονται συστηματικά, ακολουθώντας μια αυστηρή χρονολογική σειρά, έως και την ημέρα που εμφανίζεται μια μεταβολή στην πορεία του νοσήματος προς τη βελτίωση και την ίαση ή προς την επιδείνωση και τον θάνατο.

Ἄρρωστος ἑκκαιδέκατος.

Ἐν Μελιβοίῃ νεηνίσκος ἐκ ποτῶν καὶ ἀφροδισίων πολλῶν πουλὺν χρόνον θερμανθεὶς κατεκλίθη· φρικώδης δὲ καὶ ἀσώδης ἦν, καὶ ἄγρυπνος, καὶ ἄδιψος. Ἀπὸ δὲ κοιλῆς τῆ πρώτῃ [...]. Δεκάτῃ, παρέκρουσεν ἀτρεμέως, ἦν δὲ κόσμιός τε καὶ ἡσυχος[...]. Εἰκοστῆ, ἐξεμάνη· βληστρισμός· οὐδὲν οὔρει· σμικρὰ ποτὰ κατείχετο. Τῆ εἰκοστῆ τέταρτῃ, ἀπέθανεν. [Ἐπιδ. ΙΙΙ, 3.148.4-...L¹³

[Δέκατος ἕκτος ἄρρωστος

Στῆ Μελίβοια ἕνας νεαρός, που ἀπὸ το πολὺ πιωτὸ καὶ τὴν ἐντονὴ σεξουαλικὴ δραστηριότητα εἶχε γιὰ πολὺν καιρὸ πυρετὸ, ἔπεσε στὸ κρεβάτι. Εἶχε ρίγη, ναυτία, αἰπνία· δίψα δὲν εἶχε. Τὴν πρώτη μέρα πολλὰ κόπρανα [...]. Τὴ δέκατῃ μέρα παρουσίασε ελαφριά παράκρουση, ἦταν ὅμως κόσμιος καὶ ἡσυχος· [...]. Τὴν εικοστὴ μέρα σάλεψε τὸ μυαλό του· τινάζοταν μιὰ ἀπὸ δῶ καὶ μιὰ ἀπὸ κει· καθόλου οὔρα· ἀπὸ τὰ ποτὰ μικρὴ μόνο ποσότητα κρατοῦσε μέσα του. Τὴν εικοστὴ τέταρτῃ μέρα πέθανε.]

«Excursus. Medicine: The 'Proof of Anatomy» στην ἔδοση τοῦ 1994 τῶν Fantham [et al.], 183-203.

²¹¹ Βλ. Χουντουμάδη & Πατερᾶκη, λ. ἀναμνηστικὸ [«anamnesis»]. Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὸ παρελθόν μιᾶς ασθένειας («ἀνάμνησις»), στὸ παρόν («διάγνωσις») καὶ στὸ μέλλον («πρόγνωσις») πραγματοποιεῖται μετὰ τοὺς ἀλεξανδρινούς χρόνους. Γιὰ τὴν «ἀνάμνησιν» σημαντικὸ θεωρεῖται τὸ ἔργο τοῦ Ρούφου τοῦ Εφέσιου (1ος/2ος αἰ. μ.Χ.) «Ἱατρικὰ ἐρωτήματα» [λατ. «*Quaestiones medicinales*»]. Βλ.: Charles Daremberg (1879). *Oeuvres de Rufus d'Ephèse texte collationné sur les manuscrits, traduit pour la première fois en français, avec une introduction (ανατύπ. Amsterdam, 1973)*. Γιὰ τὸν Ρούφο βλ.: M. Letts (2014) 996-1020.

²¹² Βλ. Álvarez Millán (1999) 22.

²¹³ Μτφ: Λυπουρλῆς, Ζήτρος, 2000, τ. 2, 141-3.

Η ιατρική προσοχή στρέφεται συχνά στη δίαιτα, στη σεξουαλική ζωή και στον τρόπο ζωής του αρρώστου.²¹⁴ Καμία προσπάθεια δεν καταβάλλεται ωστόσο να εντοπιστεί μια αιτία, να προσδιοριστεί μια διάγνωση²¹⁵ ή να καθοριστεί μια θεραπεία. Όλα αυτά βρίσκονται έξω από τις προθέσεις του παρατηρητή-γιατρού που αποσκοπεί «να ανακαλύψει που οδηγούν τα συμπτώματα, να καταγράψει τις επιτυχίες και τις αποτυχίες της Φύσης στην προσπάθειά της να αποδιώξει την αρρώστια».²¹⁶

²¹⁴ Βλ. για παράδειγμα: Σιληνός: 2.684.11L: «ἐκ κόπων καὶ πότων καὶ γυμνασίων», Χαϊριών: 3.46.9L: «ἐκ ποτοῦ πῦρ ἔλαβεν», μεράκιον: 3.56.1-2L: «πῦρ ἔλαβεν ἐκ κόπων, καὶ πόνων, καὶ δρόμων παρὰ τὸ ἔθος».

²¹⁵ Είναι γνωστό ότι τα βιβλία I και III των *Ἐπιδημιῶν* δίνουν έμφαση στην πρόγνωση και όχι στη διάγνωση. Σύμφωνα με την Monique Vust-Mussard «σκοπός των *Ἐπιδημιῶν* I και III είναι να διδάξει στους γιατρούς πώς να πραγματοποιούν μια ορθή και ασφαλή πρόγνωση που θα επιτρέπει την ανάλογη θεραπευτική αγωγή, υποδεικνύοντας πώς να συνεκτιμούν τα διάφορα στοιχεία που τους προσφέρονται, πώς να συσχετίζουν τις συνήθειες του ασθενούς με τα συμπτώματα που παρουσιάζει, με τη νόσο, το κλίμα... Αυτή η τοποθέτηση των στοιχείων του προβλήματος είναι από μόνη της συμβατή με τον εντελώς ιδιαίτερο χαρακτήρα της Ιπποκρατικής Ιατρικής, σύμφωνα με τον οποίο η πρόγνωση κατέχει δεσπίζοντα και αποφασιστικό ρόλο, ενώ η καθαυτή διάγνωση, όπως την αντιλαμβάνονται οι σημερινοί γιατροί, δεν χρησιμοποιείται καθόλου». Την άποψη που εκθέτει η Vust-Mussard στο άρθρο «Remarques sur les livres I et III des Epidémies; les histoires de malades et le pronostic», παραθέτει στο έργο του ο Grmek (1989) 420-1.

²¹⁶ Βλ. Jones (1931) 144. Χρησιμοποιούμε εδώ τη μετάφραση του Λυπουρλή (τ. 2, Ζήτρος, 2000, 45). Πρόκειται, όπως παρατηρεί ο Canguilhem (2007: 62-3), για μια στάση που θεμελιωνόταν στην ιπποκρατική αντίληψη ότι «η ασθένεια δεν είναι μόνο ανισορροπία ή δυσαρμονία, είναι επίσης —και ίσως κυρίως— προσπάθεια της φύσης να επιτύχει μια νέα ισορροπία στον άνθρωπο. Η ασθένεια συνιστά γενικευμένη αντίδραση που αποσκοπεί στην ίαση... Η θεραπευτική οφείλει πρώτα απ' όλα να ανεχθεί, και εν ανάγκη να ενισχύσει, αυτές τις αυθόρμητες ευδαιμονικές και θεραπευτικές αντιδράσεις. Η ιατρική τεχνική μιμείται τη φυσική ιατρική δράση (*vis medicatrix naturae*). Μίμηση δεν είναι μόνο η αντιγραφή μιας επίφασης, είναι η μιμική μιας τάσης, η προέκταση μιας εσώτερης κίνησης. Προφανώς, μια τέτοια σύλληψη συνιστά επίσης αισιοδοξία, αλλά εδώ η αισιοδοξία αφορά τη ροπή της φύσης και όχι το αποτέλεσμα της ανθρώπινης τεχνικής».

Ο Μ Α Δ Α Β

Το δεύτερο, τέταρτο και έκτο βιβλίο αποτελούν την *Ομάδα Β* των Επιδημιών. Τα βιβλία περιλαμβάνουν 7 «καταστάσεις», 155 (περίπου) «ιστορικά» ασθενειών,²¹⁷ και αφοριστικού²¹⁸ τύπου προτάσεις.²¹⁹ Το δεύτερο βιβλίο περιλαμβάνει 4 «καταστάσεις» και 24 «ιστορικά» ασθενών²²⁰ με συχνές αναφορές σε ζητήματα θεωρίας και θεραπείας.²²¹ Το τέταρτο βιβλίο

²¹⁷ Κατά τον Robert (1975:180-181), η ομάδα Β περιλαμβάνει 185 ονόματα αρρώστων και 11 διευθύνσεις ασθενών: «Dans le livre II.... je trouve 37 cas de malades, et 2 adresses.... Dans le livre IV, je trouve 117 cas individuels et 8 adresses... Dans le livre VI... je relève seulement 31 cas individuels signalés, et parmi eux un seul avec indication d'adresse...». Η Demand (1994: 40-41) σημειώνει για το δεύτερο βιβλίο 24 «ιστορικά», για το τέταρτο βιβλίο 19 «ιστορικά» και για το έκτο βιβλίο «πάνω από 90 ιστορικά». Βλ. επίσης Santos (2012: 107-124). Ο Νικίτας σημειώνει 112 για το 6^ο βιβλίο.

²¹⁸ Για τη λέξη «αφορισμός» («σημασία», «ξεχώρισμα», «ορισμός»), Βλ. LJS, λ. αφορισμός, Λυπουρλής (2000, τ. 2, σ. 152). Για τον αφορισμό στην αρχαία ιατρική γραμματεία βλ. Magdelaine (2004) 71-94.

²¹⁹ Η μετάφραση στα νέα ελληνικά προέρχεται από το έργο του Jouanna, «Ιπποκράτης», 1998, 454, μτφ.: Τσιλιβερδής.

²²⁰ Ο Robert (1975: 180) σημειώνει 37 αρρώστους, 2 αναφορές στον τόπο κατοικίας. Τα ονόματα των ασθενών δεν σημειώνονται ή, σε πολλές περιπτώσεις, παραλείπονται εντελώς. Βλ. για παράδειγμα: *Ἐπιδ.* II, 5.84.1L: «Γυνή ἐκαρδιάλγει, καὶ οὐδὲν καθίστατο», *Ἐπιδ.* II, 5.90.5L: «Θηλάζουσα εἶτα ἐκθύματα ἀνὰ τὸ σῶμα πάντη εἶχεν», *Ἐπιδ.* II, 5.92.8L: «Θυγατέρας τεκούσης διδύμους καὶ δυστοκησάσης καὶ οὐ πάνυ καθαρθείσης, ἐξώδησεν ὄλη». Ως προς το φύλο, στο βιβλίο II εμφανίζεται κατά τη Demand (1984: 40) το υψηλότερο ποσοστό γυναικών (55%).

²²¹ Για τη θεραπεία βλ.: *Ἐπιδ.* II, 5.96.1, *Ἐπιδ.* II, 5.112.16L, *Ἐπιδ.* II, 5.104.9-12L. Βλ. επίσης το *Ἐπιδ.* II, 5.112.1-5L στο οποίο δίνεται έμφαση στην παρέμβαση του γιατρού για την αντιμετώπιση των υποτροπών. Αυτή ακριβώς η παρεμβατική στάση του 'ειδικού', όπως μας υποδεικνύει ο Smith, ήταν ιδιαίτερα γνωστή ήδη από την ύστερη αρχαιότητα στον Γαληνό και στους γιατρούς της Εμπειρικής σχολής. Απορρίπτεται μετά την Αναγέννηση όταν ο Ιπποκράτης συνδέεται με τη μη-παρεμβατική θεραπεία και τη θεραπευτική δύναμη της φύσης («*Vis medicatrix naturae*»). Αναλυτικά βλ. Smith (1994:8-9).

περιλαμβάνει 2 «καταστάσεις» και έναν μεγάλο αριθμό «ιστορικών».²²² Το έκτο βιβλίο περιλαμβάνει 19 «ιστορικά ασθενών» και τη φημισμένη «κατάσταση» του «Βήχα της Περίνθου».²²³

Ο Μ Α Δ Α Γ

Οι Επιδημίες V και VII σχηματίζουν την *Ομάδα Γ* των Επιδημιών. Το πέμπτο βιβλίο αποτελείται από μία ενότητα (55 σελ.), όπως και το έβδομο (105 σελ.). Εκτός από ελάχιστες καταστάσεις τα βιβλία περιλαμβάνουν σχεδόν αποκλειστικά «ιστορικά» ασθενών²²⁴

Δ ι ά δ ο σ η κ α ι Π ρ ό σ λ η ψ η τ ω ν Ε π ι δ η μ ι ώ ν

Η ιστορική διαδρομή των «ιπποκρατικών» Επιδημιών αρχίζει τον 4^ο ή 3^ο αι. π.Χ. και περνά στη νεότερη εποχή, μέσω της Μεσαιωνικής και της Αναγεννησιακής Ιατρικής. Με βάση τις διαθέσιμες ενδείξεις μπορούμε να συνοψίσουμε την πορεία τους ως εξής:

Ο ι Κ λ α σ ι κ ο ί

Από την εποχή του Ιπποκράτη δεν διαθέτουμε μαρτυρίες που θα μας επέτρεπαν να σχηματίσουμε μία εικόνα για την επίδραση των Επιδημιών στην ελληνική κλασική σκέψη. Ο Πλάτωνας (428/7-347 π.Χ.), όπως βεβαιώνει ένα χωρίο από

²²² Ο Robert (1975: 180) σημειώνει 117 αρρώστους, 8 αναφορές στον τόπο κατοικίας: «Dans le livre IV... je trouve 117 cas individuels, et 8 addresses proprement dites...». Ο Nikitas σημειώνει 112 ιστορικά ασθενών και η Santos (2012: 111) σημειώνει 111.

²²³ Η κατάσταση αυτή έχει συσχετιστεί με αποσπάσματα από μία άλλη ιπποκρατική πραγματεία, το «*Περί Χυμών*». Την υπόθεση αυτή αναλύει ο Grmek (1989: 437-481).

²²⁴ Η Demand (1994: 42) σημειώνει 50 (διακριτά) «ιστορικά» ασθενών στο στρώμα A-B του βιβλίου V, ενώ για το στρώμα Γ δεν αναφέρει αριθμό. Για τις Επιδημίες VII, σημειώνει 82 (διακριτές) περιπτώσεις. Τις «παράλληλες» περιπτώσεις των δύο βιβλίων αναλύει η Santos (2004:76-77).

τον Φαίδρο (269c-272a),²²⁵ ήταν εξοικειωμένος με τη μέθοδο του Ιπποκράτη, δεν είναι, όμως, βέβαιο αν ο φιλόσοφος είχε κατά νου την ομάδα των έργων που μας απασχολεί.²²⁶ Από γιατρούς «μικρόν ὕστερον Ἴπποκράτους γεγονότες»,

²²⁵ Μέρος του χωρίου (270b-271b) έχει ως εξής:

ΣΩ. Και της ψυχής τη φύση νομίζεις πως είναι δυνατόν να την νοιώσει κανείς σωστά δίχως τη φύση του όλου;

ΦΑΙ. Αν βέβαια πρέπει ν' ακούσουμε τον Ιπποκράτη, αυτόν από τους Ασκληπιάδες, μήτε για το σώμα δεν είναι τούτο δυνατόν χωρίς αυτήν τη μέθοδο.

ΣΩ. Και καλά λέει, φίλε μου. Μα πρέπει εξετάζοντας κοντά στον Ιπποκράτη και το λογικό να δούμε αν συμφωνεί και αυτό.

ΦΑΙ. Δέχομαι.

ΣΩ. Για τη φύση λοιπόν δές τι λέει ο Ιπποκράτης και το σωστό λογικό («Τό τοίνυν περί φύσεως σκόπει, τί ποτε λέγει Ἴπποκράτης τε καί ὁ ἀληθής λόγος»). Δεν πρέπει τάχα έτσι να σκεπτόμαστε για τη φύση του κάθε πράγματος; Και πρώτα είναι απλό ή είναι από πολλά είδη, εκείνο που θα θελήσουμε εμείς οι ίδιοι να γίνουμε γνώστες του, και να μπορέσουμε να κάνουμε και άλλο γνώστη του. Κι έπειτα, αν είναι απλό, να εξετάζουμε τη δύναμή του, ποιά είναι που έχει μέσα του από τη φύση για να ενεργεί επάνω σε κάτι άλλο ή ποιά είναι για να δέχεται ενέργεια από κάτι άλλο; Αν πάλι έχει πιά πολλά είδη, αφού τα αριθμήσεις όλα αυτά, ό,τι κοιτάζεις στο απλό, αυτό να κοιτάξεις και στο κάθε ένα από αυτά, πώς μπορεί αυτό από τη φύση του να ενεργεί κάτι ή πώς να δέχεται κάτι από κάτι άλλο.

(Μτφ.: Θεοδωρακόπουλος, 1968, 430-433)

Για το απόσπασμα από τον Φαίδρο (269c-272a) έχουν προταθεί διάφορες ερμηνείες που διαπλέκονται με ζητήματα γνησιότητας, θεωρίας και μεθόδου. Τον 2ο μ.Χ. αιώνα, ο Γαληνός παραθέτει το χωρίο στο «*Θεραπευτική μέθοδος*» (10.13-14K) όπως και στο Υπόμνημά του στην υποκράτεια πραγματεία «*Περί Φύσιος ανθρώπου*» (15.4-5K). Για τις υποθέσεις του Γαληνού βλ.: Phillip De Lacy (1972) 27-39, Jouanna (2012) 313-333. Οι νεότεροι ερευνητές θα συσχετίσουν το πλατωνικό απόσπασμα με διάφορα έργα του Ιπποκρατικού Corpus. Με τις *Επιδημίες* I και III θα το συσχετίσει, όπως παρατηρεί ο Smith (σ. 38, σημ. 40), ο M. Wellman, στο άρθρο του «Hippokrates des Herakleides Sohn». Την άποψη του M. Wellman αποδέχονται αργότερα οι Karl Deichgräber και Max Pohlenz. Διαφορετική είναι η γνώμη του Lloyd (1991) 203. Για μια εποπτεία των απόψεων της πρόσφατης έρευνας βλ. Langholf (1990) 196, σημ. 324. Για την ερμηνεία του χωρίου βλ.: Paul Kucharski (1939) 301-357, Robert Joly (1961) 69-92, Hans Herter (1976) 22-42.

²²⁶ Ο Langholf (1990: 197) θεωρεί ότι ο Πλάτωνας είχε υπόψη του τα έργα των Ἐπιδημιῶν: «Σε έναν βαθμό (αλλά σε ποιά βαθμό;) ο Πλάτωνας έκανε ό,τι γινόταν από τότε με τον

όπως ο Κτησίας (5ος/4ος αι. π.Χ.),²²⁷ ο Διοκλής ο Καρύστιος (4ος αι. π.Χ.),²²⁸ ο Ηρόφιλος (4ος/3ος π.Χ.)²²⁹ δεν διαθέτουμε καμία μαρτυρία. Ο Διοκλής, αν πιστέψουμε τον Γαληνό (17Α.223.11-13Κ), άσκησε κριτική σε μία υποκράτεια θεωρία για τον πυρετό (Έπιδ. Ι, 2.670-672L). πολλοί, όμως, όπως ο Lloyd (1991:207), θεωρούν τη μαρτυρία προβληματική.²³⁰ Τα εμπόδια που θέτει η

‘Ιπποκράτη’: Ερμήνευσε την πληροφορία για την υποκρατική μέθοδο που είχε στη διάθεσή του στη βάση του δικού του συστήματος σκέψης. [...] Εφόσον, όμως...το απόσπασμα από τον «Φαίδρο» είναι τόσο ταιριαστό με πολλά ιατρικά κείμενα που διασώζονται, φαίνεται πιθανό ότι ο Πλάτωνας τα είχε υπόψη του (αυτά και/ή άλλα σχετικά κείμενα που χάθηκαν, τα οποία μπορεί να ήταν περισσότερο σαφή ως προς τη μέθοδο). Θα μπορούσε επίσης να διανοηθεί κανείς ότι ο ίδιος ο Ιπποκράτης είχε μιλήσει για μεθόδους και τις είχε περιγράψει κατά τη διάρκεια κάποιας παραμονής του στην Αθήνα.»

²²⁷ Οι περισσότεροι μελετητές θεωρούν ότι ο Κτησίας ήταν λίγο νεότερος από τον Ιπποκράτη και έδρασε στο β' μισό του 5ου αι. π.Χ. και στις αρχές του 4ου αι. π.Χ.

²²⁸ Για τη ζωή και το έργο του Διοκλή του Καρύστιου οι μαρτυρίες μας είναι ελλιπείς. Ο Eijk απορρίπτει την άποψη του Jaeger που τοποθετεί τη δράση του αρχαίου Έλληνα γιατρού κάπου ανάμεσα στο 340-260 π.Χ., και προτείνει μία ευρύτερη χρονική περίοδο που εκτείνεται από το 400 έως το 300 π.Χ. Βλ. Eijk (2001: xxxii).

²²⁹ Ο Ηρόφιλος από τη Χαλκηδόνα ήταν ένας από τους πιο σημαντικούς γιατρούς της αρχαιότητας που έδρασε στο Μουσείο της Αλεξάνδρειας. Είναι γενικότερα γνωστός για τη μελέτη της ανατομίας του ανθρώπινου σώματος, του νευρικού συστήματος και του σφυγμού. Για το έργο του βλ.: Staden (1989).

²³⁰ Η κριτική του Διοκλή, που παραθέτει ο Γαληνός στο *Υπόμνημα Γ* για το πρώτο βιβλίο των *Έπιδημιών*, αφορά την υποκρατική θεωρία για τον πεμπταίο, τον εβδομαίο και τον εναταίο πυρετό και τον προσδιορισμό της περιοδικότητάς τους με βάση συγκεκριμένα σημεία και χυμούς. Μία σχετική αναφορά υπάρχει στο βιβλίου Ι των *Έπιδημιών* στο 11ο κεφάλαιο (2.670-672L). Ο Γαληνός (17.223.11-13Κ) γράφει σχετικά: «ἐπί τίσι γάρ ἐρεῖς [τίσι] σηπεδόσι ἢ χυμοῖς τὴν πεμπταίαν ἢ ἐβδομαίαν ἢ ἐναταίαν γίνεσθαι περίοδον, οὐχ ἕξεις» δηλαδή: «σε ποιά σημεία και βάσει ποιῶν χυμῶν θα πείς ότι αναφέρεται η πενθήμερη, η επτάημερη ή η εννεαήμερη περίοδος; Δεν θα μπορέσεις να πείς τίποτε περί αυτού.» (Μτφ. Τσιλιβερδής, Jouanna, 1998:78). Όπως όμως παρατηρεί ο Lloyd (1991:207) «(α) δεν θα πρέπει να υποθέσουμε ότι ο Ιπποκράτης ήταν ο μόνος παθολόγος που ασπαζόταν τη θεωρία αυτή και (β) [...] ακόμα μία φορά η αναφορά στον Ιπποκράτη δεν προκύπτει από μία ρητή αναφορά του Διοκλή και θα μπορούσε κάλλιστα να έχει προστεθεί από τον Γαληνό».

ανασύνθεση της πρώιμης ιστορίας των βιβλίων των Επιδημιών αρχίζουν να υποχωρούν κατά τη διάρκεια της Αλεξανδρινής εποχής.

Οι Αλεξανδρινοί

Η αξιοσημείωτη άνθιση των επιστημών που χαρακτήρισε την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου την εποχή της βασιλείας του Πτολεμαίου του Σωτήρα (Α΄) (367-283 π.Χ.) και του Πτολεμαίου του Φιλάδελφου (Β΄) (308-246 π.Χ.) συνδέθηκε στενά με την ίδρυση δύο ιδρυμάτων, του Μουσείου και της Βιβλιοθήκης.²³¹ Στη Βιβλιοθήκη συγκεντρώθηκε ένας μεγάλος αριθμός ιατρικών κειμένων²³² και αναπτύχθηκαν δύο «ειδικοί τύποι εργασιών»: ο υπομνηματισμός και η εξήγηση ασυνήθιστων λέξεων («γλωσσῶν»)²³³. Οι μαρτυρίες μας είναι ελάχιστες. Ότι σώζεται όμως (κυρίως παπυρικά ευρήματα²³⁴ και έμμεσες μαρτυρίες της αυτοκρατορικής εποχής²³⁵) μας επιτρέπει να σχηματίσουμε μια εικόνα για την υποδοχή των Έπιδημιῶν στους κύκλους μαθητῶν του Ηρόφιλου, όπως ο Βακχείος από την Τανάγρα, ή εμπειρικών γιατρῶν, όπως ο Ηρακλείδης ο Ταραντίνος, ο Ηρακλείδης από τις Ερυθρές και ο Ζεύξις.²³⁶ Σύμφωνα μ' αυτές

²³¹ Βλ. Lloyd, *Η ελληνική επιστήμη μετά τον Αριστοτέλη*, (2011) 15-25.

²³² Ότι η Βιβλιοθήκη συμπεριέλαβε αρκετά έργα ιατρικού περιεχομένου το βεβαιώνουν οι αρχαίοι συγγραφείς. Τις σχετικές μαρτυρίες συγκεντρώνει ο John Vallance στο άρθρο του «Doctors in the Library: The Strange Tale of Apollonius the Bookworm and Other Stories» που περιλαμβάνεται στην έκδοση του MacLeod (2000) 95-113.

²³³ Για το έργο των αλεξανδρινῶν ιατρῶν-συγγραφέων και την Ιπποκρατική Συλλογή βλ.: Staden (1989), Nutton (2000) 128-156.

²³⁴ Σύμφωνα με την έκδοση του 2008 του *Corpus dei papyri filosofici greci e latini* (CPF IV.2, I.2 Galenus – Isocrates) υπάρχουν ενδείξεις για τις Επιδημίες II, III, VI, VII. Βλ. και: Hanson (2010: 187-204).

²³⁵ Οι σημαντικότερες μαρτυρίες προέρχονται από τον Ερωτιανό και τον Γαληνό. Βλ. για παράδειγμα Ερωτιανός «*Τῶν Παρ' Ἱπποκράτη λέξεων συναγωγή*», εκδ. Ernst Nachmanson, 1918, σ. 4-5. Τις εργασίες των αλεξανδρινῶν στις Επιδημίες περιγράφει στα υπομνήματά του ο Γαληνός. Βλ. ιδιαίτερα: 17A.605- 606K και 17A.793-794K.

²³⁶ Ο Βακχείος από την Τανάγρα, του κύκλου του Ηρόφιλου, υπομνημάτισε τις Επιδημίες VI και εξέδωσε τις Επιδημίες III· ο Γλαυκίας ο Εμπειρικός υπομνημάτισε τις Επιδημίες VI· ο

μπορούμε να υποθέσουμε ότι κατά τη διάρκεια του 3ου αι. π.Χ. οι Επιδημίες βρέθηκαν στο επίκεντρο μιας επιστημονικής δραστηριότητας²³⁷ που εναρμονιζόταν σε μεγάλο βαθμό με το πνεύμα της εποχής το οποίο έθετε στο προσκήνιο τη γλωσσική παρατήρηση και την κατανόηση των κειμένων της ελληνικής λογοτεχνικής παραγωγής.²³⁸ Εξίσου σημαντικό ήταν το γεγονός ότι ο Ιπποκράτης είχε αρχίσει να περιβάλλεται με ιδιαίτερη αίγλη («θειότατο» άλλωστε τον αποκαλεί τον 1ο αι. π.Χ. ένας γιατρός, ο Απολλώνιος ο Κιτιέας).²³⁹ Πολύ εύλογα λοιπόν οι αλεξανδρινοί λόγιοι επιχειρούσαν να ερμηνεύσουν τα συγγράμματα της ύψιστης ιατρικής αυθεντίας της εποχής. Καθώς οι ανταγωνισμοί αυξάνονταν, ο Ιπποκράτης και τα γραπτά του γίνονταν όλο και συχνότερα σημείο έριδας και αντιπαράθεσης, όπως αποδεικνύει η διαμάχη των «χαρακτήρων»²⁴⁰ (=των συμβόλων που εμφανίζονταν στις κλινικές αφηγήσεις

Ηρακλείδης από τις Ερυθρές υπομνημάτισε τις Επιδημίες III και VI. Τις αρχαίες μαρτυρίες συγκεντρώνει ο Littré στον πρώτο τόμο της έκδοσής του, 78-132.

²³⁷ Η ελλειπτικότητα των πηγών αφήνει αναπάντητα πολλά ερωτήματα αναφορικά με τη δραστηριότητα των γιατρών στο Μουσείο και στη Βιβλιοθήκη όπως και αναφορικά με το αν οι Επιδημίες συγκαταλέγονταν στα ιατρικά έργα που ήταν διαθέσιμα στους ειδικούς που σύχναζαν εκεί. Βλ. Vallance (2004) 98.

²³⁸ Lesky (2006) 1075-1091.

²³⁹ Βλ. «*Apollonii Citiensis, Stephanii, Palladii, Theophili, Meletii, Damascii, Joannis, aliorum Scholia in Hippocratem et Galenum*», Fridericus Reinholdus Dietz, τ. 1, 1834, σ. 1: «Θεωρῶν φιλατρῶς διακειμένον σε, βασιλεῦ Πτολεμαῖε και ἡμᾶς δέ σύ ὀρῶν προθύμως τά ὑπό σου προσταχθέντα διαπρασσομένους, τῶν ὑπό Ἴπποκράτους τοῦ θειοτάτου συγγράψαντος περί ὀργάνων». «Η εξιδανίκευση του Ιπποκράτη», όπως παρατηρεί ο Nutton (2000: 143), «ως ιατρική αυθεντία την περίοδο αυτή έδωσε αφορμή, και με τη σειρά της επηρεάστηκε από, βιογραφικά μυθεύματα.».

²⁴⁰ Η διαμάχη αφορά την προέλευση «χαρακτήρων» όπως ἩΜΤΙΖΘ, που υπήρχαν στα αλεξανδρινά αντίγραφα του τρίτου βιβλίου των *Ἐπιδημιῶν*: ο Ηροφίλειος Ζήνων ισχυριζόταν ότι ήταν έργο του Ιπποκράτη· άλλοι, πάλι, θεωρούσαν ότι ήταν έργο του Μνήμονα. Πέρα από την προέλευση, η σημασία κάθε χαρακτήρα συνιστούσε αμφιλεγόμενο ζήτημα. Τον 2ο μ.Χ. αιώνα, ο Γαληνός σχολιάζει τις απόψεις των εξηγητών τους και προσφέρει μια νέα ερμηνεία. Βλ. σχετικά 17Α.601-613. Πρβλ. Παράρτημα III, Ιστορικό αρ. 12β. Για την ερμηνεία του Γαληνού βλ. Λυπουρλής (2000b) 47-8.

των Επιδημιών III).²⁴¹ Σε κάθε περίπτωση, το ενδιαφέρον για τα βιβλία των Επιδημιών συνεχίστηκε αμείωτο σε όλη την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή εποχή, όπως συμπεραίνουμε από το έργο του Ερωτιανού²⁴² ή τις εκδόσεις του

²⁴¹ Ο απόηχος της διαμάχης αυτής εντοπίζεται σε δημοσιεύματα μέχρι και τη νεότερη εποχή. Τον 19ο αιώνα, ο F. C. F. de Mercy (1815: 402-5) εξηγεί τους χαρακτήρες ως εξής: «Quoi qu'il en soit, chaque caractère, porte avec lui une signification déterminée : par exemple, chez les Grecs, le θ étoit le signe représentatif de *l'arrêt fatal*. θάνατον, *la mort*. L'Y au contraire est toujours pris pour Υγιης, d'Υγεία *santé, guérison*. On peut donc déjà conclure de ces observations, que toutes les histoires de maladies a la fin desquelles se trouve cité le θ , présentent un tableau de symptômes plus ou moins funestes ; tandis que celles dont les caractères algébriques finissent par l'Y, sont accompagnées des signes ordinairement les *plus favorables*. De même le Π, comme lettre initiale, soit l'E reversé, soit le T, qui n'en sont que des variétés dans les manuscrits (du moins pour ce qui concerne les caractères cités a la fin des observations), le Π, au commencement, se traduit toujours par *πιθανον εσι*. Il est *probable*, avec les autres lettres, tantôt il désigne le *nombre*, Π'80 tantôt il signifie la quantité, *πληθος, πληθει*: il en est de même du K pour nombre 20 κζ', 27. μ' 40. ΟΥ, se traduit par *ουρων*, Δ, par *διαχωρημάτων*, διαχορουντων, ce qui est évacué, déjection. E est aussi pour le nombre 5; ou, il exprime le mot entier, *έπισχεθέντων supprimées*, soit les évacuations du ventre ou de la vessie. Ailleurs, l'Y avec les autres lettres se rend par *υπόσασις, hypostase, dépôt, abcès, sédiment*. On se décide pour le choix, d'après l'histoire même de la maladie. Ξ se traduit par *έξιόντων* sortant et se rapport aux *évacuations* ; quelquefois la lettre ξ se prend pour *ξάντων*, jaunes, et le mot bile. ζ. est pour le nombre 7; ιά, Π, ιδ', 14. λ, 30. Ιδ sans accent se traduit par *ιδρώτων*, sueurs, X. *χολώδεων, bilieuses*, les déjections et les urines : *ρύσις, flux*. le φ. a la fin des lettres, se traduit par *φθίσις phthisie*. cette espèce de clef, doit suffire pour nous faire juger du sens le plus probable attache aux caractères algébriques ajoutés a la fin des observations. Une chose beaucoup plus importante doit nous occuper ; c'est de faire connoître le genre particulier des maladies, par la voie de l'analyse, ainsi que nous en avons donné des exemples dans le premier livre. ».

²⁴² Ο Ερωτιανός σημειώνει χαρακτηριστικά: «Ανάμεσα στις αυθεντικές πραγματείες του Ιπποκράτη, ορισμένες είναι σημειωτικές, άλλες φυσικές (αναφερόμενες στη φύση) και αιτιολογικές, άλλες έχουν ως στόχο τους την τέχνη. Ανάμεσα δε στα θεραπευτικά συγγράμματα, άλλα είναι διαιτητικά, άλλα χειρουργικά, άλλα έργα είναι εξολοκλήρου συμπλήματα άλλων...[...]-συμπληματικά έργα: Αφορισμοί, Έπιδημιών: 7 βιβλία». Το χωρίο περιλαμβάνεται σε μετάφραση του Τσιλιβερδή στην έκδοση του Jouanna (1998) 81.

Καπίτων²⁴³ και του Ρούφου.²⁴⁴ Από τα τέλη, μάλιστα, του 1^{ου} αι. μ.Χ., όπως παρατηρεί ο Temkin (1991:40) «ο θαυμασμός για το ελληνικό κλασικό έγινε του συρμού και για τον Γαληνό, του οποίου οι αναγνώστες δεν περιορίζονταν σε γιατρούς, ο Ιπποκράτης ήταν ο κατεξοχήν ‘αρχαίος’, τα λόγια του οποίου έπρεπε να ερμηνευθούν εκεί όπου δεν είχε εκφραστεί καθαρά και να ολοκληρωθούν εκεί όπου είχε θέσει μόνο τα θεμέλια. Ο Γαληνός ανέλαβε ο ίδιος και τα δύο αυτά καθήκοντα.»²⁴⁵

Η ρωμαϊκή εποχή

Ο Γαληνός (2^{ος} αι. μ.Χ.) είναι ο σπουδαιότερος εκπρόσωπος της ρωμαϊκής ιατρικής,²⁴⁶ που γνωρίζει το σύνολο των έργων της Συλλογής και μας παραδίδει ένα εντυπωσιακό σώμα «ύπομνημάτων» για τις Επιδημίες, που αφορούν 4 από τα 7 συνολικά βιβλία (I, II, III, VI) και γράφονται ανάμεσα στο 176 και το 189 μ.Χ.²⁴⁷ Το εξηγητικό έργο που αναλαμβάνει ο Γαληνός, όπως δηλώνει ο ίδιος,

²⁴³ Βλ. Nutton (2004) 213.

²⁴⁴ Δεν πρόκειται για τον Ρούφο τον Εφέσιο, αλλά για έναν εβραίο γιατρό του 1ου αι. μ.Χ. με το ίδιο όνομα που έζησε στη Ρώμη και έγραψε στα ελληνικά. Ο Γαληνός αναφέρεται σε αυτόν στο υπόμνημά του στο 6ο βιβλίο των Έπιδημιών στη σειρά *Corpus Medicorum Graecorum* (CMG), V, 10, 2, 2, σ. 212, 293. Βλ. επίσης: Pfaff, «Rufus aus Samaria: Hippokrates kommentator und Quelle Galens», *Hermes* 67 (1932) 356–359.

²⁴⁵ Βλ. Γαλην. «Περὶ τῆς τάξεως τῶν ιδίων βιβλίων» (Π. τάξ. ιδ. βιβλ.), 19.57-8Κ. Το χωρίο περιλαμβάνεται σε μετάφραση του Τσιλιβερδή στην έκδοση του Jouanna (1998) 468-9.

²⁴⁶ Ο Γαληνός κατά τον Jouanna (1998: 464) «είναι ο γιατρός της Αρχαιότητας ο οποίος παρέπεμψε συχνότερα απ’ όλους στον Ιπποκράτη. Το όνομά του υπάρχει στις πραγματείες του περισσότερο από δύομισι χιλιάδες φορές, κάτι που αποτελεί ακατάρρηπτο ρεκόρ!».

²⁴⁷ Στην έκδοση του Karl Gottlob Kühn το υλικό οργανώνεται με τον ακόλουθο τρόπο: Το Υπόμνημα στο Πρώτο βιβλίο των Έπιδημιών (Υπόμν. εις Ιπποκρ. Έπιδ. Α) σώζεται εν μέρει στα ελληνικά και εν μέρει σε αραβική μετάφραση. Διακρίνεται σε 3 βιβλία και περιλαμβάνεται στο Α τμήμα του 17ου τόμου του Kühn. Το Υπόμνημα στο Δεύτερο βιβλίο των Έπιδημιών (Υπόμν. εις Ιπποκρ. Έπιδ. Β) που είναι γραμμένο στα αρχαία ελληνικά είναι νόθο κείμενο της Αναγέννησης. Το γνήσιο υπάρχει σε γερμανική μετάφραση στον 5ο τόμο της σειράς *Corpus Medicorum Graecorum* (CMG) (In Hippocratis Epidemiarum librum II commentaria V, in Germanicam linguam transtulit F. Pfaff, CMG V 10,1, Leipzig et Berlin 1934, 155-410).

υπαγορεύεται από το γεγονός ότι οι αρχαίοι και οι νεότεροι γιατροί-υπομνηματιστές «δεν κατανόησαν με ακρίβεια την ιπποκρατική σκέψη»:

«Ο Κόϊντος και οι μαθητές του δεν κατανόησαν με ακρίβεια την ιπποκρατική σκέψη («τὴν Ἱπποκράτους γνώμην οὐκ ἀκριβῶς ἐγνώκασι»). Γι'αυτό και σε πολλές περιπτώσεις οι ερμηνείες τους δεν ήταν ορθές..»²⁴⁸

Ακόμα: η κατανόηση των ιπποκρατικών διανοημάτων προϋπέθετε μια ειδική γνώση για τα αντικείμενα της ιατρικής (Έπιδ. 17Α.507.10-18Κ). Τα δεδομένα αυτά τοποθετούν τον Γαληνό μπροστά στην ανάγκη μιας «ορθής» ερμηνείας των κειμένων της Συλλογής.²⁴⁹ Σε αυτόν τον στόχο ο εξηγητής αφιερώνει εκτενέστερες αναλύσεις, που αντλούν από την παράδοση των ρωμαϊκών χρόνων,²⁵⁰ διαμορφώνοντας ένα εντυπωσιακό έργο που ασκεί αποφασιστική επιρροή σε ολόκληρη τη μεταγενέστερη ιατρική.²⁵¹ Παρά τις εξαγγελίες του ωστόσο ο Γαληνός δεν αποσκοπεί να φωτίσει τη σκέψη του γιατρού της

Το αναγεννησιακό κείμενο διακρίνεται σε πέντε (από τα 6 αρχικά) βιβλία και περιλαμβάνεται στο Α τμήμα του 17ου τόμου του Kühn. Το Υπόμνημα στο Τρίτο βιβλίο των *Ἐπιδημιῶν* (*Υπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Ἐπιδ. Γ'*) σε τρία βιβλία περιλαμβάνεται στο Α τμήμα του 17ου τόμου του Kühn. Το Υπόμνημα στο Έκτο βιβλίο των *Ἐπιδημιῶν* (*Υπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Ἐπιδ. ΣΤ'*), σε 8 βιβλία σώζεται εν μέρει στην αραβική γλώσσα και εν μέρει στην ελληνική. Το ελληνικό κείμενο αφορά 6 από τα 8 βιβλία και περιλαμβάνεται στο τέλος του Α τμήματος και στην αρχή του Β τμήματος του 17ου τόμου του Kühn. Για τα υπομνήματα του Γαληνού βλ. αναλυτικά Staden (2009) 137-9. Για τα αραβικά μεσαιωνικά χειρόγραφα βλ. Pormann (2008, 2012), Vagelpohl, U. (2011).

²⁴⁸ Βλ. Γαληνός, *«Περὶ τῆς τάξεως τῶν ἰδίων βιβλίων»*, 19.57-8Κ. Το χωρίο περιλαμβάνεται σε μετάφραση του Τσιλιβερδή στην έκδοση του Jouanna (1998) 468-9.

²⁴⁹ Βλ. Γαλην. *Υπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Ἐπιδ. Α και Β*, ed. Wenkebach, p. 6, II, 16-18: «ἀρεταὶ μὲν γάρ εἰσιν ἐξηγητῶν δύο αὗται, τό τε τὴν γνώμην φυλάσσειν τοῦ συγγράμματος καὶ τό τὰ χρήσιμα διδάσκειν τοὺς ἀναγνωσομένους αὐτοῦ τὰ ὑπομνήματα».

²⁵⁰ Για τις αρχές της εξήγησης στον Γαληνό γνωστή είναι η μελέτη του Mansfeld (1994) 148-173.

²⁵¹ Για την επίδραση των υπομνημάτων του Γαληνού στην αραβική και τη συριακή ιατρική βλ. Pormann (2008, 2012), Vagelpohl (2011). Για την επίδρασή τους στην αναγεννησιακή επιστημονική σκέψη βλ. Siraisi (2007).

κλασικής εποχής,²⁵² αλλά να τοποθετηθεί σε μία ιδιαίτερα ανταγωνιστική «ιατρική αγορά», όπως η ρωμαϊκή.²⁵³ Από μια τέτοια προοπτική γίνεται κατανοητή η προσπάθειά του να ανασκευάσει τις ιπποκρατικές ιδέες με τρόπο που να ισχυροποιεί τις προσωπικές του θέσεις²⁵⁴ έναντι των αντιπάλων του («μεθοδικών», «εμπειρικών») και να αυξάνει την αξιοπιστία του έναντι της

²⁵² Ο εξηγητής-Γαληνός, όπως σημειώνει ο von Staden (2002:113-4), «ισχυρίζεται πράγματι ότι πρωταρχικός και δέον σκοπός του υπομνήματος είναι να διασαφηνίζει (*σαφηνίζει*) ή να φωτίζει ένα αρχαίο κείμενο... Στην εξηγητική του πρακτική, όμως, 'διασαφηνίζει' έναν αριθμό λημμάτων με τέτοιον τρόπο ώστε να εγκαθιδρύει όχι μόνο τις ιπποκρατικές επιστημονικές 'αλήθειες', αλλά και ρητές ή άρρητες αντιστοιχίες ανάμεσα στον Ιπποκράτη και στον ίδιο.». Προκειμένου να επιτύχει αυτή τη «θεωρητική αρμονία» ο αρχαίος γιατρός δεν λειτουργεί απλά επιλεκτικά αποσιωπώντας επιμέρους δεδομένα· ενισχύει, επιπλέον, τα αρχαία διανοήματα με τις «εμπειρικές αποδείξεις» μιας μεταγενέστερης εποχής. Φιλοτεχνεί, έτσι, μια «καθησυχαστική εικόνα επιστημονικής συστηματικότητας και επιστημονικής αλήθειας» που εμφανίζεται ανεξάρτητη από τις ιδιοτροπίες του ειδικού χρονικού πλαισίου και της αντίστοιχης επιστημονικής και πολιτιστικής σκηνής. Ο Γαληνός, όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Staden, «έχει συνείδηση ότι οι δικές του, πολλές φορές εντυπωσιακές επιστημονικές ανακαλύψεις όπως και αυτές των προκατόχων του της ελληνιστικής εποχής δεν έγιναν από τον Ιπποκράτη· εντούτοις, στα περισσότερα ιπποκρατικά υπομνήματα αυτές οι ανακαλύψεις —οποτεδήποτε γίνεται λόγος γι' αυτές— μνημονεύονται παραδόξως για να εγκαθιδρύσουν όχι μια διαφορά μεταξύ της νέας επιστήμης και της επιστήμης του 'Ιπποκράτη' αλλά μάλλον την ομοιότητα ή την ταυτότητα. Ολοφάνερα, τα υπομνήματα τείνουν να επιμένουν όχι στο θέμα της επιστημονικής προόδου και της αλλαγής από την εποχή του Ιπποκράτη αλλά στη σταθερότητα των Ιπποκρατικών «αληθειών»· όχι στις προκλήσεις που θέτει ο περίφημος *πρῶτος εὑρετής* αλλά στη διασάφηση των σκοτεινών σημείων του Ιπποκράτη και στη συμπλήρωση των «ελλείψεων» και των «εκθλίψεων» του. Οι εκθλίψεις του ίδιου του Γαληνού στα εξηγητικά του έργα —εκθλίψεις διαφοράς, ασυμφωνίας μεταξύ του ίδιου και του Ιπποκράτη, ανατροπών και επίμονης αναίρεσης μιας ιπποκρατικής άποψης από τις μετα-ιπποκρατικές ανακαλύψεις... μεταμφιέζονται έτσι από τις πράξεις της συμπλήρωσης και της αφομοίωσης.».

²⁵³ Για την «ιατρική αγορά» της ρωμαϊκής εποχής βλ. Nutton «Healers in the medical market place: toward a social history of Graeco-Roman medicine» που περιλαμβάνεται στην έκδοση του Wear με τίτλο «*Medicine in Society*» (1992) 15-58.

²⁵⁴ Βλ. ιδιαίτερα τις εργασίες του Eijk (2012) 25-47 και της Holmes (2012) 49-70 που περιλαμβάνονται στην έκδοση του Pormann με τίτλο «*Epidemics in Context*».

πελατείας του και των πατρώνων της ρωμαϊκής πολιτιστικής σκηνής.²⁵⁵ Σε κάθε περίπτωση η επίδραση της ανάγνωσης του Ιπποκράτη, όπως την επιχείρησε ο Γαληνός, είχε σημαντικές επιπτώσεις αφού, όπως έχει τονιστεί, «*αφ' ής ο Γαληνός συνέθεσε τη δική του εικόνα για τον Ιπποκράτη προκειμένου να τη θέσει σε συμφωνία με τις προσωπικές του απόψεις περί ιπποκρατισμού, ο ιπποκρατισμός, στους αμέσως επόμενους αιώνες θα γίνεται κατανοητός μόνο μέσα από το πρίσμα του Γαληνού.*».²⁵⁶

Η Λατινική Δύση

Η «ύστερη ρωμαϊκή ιατρική δεν γνώρισε τον Ιπποκρατισμό με καμία ουσιαστική σημασία του όρου», όπως παρατηρεί ο Temkin.²⁵⁷ Ο Gargilius Martialis (3ος αι. μ.Χ.), ο Theodorus Priscianus (5ος αι. μ.Χ.) και ο Cassius Felix (5ος αι. μ.Χ.) τρέφουν έναν βαθύτατο σεβασμό προς τον «θεμελιωτή της ιατρικής»,²⁵⁸ σπανίως, όμως, καταφεύγουν σε κείμενα της Συλλογής.²⁵⁹ Η επικράτηση της Λατινικής γλώσσας,²⁶⁰ εξάλλου, τον 5ο αι. μ.Χ., καθιστά

²⁵⁵ Smith (1979) κεφ. 2ο.

²⁵⁶ Jouanna (1998) 469.

²⁵⁷ Βλ. Temkin (1977) 176. Τις απόψεις του Temkin συζητά η Green (1985) 141-2.

²⁵⁸ Ο Priscianus αναφέρεται στον Ιπποκράτη ως ιδρυτή του ιατρικού επαγγέλματος («huius professionis auctor»). Όμοια, ο Οριβάσιος: «Ἰπποκράτης δέ, ὅσπερ οὖν καί διέθηκεν ἡμῖν τήν τέχνην» Βλ. Temkin, 1977, σ. 174, σημ. 44 και 45. Πρβλ. «*Oribasii Collectionum medicarum reliquiae, libri I-VIII*», edidit J. Raeder, CMG, VI, 1,1, 243.

²⁵⁹ Βλ. V. Rose, «*Cassii Felicis De medicina; ex graecis logicae sectae auctoribus liber, translatus sub Artabure et Calepio consulibus*» (1879). Αναφορές στους *Αφορισμούς* του Ιπποκράτη υπάρχουν στις θέσεις: ad oculorum passiones (σελ. 47), ad dentium dolorem (σελ. 64), ad tetanicos (σελ. 84), ad dysenteriam (σελ. 122), ad quartanam (σελ. 142), ad apoplexiam (σελ. 158), ad elephantiasim (σελ. 176). Ενδιαφέρον είναι το απόσπασμα για τον καυσώδη πυρετό και το παραλήρημα: Ad causon (σελ. 149).

²⁶⁰ Εκτός από τις γλωσσικές παραμέτρους σημαντικός ήταν και ο ρόλος των θεωρητικών προτιμήσεων και των θρησκευτικών δοξασιών. Ο Nutton (2001:17-32) γράφει σχετικά: «Until the eleventh century the learned doctors of Latin Europe knew little or nothing of Galenic or Hippocratic medicine; the most popular works among the Carolignians represented a much more practical, non-theoretical type of medicine, that derived from a different and arguably more effective tradition, that

δύσκολη την πρόσβαση των λατίνων ‘ειδικών’ στα κείμενα της ελληνικής επιστημονικής παραγωγής.²⁶¹ Αργότερα, όταν τα συγγράμματα της Συλλογής μεταφράζονται, η μεταβίβαση της ελληνικής ιατρικής γνώσης γίνεται πιο συστηματική.²⁶² Γενικότερα, όμως, οι Επιδημίες δεν αποκτούν στη Δύση τις δυνατότητες που αποκτούν στο χώρο της Ανατολής.²⁶³

of the so-called Methodical physicians. Galenic medicine was far from being the obvious choice it might seem to us and its eventual truth owed not a little to its compatibility with Cristian, Muslim and Jew theology. It succeeded not only because its remedies were thought to work but also because it's underlying theories could be adapted better to those of a religious universe.».

²⁶¹ Βλ. Temkin (1977) 176. Όπως παρατηρεί η Green (1985: 149) στο χώρο της Ανατολής τα έργα του Γαληνού κυκλοφορούν ευρύτατα, 129 μάλιστα από αυτά θα μεταφραστούν αργότερα στα αραβικά· αντίθετα, στη Δύση μόνο 4 έργα του γαληνικού corpus μεταφράζονται στα λατινικά (*De sectis ad intoducendos, Ars medica, De pulsibus ad tirones, De methodo medendi ad Glauconem*).

²⁶² Οι λατινικές μεταφράσεις ξεκινούν τον 6ο αι. μ.Χ. όπως φαίνεται από το γεγονός ότι ο Cassiodorus, στο μοναστήρι του Vivarium της Νότιας Ιταλίας, συνιστούσε στους μοναχούς να διαβάσουν Ιπποκράτη και Γαληνό στη λατινική: «Quod si vobis non fuerit Graecarum litterarum nota facundia, imprimis habetis *herbarium* Dioscoridis, qui herbas agrorum mirabili proprietate disseruit atque depinxit. post haec legite Hippocratem atque Galienum Latina lingua conversos, id est *Therapeutica* Galieni ad philosophum Glauconem destinata, et anonymum quendam, qui ex diversis auctoribus probatur esse collectus. deinde Caeli Aureli *de Medicina* et Hippocratis *de Herbis et Curis* diversosque alios medendi arte compositos, quos vobis in bibliothecae nostrae sinibus reconditos Deo auxiliante dereliqui.» [Cassiodori Senatoris Institutiones, βιβλ. 1, κεφ. 31 (De medicis), παρ. 2, εκδ. Mynors, 1961]. Η πραγματική εξοικείωση της Δύσης, όμως, με την Ιπποκρατική ιατρική και τη φιλολογία της πραγματοποιείται κατά τη διάρκεια της «αναγέννησης του 12ου αιώνα», όταν τα αρχαία κείμενα γίνονται αντικείμενο συστηματικής μελέτης σε κέντρα ιατρικής έρευνας και μοναστικές σχολές της Νότιας Ιταλίας, όπως το Salerno και το Monte Cassino. Πριν απο την εποχή αυτή, η γνώση συγγραμμάτων, όπως οι *Επιδημίες*, μένει αποσπασματική, προσιτή κυρίως από μεταφράσεις έργων βυζαντινών ιατρών που δραστηριοποιούνταν στην Κωνσταντινούπολη ή σε σημαντικά κέντρα της Ανατολής, όπως η Αλεξάνδρεια. Για τα κείμενα των *Επιδημιών* στη μεσαιωνική Δύση βλ. P. Kibre (1985), Kibre (1945) 371-412. Για την «αναγέννηση του 12ου αιώνα» βλ. Siraisi (1990) 13-16. Για το Salerno βλ. P. O. Kristeller (1945). Για το Monte Cassino βλ. Bloch (1986).

²⁶³ Είναι αλήθεια μάλιστα ότι από τον 5ο έως και τον 11ο αι. μ.Χ. τα έργα παραμένουν σχεδόν άγνωστα στις πνευματικές κοινωνίες της Δύσης. Kirbe (1945) 396.

Η Ελληνική Ανατολή

Σε αντίθεση προς τη Δύση, η Ανατολή έδειξε ένα έντονο ενδιαφέρον για τη συλλογή και την επεξεργασία των κειμένων προγενέστερων ιατρών.²⁶⁴ Στο πλαίσιο αυτό, οι Επιδημίες έγιναν αντικείμενο μελέτης ειδικών που καταπιάστηκαν με τη συγγραφή εγκυκλοπαιδειών, όπως ο Αέτιος ο Αμιδηνός (6ος αι. μ.Χ.),²⁶⁵ και δασκάλων της ιατρικής, όπως ο Παλλάδιος (6ος αι. μ.Χ.) και ο Ιωάννης ο Αλεξανδρέας (7ος αι. μ.Χ.).²⁶⁶ Οι εργασίες των τελευταίων αποδεικνύουν μάλιστα πως οι Επιδημίες ήταν μέρος του προγράμματος

²⁶⁴ Για τη Βυζαντινή Ιατρική βλ. Pollak (2005), Temkin (1962) 105.

²⁶⁵ Βλ. Jouanna (1998: 471) όπου παρατίθεται και το σχετικό απόσπασμα από το έργο του Αέτιου: «Ο γιατρός θα πρέπει να εκπαιδευτεί με βάση το *Προγνωστικόν* του Ιπποκράτη και με βάση τα υπόλοιπα έργα, ενώ παράλληλα θα πρέπει να γνωρίζει και τα υπόλοιπα φυσικά συγγράμματα, διότι «οι φύσεις είναι οι γιατροί των έμβιων όντων». Θα πρέπει επίσης να βοηθήσει τη φύση η οποία πολεμά, σε μια προοπτική σωτηρίας, εναντίον της ασθένειας. Κατά τον τρόπο αυτό, η φύση, εάν έχει ως συμμάχους της το γιατρό, με την προϋπόθεση ότι κάνει το καθήκον του, και τον ίδιο τον ασθενή, εάν ο τελευταίος υπακούει και δεν διαπράττει σφάλματα σχετικά με το διαιτολόγιό του, θα θριαμβεύσει έναντι της νόσου.». Η φράση «οι φύσεις είναι οι γιατροί των έμβιων όντων» είναι η γνωστή φράση «Νούσων φύσιες ιητροί» από το έκτο βιβλίο των *Έπιδημιών* (*Έπιδ.*VI, 5.314.4L).

²⁶⁶ Από τον Παλλάδιο και τον Ιωάννη τον Αλεξανδρέα προέρχονται δύο υπομνήματα στο 6ο Βιβλίο των *Έπιδημιών*. Το υπόμνημα του Παλλάδιου στο 6ο βιβλίο των *Έπιδημιών* περιλαμβάνεται στην έκδοση του F.D. Dietz, τ. II (1-204), [τίτλος: *Palladii sophistae commentarii in Hippocratis librum sextum de morbis popularibus στο Scholia in Hippocratem et Galenum*, έκδ.: Königsberg 1834, Amsterdam 1966]. Αναλυτικά, βλ. Manetti-Rosselli (1982) LV-LXI. Για τον Παλλάδιο βλ. επίσης Wolska-Conus (2000) 5-68. Το υπόμνημα του Ιωάννη του Αλεξανδρέα στο 6ο βιβλίο των *Έπιδημιών* περιλαμβάνεται στη σειρά του *Corpus Medicorum Graecorum*, XI 1, 4, Ioannis Alexandrini *In Hippocratis Epidemiarum librum VI commentarii fragmenta, Anonymi In Hippocratis Epidemiarum librum VI commentarii fragmenta*, edidit, in linguam Anglicam vertit, commentatus est J. M. Duffy. Το έργο του Ιωάννη Αλεξανδρείας στην πιο ολοκληρωμένη του μορφή επιβιώνει μόνο σε μια μεσαιωνική λατινική εκδοχή, που δημοσιεύει ο C.D. Pritchett. *Iohannis Alexandrini commentaria in sextum librum Hippocratis Epidemiarum*, recognovit et adnotatione instruxit C.D. Pritchett Leiden 1975. Αναλυτικά, βλ. Manetti-Rosselli (1982) LXII-LXV.

διδασκαλίας της Σχολής της Αλεξάνδρειας,²⁶⁷ που χάνεται με την αραβική κατάκτηση το 642 μ.Χ.

Οι Άραβες

Η επαφή της Ανατολής με την αρχαία παράδοση, η οποία είχε ξεκινήσει με τις κατακτήσεις του 7ου αι. μ.Χ., ολοκληρώθηκε τον 8ο και τον 9ο αιώνα με την κυριαρχία των Αράβων σε όλη την περιοχή από τις όχθες του Ινδού ποταμού μέχρι τον Καύκασο.²⁶⁸ Την εποχή αυτή, οι χαλίφες γίνονται προστάτες της ιατρικής μάθησης και εξασφαλίζουν τη διάδοση της ελληνικής γνώσης στον αραβικό πολιτισμό. Κεντρικής σημασίας για την ολοκλήρωση αυτής της διαδικασίας ήταν το «κίνημα των ελληνο-αραβικών μεταφράσεων» που αναπτύχθηκε στη Βαγδάτη την περίοδο της βασιλείας των Αββασιδών χαλιφών Al-Mansur (754-775), Al-Mahdī (775-785), al-Ma'mūn (813-833).²⁶⁹ Με το κίνημα αυτό συνδέεται η εργασία του Νεστοριανού γιατρού Hunayn ibn 'Ishāq,²⁷⁰ που μετέφρασε τα *Υπομνήματα στις Επιδημίες* του Γαληνού στα

²⁶⁷ Βλ. Duffy (1984) 21-7. Η ιστορία της σχολής της Αλεξάνδρειας τον 6ο και τον 7ο αι. μ.Χ. δεν είναι γνωστή σε όλες της τις λεπτομέρειες, όπως παρατηρεί ο Duffy, στην εισαγωγή του CMG (βλ. ιδιαίτερα, XI, 1.2, σ. 11-13 & XI 1.4, σ. 9-11). Φαίνεται, όμως, πως οι Αλεξανδρινοί είχαν ορίσει έναν 'Κανόνα' από 16 έργα του Γαληνού και 12 του Ιπποκράτη που αποτελούσαν μέρος του προγράμματος διδασκαλίας της Αλεξανδρινής Σχολής. Οι ειδικοί θεωρούν ότι οι *Επιδημίες* βρίσκονταν ανάμεσα σε αυτά αφού οι άραβες συγγραφείς μνημονεύουν τις ιπποκρατικές πραγματείες στις εργασίες τους. Την υπόθεση αυτή ενισχύουν τα υπομνήματα του Παλλάδιου και του Ιωάννη του Αλεξανδρέα.

²⁶⁸ Βλ. Castiglioni (1961) 259.

²⁶⁹ Η αραβική ιατρική (όπως και η Βυζαντινή) στηρίχθηκε στη γαληνική ιατρική θεωρία. Για τη μετάβαση από την ελληνική στην Αραβική Ιατρική βλ. αναλυτικά: Gutas (1998), Nutton (1981), Savage-Smith (1996). Για το κίνημα των ελληνο-αραβικών μεταφράσεων βλ. Soliman Sameh Farouk 'Τα ελληνικά γράμματα εις τας ανατολικάς επαρχίας του Βυζαντίου κατά τους δύο πρώτους αιώνες της αραβοκρατίας (Ζ' & Η')'. Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα: 2007.

²⁷⁰ *λατ.* Johannitius, *ελλ.* Ιωαννίτιος, περ. 809-873.

συριακά και στα αραβικά²⁷¹ και εξήγησε το περιεχόμενό τους με συγγράμματα διδακτικού χαρακτήρα (Masā'il al-'Ibīdīmiyā).²⁷² Εκτός από τον Hunayn, τις Επιδημίες χρησιμοποίησαν οι Abū Bakr Muḥammad ibn Zakariyā al-Rāzī²⁷³ και Ibn al-Nafīs.²⁷⁴ Ο al-Rāzī αναγνωρίζεται από τους ιστορικούς για τους ιδιοφυείς τρόπους με τους οποίους αξιοποιεί την παράδοση των Έπιδημιών²⁷⁵ και τις

²⁷¹ Οι μεταφράσεις Hunayn ibn 'Ishāq συνέβαλαν αποφασιστικά στην ανάπτυξη της αραβικής «κλινικής» ιατρικής λογοτεχνίας και της αντίστοιχης τεχνικής ορολογίας. Η ιστορική και φιλολογική αξία τους είναι εξίσου μεγάλη αφού αποτελούν τη βάση για την ανασύσταση ιατρικών κειμένων που τα πρωτότυπά τους έχουν χαθεί. Αναλυτικά, βλ. Pormann (2008) 247–284.

²⁷² Ο Pormann (2005: 263), τονίζει ότι ο Hunayn είδε στις Επιδημίες ένα σημαντικό κλινικό και διδακτικό εργαλείο: «the *Epidemics* were important for Hunayn, largely, I think, because of their clinical character. They exemplified how the great physicians of the past treated individual cases. And, importantly, they could be used to illustrate some of the principles of clinical teaching. The student, after all, needs to learn how to recognise and distinguish between different diseases. What better then to transform the Hippocratic text together with Galen's explanations into some sort of question catalogue to which the student could turn when taking a patient's history. By establishing whether the same environmental factors are present, or the same symptoms, he can come to a competent diagnosis of the disease.».

²⁷³ Ο Abū Bakr Muḥammad ibn Zakariyā al-Rāzī (λατ. Rhazes, ελλ. Ραζής, περ. 925 μ.Χ.) θεωρείται ένας από τους πιο γνωστούς κλινικούς γιατρούς του Μεσαίωνα που άσκησε τη δραστηριότητά του σε νοσοκομεία της Βαγδάτης και της πόλης Rayy (κοντά στη σημερινή Τεχεράνη). Σε αυτόν οφείλονται οι ακριβείς περιγραφές της ευλογιάς και της ιλαράς, όπως και άλλων εξανθηματικών ασθενειών, ενώ σημαντικές θεωρούνται και οι μελέτες του για τη λιθίαση της ουροδόχου κύστης και τη νεφρολιθίαση.

²⁷⁴ Ο Ibn al-Nafīs είναι άραβας γιατρός του 13ου αι. μ.Χ. Έγραψε πολυάριθμα σχόλια επί των ιπποκρατικών συγγραμμάτων και του Κανόνα του Αβικέννα. Σε ένα από τα σχόλιά του στο ανατομικό τμήμα του Κανόνα του Αβικέννα, ο al-Nafīs θα περιγράψει την ελάχισσωνα κυκλοφορία, γεγονός που θα του εξασφαλίσει μία σημαντική θέση στην ιστορία της ιατρικής.

²⁷⁵ Ο al-Rāzī, όπως παρατηρεί ο Pormann (2008:269), ακολούθησε το πρότυπο των βιβλίων των Έπιδημιών στην κλινική του πράξη και ανέπτυξε περαιτέρω την έρευνά του προσφεύγοντας στην καταγραφή 'ιστορικών' ασθενών.

καινοτομίες που εισάγει στην ιατρική κλινική έρευνα.²⁷⁶ Ο al-Nafīs²⁷⁷ συνεισφέρει σημαντικά με το έργο του στην υπάρχουσα εξηγητική παράδοση.²⁷⁸

Οι Δυτικοί: Η επιστροφή

Οι τύχες της Ιπποκρατικής Παράδοσης στη Δύση και στην Ανατολή ενώνονται τον 11^ο αι. μ.Χ. χάρη στα αραβο-λατινικά και ελληνο-λατινικά προγράμματα μετάφρασης του Constantinus Africanus («orientis et occidentis magister»²⁷⁹) στη Νότια Ιταλία, του Gerardus Cremonensis στην Ισπανία²⁸⁰ και του Burgundius Pisanus στην Κωνσταντινούπολη.²⁸¹ Ταυτόχρονα, σημαντικές θεσμικές και πολιτιστικές μεταβολές της ύστερης μεσαιωνικής περιόδου –όπως η διαμόρφωση της ιατρικής ανθολογίας της «Articella»²⁸² και η εμφάνιση των

²⁷⁶ Από τον al-Rāzī προέρχεται το μεγαλύτερο αρχείο «κλινικών ιστοριών» της μεσαιωνικής ιατρικής γραμματείας. Η πιο εντυπωσιακή μεθοδολογική καινοτομία του άραβα γιατρού ήταν η χρήση της ομάδας ελέγχου ως βάσης σύγκρισης για την εξαγωγή συμπερασμάτων. Αναλυτικά βλ. Meyerhof (1935) 321-372.

²⁷⁷ Ο Bachmann σημειώνει ότι έγραψε υπομνήματα στο 1ο, 2ο, 3ο, 6ο βιβλίο των *Ἐπιδημιῶν*. «Ibn al-Nafīs nous a laissé des commentaires sur le premier, le deuxième, le troisième et le sixième livre des Épidémies». Βλ. Bachmann (1971) 301-309.

²⁷⁸ *Kitāb Abīdīmiyā li-Abuqrāṭ wa-tafsīruhu al-maraḍ al-wāfid, šarḥ al-šayḥ ‘Alā’al-Dīn ibn al-Nafīs*. Το έργο σώζεται 2 χειρόγραφα, ένα από τον 14ο ή 15ο αιώνα [MS Aya Sofya 3642 (AS)], και 1 από το 1800 [MS tibb Ṭal‘at 583 (C)]. Βλ. σχετικά, Pormann (2012).

²⁷⁹ Για τον Constantinus Africanus (ή Κωνσταντίνος Αφρικανός) βλ. το άρθρο της Green «Constantinus Africanus and the Conflict Between Religion and Science» που περιλαμβάνεται στην έκδοση του G. R. Dunstan (Exeter: Exeter University Press, 1990), 47–69

²⁸⁰ Για τον Gerardus Cremonensis, βλ. Siraisi (1990) 14.

²⁸¹ Βλ. Βαϊόπουλος Β., «Λατινικές μεταφράσεις ελληνικών έργων στη χριστιανική Δύση», *Ιόνιος Λόγος* 2 (2010) 109-131.

²⁸² Πρόκειται για ένα σημαντικό σώμα ιατρικών κειμένων που αποτέλεσε τη βάση της διδασκαλίας των πρώτων πανεπιστημίων του 12ου και 13ου αιώνα όπου διδάχθηκε η ιατρική: του Μονπελλιέ, της Μπολώνιας, του Παρισιού, της Οξφόρδης, της Πάδουα.

διδασκτικών θεσμών των πανεπιστημίων²⁸³– δίνουν νέα ώθηση στις προσπάθειες ανανέωσης των διαθέσιμων κειμένων της Ιπποκρατικής Συλλογής. Ακόμα και τότε, όμως, ο Ιπποκράτης γίνεται έμμεσα γνωστός μέσω των Υπομνημάτων του Γαληνού και των αραβικών μεταφράσεων του Κωνσταντίνου του Αφρικανού: «Κατά το 12^ο αιώνα τα πρώτα μεγάλα Πανεπιστήμια στα οποία διδάχθηκε η ιατρική, τα Πανεπιστήμια του Μονπελλιέ, της Μπολόνια και του Παρισιού γνώρισαν αναγκαστικά το γαληνο-αραβικό ιπποκρατισμό». Τρεις αιώνες μετά, η εικόνα αυτή ανατρέπεται από τον ιατρικό ουμανισμό²⁸⁴ της Αναγέννησης. Το 1525 τα βιβλία των Έπιδημιών (από τα οποία οι αναγνώστες του μεσαιωνικού δυτικού κόσμου γνώριζαν μόνο το έκτο²⁸⁵) εμφανίζονται όλα στην πρώτη πλήρη έκδοση της Συλλογής του Marcus Fabius Calvus (λατινική) και το 1526 στην έκδοση του Gian Francesco d'Asola (ελληνική). Ακολουθεί ένα πλήθος όμοιων ή τμηματικών δημοσιευμάτων που εκδίδονται από το 1513 έως το 1595.²⁸⁶

²⁸³ Βλ. Castiglioni (1961) 312: «Από το 1200 έως το τέλος του Μεσαίωνα περί τα 80 Πανεπιστήμια (*Studia generalia*) ιδρύθηκαν στην Ευρώπη, από τα οποία 20 περίπου στην Ιταλία, 19 στη Γαλλία, 14 στις Γερμανικές χώρες, 5 στη Βρετανία, 4 στην Ισπανία, 2 στη Πορτογαλία. κ.ο.κ. [...] Η Ιατρική δεν εδιδάσκετο συστηματικά σε όλα τα Πανεπιστήμια: επί μακρό χρονικό διάστημα, από τα 19 Γαλλικά Πανεπιστήμια, μόνο στο Μονπελλιέ και στο Παρίσι εγένετο μια συστηματική διδασκαλία της Ιατρικής. Το Πανεπιστήμιο του Μονπελλιέ ήταν επί πολλούς αιώνες το σπουδαιότερο στο πεδίο της Ιατρικής, ίσως επειδή η ιατρική του σχολή ήταν στην ουσία ανεξάρτητη. [...] Η ιατρική εδιδάσκετο συχνά ως κλάδος της φιλοσοφίας (*physica*). Τα ευνοούμενα ιατρικά εγχειρίδια ήταν ο «*Κανών*» του Αβικέννα, η «*Μικροτέχνη*» του Γαληνού, η «*Εισαγωγή*» του Ιωαννιτίου, το «*Liber Medicinalis*» του Ραζή και τα έργα του Ιπποκράτους και ιδίως οι «*Αφορισμοί*», το «*Περί Διαιτήσης*», το «*Προγνωστικόν*»[...] (σημείωση του μτφ.).

²⁸⁴ Ο όρος 'ιατρικός ουμανισμός' αναφέρεται συνήθως στο εγχείρημα της εντατικής φιλολογικής μελέτης, έκδοσης και μετάφρασης των αρχαίων ελληνικών ιατρικών κειμένων και στην πρόσληψη όλων αυτών από το ευρύτερο κοινό. Βλ. σχετικά Siraisi (2007) 7.

²⁸⁵ Βλ. Kirbe (1945) 396.

²⁸⁶ Ανάμεσα στις λατινικές εκδόσεις των Έπιδημιών του 16ου αι. μ.Χ. περιλαμβάνονται οι εξής: Leontini (1513-1521), Calvus (1525), Croesser (βιβλία I, II, 1531), Fuchs (Βιβλίο VI,

Η Αναγέννηση και ο Διαφωτισμός²⁸⁷

Η φιλολογική δραστηριότητα του 16ου αιώνα προετοίμασε το έδαφος για πολλές από τις εργασίες των επόμενων αιώνων μεταξύ των οποίων κι εκείνες των A. Piquér (1770),²⁸⁸ M. Desmars (1767),²⁸⁹ και E. Littrè (τ. 2, 3, 5, έτ. εκδ.: 1840-1). Ταυτοχρόνως, ανανέωσε τους τόπους εμφάνισης και τους τρόπους αξιοποίησης των Επιδημιών. Εντελώς ξεχωριστή ως προς αυτό υπήρξε η χρήση των κειμένων ως εφαλτήριο για την ανάπτυξη επιστημικών όρων²⁹⁰ και τυποποιημένων μορφών της ιατρικής γραμματείας που συνδέθηκαν με την περιγραφή της ασθένειας, όπως αυτές που περιγράφει ο Joannes Baptista Silvaticus στο «Galenii historiae medicinales enarratae» (1605): *Centuriae*,

1532), Cornarius (1546), Vasses (βιβλία I, III, VI, 1546), Esteve (Βιβλίο II, 1551), Mercurialis (1558) και Foësius (1595). Αναλυτικά, βλ.: Byl (2001) 13-14.

²⁸⁷ Για την Αναγεννησιακή Ιατρική βλ. Pomata και Siraisi (εκδ.) (2005), Siraisi (1990, 2007).

²⁸⁸ Andrés Piquer. *Las obras de Hippocrates mas selectas*. Madrid: 1770 [Piquer, Andres: *Las epidemias de Hippocrates*. Introduction par José López Piñero. Madrid 1987]. Για το έργο του ισπανού φιλοσόφου και ιατρού Andrés Piquer y Arrufat (1711-1772) βλ. το άρθρο του Angel y Espinós J. με τίτλο «Andrés piquer and the neo-hippocratic teaching of medicine in eighteenth century Spain» (*Studies in Ancient Medicine*, 2010: 461-74)

²⁸⁹ Πρόκειται για γνωστή έκδοση που περιλαμβάνει τα 42 «ιστορικά» ασθενών από το ιπποκρατικό corpus μαζί με τα σχόλια του Γαληνού, με τίτλο: «*Hippocrate. Epidémiques d'Hippocrate traduites du grec, avec des Réflexions sur les Constitutions Epidémiques: suivies des quarante-deux histoires rapportées par cet ancien Médecin, et du commentaire de Galien dur ces Histoires*» (Paris, 1767).

²⁹⁰ Την εποχή αυτή, όπως παρατηρεί η Gianna Pomata (2005a): «στην ιατρική λογοτεχνία του όψιμου 16ου αιώνα βρίσκουμε μια νέα εκδοχή της *historia* ως *casus*, ως έκθεσης δηλαδή μιας ατομικής ιστορίας της ασθένειας— μια χρήση που διαδίδεται από τους υπομνηματιστές των *Επιδημιών* του Ιπποκράτη την εποχή της Αναγέννησης. Στη φυσική ιστορία και στην ιατρική λοιπόν η *historia* αποτελούσε ένα αυξανόμενο σημαντικό επιστημικό εργαλείο, που υπηρετούσε διαφορετικούς διανοητικούς στόχους, διατηρούσε, όμως, ένα γενικότερο χαρακτήρα που αναφερόταν στη γνώση και στην περιγραφή των «καθ' έκαστον» (συμπεριλαμβανομένης της περιγραφής από την άμεση παρατήρηση).»

*Curationes, Casus, Observationes, Historiae medicae.*²⁹¹ Κεντρική ήταν ακόμα η θέση των κειμένων στη διδακτική δραστηριότητα των ‘ειδικών’ σε κέντρα της επιστημονικής ζωής όπως οι ακαδημίες της Ιταλίας και τα Πανεπιστήμια της Οξφόρδης, της Πάδουα ή της Γερμανίας, όπου συντάσσονται σημαντικά σχολιαστικά έργα (Mercuriale,²⁹² Montani,²⁹³ Valles²⁹⁴) και ευνοείται η χρήση των ατομικών «ιστορικών» ως κατάλληλο μέσο για την πρόωθηση της ιατρικής έρευνας.²⁹⁵ Εκείνο όμως που αναμφισβήτητα συνιστά κομβικό σημείο είναι οι χρήσεις που απέκτησαν οι Επιδημίες στο έργο²⁹⁶ διανοητών όπως ο Francis

²⁹¹ Ο Joannes Baptista Silvaticus σημειώνει, χαρακτηριστικά για τους συγγραφείς και τα κειμενικά είδη που προέρχονται από το υποκρατικό πρότυπο: «Hippocrates, multa particularium aegrotantium exempla, in medicorum utilitatem scripserit in opera Epidemico cuius imitatione, Amatus Lusitanus Centurias; Hieronymus Cardanus curationes admirandas; Antonius Beniuenius, casus particulares; Franciscus Valeriola observationes; Marcellus Donatus, admirabilem historiam medicam, & novissime Antonius Foresta, observationes particulares, scripserunt.».

²⁹² Βλ. Hieronymi Mercurialis, «*Praelectiones Pisanae*», Venetiis: apud Iuntas, 1597.

²⁹³ Βλ. Jo. Baptistae Montani, «*In tertiam primi epidemiorum sectionem explanationes*», Venice: apud Balthassarem Constantinum, 1554.

²⁹⁴ Βλ. Francisci Vallesii, «*Covarrubiani commentaria in septem libros Hippocratis de morbis popularibus*», Madrit. 1577, (Cat. Bibl. Bunav. t. 1, p. 93) Paris, 1664, f.

²⁹⁵ Βλ. Gianna Pomata, 2005a, 124-5: «For Laín Entralgo the model of the case history is the Hippocratic non interventionist account, as in *Epidemics I* and *III*—a description of the course of disease with very little, if any, mention of therapy. Consequently, he traces the roots of the Renaissance “prehistory of the case history” to the Hippocratic revival of the second half of the century. In particular, he sees the commentaries to *Epidemics* as the primary impulse behind the late Renaissance new interest in the description of individual cases and the main force in the loosening of medical observation from the tight grip of doctrinal concerns that had severely limited its range in the *Consilia* literature.»

²⁹⁶ Εξίσου σημαντικός ήταν βέβαια ο ρόλος των ιστορικών, ιδιαίτερα των Kurt Sprengel (1766-1833) και Daniel LeClerc (1652-1728) στις διαμάχες των «αρχαίων» και των «νεότερων» (*querelle des anciens et des modernes*) που σηματοδότησαν το τέλος του 18ου αιώνα. Βλ. σχετικά: Lammel, Hans-Uwe «To Whom Does Medical History Belong? Johann Moehsen, Kurt Sprengel, and the Problem of Origins in Collective Memory», (2004) 33-52.

Bacon,²⁹⁷ ο Guillaume de Baillou²⁹⁸ και ο Thomas Sydenham.²⁹⁹ Ενδεικτικές ως προς αυτό είναι οι παρατηρήσεις του Smith (1979: 18-9): «Ο Bacon ξεχώρισε τον Ιπποκράτη από όλους τους υπόλοιπους ... και θρήνησε την ‘ασυνέχεια της αρχαίας και μεθοδικής εργασίας του που συνήθιζε να καταγράφει μια αφήγηση για τις ειδικές περιπτώσεις των ασθενών, για την εξέλιξή τους και για τον τρόπο που κρίνονταν μέσω της ανάρρωσης ή του θανάτου’. Ο Bacon επαινούσε τη μεθοδολογία του Ιπποκράτη ως κατάλληλη για τη νέα επιστήμη που οραματιζόταν προοικονομώντας κατ’ αυτόν τον τρόπο την κατεύθυνση που επρόκειτο να πάρει ο νεοϊπποκρατισμός. Ο Bacon είχε ενδεχομένως επηρεαστεί από την εργασία του Guillaume de Baillou (1538-1616) [...]. Ο Baillou ήταν πρόσωπο με επιρροή εξαιτίας της πρωτότυπης έρευνάς του που βασίστηκε στις Επιδημίες του Ιπποκράτη, την οποία εξέδωσε στο «Epidemiarum et Ephemeredum libri duo». Αυτές ήταν «καταστάσεις» με την Ιπποκρατική σημασία του όρου, αναφορές δηλαδή για τις καιρικές συνθήκες ενός έτους μαζί με περιγραφές ασθενειών [...]. Οι ιδέες του Bacon για την επιστημονική μεθοδολογία επηρέασαν και τον Thomas Sydenham (1624-1689), τον ‘Άγγλο Ιπποκράτη’, ο οποίος σχετιζόταν με τον John Locke και τον Robert Boyle και

²⁹⁷ Βλ. Francis Bacon, «*Of the advancement of Learning*», ed. Arthur Johnston (Oxford, 1974), σσ. 108-9: «The first is the discontinuance of the ancient and serious diligence of Hippocrates, which used to set down a narrative of the special cases of his patients and how they proceeded, and how they were judged by recovery or death. Therefore having an example proper in the father of art, I shall not need to allege an example foreign, of the wisdom of the lawyers, who are careful to report new cases and decisions, for the direction of future judgments. This continuance of medicinal history I find deficient; which I understand neither to be so infinite as to extend to every common case, nor so reserved as to admit none but wonders: for many things are new in the manner, which are not new in the kind; and if man will intend to observe, they shall find much worthy to observe.».

²⁹⁸ Πρόκειται για το έργο του Guillaume de Baillou «*Epidemiorum et ephemeridum libri duo*» (Parisiis: apud Iacobum Quesnel, 1640).

²⁹⁹ Βλ. Andrew Cunningham, «Thomas Sydenham: epidemics, experiment and the 'Good Old Cause'» στον τόμο του French et. al. του 1989 με τίτλο «*The Medical Revolution of the Seventeenth-Century*», 164- 190.

άλλα μέλη της Αγγλικής Βασιλικής Ακαδημίας. Ο Sydenham ζήτησε να βρει μία ‘φυσική ιστορία της ασθένειας’ στην οποία μπορούσε να καταλήξει κάποιος μέσω της σχολαστικής καταγραφής παρατηρήσεων. Θεωρούσε ότι βασικό καθήκον του γιατρού ήταν να θεραπεύει και όχι να αναπτύσσει θεωρίες ή να ανακαλύπτει τις αιτίες, και στη θεραπεία υπήρξε περισσότερο αμέτοχος [expectative]³⁰⁰ παρά παρεμβατικός [active]. [...] θαύμαζε και μιμούνταν τον Ιπποκράτη —ιδιαίτερα τον Ιπποκράτη του Bacon, τον προσεκτικό παρατηρητή— και με τη δική του επιτυχία συνεισέφερε σε έναν ανερχόμενο Ιπποκρατισμό που αντίκειται στον παραδοσιακό Γαλινηισμό. Για τον νέο Ιπποκρατισμό στις απαρχές του, επομένως, ο ‘Ιπποκράτης’ ήταν περισσότερο ένα πνεύμα και μια μέθοδος παρά ένα σώμα ιατρικής διδασκαλίας.». Ο σεβασμός προς τον Ιπποκράτη που έτρεφε ο Sydenham φαίνεται ξεκάθαρα στη μελέτη του με τίτλο «Observationes medicae circa Morborum Acutorum Historiam et Curationem» (1676). Εκεί διαπιστώνονται και οι απαρχές μιας προσπάθειας θεμελίωσης της σχέσης ανάμεσα στην ιατρική παθολογία και τη φυσιολογία³⁰¹ που καταλήγει, όπως παρατηρεί ο Canguilhem (2007: 64), στον

³⁰⁰ Η ιδέα μιας «*médecine expectante*» είναι κεντρική σε όλη τη γαλλική ιατρική λογοτεχνία του τέλους του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα. Βλ. για παράδειγμα: στο «*Dictionnaire des sciences médicales*» το άρθρο του Philippe Pinel με τίτλο «*expectation (en médecine ou médecine expectante)*», τ. 14 (1815): 247-254. Βλ. Επίσης το έργο του Claude Bernard, (1865) «*Introduction à l'étude de la médecine expérimentale*», κεφ. IV: «*Les médecins observateurs ont considéré l'organisme vivant comme un petit monde contenu dans le grand, comme une sorte de planète vivante et éphémère dont les mouvements étaient régis par des lois que l'observation simple pouvait nous faire découvrir de manière à prévoir la marche et l'évolution des phénomènes vitaux à l'état sain ou malade, mais sans jamais devoir modifier en rien leur cours naturel. Cette doctrine se trouve dans toute sa pureté dans Hippocrate. La médecine d'observation simple, on le comprend, exclut toute intervention médicale active, c'est pour cela qu'elle est aussi connue sous le nom de médecine expectante, c'est-à-dire de médecine qui observe et prévoit le cours des maladies, mais sans avoir pour but d'agir directement sur leur marche.* ».

³⁰¹ Βλ. στην έκδοση του 1848 του έργου του Sydenham, στον πρόλογο στην 3η έκδοση, σ. 13 (129): «*Αρχικά, είναι απαραίτητο όλες οι ασθένειες να αναχθούν σε πεπερασμένο και συγκεκριμένο είδος, και με την ίδια φροντίδα που βλέπουμε να επιδεικνύουν βοτανολόγοι στις*

Pinel. Τη σύζευξη της ελληνικής και της γαλλικής ιατρικής παράδοσης στο έργο του Pinel περιγράφει το 1815 στο «Epidémies d'Hippocrate, premier et troisième livres» ο François Christophe Florimond de Mercy ως εξής:

Qu'on ne croie pas que je fais ici une supposition gratuite; il est facile de se convaincre du contraire, comme cela est authentiquement prouvé par un grand nombre d'auteurs, parmi lesquels, M. la professeur Pinel, zèle admirateur des anciens, s'est fait un devoir de citer dans sa nosographie, les observations des épidémies d'Hippocrate notamment celles du Ier et du 3e livres dont il recommande expressément la lecture aux jeunes médecins. Les exemples qu'il y a puisés, sont particulièrement, la fièvre éphémère ; Pericles, 6e mal. IIIe liv. Synoque simple; la jeune fille alitée dans Larisse, 12e mal. IIIe liv. Synoque prolongée; la jeune fille qui demeurait près de la voie sacrée, 7e mal. IIIe liv. Causus ou fièvre ardent; Meton, mal. 7e, 1er liv. Fièvre muqueuse; Cléanacte, mal. 6e, liv. Ier. Espece compliquée; la femme d'Epicrate, mal. 5e, Ier liv. Adynamique ; Un Clazomèniens, mal 10e, 1er liv. Espèce compliquée; Nicodème, mal. 10e, IIIe liv. Fievre maligne ou ataxique ; la femme de Déalcès 15e mal. IIIe liv. Espèce Compliquée;

φυτολογίες τους: καθώς συμβαίνει, επί του παρόντος, πολλές ασθένειες ενώ συμπεριλαμβάνονται στο ίδιο γένος, αναφερόμενες με κάποια κοινή ορολογία, και μοιάζουν σε αρκετά από τα συμπτώματα, να είναι παρα ταύτα διαφορετικές ως προς τη φύση τους και να απαιτούν διαφορετική θεραπεία. Γνωρίζουμε όλοι ότι ο όρος *thistle* (=Σίλυβο, *Silybum marianum*, σ.τ.μ.) εφαρμόζεται αναφορικά με ένα πλήθος φυτών: θα ήταν, ωστόσο, αλήθεια απρόσεκτος ο βοτανολόγος που θα αρκούσαν με τη γενική περιγραφή ενός *thistle*, που παρουσίαζε μόνο τα σημεία με τα οποία αναγνωρίζεται η τάξη του, που αγνοούσε τα πρόβλεπτα και τα ιδιόζοντα χαρακτηριστικά του είδους, και ο οποίος θα παρέβλεπε τα χαρακτηριστικά με τα οποία διακρίνονται το ένα από το άλλο. Βάσει της ίδιας αρχής, δεν είναι αρκετό για έναν συγγραφέα να καταγράφει απλώς τα κοινά φαινόμενα κάποιας πολύμορφης ασθένειας: γιατί, ενώ μπορεί να αληθεύει ότι όλες οι ασθένειες δεν υπόκεινται στον ίδιο βαθμό ποικιλομορφίας, υπάρχουν ωστόσο πολλές τις οποίες οι συγγραφείς μεταχειρίζονται με όμοιο τρόπο, κάτω από τον ίδιο τίτλο, και χωρίς ίχνη διάκρισης, ενώ είναι στη φύση τους εντελώς ανόμοιες. Αυτό ελπίζω να αποδείξω στις ακόλουθες σελίδες.». Πρβλ. Παράρτημα III, *La médecine clinique*. Βλ. σχετικά: Foucault: (2012) 184.

Pythion mal. Ier, IIIe liv. id. Pythion, 3e mal. IIIe liv. Ces exemples sont ceux que j'ai cités dans mon synopsis de fievres. Pour les plegmasies particulieres ; phrenesie, Ier malad. Ier, liv. cite dans la nosogr. De M. Phinel. Pleuresie; Anaxion id. Mal. 8e, IIIe liv. Hepatite; id. liv. 1, mal. 12e, et. Liv. IIIe, mal. 2e.³⁰²

Από τους 14 αρρώστους των Έπιδημιών I και III που ανακαλύπτει ο γάλλος εξηγητής στις σελίδες της «Nosographie Philosophique» κανένας δεν θα συνδεθεί με ασθένειες ψυχιατρικής φύσης. Ο Pinel, όπως εξηγεί ο Pigeaud (1987: 49), θα προτιμούσε να έχει ανακαλύψει στις Επιδημίες I και III αξιόλογες κλινικές περιγραφές της μανίας: «είναι, όμως, εκείνο που δεν μπόρεσε να βρεί». Τριάντα χρόνια αργότερα ο Jean Étienne Dominique Esquirol (1838: 233) εγκαινιάζει αυτή την πρακτική στο «Des maladies mentales: considérées sous les rapports médical, hygiénique et médico-légal» ανοίγοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τον δρόμο σε μια σειρά από παραναγνώσεις και αναχρονισμούς της Ψυχιατρικής:

Hippocrate, dans le troisième livre des Épidémies, rapporte plusieurs observations d'affections graves avec délire, survenues aux femmes accouchées pendant l'épidémie dont il donne la description: ce sont pour la plupart des fièvres. Peut-être l'observation xiv est-elle une manie aiguë. Il s'agit de la femme d'Epicrate qui, ayant accouché de deux jumeaux, délira dès le même jour de l'accouchement, et mourut frénétique le vingt-et-unième.³⁰³

³⁰² François Christophe Florimond de Mercy (1815) 41-2.

³⁰³ Βλ. J. E. D. Esquirol, «*Maladies mentales*», τ. 1, 1838: 233: «Ο Ιπποκράτης, στο τρίτο βιβλίο των Έπιδημιών, αφηγείται αρκετές περιπτώσεις σοβαρών παθήσεων, συνοδευόμενες από παραλήρημα [délire], που προκύπτουν κατά την κυοφορία στην επιδημία που περιγράφει. Ως επί το πλείστον πρόκειται για πυρετούς. Ίσως η δέκατη τέταρτη περίπτωση, να είναι μια περίπτωση οξείας μανίας («une manie aiguë»). Είναι αυτή της συζύγου του Επικράτη, η οποία ενώ κυοφορούσε δίδυμα, παραληρούσε από την πρώτη μέρα της κυοφορίας και πέθανε φρενήρης την εικοστή πρώτη». Ο Esquirol είναι γνωστός για τις ανακρίβειές του: η γυναίκα

Συμπεράσματα 2^ο Κεφαλαίου:

Οι εκπρόσωποι της γαλλικής Κλινικής Ιατρικής και Ψυχιατρικής μιλούν για τον «Ιπποκράτη»: κυρίως, όμως, για τον «πρωτότυπο» Ιπποκράτη, τον συγγραφέα των διάσημων αρχείων των Επιδημιών —7 ανώνυμων πραγματειών της Αρχαιότητας (427/426-373/372 π.Χ.) που άσκησαν καθοριστική επίδραση στη σκέψη και το έργο των γάλλων Κλινικών.³⁰⁴ Πρόκειται για «νοσογραφικά αρχεία» που περιλαμβάνουν:

- «καταστάσεις», συνθετικές δηλαδή περιγραφές «των μετεωρολογικών συνθηκών και των επιδημιολογικών και σημειολογικών ιδιαιτεροτήτων των νόσων που έγιναν αντικείμενο παρατήρησης κατά τη διάρκεια ενός χρόνου»,
- ατομικά «ιστορικά» ασθενών,
- γενικές προτάσεις θεωρίας και μεθόδου που απορρέουν από την ιατρική εμπειρία.

Τα έργα διαγράφουν μια πολύπλοκη ιστορική διαδρομή που καταλήγει στις μέρες μας, μέσω της Ρωμαϊκής (Γαληνός), της Μεσαιωνικής Αραβικής (Ḥunayn ibn 'Ishāq, Abū Bakr Muḥammad ibn Zakariyā al-Rāzī και Ibn al-Nafīs) και της Αναγεννησιακής Ιατρικής (Girolamo Mercuriale, Giovanni Battista da Monte, Francisco Valles). Τον 16^ο και τον 17^ο αιώνα συνδέονται με το έργο εκπροσώπων της εμπειρικής γνωσιολογίας και της ιατρικής θεωρίας: το 1623 ο Bacon επαινεί τη μεθοδολογία γνώσης των Επιδημιών στο «De Augmentis Scientiarum» επηρεάζοντας τον Sydenham που αναγνωρίζει την αξία του ιπποκρατικού προτύπου στο «Observationes medicae» (με τη μορφή που αποκτά

του Επικράτη βρίσκεται στο βιβλίο I και δεν κυφορεί δίδυμα (αλλά γεννά 1 κορίτσι) ούτε η ασθένειά της καταλήγει σε θάνατο (αλλά κρίνεται την 80ή ημέρα). Ο Esquirol αναφέρεται πιθανόν στη γυναίκα από την Κύζικο (14^ος αιώνας, βιβλίο III). Πάλι όμως τα δεδομένα δεν συμφωνούν. Βλ. σχετικά την κριτική συγχρόνων του Esquirol που δημοσιεύεται στο *The Medico-Chirurgical Review, And Journal of Medical Science*, Volume III, έτη 1822-23, 270.

³⁰⁴ Grmek (1990: 299): «l' épidémiologie météorologique d' Hippocrate, son art de recueillir des histoires cliniques et sa sobriété thérapeutique exerceront une influence décisive sur la médecine française et auront, par ce biais, un impact important sur le développement historique de la pensée médicale occidentale »

μέσα στο γνωστικό πλαίσιο του βακόνειου εμπειρισμού)· το 1640, ο Βαίλλου υποδεικνύει τις δυνατότητες των ιπποκρατικών τεχνικών παρατηρήσης στο «Epidemiarum et Ephemeridum libri duo»· το ίδιο και ο Ηuxham το 1739 με το «Observationes de aëre et morbis epidemicis». Από την παράδοση αυτή αντλούν οι εκπρόσωποι της Παρισινής Σχολής και, ιδιαιτέρως, ο Ripel που χρησιμοποιεί το κλασικό μεθοδολογικό υπόδειγμα για να στηρίξει τη νοσολογική ταξινόμηση της Nosographie Philosophique (1798) και για να εισάγει στο Traité (1800-1) και στο Médecine clinique (1802) έναν νέο τρόπο κατανόησης των διαταράξεων της ανθρώπινης βιολογικής και ψυχολογικής ζωής.

Οι Επιδημίες του Philippe Pinel

2.

«Καταστάσεις ή Constitutions médicales της Salpêtrière

Το εκπληκτικό πλεονέκτημα, ή ακόμα και αδιαμφισβήτητη ανάγκη για τοπογραφικές περιγραφές ήταν πάντοτε έντονα αισθητή προκειμένου να αποτελέσει τη βάση της ιστορίας των κυρίαρχων ασθενειών σε έναν καθορισμένο τόπο· αλλά ο στόχος επιτυγχανόταν γενικά με ένα τρόπο λίγο-πολύ προσεγγιστικό. Ο Ιπποκράτης, ο οποίος «άνοιξε» αυτόν τον νέο δρόμο, χρησιμοποιεί ως βάση των παρατηρήσεών του νησιά ή τεράστιες περιοχές, και μπορεί κανείς να καταλάβει σε ποιο βαθμό η τοποθεσία μπορεί να ποικίλλει σε ένα τέτοιο πεδίο εφαρμογής... Ένα άσυλο τόσο μεγάλο όσο εκείνο της Salpêtrière, το οποίο κατοικείται από περισσότερα από πέντε χιλιάδες άτομα που υπόκεινται αδιάκοπα στους ίδιους κανόνες, υπό την επιρροή μίας (μακράς) διαμονής, με τον ίδιο τρόπο ζωής, καθ' όλες τις εποχές του έτους, παρουσιάζει ένα μοναδικό πλεονέκτημα το οποίο θα ήταν αδεξιότητα να μην εκμεταλλευτούμε προκειμένου να καθορίσουμε, μέσω ενός είδους αφαίρεσης, όλα όσα θα μπορούσαν να είναι προϊόντα τοπικών αιτιών. Σε αυτή τη μάζα ανθρώπων προχωρημένης ηλικίας ή ασθενών είναι που επιδρούν συνεχώς αυτά τα αίτια, με περισσότερη ή λιγότερη ένταση, ανάλογα με συγκεκριμένες εποχές· και τα αποτελέσματα αυτών είναι οι ασθένειες οι οποίες αντιμετωπίζονται σε ένα κοινό αναρρωτήριο.

Philippe Pinel, *NP*, I, 1813, 354

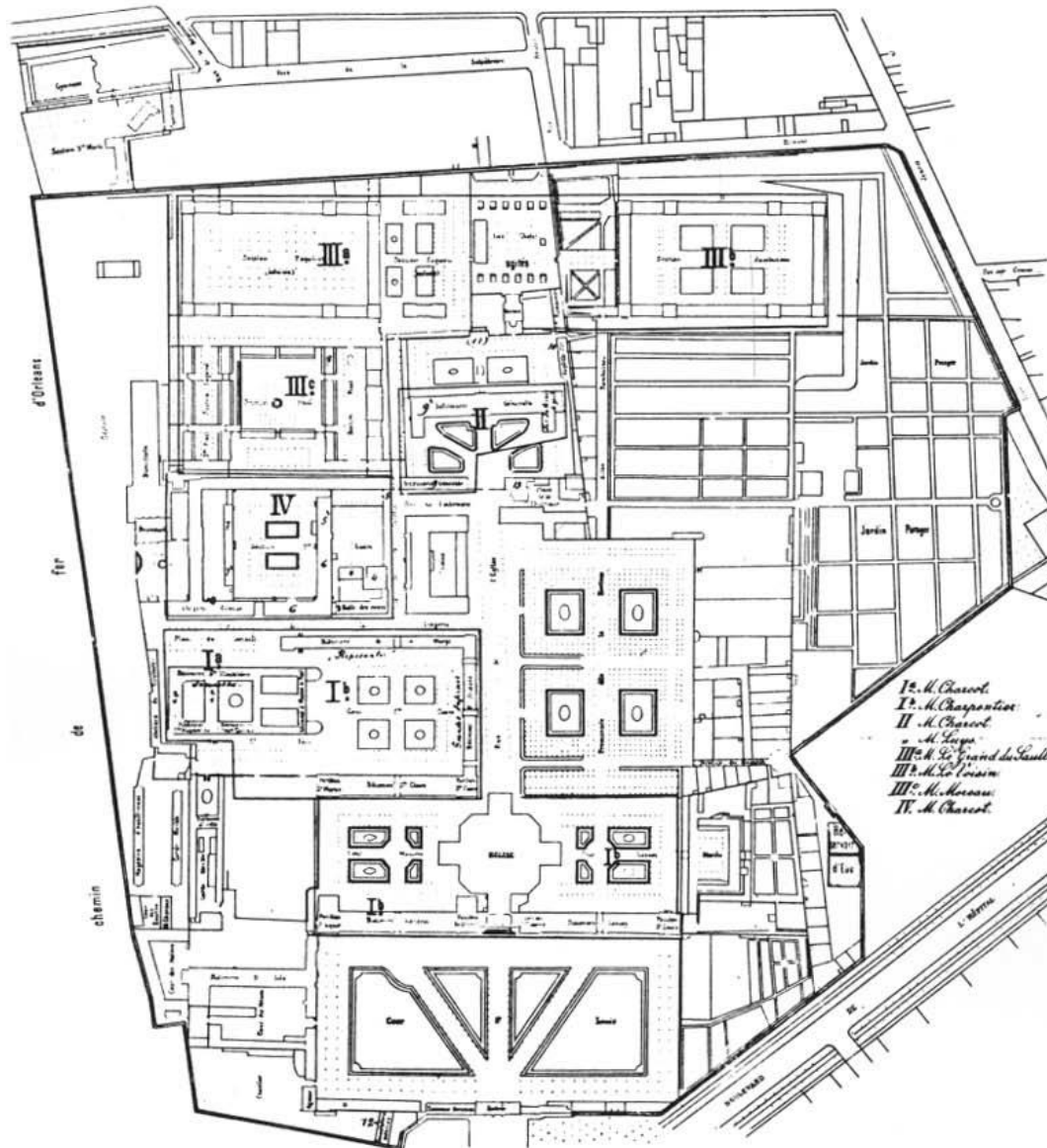
HOSPICE DE LA VIEILLESSE

(FEMMES)

SALPÊTRIÈRE

PLAN GÉNÉRAL

Echelle de 1 millimètre = 3 mètres

- I. M. Charcot
- II. M. Charcot
- III. M. Charcot
- IV. M. Charcot

1. 1861
 2. 1862
 3. 1863
 4. 1864
 5. 1865
 6. 1866
 7. 1867
 8. 1868
 9. 1869
 10. 1870
 11. 1871
 12. 1872
 13. 1873
- (Die verschiedenen Auklen u. Verändrungen sind auf dem Originalplan von Charcot eigener Hand eingetragen worden.)

Εικόνα II: Κάτοψη του Νοσοκομείου της Salpêtrière με σημειώσεις του Charcot (1873).

Παρατίθεται στο: Georges Didi-Huberman (2003). *Invention of Hysteria —Charcot and the Photographic Iconography of the Salpêtrière*. MIT Press

2.

Από τη Θάσο στη Salpêtrière:

Το άσυλο της Salpêtrière μοιάζει να συγκεντρώνει όλα σχεδόν τα φυσικά και ηθικά αίτια κατάλληλα να εξουθενώσουν κάποιον, καθώς και να προσδώσουν έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα σε πολλές ασθένειες. Χρησιμεύει ως “ησυχαστήριο” για εξαντλημένα άτομα, πολλά εκ των οποίων, εξαιτίας της άσκησης εργασίας είτε στην πόλη είτε στην εξοχή, ή μίας ζωής υπερβολικά καθιστικής, έχουν προσβληθεί από τις πιο επίμονες ασθένειες. Το άσυλο βρίσκεται στην πλαγιά ενός μικρού λόφου και κοντά στο Σηκουάνα, το οποίο σημαίνει ότι η ατμόσφαιρα διαπερνάται λίγο-πολύ από την υγρασία. Πολλά άλλα ακόμα αίτια συνδυάζονται και δημιουργούν ενοχλητικά αποτελέσματα: η αλμυρή και με υπακτική δράση φύση των νερών που χρησιμοποιούνται συχνά από τους ασθενείς, η προχωρημένη ηλικία των ίδιων των ασθενών, τα βάσανα που έχουν βιώσει και ένα είδος μάχης ενάντια στις δυσχέρειες και την ατυχία, η συνεχιζόμενη επίδραση αυτών των ίδιων των ασθενειών που προκαλούνται από την παρατεταμένη παραμονή, οι ελάχιστες θεραπευτικές ιδιότητες της καθημερινής τους διατροφής, οι συνθήκες απομόνωσης και χωρισμού από τις οικογένειές τους, η αίσθηση ενός είδους εγκατάλειψης και αποκλεισμού, που μόλις και μετά βίας διακόπτεται σε ένα διάστημα μηνών από κάποιες μέρες εξόδου· αυτά τα αίτια δρουν αδιάκοπα, και ποικίλουν λίγο μόνο, ανάλογα με τις εποχές, σε μία μεγάλη μάζα ασθενών.

Philippe Pinel, *La médecine clinique*, 1802, 352-4 [Βλ. αναλυτικά: Παράρτημα Ι,3]

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο ~ Μανία

Hippocrate s'est borné à noter quelques-unes des terminaisons de la manie; les autres princes de la médecine, Arétée, Coelius Aurélianus y Alexandre de Tralles, donnent des résultats profonds de leurs observations, soit sur le caractère de cette maladie, soit sur ses principes généraux de traitement; mais ils n'ont fait, pour ainsi dire, qu'ouvrir une vaste carrière à des recherches ultérieures sur les causes éloignées de l'aliénation d'esprit en général, sur la distinction de celle qui est continue ou périodique, sur les symptômes des accès maniaques, sur la direction des hospices des insensés, etc.?

Pinel, *Nosographie Philosophique*, III, 1807, 95-6

Ερωτήματα του Κεφαλαίου

- Ποιες «κλασικές» κατηγορίες κληροδοτεί η αρχαιότητα στον 19^ο αι. μ.Χ.;
- Πώς μαρτυρούνται σε έργα της ελληνικής λογοτεχνίας προ του Ιπποκράτη και πώς εμφανίζονται στα κείμενα της Συλλογής και των Επιδημιών I-VII;
- Πώς επιβιώνουν και επανέρχονται στα συγγράμματα των εκπροσώπων της ευρωπαϊκής ιατρικής του τέλους του 18ου αι. μ.Χ.;
- Τι περιεχόμενο και τι σημασία αποκτούν εκεί;

Εισαγωγή

«Από τις πρωιμότερες ήδη περιόδους [της ιστορίας] είχε πραγματοποιηθεί μια μεγαλύτερη ή μικρότερη διάκριση ανάμεσα στις ψυχικές ασθένειες [mental diseases]. Είναι πιθανό ότι ο Πατέρας της Ιατρικής δεν αποπειράθηκε καμία ταξινόμηση· εντούτοις, ένας Γάλλος εκδότης θεωρεί ότι, βάσει των όρων που χρησιμοποιεί, αναγνώριζε τρεις διαφορετικές καταστάσεις της διάνοιας [mind]. Παρουσιάζει λοιπόν τη δική του χρήση της μανίας* ως συνώνυμη με τη δική μας Μανία [Mania]· τη μελαγχολία* του ως συνώνυμη με τη δική μας Μελαγχολία [Melancholy]· την παράνοιά* του ως συνώνυμη με τη δική μας Άνοια [Dementia]. Οφείλουμε παρ' όλα αυτά να παραδεχθούμε ότι η εφαρμογή αυτών των όρων με την ίδια σημασία δεν είναι σταθερή και έχει αμφισβητηθεί το κατά πόσο ο Ιπποκράτης απέδιδε [πράγματι] την ιδέα της θλίψης [gloom] ή της λύπης [sadness] στη μελαγχολία*. Φαίνεται δε ότι χρησιμοποίησε τη λέξη φρενίτις* με τη σημασία της εμπύρετης εγκεφαλικής νόσου, αλλά όχι ως ιδιοπαθή φλεγμονή του οργάνου αυτού.» (* ελληνικά στο πρωτότυπο)

J. C. Bucknill, D. H. Tuke,³⁰⁵ *A Manual of Psychological Medicine*, 1879, 29-30
Το παραπάνω απόσπασμα, θίγει ένα πρόβλημα που κυριάρχησε στις αναλύσεις των «αντικειμένων» με ιπποκρατική καταγωγή. Η δήλωση της King³⁰⁶ είναι ως προς αυτό διαφωτιστική:

«Αρχικά ήταν ο Ιπποκράτης, ο Πατέρας της Ιατρικής, ο οποίος απελευθέρωσε την αναδύομενη επιστήμη από τα δεσμά της δεισιδαιμονίας· εισήγαγε την εμπειρική και «παρά την κλίνη» παρατήρηση· και προχώρησε σε δυο ακόμη σημαντικά πράγματα: αναγνώρισε και κατονόμασε την ‘υστερία’. Με αυτόν ακριβώς τον τρόπο διατυπώνεται γενικότερα η καθιερωμένη άποψη περί της ιπποκρατικής καταγωγικής αρχής της ιατρικής επιστήμης και της διάγνωσης της υστερίας. Εντούτοις, η πρόσφατη έρευνα της ιπποκρατικής ιατρικής αμφισβήτησε σε μεγάλο βαθμό αυτή την παράδοση.»

Μελετώντας διεξοδικά το αρχαιολογικό υλικό η King έδειξε πως η «υστερία» (ένας όρος που δεν απαντά σε κανένα από τα κείμενα της Ιπποκρατικής Συλλογής³⁰⁷) πολιτογραφείται ως «ιπποκρατική» τον 19ο αιώνα από τον γνωστό μαθητή του

³⁰⁵ Ο J. C. Bucknill ήταν διοικητής του Devon County Asylum (1844-62) και ο D. H. Tuke βοηθός ιατρός στο York Retreat, Λέκτορας της Ψυχολογικής Ιατρικής στην ιατρική σχολή του York και, αργότερα, σύμβουλος ψυχιατρικής. Για τη συνεργασία των δυο βλ. το άρθρο του Beveridge με τίτλο «The odd couple: the partnership of J.C. Bucknill and D.H. Tuke» που δημοσιεύθηκε το 1998 στο «*Psychiatric Bulletin*» (22: 52-56).

³⁰⁶ Βλ. King (1993) 3-90, αναθεωρημένο στο Helen King (1998) 205-46.

³⁰⁷ Η H. King (1998: 216) παρατηρεί: «Ούτε η κατηγορία της υστερίας ούτε η μεταγενέστερη ασθένεια που ονομάζεται *ύστερική πνίξ* βρίσκει μια θέση στην ιπποκρατική ιατρική, παρότι η *πνίξ* υπάρχει ως σύμπτωμα και ο «*ύστερικός*» ως επίθετο». Ουσιαστικά, όπως παρατηρεί η King, η εξέταση των πηγών αποδεικνύει πως το γαλλικό επίθετο «*hystérique*» πρωτοεμφανίζεται το 1568 και το αγγλικό αντίστοιχό του «*hysterical*» το 1615. Οι όροι *hysterick* (λέξη που αναφερόταν σε μια φαρμακευτική αγωγή για τα συμπτώματα) και «*hysteric*» (που δήλωνε το πρόσωπο) εμφανίζονται αντίστοιχα το 1649 και 1657. Το *hystérie* ως ασθένεια εντοπίζεται από το 1731 και εξής. Η πρώτη χρήση στα αγγλικά *hysteria* σε ιατρικό περιοδικό του Λονδίνου απαντά το 1801».

Comte, Émile Littré,³⁰⁸ και φτάνει σ' εμάς με αυτή την ιδιότητα μέσα από τη μεταγενέστερη ανάλυση της Ilza Veith (*Hysteria: The History of a Disease*, 1965).³⁰⁹ Γιατί, όμως, θα όφειλε να μας απασχολεί η διαπίστωση αυτή εάν εντέλει είμαστε σε θέση να εντοπίσουμε στα συγγράμματα της ιατρικής του 5ου αι. π.Χ. την πρώτη κλινική περιγραφή της νόσου; Διότι πολύ απλά, όπως παρατηρεί η King (1998: 205-46): «όταν ένας μεταφραστής διαβάζει αυτή τη διάγνωση σε ένα κείμενο, αυτή η πράξη –όπως άλλωστε κάθε πράξη αναδρομικής διάγνωσης– υπονοεί ότι υπάρχει μια μοναδική αμετάβλητη οντότητα που ονομάζεται υστερία, σταθερή στον ιστορικό χωροχρόνο. Αν μιλάμε γι' αυτό τότε ασφαλώς δεν έχει σημασία αν η υστερία είναι ιπποκρατική ή όχι. Αν η υστερία είναι πράγματι μια σταθερή και αμετάβλητη οντότητα, η οποία ανακαλύπτεται παντού σε ολόκληρη την ιστορία θα είμαστε σε θέση να αποφανθούμε κατά πόσο η ιπποκρατική ιατρική την είχε αναγνωρίσει ανεξάρτητα από το αν την είχε κατονομάσει, όπως ακριβώς μπορούμε να αποφανθούμε αν είχε αναγνωρίσει τη φυματίωση, την επιληψία και τη γονόρροια. Ακόμα, αν υποθέσουμε ότι είναι ένα συνεχές [historical constant], τότε κάποιος θα περίμενε ένα λογοτεχνικό σώμα τόσο μεγάλο όσο το ιπποκρατικό να περιλαμβάνει ορισμένα παραδείγματα. Αποφασίζοντας, επομένως, ότι η υστερία είναι ένα συνεχές προδικάζουμε το ερώτημα αν υπήρχε ή όχι στην αρχαία Ελλάδα.». Τις τελευταίες δεκαετίες, παρ' όλα αυτά, η

³⁰⁸ Σχετικά τις ενότητες του *Περί Γυναικείων* II (Des Maladies des Femmes) στον 8ο τόμο, βλ. σελ. 266-79. Εκεί λ.χ. σημειώνεται: 8.267.17-9L: «Hystérie rattachée à la théorie des déplacements de l'utérus y et attribuée à la matrice se portant à la tête». Comp. le § 7. ή 8.267.30L: «Autre hystérie, attribuée à ce que la matrice se fixe au cœur», κ.ά.

³⁰⁹ Η King παρατηρεί σχετικά: «Βλέποντας πιο συγκεκριμένα το απόσπασμα των Αφορισμών που χρησιμοποιήθηκε από την Veith, ο Littré μετέφρασε ως 'Chez une femme atteinte d'hystérie', ο Adams έδωσε 'Sneezing occurring in a woman with hysterics' και οι Chadwick and Mann σημείωσαν 'When a woman is afflicted with hysteria' (1950:166). Αξιοποιώντας την τελευταία απόδοση η Veith ('When a woman suffers from hysteria') ακολουθεί τη δημοφιλή έκδοση του Loeb (IV, 167). Με τον τρόπο αυτό η διάγνωση της υστερίας δεν διαμορφώνεται από τους αρχαίους συγγραφείς των κειμένων αλλά από ένα μεταφραστή του 19ου αιώνα.». Τις απόψεις της King συζητά ο M. S. Micale στο άρθρο του με τίτλο «Hysteria and its Historiography: A Review of Past and Present Writings».

αντίληψή μας για την ιστορικότητα της κατανόησης των «αντικειμένων» της νεότερης επιστημονικής θεωρίας έχει οξυνθεί.³¹⁰ Ταυτόχρονα, τα δεδομένα της έρευνας³¹¹ μας επιτρέπουν να ανασυνθέσουμε μια εικόνα για τις εννοιολογήσεις των νόσων πλησιέστερη στην κουλτούρα που μας απασχολεί. Η προοπτική αυτή μας υποχρεώνει, κατά τον Adkins (1970), να διερωτηθούμε τι σημαίνουν οι ελληνικές λέξεις. Κύριο συνεπώς μέλημα της ενότητας αυτής είναι να μελετήσει το λεξιλόγιο και τη σημασία της μανίας στις Επιδημίες και στα έργα της Ιπποκρατικής Συλλογής. Η ιπποκρατική «μανία», όπως είναι γνωστό, θα αποτελέσει παρακαταθήκη της Ελληνικής στη Λατινική³¹² και δι' αυτής στη νεότερη Δυτική Ιατρική. Μέσα δε από τα ταξινομητικά συστήματα του 18ου

³¹⁰ Στην ψυχολογική επιστημονική γραμματεία οι βιβλιογραφικές αναφορές είναι περιορισμένες. Σημαντική θεωρείται η συνεισφορά του Dazinger με τα έργα του για τον νου («*Naming the mind: how psychology found its language*», Sage: 1997) και, ιδιαίτερα, τη μνήμη («*Marking the mind : a history of memory*», Cambridge University Press: 2008), του Rose για τον εαυτό («*Governing the soul: the shaping of the private self*», Routledge: 1989, «*Inventing our selves: psychology, power, and personhood*», Cambridge: 1996), όπως και η διατριβή του Harper για την παράνοια («*Deconstructing paranoia: an analysis of the discourses associated with the concept of paranoid delusion*», Manchester Metropolitan University: 1999) και της Blackman για τις ψευδαισθήσεις («*Contesting the voice of reason: an archaeology of hallucinations from the eighteenth century to the present*», University of London: 1994). Η ελληνική έρευνα είναι εξαιρετικά περιορισμένη.

³¹¹ Μια γενική εποπτεία του ιπποκρατικού λεξιλογίου για την παραφροσύνη προσφέρει η Thuminger (2013). Βλ. ακόμα για τον φόβο: King (2013) 265–282, για τη φρενίτιδα: McDonald (2009), Fuchs (1896), Sakai (1991) 193-205, για την επιληψία: Temkin (1945)· Λέκκα (2009). Για τα ερωτήματα που θέτει η διαχρονική αλλαγή της σημασίας των ιπποκρατικών όρων βλ. Matentzoglou «*Zur Psychopathologie in den hippokratischen Schriften*» (Berlin, 2011).

³¹² Βλ. Langslow (2000) 76-139.

αιώνα,³¹³ και το έργο θεωρητικών, όπως ο Pinel (1798, 1801),³¹⁴ ο Heinroth (1818),³¹⁵ ο Prichard (1837),³¹⁶ ο Esquirol (1838),³¹⁷ το λεξιλόγιό της θα περάσει στα τεχνικά επιστημονικά λεξιλόγια και στα διαγνωστικά συστήματα (ICD, DSM)³¹⁸ της σύγχρονης Ψυχολογίας και Ψυχιατρικής. Η αρχή της γλωσσικής συνέχειας θα φανεί χρήσιμη όταν η νεότερη επιστημονική θεωρία θα επιχειρήσει

³¹³ Βλ. σχετικά: (α) Carolo Linnaeo στο «*Genera Morborum*» που δημοσιεύεται το 1759, σελ. 13: «Classium IV–Mentales, Ordinum I– Ideales: MANIA Insania chronica, universalis, furibunda», (β) François Boissier de Sauvages στο «*Nosologia Methodica*» που δημοσιεύεται το 1763: «Morbi vesani, Seu Vesaniae, Ordo III: Deliria. G. XX. MANIA. Furor et insania Latinis* Delirium universale cum furore, vel audacia et morbo diuturno», (γ) William Cullen στο εκδομένο το 1769 «*Synopsis Nosologiae Methodicae*»: «Classis II–Neuroses, Ordo VI–Vesaniae: C-2-4-66-Mania: ‘MANIA Insania Universalis’».

³¹⁴ Για την υποκρατική μανία στον Pinel βλ.: *Traité*, 1η έκδοση γαλλ., Εισαγωγή, σ. xiii-xiv, *NP III*, σ. 100.

³¹⁵ Βλ. Johann Christian August Heinroth (1818). *Lehrbuch der Störungen des Seelenlebens: oder, Der Seelenstörungen und ihrer Behandlung, vom rationalen Standpunkt aus entworfen*. Teil II, Leipzig. τ. 1, σ. 80, παραγρ. 104.

³¹⁶ Βλ. James Cowles Prichard (1786-1848). «*A treatise on insanity and other disorders affecting the mind*», έκδοση του 1837 από τους Haswell, Barrington, and Haswell, σ.σ. 30-1 (σημείωση): «The term *melancholia* has, however, only become improper, in modern times; for anciently this word, in ordinary language at least, conveyed no idea of gloom or dejection. *Melancholan* mean simply to be mad, to be out of one’s mind. In that sense exactly the word is often used by Aristophanes, without any reference to lowness of spirits; see *Plutus*, v. 366, 904. *Birds*, v. 14. A distinction, however, was made by medical writers, though it was by no means constantly observed. Hippocrates, speaking of the case of Timocrates, says, “*Mainomenos de upo choles melaines epie to pharmakon*.” Here *mania* includes melancholy as a particular variety. (*Epidem. 5.*)».

³¹⁷ Για την υποκρατική μανία στον Esquirol βλ. «*Maladies mentales*», τ. 1, 1838: 233.

³¹⁸ Βλ. DSM V & ICD-10: μανία: 296.44 (F31.2), υπομανία: 296.40 (F31.0) και F30.0, δυσθυμία: 300.4 (F34.1). Στο ICD-10, η μελαγχολία εμφανίζεται μόνο μία φορά στην κατηγορία της Υποτροπιάζουσας Καταθλιπτικής Διαταραχής, και συνδέεται με τις κατηγορίες F33.2 και F33.3. Στο DSM V απαντά συχνότερα (19 φορές), τις περισσότερες φορές στην κατηγορία για τις Διπολικές και Σχετικές Διαταραχές.

να αποδώσει στα αντικείμενά της μια ευγενή καταγωγή.³¹⁹ Το κύρος, μάλιστα, της αρχαίας γλωσσικής παράδοσης θα είναι τέτοιο, ώστε τον 19ο αιώνα η γλώσσα των Ελλήνων να σημαίνει «την κρυφή αλήθεια που ανακάλυπτε ο παρατηρητής».³²⁰ Η θεώρηση μιας σχέσης συνέχειας των αρχαίων αντικειμένων με τα σύγχρονα αντίστοιχά τους θέτει καίρια ερωτήματα³²¹ ιδιαίτερα σε

³¹⁹ Για τη σημασία των κλασικών «προκατόχων» βλ. Simon (2008) 181-3, Gilman (2008) 465.

³²⁰ Βλ. Gilman (2008) 465.

³²¹ Οι υποστηρικτές της υπόθεσης της ‘συνέχειας’ θεωρούν πως η μανία αποτελεί μία ενιαία και αδιαφοροποίητη έννοια, που μεταβλήθηκε ελάχιστα ως προς τη σημασία της στο πλαίσιο σύγχρονων νοσολογικών κατηγοριών (βλ., λ.χ., Marneros και Goodwin, 2005, ix, 1-3). Κριτική στην κρατούσα άποψη ασκεί ο Berrios (1996b) 298. Αυτός διατυπώνει την υπόθεση της ‘σύγκλισης’ και εισάγει ένα *terminus post quem* για τον όρο της νεότερης ψυχιατρικής, εμμένει, όμως, στη διαχρονική και σταθερή παρουσία της συμπτωματολογίας της μανίας: «If the convergence hypothesis is correct, then those who believe that the history of the conditions now called mania and melancholia starts with the Greeks must be mistaken, for their anachronistic approach is, at its best, only chronicling the history of the words ... Our current notions of depression and mania date from the second half of the nineteenth century and emerged from the transformation of the old notions of melancholia and mania. [...]. The concept of mania was first narrowed down, and the residue re-defined (under the influence of Faculty Psychology) as a primary disorder of affect and action». Και, ο Healy (2008:1), από την προοπτική της αντι-ψυχιατρικής, θεωρεί πως η ‘αποικιοποίηση του παρελθόντος από το παρόν’ εξυπηρετεί συγκεκριμένες σκοπιμότητες: «But while the terms mania, melancholia, insanity, dysphoria, dysthymia, paranoia, frenzy, and lunacy all go back to the Greeks and Romans, manic-depressive disease does not and indeed could not. But the launch of mood-stabilizing drugs for bipolar disorder in the mid-1990s means that we cannot write off these 2,000 years, because since then contemporary biological psychiatrists have invoked the past repeatedly. Their invocations suggest that modern manic-depressive illness is not set on solid ground and that claiming Greek precedents stems from a hope that the antiquity of such authorities will confer legitimacy on contemporary therapeutic and research endeavors. [...]. If my argument that the disease was not and could not have been recognized before the nineteenth century is right, then this is a case of the present colonizing the past.». Για έναν σχολιασμό των θέσεων περί «συνέχειας» και «σύγκλισης» στη σύγχρονη ψυχολογική και ψυχιατρική λογοτεχνία βλ. Ιδιαίτερα (α) την έκδοση των Edwin R. Wallace IV και John Gach (Springer, 2008) και (β) το έργο του Len Bowers (Routledge, 1998, κυρίως σσ: 94-96).

περιπτώσεις, όπως η «μανία», που εμφανίζουν μια σταθερότητα στη μορφή.³²² Το κεφάλαιο επιχειρεί να φωτίσει ορισμένα από αυτά διερευνώντας την ιστορία και τη σημασία της αρχαίας ιατρικής έννοιας της «μανίας» στα συγγράμματα της Συλλογής και τις προεκτάσεις της στο έργο των εκπροσώπων της νεότερης ευρωπαϊκής ιατρικής.

Σημειώσεις για τη λέξη(-έννοια) της μανίας στο ιπποκρατικό λεξιλόγιο

Το Corpus Hippocraticum (CH) περιλαμβάνει 137³²³ αναφορές της «μανίας», εκ των οποίων 99 απαντούν σε κείμενα του 5^{ου} και του 4^{ου} π.Χ. αιώνα. Οι αναφορές αυτές αφορούν 9 λέξεις³²⁴:

(1): <i>μαίνομαι</i>	(2): <i>μανία/μανίη</i>	(3): <i>έκμαινω</i>
(4): <i>υπομαίνομαι</i>	(5): <i>μανικός</i>	(6): <i>μανιώδης</i>
(7): <i>μανικῶς</i>	(8) <i>τυφομανίη</i>	(9): <i>οίστρομανίη</i>

Από τις παραπάνω λέξεις 1 απαντά στα ομηρικά κείμενα, 5 απαντούν σε άλλα (προγενέστερα ή σύγχρονα) κείμενα έξω από το CH και 3 απαντούν αποκλειστικά στο CH.

³²² Η «παλαιότητα», η «σταθερότητα», η «ταυτότητα» είναι συστατικά στοιχεία της σύγχρονης ψυχιατρικής και ψυχολογικής ρητορικής. Βλ. για παράδειγμα στο εκδομένο το 2012 έργο του C. Raymond Lake «*Schizophrenia Is a Misdiagnosis: Implications for the DSM-5 and the ICD-11*» την άποψη των Goodwin και Jamison (υπογράμμιση δική μας): «Medical conceptions of mania and depression are as old as secular medicine itself. From ancient times to the present, an extraordinary consistency characterizes descriptions of these conditions. Few maladies in medical history have been represented with such unvarying language. ...the essential features are recognizable in the medical literature through the centuries.».

³²³ Βλ. Παράρτημα Ι του Ιπποκρατικού Λεξιλογίου για την παραφροσύνη και τη μανία.

³²⁴ Βλ. Thuminger (2013) 65.

Η ΛΕΞΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΤΗΣ ΜΑΝΙΑΣ (8^{ος}-4^{ος} αι. π.Χ.)

Αρχαίος Ελληνικός Ποιητικός και Πεζός Λόγος

Corpus Hippocraticum

(Όμηρος) 8ος αι.
π.Χ.

7ος-6ος αι. π.Χ.

5ος-4ος π.Χ.αιώνας

(5ος-4ος αι. π.Χ.)

μαίνομαι

/

/

/

/

/

/

/

μαίνομαι

έκμαιών (;)

/

μανία/μανίη

/

μανικός

/

/

μαίνομαι

έκμαιών

/

μανία/μανίη

/

μανικός

μανιώδης

/

μαίνομαι

έκμαιών

ύπομαίνομαι

μανία/μανίη

*τυφομανίη**

μανικός

μανιώδης

μανικῶς

Οι ειδικοί μελετητές ανέλυσαν πρόσφατα τα γνωρίσματα της ετυμολογικής οικογένειας λέξεων της «μανίας» στην αρχαία ελληνική γραμματεία. Μπορούμε στο σημείο αυτό να συνοψίσουμε τα συμπεράσματά τους συμπληρώνοντάς τα με στοιχεία που είμαστε σε θέση να αντλήσουμε από τις πηγές για καθέναν από τους εννέα τύπους της Ιπποκρατικής Συλλογής:

(1) : « μ α ί ν ο μ α ι »

Το «μαίνομαι» είναι ένας από τους πιο σημαντικούς όρους του Ομήρου για την τρέλα (χωρίς «κλινική»³²⁵ σημασία). Πρόκειται, όπως παρατηρεί η Padel (1995), για ρήμα μέσης φωνής,³²⁶ «αποθετικό μεικτό». Διαθέτει δύο τύπους στον αόριστο, μέσο («έμηνάμην») και παθητικό («έμάνην»), εκ των οποίων ο πρώτος έχει σημασία ενεργητικού και ο δεύτερος παθητικού αορίστου. Ο μέσος αόριστος σημαίνει «είμαι τρελός, αλλά και κάνω κάποιον τρελό». Ο παθητικός αόριστος σημαίνει «γίνομαι τρελός» (από κάποιον ή κάτι έξω από εμένα).

³²⁵ Το 1978, ο Simon δηλώνει ότι «η κλινική τρέλα δεν απαντά στον Όμηρο». Με την άποψη του συμφωνούν όλοι οι μελετητές των ομηρικών ποιημάτων. Βλ.: Grmek (1989) 60, Hershkowitz (1998), Padel (1995), Said (2013), Theodorou (1993).

³²⁶ Το ρήμα διαθέτει ενεργητικό τύπο (μαίνω, έκμαιών), που είναι σπάνιος.

Σύγχρονοι λεξικογράφοι και σχολιαστές³²⁷ βεβαιώνουν ότι η λέξη προέρχεται ετυμολογικά από τη ρίζα *men-/*mon-/*mn. Από την ίδια ρίζα κατάγονται τύποι της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας γλωσσών που συνδέονται με τις δραστηριότητες του πνεύματος και σημαίνουν «σκέπτομαι». Το «μαίνομαι» φαίνεται ότι μοιραζόταν αρχικά με αυτούς μία κοινή σημασία, για να εξειδικευτεί στη συνέχεια σε αυτή «της οργής, της μανίας».³²⁸ Οι αρχαιότερες αναφορές του ρήματος εντοπίζονται στην Ιλιάδα, στην Οδύσσεια³²⁹ και στα

³²⁷ Για την ετυμολογία του μαίνομαι, βλ. Chantraine (1968) 658, Hoffman (1974) 225, Considine (1985) 144-170, Hershkowitz (1998) 144, Burkert (1993) 343. Μεταξύ των τύπων της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας γλωσσών που σημαίνουν «σκέπτομαι» είναι τα: αρχ. σανσκρ. mānyate «σκέπτεται», αρχ. σλαβ. mīnĕti «σκέπτομαι», αρχ. ιρλ. (do)muiniur «σκέπτομαι, πιστεύω». Ενδιαφέρον έχουν επίσης ομόρριζες λέξεις της λατινικής και της αγγλικής γλώσσας που υποδηλώνουν διαταράξεις της πνευματικής ζωής (dementia, dement), πνευματικές δραστηριότητες (mnemonic, anamnesis), ειδικές ικανότητες, όπως η προφητεία και η ποίηση (-mantia, mantic, musa, muse) —ή και το ίδιο το πνεύμα, τον νού και τη σκέψη, όπως το λατινικό mens και οι αγγλικοί όροι mind και mental.

³²⁸ Δεν είναι βέβαιο πότε πραγματοποιείται αυτή η μεταβολή. Ορισμένοι θεωρούν πως η απομάκρυνση του «μαίνομαι» από την αρχική σημασία «σκέπτομαι» οφείλεται σε επίδραση του ουσιαστικού «μένος» («ισχύς, οργή, πνεύμα, αίμα, ζωή») —λέξη με την οποία συνδέεται στην ομηρική *Ιλιάδα*: Z.100-101: «ἀλλ' ὄδε λίην μαίνεται, οὐδέ τις οἱ δύναται μένος ἰσοφαρίζειν», Θ 355-58: «ἄνδρὸς ἑνὸς ῥήτῃ, ὃ δὲ μαίνεται οὐκέτ' ἀνεκτῶς Ἐκτωρ Πριαμίδης, καὶ δὴ κακὰ πολλὰ ἔοργε./τὴν δ' αὖτε προσέειπε θεὰ γλαυκῶπις Ἀθήνη·καὶ λίην οὗτός γε μένος θυμόν τ' ὀλέσειε.». Ο Chantraine (1968) σημειώνει την άποψη του Frisk που χρησιμοποιεί το απόσπασμα της *Ιλιάδας* («ἀλλ' ὄδε λίην μαίνεται, οὐδέ τις οἱ δύναται μένος ἰσοφαρίζειν», Z 100-101) για να υπογραμμίσει τη σύνδεση ανάμεσα στις δύο λέξεις. Ο ίδιος εκφράζει επιφυλάξεις και σημειώνει ότι η λέξη μένος έχει συχνά στο ομηρικό έπος τη σημασία του πολεμικού μένους, της σφοδρής οργής στη μάχη. Ο Considine (1985) θεωρεί ότι οι λέξεις μαίνομαι/μανία είναι οι πλησιέστεροι τύποι στο ουσιαστικό μήνις (δωρ. και αιολ. μᾶν-ις), λέξη αβέβαιης ετυμολογίας που σημαίνει «οργή, διαρκής ψυχική διέγερση εναντίον κάποιου».

³²⁹ Η λέξη απαντά στα ομηρικά ποιήματα 24 φορές. Από αυτές, οι περισσότερες αναφορές απαντούν στην *Ιλιάδα*, όπου βρίσκουμε 19 φορές το ρήμα και 1 φορά το σύνθετο ρ. «ἐπιμαίνομαι». Οι υπόλοιπες 4 περιπτώσεις του (απλού) ρήματος απαντούν στην *Οδύσσεια*. Σπάνια είναι στα δύο ποιήματα η χρήση ομόρριζων παραγώγων επιθέτων και ουσιαστικών,

Κύπρια έπη.³³⁰ Εκτός από την επική ποίηση, το μαινομαι απαντά στους λυρικούς ποιητές, στους προσωκρατικούς φιλοσόφους, στον Ηρόδοτο και στον κλασικό ποιητικό και πεζό λόγο.³³¹ Σύμφωνα με το λεξικό των Liddel και Scott, η κύρια σημασία του ρήματος είναι «μαινομαι, είμαι μανιώδης». Η λέξη μπορεί να αναφέρεται στο πολεμικό μένος και στην πολεμική μανία (ιδιαίτερα στον Όμηρο), στην άγρια οργή («μαινομαι έξ όργης»), στον παραλογισμό που προκαλεί η μέθη («είμαι παράφρων ένεκα οίνοποσίας»), στη θεία έμπνευση («υπό του θεού μαινομαι, διατελώ υπό την έμπνευσιν του...»). Μεταφορικά χρησιμοποιείται στην αρχαιοελληνική λογοτεχνία για πράγματα και φυτικά αποστάγματα, όπως το κρασί,³³² ενώ συναντάται επίσης συχνά με λέξεις που δηλώνουν όργανα της ψυχικής ζωής και συναισθήματα.³³³

όπως «γυναίμανής» και «μαινάς», που απαντούν 2, και 1 φορές αντίστοιχα. Στο έπος δεν απαντά το ουσιαστικό «μανία».

³³⁰ Βλ. LCL 497, σ. 70: «Ηρακλέους μανίαν και τὰ περι Θησέα και Άριάδην. έπειτα τούς ήγεμόνας άθροίζουσιν έπελθόντες την Έλλάδα. και μαινεσθαι προσποιησάμενον Όδυσσέα».

³³¹ Θεόγνις, *Έλεγείαι*, 313: «έν μέν μαινομένοις μάλα μαινομαι», 1053-4: «τῶν γάρ μαινομένων πέτεται θυμός τε νόος τε, βουλή δ' εις άγαθόν και νόον έσθλόν άγει», Βακχυλίδης, *Έπίνοι* 13, 119-20: «μαίνοιτ' Άχιλλεύς, λαοφόνον δόρυ σείων», Σημωνίδης, West, Απόσπασμα 7, 33-34: «άλλά μαινεταί τότε άπλητον ώσπερ άμφι τέκνοισιν κύων», *Άνακρεόντ.*, 60 (59), 24-25: «άγε, θυμέ, πηι μέμνησας», Ηράκλειτος, Β 5 I 151, 14: «μαίνεσθαι δ' άν δοκοίη, ει τις αυτόν ανθρώπων έπιφράσαιτο ούτω ποιέοντα», Ηροδότου, *Ίστορία*, 3.35: «ώς μέν έγώ τε ού μαινομαι Πέρσαι τε παραφρονέουσι». Για το μαινομαι από τον Όμηρο έως τον Ιπποκράτη βλ. Perdicoyanni-Paleologou (2009), για το μαινομαι στον Όμηρο βλ. Hershkowitz (1998), για το μαινομαι στην κλασική εποχή βλ. Padel (1995), για το μαινομαι στον Ιπποκράτη βλ. Thuminger (2013).

³³² Βλ. LJS, λ. μαινομαι: *Ίλιάδα*, Ο 606, Πλάτωνος, *Νόμοι*, 733d.

³³³ Βλ. LJS, λ. μαινομαι: έλπις («προσδοκία, ελπίδα») *Χρησμός παρ' Ηροδότω*, 8.77: «μαιομένη έλπις», έρις («φιλονικία, διένεξη») Αισχύλος, *Έπτά επί Θήβας*, 933-6: «όμόσποροι δῆτα και πανώλεθροι διατομαίς ού φίλοις, έριδι μαινομένα, νείκεος έν τελευτᾷ», άχος («αγωνία, θλίψη, πένθος, λύπη») Σοφοκλής, *Αΐας*, 957: «μαιομένοις άχεσιν», δόξα («γνώμη, προσδοκία, εικασία, ιδέα»), Ευριπίδης, *Βάκχαι*, 884-7: «άπευθύνει δέ βροτῶν τούς τ' άγνωμοσύναν τιμῶντας και μη τὰ θεῶν αυξοντας σὺν μαινομένα δόξα», γέλως («γέλιο») Σοφοκλής, *Αΐας*, 955-7: «ἤ ρα κελαινώπαν θυμόν έφυβρίζει πολύτλας άνήρ, γελᾷ δέ τοΐσδε μαιομένοις άχεσιν πολὺν γέλωτα, φευ φευ, ξύν τε διπλοῖ βασιλῆς κλύοντες Άτρείδαι».

(2) : « μ α ν ί α »

Σε αντίθεση με το «μαίνομαι», στα κείμενα της Ιλιάδας και της Οδύσσειας δεν απαντά το ομμόριζο παράγωγο ουσιαστικό «μᾶνία, μᾶνιή». Οι πρώτες αναφορές του ουσιαστικού εντοπίζονται σε αποσπάσματα της λυρικής ποίησης του 7^{ου} και 6^{ου} π.Χ. αιώνα.³³⁴ Ως ασθένεια, η «μανία» («μανιή νοῦσος») απαντά στο έργο του Ηροδότου («Ἱστορία», 6.75.1-2, 9.34.1-2) και στον πλατωνικό «Φαίδρο» (265a, 9-11).³³⁵ Η λέξη επανέρχεται σε διαφορετικά είδη και συγγραφείς της κλασικής περιόδου και αποκτά κεντρική θέση στο λεξιλόγιο της Ιπποκρατικής Συλλογής.³³⁶ Ετυμολογικά η «μανία» συνδέεται με το ουσιαστικό «μένος»³³⁷ που σημαίνει «ισχύς, οργή, πνεύμα, αίμα, ζωή». Όπως παρατηρεί ένας γνωστός μελετητής, η έννοια «ως συγγενής με το ουσιαστικό «μένος» σύμφωνα με την ετυμολογία της, χαρακτήριζε τον παραλογισμό όχι ως παραισθησιακό παραλήρημα, αλλά ως επίταση της αυτοτελώς βιωμένης 'πνευματικής

³³⁴ Βλ. Ιδιαίτερα: Θεόγνις, *Ἐλεγείαι*, 1231: «Σχέτλι Ἔρωσ, μανίαι σε τιθηνήσαντο λαβοῦσαι», Σόλων, Fr. 10: «δείξει δὴ μανιὴν μὲν ἐμὴν βαιὸς χρόνος ἀστοῖς, δείξει ἀληθείης ἐς μέσον ἐρχομένης», Ἴβυκος, απ. Page 286: «ἐμοὶ δ' ἔρος οὐδεμίαν κατάκοιτος ὦραν. ἴτετ' ὑπὸ στεροπαῶς φλέγων Θρηϊκίος Βορέας αἰσσων παρὰ Κύπριδος ἀζαλέαις μανίασιν ἐρεμνὸς ἀθαμβῆς ἐγκρατέως πεδόθεν ἴφυλάσσειτ' ἡμετέρας φρένας», Ἀνακρέων, απ. 398, Page: «ἀστραγάλοι δ' Ἔρωτός εἰσι<v>/μανίαι τε καὶ κυδοιμοί». Πρβλ. *Ἀνακρεόντ.*, 59.2: «ἄγε, θυμέ, πῆι μέμηνας μανιὴν μανεῖς ἀρίστην».

³³⁵ Για τη μανία στον Πλάτωνα βλ. Ηλίας Γεωργούλας, «*Σώμα και ψυχή στον Τίμαιο του Πλάτωνα*» (Διδ. Διατρ. 2005, Πανεπιστήμιο Κρήτης).

³³⁶ Για τη μανία ως ασθένεια βλ.: Πλάτωνας, *Φαίδρος*, 265a 9-11: «μανίας δέ γε εἶδη δύο, τὴν μὲν ὑπὸ νοσημάτων ἀνθρωπίνων, τὴν δὲ ὑπὸ θείας ἐξαλλαγῆς τῶν εἰωθότων νομίμων γιγνομένην». Πρβλ. Γοργίας, *Ἐλένης Ἐγκώμιον*, 17: «πολλοὶ δὲ ματαίοις πόνοις καὶ δειναῖς νόσοις καὶ δυσιάτοις μανίαις περιέπεσον», Αἰσχύλος, *Προμηθεὺς Δεσμώτης*, στ. 879-80: «Ἴω: ἐλελεῦ ἐλελεῦ, ὑπὸ μ' αὖ σφάκελος καὶ φρενοπληγεῖς μανίαι θάλαπυς, οἴστρου δ' ἄρδις χρίει μ' ἄπυρος: κραδία δὲ φόβῳ φρένα λακτίζει», Ευριπίδης, *Ἡρακλῆς*, 903-4: «ὁ <δὲ> μὴ σε φάσκων ἐγγὺς μανιῶν ἐλαύνει», Αριστοφάνης, *Νεφέλες*, 844-6: «Οἴμοι· τί δράσω παραφρονοῦντος τοῦ πατρός; Πότερον παρανοίας αὐτὸν εἰσαγαγὼν ἔλω, τοῖς σοροπηγοῖς τὴν μανίαν αὐτοῦ φράσω;».

³³⁷ Για το μένος, βλ. τη μελέτη της *Teffeteller* με τίτλο «*MENOS in Early Greek*» (Διδακτορική Διατριβή, McGill University, January 1984). Βλ. επίσης Dodds, 1978:27-8.

δυνάμεως'». ³³⁸ Εκτός από την κύρια σημασία της «μανία, παραφροσύνη», η λέξη σημαίνει επίσης τον «ένθουσιασμόν, τήν ἔμπνευσιν, τήν ἐμπλεπνευσμένην μανίαν» και το «μανιῶδες πάθος». Ο συσχετισμός των λογοτεχνικών με τις αρχαιολογικές και τις επιγραφικές πηγές βεβαιώνει τη χρήση της καθόλη τη διάρκεια της κλασικής και μετακλασικής εποχής. ³³⁹ Η μανία χρησιμοποιείται ως

³³⁸ Τη γνώμη αυτή διατυπώνει ο Burkert (1993) 343. Τη σχέση ανάμεσα στη μανία και το μένος εξέτασαν κυρίως η Padel και η Hershkowitz. Η Padel (1995:20) ξεκινά από την άποψη όσων θεωρούν ότι η αρχική σημασία του «μένους» συνδέεται με υδαρή συστατικά του σώματος, όπως το «αίμα», και παρατηρεί πως όταν η λέξη αναφέρεται στον νου και την ανθρώπινη διάνοια έχει περισσότερο τη σημασία της «ισχύος», της σφοδρής ορμής. Η ασυγκράτητη ορμή αποτελεί, κατά την Padel κύριο χαρακτηριστικό στοιχείο της μανίας, που απηχεί αυτή τη σφοδρή και ζωηρή κίνηση του μένου και δίνει στη μανία τον χαρακτήρα της έξαρσης, της «κρίσης τρέλας»: «[...]there is some close, unreachable Greek link between blood and menos. Menos is “force”. It is fundamentally angry, but not fundamentally “mental”; except that when used of the mind, it conveys violence there too. Rivers and fire have menos. I would use the important association with menos differently, pointing to the core violence of mania, resonant of the bloody force and flood of menos. Mania has the sudden violence of a “fit of madness”. This violence is reflected, we shall see, in mania’s allied verb, mainomai». Η Hershkowitz (1998:142-147) εξετάζει δύο υποθέσεις. Η πρώτη αφορά στη σχέση του «μένους» με ουσίες του σώματος, όπως το σπέρμα, και τον ανδρισμό (συσχετισμός που συνδέεται από τους κλασικούς μελετητές με τη μαρτυρία του Αρχίλοχου: ([λευκ]ὸν ἀφῆκα μένος/ξανθῆς ἐπιψαύ[ων κόμης, βλ. Αρχ. 196a W. 42-53). Η δεύτερη αφορά τον σύνδεσμο που διαμορφώνει το «μέμος» και η μανία με την ανθρώπινη συναισθηματική ζωή. Εξετάζοντας την πρώτη υπόθεση, η Hershkowitz παρατηρεί πως η περιορισμένη χρήση των λέξεων «μέμος» και «μαίνομαι» σε γυναικίους χαρακτήρες (θεές ή/και θνητές) στο ομηρικό έπος δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για το φύλο και τις έμφυλες διαφορές. Ως προς τη δεύτερη καταλήγει στο συμπέρασμα στο έπος διακρίνεται μία ανισοροπία «μένους» εντός του ατόμου που προοικονομεί ιδέες σχετικές με την εσωτερική διαταραχή που θα κυριαρχήσουν αργότερα στη σημασία του «μαίνεσθαι»: «I would suggest that this suggested imbalance of μέμος anticipates the notion of internal disorder which comes to dominate the meaning of μαίνεσθαι». Η άποψή της, όπως η ίδια σημειώνει, αντιτίθεται σε αυτή του Simon (1978) που υποστήριξε «πως στο έπος δεν υπάρχει μία αντίληψη ότι οι ψυχικές διαταραχές προέρχονται από μία διαταραχή ή ανισοροπία εντός της ψυχικής δομής, αφού δεν υπάρχει η ιδέα της δομής».

³³⁹ Για τις προσωποποιήσεις της Μανίας, βλ. Καλυκωτό κρατήρα του Αστέα από το Paestum της Ιταλίας [τέλη 4ου αι. π.Χ, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Μαδρίτης, 11094 (L369)].

κύριο όνομα σε συγγραφείς και επιγραφικές πηγές των κλασικών, ελληνιστικών και αυτοκρατορικών χρόνων.³⁴⁰ Προσωποποιημένη, ως Μανία, εμφανίζεται στον Καλυκωτό κρατήρα του Αστεά από το Paestum της Ιταλίας που απεικονίζει την τρέλα του Ηρακλή [4^{ος} π.Χ. αιώνας, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Μαδρίτης, 11094 (L369)], ενώ ο Πausanias (8.34.1),³⁴¹ μνημονεύει την ύπαρξη ενός ιερού («ιερόν Μανίας») στο δρόμο προς τη Μεσσήνη.

(3) : « ἐ κ μ α ί ν ω »

Το σύνθ. ρ. «ἐκμαίνω» (< ἐκ + μαίνω) μαρτυρείται στα κείμενα της Συλλογής και στον Αριστοφάνη και σημαίνει «τρελαίνω, καταλαμβάνομαι από μανία,

Αναλυτικά, βλ. το άρθρο της E. Simon (2004) «The paestan painter Asteas», στην έκδοση του C. Marconi με τίτλο «*Greek Vases: Images, contexts and controversies*» (Leiden; Boston: Brill, 2004). Για τη *μανία/μαίνομαι* στις υλικές και επιγραφικές μαρτυρίες της ύστερης αρχαιότητας, βλ.: Αττική, Επιτύμβιο Επίγραμμα, 3^{ος} αι., Επιγραφικό Μουσείο, EM 2925, *IG II* (2) 13163: «[οὐκ ἔθα]νον <λ>ύσση μανιώδει, μή μ' ἐλέαιρε», Αττική, Επιτύμβιο Επίγραμμα, 3^{ος} αι., *IG II* (2) 13164 *SEG* 30:308: (Peek): «[οὔποτε νοῦσον ἔχω]ν οὐδὲ κυνὸς μανίην/[εἰς Αἴδην λυγρὴν ἀτρα]πὸν ἔσσχον ἐγώ·/[οὔνομα δ' ἦν ἐμοὶ Εὐτυ]χίδης· τρι<σ>καιδεκέτ[ης δέ]/[ἐμ φθιμένοις κεῖμαι]· μοῖρ' ἐμοὶ [αὕτη ἔην]». Πρβλ. για τη μανία των Προιτίδων: *Bulletin Epigraphique*, Sicyone, 1956, 56, 110, σ. 127, 110, για την προστασία από τη μανία: *SEG* 41, σ. 506, 1530, στ. 76-79, για τη θεραπεία: *TAMV*, 1 541, *TAMV*, 1 460. Για τη μανία, την ασθένεια και τη θεραπεία, βλ. Αναλυτικά: Chaniotis (1995) 323-344. Για τη μανία στη μεταγενέστερη εικονιστική παράδοση βλ. Kromm, *The art of frenzy: public madness in the visual culture of Europe*, 1500–1850 (London and New York, Continuum, 2002).

³⁴⁰ Η Κapanou (2011:170) σημειώνει πως η Μανία συνδέεται συχνά με ονόματα δούλων. Για τα ονόματα Μάνιος και Μανία στη ρωμαϊκή εποχή βλ. Frazer (1990:18-19). Πρβλ. Σούδα, λ. Μάνης: «Μάνης ὄνομα κύριον οἰκέτου [...]. Νῦν δε ἀνδράποδ'[...]».

³⁴¹ Πausanias, *Ελλάδος Περιήγησις*, Αρκαδικά: 34.1: «ἐκ δὲ Μεγάλης πόλεως ἰόντι ἐς Μεσσήνην καὶ σταδίους μάλιστα προελθόντι ἐπτά, ἔστιν ἐν ἀριστερᾷ τῆς λεωφόρου θεῶν ἱερόν. καλοῦσι δὲ καὶ αὐτάς τὰς θεὰς καὶ τὴν χώραν τὴν περὶ τὸ ἱερόν Μανίας: δοκεῖν δέ μοι θεῶν τῶν Εὐμενίδων ἐστὶν ἐπὶ κλησις, καὶ Ὀρέστην ἐπὶ τῷ φόνῳ τῆς μητρὸς φασιν αὐτόθι μανῆναι».

εμφανίζω παροξυσμό μανίας». ³⁴² Οι μαρτυρημένοι τύποι του ρήματος στο Σοφοκλή («Τραχίνια», 1142), στον Ευριπίδη («Ίππόλυτος», 1229) και στον Ηρόδοτο («Ίστορία», 3.33.1, 3.34.1) βεβαιώνουν πως —από τον 5ο αιώνα και μετά— ο όρος βρίσκει ευρύτερη χρήση στην αρχαία ελληνική γραμματεία. Την ίδια εποχή εμφανίζεται στις Επιδημίες I, III και IV. ³⁴³

(4) : « Ὑπομαίνομαι »

Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία η φράση από το έργο της Ιπποκρατικής Συλλογής «Περὶ Διαιτήσ τὸ Πρῶτον» (6.520.19L): «εἰ δ' ἔτι πλέον ἐπικρατηθεῖ τὸ ὕδωρ ὑπὸ τοῦ πυρός, ὄξεά ἢ τοιαύτη ψυχὴ ἄγαν, καὶ τούτους ὄνειρώσσειν καλέουσιν, οἱ δὲ ὑπομαίνεσθαι» περιλαμβάνει την πρώτη στην ιστορία της ιατρικής μαρτυρία του σύνθ. ρ. «ὕπομαίνομαι» (<ὕπο + μαίνομαι: «μαίνομαι ελαφρώς»). ³⁴⁴ Η χρήση της λέξης σύμφωνα με τα λεξικά, είναι περιορισμένη ακόμα και μετά τους κλασικούς χρόνους (Μένανδρος, «Ἐπιτρέποντες», 776). ³⁴⁵

³⁴² Ἄπαξ: *Ἐκκλησιάζουσαι*, 965: «Κύπρι τί μ' ἐκμαίνεις ἐπὶ ταύτῃ;». Μια ακόμα υπόθεση που αφορά σπαράγματα του Αλκαίου συνδέει τη λέξη με το πεδίο της λυρικής ποίησης (P. Oxy. 2300 fr. 1: «Τρωίω<ι> δ' [ἐ]π' ἀν[δρι] ἐκμάνεισα»). Βλ. σχετικά: LCL 142, σ. 332. Πρβλ. *Ἀνακρεόντ.* 12 (11): «Οἱ μὲν καλὴν Κυβήβην τὸν ἡμίθηλον Ἄττιν ἐν οὔρεσιν βοῶντα λέγουσιν ἐκμανῆναι».

³⁴³ *Ἐπιδ.* I, 2.702.18, 2.704.12, *Ἐπιδ.* III, 3.46.6, 3.82.16, , 3.138.13, 3.140.22, 3.148.4, *Ἐπιδ.* IV, 5.154.3, 5.154.4, 5.186.9. Μεταγενέστερα η λέξη εμφανίζεται συχνά στον Αρεταίο.

³⁴⁴ Το σύνθ. ρ. «ὕπομαίνομαι» απαντά μόνο στο ιπποκρατικό Corpus και, αργότερα, στο έργο *Ἐπιτρέποντες* του κωμικού ποιητή Μένανδρου (342-291 π.Χ.), στ. 878-893: «ὕπομαίνεθ' οὔτος, νῆ τὸν Ἀπόλλω, μαίνεται. μεμάνητ' ἀληθῶς. μαίνεται νῆ τοὺς θεοὺς, τὸν δεσπότην λέγω Χαρίσιον. χολὴ μέλαινα προσπέπτωκεν ἢ τοιοῦτό [τι. τί γὰρ ἂν τις εἰκάσειεν ἄλλο γεγονόςαι; πρὸς ταῖς θύρας γὰρ ἔνδον ἀρτί[ως πολύν]. Για το χωρίο βλ. Willi (2007: 241). Το σύνθ. επιθ. «ὕπομανιώδης» απαντά, σύμφωνα με το λεξικό των Liddell-Scott, σε ένα σχόλιο στις *Ὀρνιθες* του Αριστοφάνη, στ. 988: *ὕπομανιώδης* ρήτωρ. Από τον Αριστοφάνη (*Βάτραχοι*, 776) προέρχεται και η μοναδική μαρτυρία (ἀπαξ) του σύνθ. ρ. «ὕπερμαίνεσθαι»: «οἱ δ' ἀκροώμενοι τῶν ἀντιλογιῶν καὶ λυγισμῶν καὶ στροφῶν ὑπερεμάνησαν». Ὅπως παρατηρεῖ χαρακτηριστικά ο Byl (2002: 217-224): «Il faut néanmoins constater qu' Aristophane, au v. 776 des Grenouilles, utilise le verbe ὑπερμαίνεσθαι, ce qui est sans doute une creation».

³⁴⁵ Το ουσ. «υπομανία» δεν εμφανίζεται σε καμία διαθέσιμη πηγή της ελληνικής αρχαιότητας (8ος-3ος αι. π.Χ.). Για τη σύγχρονη ψυχιατρική άποψη για την υπομανία, βλ. G. Goodwin (2002).

(5): «μανικός»

Οι πρώτες αρχές του επιθέτου «μανικός» (= «παράφρων, τρελός») ανιχνεύονται σε αποσπάσματα των προσωκρατικών φιλοσόφων που διασώζονται από μεταγενέστερους συγγραφείς.³⁴⁶ Τον 5ο και 4ο αι. π.Χ. αιώνα η λέξη απαντά στα κείμενα της Ιπποκρατικής Συλλογής,³⁴⁷ στο έργο του Πλάτωνα³⁴⁸ και του Αριστοφάνη.³⁴⁹

(6): «μανιώδης»

Ένα ακόμα επίθετο, το «μανιώδης» (= «μαινόμενος, παράφρων»), απαντά στο Θουκυδίδη³⁵⁰ και τον Ευριπίδη.³⁵¹

(7), (8), (9): «μανικῶς», «τυφομανία», «οίστρομανία»

Τέλος, το «μανικῶς» (= «υπέρμετρα, μανιωδώς») απαντά στον Πλάτωνα και τον Ισοκράτη,³⁵² το «τυφομανία» (= «οξεία εμπύρετη κατάσταση με εναλλαγές

³⁴⁶ Βλ. στην έκδοση του Hermann Diels, «*Die Fragmente der Vorsokratiker*» αποσπ. 58 D 8/1= Iamblichos, *De vita Pythagorica* 200-213, στ. 207: «ὄθεν εἰκότως μανικόν τε καὶ πολύμορφον εἶναι κατὰ τὴν τῆς ψυχῆς κίνησιν τὸ ἀνθρώπινον φύλον». Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων*, Χίλων, 1.70: «λέγοντα μὴ κινεῖν τὴν χεῖρα· μανικόν γάρ».

³⁴⁷ *Προγν.* 2.120.10, *Προρρ.* I5.514.11, *Κωακ. Πρ.* 5.626.4, 634.19, 710.1 *Προρρ.* II. 9.64.1, *Ἐπίδ.* II5.130.19, *Ἐπίδ.* I2.638.6, *Ἐπίδ.* IV5.194.8.

³⁴⁸ Βλ. LJS, λ. μανικός. Η λέξη απαντά στο *Συμπόσιο* (173d) και στο *Σοφιστή* (242a).

³⁴⁹ Βλ. στα έργα του Αριστοφάνη: *Σφήκες*, στ. 1496: «μὰ Δί' οὐ δῆτ', ἀλλὰ μανικὰ πράγματα» και στον *Πλοῦτο*, στ. 424: «Βλεψίδημος ἴσως Ἐρινύς ἐστὶν ἐκ τραγωδίας: βλέπει γέ τοι μανικόν τι και τραγωδικόν.».

³⁵⁰ Βλ. LJS, λ. μανιώδης. Θουκυδίδης, *Ἱστορία*, 4.39.3: «οἱ Πελοποννήσιοι ἀνεχώρησαν τῷ στρατῷ ἐκ τῆς Πύλου ἑκάτεροι ἐπ' οἴκου, και τοῦ Κλέωνος καίπερ μανιώδης οὔσα ἡ ὑπόσχεσις ἀπέβη.».

³⁵¹ Ευριπίδης, *Βάκχαι*, 299: «τὸ γὰρ βακχεύσιμον και τὸ μανιώδες μαντικὴν πολλὴν ἔχει».

³⁵² Βλ. LJS, λ. μανικῶς. Η λέξη απαντά στον Πλάτωνα, στον *Φαίδρο* (249d: «τῶν κάτω δὲ ἀμελῶν, αἰτίαν ἔχει ὡς μανικῶς διακείμενος») και τον *Σοφιστή* (216d: «φαντάζονται, τοτὲ δὲ

ληθάργου και φρενίτιδος») μαρτυρείται στον Πλούταρχο,³⁵³ ενώ το «οϊστρομανία» (= «οιστρώδης μανία», «σατυρίαση») απαντά αποκλειστικά στον Ιπποκράτη.³⁵⁴

Η «μανία» στις αρχαίες Επιδημίες

Στο Corpus του Ιπποκράτη τα «μαίνεσθαι/μανία» εμφανίζονται πρώτη φορά σε τρία χωρία των Περί Νούσων ΙΑ,³⁵⁵ Περί των Έντός Παθῶν³⁵⁶ και Περί Νούσων Ι.³⁵⁷ Στις Επιδημίες I-VII η λέξη επανέρχεται 29 φορές. Από αυτές, 8

σοφισταί, τοτέ δ' ἔστιν οἷς δόξαν παράσχοντ' ἂν ὡς παντάπασιν ἔχοντες μανικῶς»). Επίσης: στον *Φίλιππο* του Ισοκράτη (65: «ἐπιθυμίας μοναρχίας ἀλόγως καὶ μανικῶς»).

³⁵³ Βλ. LJS, λ. τυφομανία. Η λέξη απαντά στα *Ἠθικά* του Πλούταρχου (830b: «Στωική τις αὐτή τυφομανία: τί γάρ σε δεῖ τὸν Δία τὸν σωτήρα κινεῖ». Βλ. και LCL 321: 328-329. Στα *Ψευδεπίγραφα* εμφανίζεται και το «οϊστρομανία» που στα μεταγενέστερα λεξικά μεταφράζεται ως furor uterinus (γαλ. fureur utérine) και συνδέεται με τη νυφομανία και την υστερομανία. Βλ. σχ. το ερμηνευτικό λεξικό του Balthasar Julliot «*Dictionnaire interprète de matière médicale, et de ce qui y a rapport; contenant l'explication des termes arabes, grecs & latins* (etc.)», Paris, Lacombe 1768, λ. Nymphomania (vel. Hysteromania).

³⁵⁴ Βλ. LJS, λ. οϊστρομανία. Βλ. επίσης: στην *Ἰφιγένεια ἐν Αὐλίδι* του Ευριπίδη, στ. 543-49: «μάκαρες οἱ μετρίας θεοῦ μετά τε σωφροσύνας μετέσχον λέκτρων Ἀφροδίτας γαλανεῖα χρησάμενοι μαινομένων οἷστρον, ὄθι δὴ δίδυμ' Ἔρωσ ὁ χρυσοκόμας τόξ' ἐντείνεται χαρίτων.».

³⁵⁵ Νούσων ΙΑ (7.36.22L): «[...] Οὗτος ἦν μὲν ἀνατείνας τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ φθελγόμενος παρ' ἑωυτῷ γένηται καὶ μὴ φλυηρῆ, τὴν μὲν ἡμέρη ταύτην κεῖται κωμαίων, τῇ δ' ὑστεραίη ὑγιής γίνεται· ἦν δ' ἀνιστάμενος χολὴν ἐμέη, μαίνεται, καὶ ἀποθνήσκει μάλιστα ἐν πέντε ἡμέρησιν, ἦν μὴ κατακοιμηθῆ.».

³⁵⁶ Περί τῶν Έντός Παθῶν (7.242.26L): «Ἡπατίτις ἄλλη· τά μὲν ἄλλα πλῆθος τά αὐτά πάσχει τοῖσι πρόσθεν- η δέ χροῖή μέλαινα- τοῦ δέ ἥπατος ἢ χολῆ φλέγματος καὶ αἵματος πλησθεῖσα, ὡς λογιζόμεθα, διαρρήγνυται, καὶ οκὸταν διαρρήχθῆ, τάχιστα μαίνεται και ἀγανακτεῖ.».

³⁵⁷ Νούσων Ι (6.200.21L): «Προσεοίκασι δὲ μάλιστα οἱ ὑπὸ τῆς φρενίτιδος ἐχόμενοι τοῖσι μελαγχολώδεσι κατὰ τὴν παράνοϊαν· οἱ τε γὰρ μελαγχολώδεις, ὅταν φθαρῆ τὸ αἷμα ὑπὸ χολῆς καὶ φλέγματος, τὴν νοῦσον ἴσχουσι καὶ παράνοιοί γίνονται, ἔνιοι δὲ καὶ μαίνονται· καὶ ἐν τῇ φρενίτιδι ὡσαύτως· τοσούτῳ δὲ ἦσσαν ἢ μανίη τε καὶ ἢ παραφρόνησις γίνεται, ὅσῳ περ ἢ χολῆ τῆς χολῆς ἀσθενεστέρα ἐστίν.».

Αν ακολουθήσουμε τη γνώμη του Jouanna το πρώτο χωρίο από το Περί Νούσων ΙΑ πρέπει να είναι παλαιότερο (440-420 π.Χ.) από αυτό του πρώτου

απαντούν σε καταστάσεις και «ιστορικά» ασθενών των βιβλίων I και III· 14 απαντούν στα βιβλία II, IV, V και 6 απαντούν στα Βιβλία V και VII.

Αναλυτικά, τα 29 αποσπάσματα των Επιδημιών I-VII³⁵⁸ έχουν ως εξής:

(1) το απλό ρ. «μαίνομαι» (= μαίνομαι, παραφρονώ, γίνομαι τρελός) (x6) απαντά:

1. Στο βιβλίο II, στο 3ο τμήμα, (5.120.2 & 120.4): Αν μετά από σοβαρό τραύμα δεν παρουσιαστεί οίδημα, είναι πολύ κακό· τα μαλακά οιδήματα είναι καλά, τα σκληρά κακά. Τα άτομα που έχουν οίδημα στο τραύμα δεν κινδυνεύουν συνήθως να προσβληθούν από σπασμούς ή παραλήρημα (μαίνονται)... Τα οιδήματα που παρουσιάζουν αδικαιολόγητη βελτίωση είναι ύποπτα, για παράδειγμα το ανεμοπύρωμα του παιδιού του Ανδρόνικου, που υποτροπίασε... (Βλ. Παράρτημα II.2, Αρ. 9α).
2. Στο βιβλίο II, στο 6ο τμήμα (φυσιογνωμονικών) (5.136.3 & 136.4): Οι άνθρωποι που έχουν στο στήθος υπερβολική ποσότητα χολής, ψελλίζουν ...: όσοι πάσχουν εκ γενετής είναι αλλήθωροι, χαζοί, με λιθίαση ή μανιακοί (μαινόμενοι). (Βλ. Παράρτημα II.2, Αρ. 13β).
3. Στο βιβλίο II, στο 6ο τμήμα (φυσιογνωμονικών) (5.138.19): Όποιος πρόκειται να κυριευτεί από μανία (μαίνεσθαι), προδίδεται από το εξής σύμπτωμα: συσσωρεύεται αίμα στους μαστούς. (Βλ. Παράρτημα II.2, Αρ. 14).
4. Στο βιβλίο IV (5.196.11): Είχαν απαγορεύσει στον Άλκιππο να θεραπεύσει τις αιμορροΐδες του· όταν θεραπεύτηκε, καταλήφθηκε από παροξυσμούς μανίας (έμάνη)· το κακό σταμάτησε με την εμφάνιση υψηλού πυρετού. (Βλ. Παράρτημα II.2, Αρ. 19).
5. Στο βιβλίο V (5.204.7): Στην Ήλιδα ο Τιμοκράτης ήπε παραπάνω από το κανονικό. Κυριευμένος από μανία (μαινόμενος) εξαιτίας της μαύρης χολής, πήρε καθαρτικό...

βιβλίου ή Περί Νούσων I (385-375 π.Χ.), ενώ ανάμεσά τους τοποθετούνται τα χωρία των έργων Περί των Έντός Παθών (400-390 π.Χ.), των Έπιδημιών I, III (410 π.Χ.) και των υπόλοιπων βιβλίων, δηλαδή των Έπιδημιών II, IV, VI και Έπιδημιών V και VII (427/426 - 373/372 π.Χ.).

³⁵⁸ Αναλυτική παρουσίαση των αποσπασμάτων πραγματοποιείται στα παραρτήματα στο τέλος της εργασίας.

Κατά τη διάρκεια του ύπνου έδινε την εντύπωση σε όσους ήταν κοντά του πως δεν ανέπνεε καθόλου ... Ωστόσο έζησε και σηκώθηκε. (Βλ. Παράρτημα II.2, Αρ. 21).

6. Στο βιβλίο VII (5.396.11): Η γυναίκα του Θεοδώρου είχε βίαιο πυρετό, αμέσως μετά από μια αιμορραγία, το χειμώνα... μετά τον ιδρώτα, τα χέρια της ήταν τόσο κρύα όσο ο πάγος... Αναπηδούσε έξω από το κρεβάτι, τσίριζε, παραληρούσε (έμαινεται)... Την έβδομη μέρα πέθανε ... (Βλ. Παράρτημα II.2, Αρ. 24β).

(2) Το ουσ. «μανία, -ίη» (= μανία, παραφροσύνη) (x5) απαντά:

1. Στο βιβλίο II, στο 3ο τμήμα, (5.120.2 & 120.4): τα τραύματα, που έχουν πίσω την έδρα τους, εμφανίζουν οδυνηρούς σπασμούς· τα τραύματα, που έχουν μπροστά την έδρα τους, εμφανίζουν παραλήρημα (μανία), δυνατούς πόνους στα πλευρά ή κόκκινη δυσεντερία. Τα οιδήματα που παρουσιάζουν αδικαιολόγητη βελτίωση είναι ύποπτα, για παράδειγμα το ανεμοπύρωμα του παιδιού του Ανδρόνικου, (βλ. Παράρτημα II.2, Αρ. 9 β).
2. Στο βιβλίο II, στο 5ο τμήμα (φυσιογνωμονία) (5.128.13): Όσοι τραυλίζουν και δεν συγκρατούν τα χείλη τους, κατ' ανάγκη παρουσιάζουν εμπυήματα κατα την κρίση της αρρώστιας ή θεραπεύονται με δυνατό πόνο στα κάτω μέρη ή με άφθονη ρινορραγία ή με τρέλα (μανία). (βλ. Παράρτημα II.2, Αρ. 10).
3. Στο βιβλίο IV (5.144.15): Ο στιγματισμένος δούλος του Αντίφιλου, γεμάτος υπέρθερμους χυμούς και άτομο χολικό, παρουσίασε κρίση την έβδομη μέρα, έπεσε σε νάρκη και την τρίτη μέρα μετά την κρίση εμφάνισε αιμορραγία της ίδιας μορφής. Συνήλθε, αλλά αργότερα υποτροπίασε. Η πρώτη κρίση, στη δύση των Πλειάδων, ήταν κανονική: ύστερα από τη δύση των Πλειάδων, έγινε χολικός μέχρι τρέλας (μανία)· η κρίση εκδηλώθηκε γύρω στην ένατη μέρα χωρίς εφίδρωση. (βλ. Παράρτημα II.2, Αρ. 15)
4. Στο βιβλίο VII (5.384.20): Στη γυναίκα του Ερμποτόλεμου, το χειμώνα, πυρετός και πόνοι στο κεφάλι... όταν έπινε σαν να είχε δυσκολία να καταπιεί· σηκώθηκε και είπε ότι της σακάτευαν την καρδιά... . Η πρώτη εκδήλωση φαίνεται ότι ακολούθησε ένα ρίγος μετά το λουτρό... Την Πέμπτη, έκτη και μέχρι την ένατη σχεδόν παραμιλούσε... Αλλά ο παραλογισμός (μανία), η ασυναρτησία, οι κραυγές και ύστερα αυτό το πέρασμα στην υπνηλία για το οποίο μίλησα, συνεχίζονταν... (Βλ. Παράρτημα II.2, Αρ. 22α)
5. Στο βιβλίο VII (5.396.11): Η γυναίκα του Θεοδώρου είχε βίαιο πυρετό, αμέσως μετά από μια αιμορραγία, το χειμώνα... Έβγαζε την τρίτη μέρα με τη βοήθεια ενός

υπόθετου, ορισμένες εκκρίσεις, ενώ την πέμπτη μέρα έβγαλε λίγο υγρό... Την πέμπτη μέρα, τη νύχτα, ένοιωθε πόνους· παραλήρημα. Την έκτη μέρα, επίσης την ίδια ώρα, τη στιγμή όπου η αγορά ήταν γεμάτη, άφθονος ιδρώτας ξεχυνόταν... το βράδυ, το πόδι της έπεσε έξω από το κρεβάτι· απείλησε χωρίς λόγο το παιδί της, έπειτα ξανάπεσε σε ησυχία και ξαναβρήκε λίγη ηρεμία· τη στιγμή ακριβώς του πρώτου ύπνου, ένοιωσε βαθιά δίψα, παραλήρημα (μανία) σηκωνόταν και καθόταν στο κρεβάτι της, κατηγορούσε τους ανθρώπους που ήταν παρόντες και ξαναβυθιζόταν στη σιωπή, πέφτοντας σε ηρεμία. Την έβδομη μέρα, απαντούσε τις περισσότερες φορές με μια κίνηση του κεφαλιού... μάζευε με το χέρι της τούφες από το μαλλί των σκεπασμάτων· έκρυβε το πρόσωπό της με τα χέρια της· μετά τον ιδρώτα, τα χέρια της ήταν τόσο κρύα όσο ο πάγος· ο ιδρώτας ο οποίος κατέφθανε αργότερα ήταν παγωμένος· το σώμα, στην επαφή, ήταν παγωμένο. Αναπηδούσε έξω από το κρεβάτι, τσίριζε, παραληρούσε. (Βλ. Παράρτημα II.2, Αρ. 24 α)

(3) το συνθ. ρ. «έκμαίνω» (=τρελαίνω, καταλαμβάνομαι από μανία) (x10)
απαντά:

1. Στον 8ο άρρωστο του βιβλίου I (2.702.18): Ο Ερασίνος, που έμενε κοντά στη χαράδρα του Βοιώτη, εκδήλωσε πυρετό μετά το δείπνο... Τη δεύτερη μέρα εκδηλώθηκε γενικός παροξυσμός... δυσφορία... φοβίες και ανησυχία... Την πέμπτη μέρα, το πρωί, ξαναβρήκε τα λογικά του και ανέκτησε πλήρως τις αισθήσεις του. Αρκετή ώρα όμως πριν από το μεσημέρι ξανάρχισε να παραληρεί (έξεμάνη)... (Βλ. Παράρτημα II.2, Αρ. 2).
2. Στον 9ο άρρωστο του βιβλίου I (2.704.12): Ο Κρίτωνας στη Θάσο, καθώς περπατούσε στο δρόμο, αισθάνθηκε δυνατό πόνο στο πόδι (η αρχή έγινε από το μεγάλο δάχτυλο)... Τη δεύτερη μέρα πρήστηκε ολόκληρο το πόδι· ...· υψηλός πυρετός· παραφρόνησε (έξεμάνη)... Πέθανε τη δεύτερη μέρα από την εμφάνιση της αρρώστιας. (Βλ. Παράρτημα II.2, Αρ. 3).
3. Στον 4ο άρρωστο του βιβλίου III (3.46.6): Στη Θάσο, ο Φιλίστης είχε πονοκεφάλους πολύ καιρό... Εξαιτίας του ποτού εμφανίστηκε συνεχής πυρετός και ο πονοκέφαλος έγινε εντονότερος... Τη δεύτερη μέρα έπαθε κώφωση, υψηλό πυρετό, ένταση στο δεξιό υποχόνδριο.... Γύρω στο μεσημέρι άρχισε να παραληρεί (έξεμάνη). Την τρίτη μέρα είχε δυσφορία... Πέθανε το πρωί της πέμπτης μέρας. ΉΦΔΙΕΘ. (Βλ. Παράρτημα II.2, Αρ. 4).

4. Στην 3η κατάσταση του βιβλίου III (3.82.16): Οι καύσοι και οι φρενίτιδες άρχισαν να παρουσιάζονται χωρίς την άνοιξη, μετά τα κύματα ψύχους, και πρόσβαλαν πάρα πολλούς. Τα συμπτώματά τους ήταν βαριάς μορφής θανατηφόρα....Η μορφή του πυρετού ήταν η ακόλουθη:... Τούτα ήταν τα συμπτώματα που συνόδευαν τα θανατηφόρα κρούσματα· παραπλήσια ήταν και τα συμπτώματα της φρενίτιδας. Αυτοί οι άρρωστοι μάλιστα δεν υπέφεραν από δίψα, και σε καμιά περίπτωση δεν εμφανίστηκε ο παροξυσμός μανίας (έξεμάνη) που συμβαίνει στους άλλους φρενιτικούς, πέθαιναν όμως επιβαρημένοι από κάποια κακοήθη κατάσταση νωθρότητας και ληθάργου. (Βλ. Παράρτημα II.2, Αρ. 5)
5. Στον 13ο άρρωστο του βιβλίου III (3.138.13): Ο Απολλώνιος στα Άβδηρα υπέφερε πολύ καιρό, χωρίς να πέσει στο κρεβάτι... Γύρω στη δέκατη τέταρτη μέρα, αφότου έπεσε στο κρεβάτι από ρίγη και πυρετό, είχε παροξυσμό (έξεμάνη) με κραυγές, ταραχή, λόγια πολλά· μετά πάλι ησύχασε... Την τριακοστή τέταρτη μέρα πέθανε... [Είχε φρενίτιδα]. (Βλ. Παράρτημα II.2, Αρ. 6)
6. Στον 14ο άρρωστο του βιβλίου III (3.140.22): Στην Κύζικο μια γυναίκα που γέννησε με μεγάλη ταλαιπωρία δίδυμες κόρες και που η κάθαρσή της δεν έγινε ολότελα ομαλά παρουσίασε αρχικά ψηλό πυρετό με ρίγος... Γύρω στην ενδέκατη μέρα σάλεψε το μυαλό της, (έξεμάνη) συνήρθε όμως και πάλι... Τη δέκατη έβδομη πέθανε. [Φρενίτιδα]. (Βλ. Παράρτημα II.2, Αρ. 7).
7. Στον 16ο άρρωστο του βιβλίου III (3.148.4): Στη Μελίβοια ένας νεαρός, που από το πολύ ποτό και την έντονη σεξουαλική δραστηριότητα είχε για πολύν καιρό πυρετό, έπεσε στο κρεβάτι... Την εικοστή μέρα σάλεψε το μυαλό του (έξεμάνη) τινάζόταν μια από δώ και μια από κει· καθόλου ούρα... Την εικοστή τέταρτη μέρα πέθανε. [Φρενίτιδα]. (Βλ. Παράρτημα II.2, Αρ. 8).
8. & 9. Στο βιβλίο IV (5.154.3 & 4): Ο πρώτος που έπαθε παραλήρημα ήταν ένα παλικάρι· τα ούρα του ήταν καθαρά και αραιά,... ο πυρετός πολύ δυνατός ... νομίζω πως ο άρρωστος αυτός είχε παραλήρημα την όγδοη μέρα, που εκδηλώθηκε μάλιστα με τρόπο άπρεπο· σηκωνόταν, πολεμούσε, έλεγε πολλές αισχρολογίες, χωρίς να έχει τέτοιο χαρακτήρα. Μετά από επίσχεση ούρων...· μετά έπαθε πάλι παροξυσμό (έξεμάνη) και σύντομα πέθανε, την ενδέκατη μέρα. Νομίζω πως αιτία ήταν το πολύ κρασί που ήπια, χωρί να το αραιώσει με νερό, πριν από τον παροξυσμό (έκμανη). Ο άρρωστος δεν ήταν μεγάλος, παρά μόνο είκοσι χρονών περίπου. (Βλ. Παράρτημα II.2, Αρ. 16α).

10. Στο βιβλίο IV (5.186.9): Ο Αριστέης, από το χωριό του Αμφιλόχου, έπαθε παραλήρημα ... Το άτομο από την οικογένεια του Μηδοσάδη, που έβγαζε κόπρανα αραιά, χωρίς χολή, νερουλά ... έπεσε σε κώμα· γύρω στη δέκατη τέταρτη μέρα, κι ενώ βρισκόταν πολύ κοντά στην κρίση, παρουσίασε ρίγος ...κι έπεσε σε βαθύ λήθαργο· ύστερα από τον ύπνο εκδήλωσε παραλήρημα, χωρίς μανιακή κρίση (έξεμάνη)... Όμοια και ο άλλος... (Βλ. Παράρτημα II.2, Αρ. 17).

(4) το συνθ. ρ. «υπομαίνομαι» (=μαίνομαι ελαφρώς) δεν απαντά στα κείμενα των Επιδημιών I-VII.

(5), (6) Τα επίθ. «μανικός» (=παράφρων, μανιώδες νόσημα) (x3), μανιώδης (=μανιώδες νόσημα, μανικός) (x2) απαντούν:

1. Στο βιβλίο I, στη 2η κατάσταση (2.638.6): «Πόνοι στο κεφάλι και στον λαιμό και βάρος συνοδευόμενο από πόνο, συμβαίνουν και με πυρετό και χωρίς. Όσοι προσβάλλονται από φρενίτιδα παθαίνουν σπασμούς και κάνουν εμετό που έχει το χρώμα της σκουριάς· μερικοί πεθαίνουν πολύ γρήγορα. Στους καύσους και σε άλλα είδη πυρετού... Τα περιστατικά τούτα εκδηλώνονται συνήθως στα παιδιά, προκαλώντας σ' αυτά κυρίως σπασμούς, αλλά και στις γυναίκες, οπότε συνοδεύονται από πόνους στη μήτρα, και τέλος στους ηλικιωμένους, και σε όσους έχουν φυσική θερμοκρασία μειωμένη, στους οποίους προκαλούν παράλυση, παραλήρημα (μανικά) ή τύφλωση.» (Βλ. Παράρτημα II.2, Αρ. 1).

1. Στο βιβλίο II, στο 5ο τμήμα (φυσιογνωμονία) (5.130.19): Όποιος έχει παλμούς στη φλέβα [της πτυχής] του αγκώνα είναι μανιακός (μανικός) και οξύθυμος· όποιος δεν έχει παρουσιάζει κατάπτωση. (Βλ. Παράρτημα II.2, Αρ. 11).

2. Στο βιβλίο II, στο 5ο τμήμα (φυσιογνωμονία) (5.132.8): Οι κισοί των φαλακρών, αν δεν είναι μεγάλοι, προαναγγέλλουν παροξυσμούς μανίας (μανιώδεις). (Βλ. Παράρτημα II.2, Αρ. 12).

3. Στο βιβλίο II, στο 6ο τμήμα (φυσιογνωμονικών) (5.136.3 & 136.4): Οι άνθρωποι που έχουν στο στήθος υπερβολική ποσότητα χολής, ψελλίζουν και γίνονται μανιακοί (μανιώδεις) και φαλακροί (Βλ. Παράρτημα II.2, Αρ. 13α)

4. Στο βιβλίο VI (5.194.8): αρρώστησε την ίδια εποχή με τη γυναίκα του, της οποίας η ασθένεια κρίθηκε ευνοϊκά, και είχε εκδηλώσεις μανίας (μανικόν τι)· όταν όμως έβγαλε κάπως χοντρό εντερικό σκουλήκι κι έκανε μια κένωση, απαλλάχτηκε αμέσως, κοιμήθηκε κι έγινε καλά. Ο γέρος όμως είχε διάταση του δέρματος στο

σώμα και άκρα παγωμένα... πέθανε μετά από είκοσι μέρες και κάτι, δεν ξέρω ακριβώς πόσες (Βλ. Παράρτημα II.2, Αρ. 18)

(7) Το επίρ. μανικῶς (=μανιωδῶς) (x2) απαντά:

1. Στο βιβλίο VII (5.374.18): Το παιδί του Κύδη γύρω στο χειμερινό ηλιοστάσιο παρουσίασε ρίγη, πυρετό, πόνο στο δεξιό αφτί και πονοκέφαλο. Την αρρώστια τούτη είχε από μικρό παιδί... Τη δεύτερη ή τρίτη μέρα... Τη νύχτα της τέταρτης... Τη δέκατη έβδομη, τη νύχτα, ο πόνος επανήλθε, όπως και το παραλήρημα και η πυόρροια. Τη δέκατη όγδοη, δέκατη ένατη και εικοστή μερα ήταν σε κατάσταση μανιακής κρίσης (μανικῶς)· κραύγαζε... Τον τελευταίο καιρό ο άρρωστος δεν αισθανόταν σχεδόν τίποτα, όταν άγγιζαν τα πόδια του (Βλ. Παράρτημα II.2, Αρ. 23)
2. Στο βιβλίο VII (5.386.10): Στη γυναίκα του Ερμποτόλεμου, Η δίψα ήταν μεγάλη· τα υπόλοιπα παρέμεναν ίδια· τα χέρια της έτρεμαν και τίνιζε το κεφάλι· μάλωπες στα μάτια και δυσάρεστες ματιές· και η δίψα βίαιη- αφού είχε πιεί ξαναζητούσε- άρπαζε το δοχείο κι έπινε ασυγκράτητα, δεν μπορούσαν πια να της το πάρουν· ...φέρνοντας τα δύο της χέρια στο στόμα της τα μασουλούσε καθώς την έπιανε ο τρόμος, κι ό,τι της έδιναν να μασήσει ή να καταπιεί το καταβρόχιζε ασυγκράτητα και με μανία (μανικῶς). Η κατάσταση της όρασης, κακή. Τρεις ή τέσσερις μέρες πριν το τέλος, την έπιαναν κάποιες στιγμές ρίγη κι' εκείνη μαζευόταν (Βλ. Παράρτημα II.2, Αρ. 22β)

(8) Το σύνθ. ουσ. «τυφομανία» (= οξεία πυρετική νόσος με εναλλαγές φρενίτιδας & ληθάργου) (x1) απαντά:

1. Στο βιβλίο IV (5.150.21): Ύστερα από τη δύση των Πλειάδων, ο υπηρέτης του ανθρώπου από την Αττική, έπαθε τεταρταίο πυρετό με ληθαργικά φαινόμενα, αλλά έγινε καλά. Την ίδια εποχή άλλος παρουσίασε πραγματική τυφομανία· οι γοφοί και τα πόδια κυριεύτηκαν από πόνο· η αρρώστια υποχώρησε, δεν ξέρω πότε. Εκείνη την εποχή οι άρρωστοι είχαν ρίγη και εμετούς και, μετά την κρίση, ανορεξία, χολική κατάσταση, διογκώσεις, σκληρύνσεις και πόνους στη σπλήνα, καθώς και αιμορραγίες· την ίδια εποχή, μετά τη δύση των Πλειάδων, εκδηλώθηκαν ρινορραγίες με ικτερικό αίμα σε κάποια περιστατικά περιοδικών πυρετών. (Βλ. Παράρτημα II.2, Αρ. 20)

(9) Το σύνθ. ουσ. «οίστρομανίη» δεν απαντά στα κείμενα των Επιδημιών I-VII.

Η μανία τον 2^ο αι. μ.Χ.

Από τους πρώτους μετακλασικούς χρόνους έως και τον 2^ο μ.Χ. αιώνα το σημασιολογικό περιεχόμενο της μανίας υφίσταται σοβαρές μεταβολές όπως έδειξαν ο Pigeaud (1995: 43-45) και ο Jouanna (2013: 114). Τον 2^ο αι. μ.Χ., την εποχή, δηλαδή, που γράφει ο Γαληνός η μανία είναι μέρος μιας συγκεκριμένης ταξινόμησης³⁵⁹ ορίζεται³⁶⁰ διαχωρίζεται από τις άλλες κατηγορίες, όπως η «μελαγχολία»³⁶¹ και η «φρενίτις»³⁶² αναλύεται³⁶³ εντοπίζεται στο υλικό των αρχαίων Επιδημιών³⁶⁴ συσχετίζεται με τα δεδομένα της σύγχρονης ιατρικής εμπειρίας.³⁶⁵

Η μανία τον 19^ο μ.Χ. αιώνα

Από τον 2ο μέχρι τον 19ο αι. μ.Χ. τα ιπποκρατικά ονόματα της μανίας εμφανίζονται να έχουν υποστεί όλες τις συνέπειες που επιφέρουν οι «χρόνοι» των κειμένων και η αντιγραφή, η μετάφραση, η ερμηνεία των ιατρικών

³⁵⁹ Πρόκειται για την κατηγορία 3b στην ανάλυση που πραγματοποιεί ο Jouanna (2013:109): «καὶ παραφροσύναι δὲ πᾶσαι, πλημμελεῖς ὑπάρχουσαι κινήσεις τῆς ἡγεμονικῆς δυνάμεως».

³⁶⁰ Βλ. 19.416.7K.

³⁶¹ Βλ. 14.740–741 K: «τῆς δὲ περὶ τὴν διάνοιαν ἐκστάσεως, δύο μὲν τὰ ἐξέχοντα εἶδη μανία τε καὶ μελαγχολία. πολλὰ δὲ καὶ ἐν τούτοις αἰ διαφοραὶ ... αἰτία δὲ τῆς μὲν μανίας ξανθὴ χολή. τῆς δὲ μελαγχολίας αἰτία μέλαινα χολή, ψυχρότερος χυμὸς καὶ ζοφώδης».

³⁶² Βλ. Παράρτημα II, αρ. 5, «μετὰ πυρετοῦ τὴν φρενίτιν νοοῦμεν, οὐδενὶ διαφέρουσιν ἄλλω τῆς μανίας πλὴν τῷ πυρετῷ». Το παράθεμα αναλύει ο Pigeaud (1995) 43-4.

³⁶³ Βλ. την ανάλυση του Jouanna (2013) 97-118.

³⁶⁴ Για τον ορισμό και τη διάκριση της μανίας από άλλες νοσηρές καταστάσεις στις κλινικές ιστορίες των *Ἐπιδημιῶν*. βλ. Παρ. II, αρ. 5. Για την αιτιολογία της μανίας των *Ἐπιδημιῶν* κατά Γαληνό: βλ. Παρ. II, αρ. 1, αρ. 3, αρ. 7. Για τη θεωρία του Γαληνού περί σφυγμού και την ερμηνεία της ιπποκρατικής μανίας: βλ. Παρ. II, αρ. 11.

³⁶⁵ Βλ. σχετικά S. P. Mattern, 2008, Παράρτημα Β (Appendix B), περιπτώσεις: 297-321.

μνημείων της Αρχαιότητας.³⁶⁶ Μια έντονη συνείδηση της Παράδοσης συνεχίζει, παρ' όλα αυτά, να χαρακτηρίζει τη νέα εποχή.³⁶⁷ Στο «Tratado teórico práctico de freno-patología, ó Estudio de las enfermedades mentales fundado en la clínica y en la fisiología de los centros nerviosos» του 1876, για παράδειγμα, ο Juan Giné y Partagas σημειώνει:

Είναι σημαντικό... να καθορίσουμε επακριβώς τη σημασία των λέξεων που σχετίζονται με την ειδική παθολογία των ψυχικών ασθενειών. Ακολουθώντας μια χρονολογική σειρά, θα δούμε πως οι όροι Μανία, Melancolía, Insania, Demencia και Delirio είναι αυτοί που εμφανίζονται στην επιστήμη από τους παλαιότερους χρόνους. .. Έτσι λοιπόν ο Ιπποκράτης, σύμφωνα με τη συνήθεια των Ελλήνων [«á usanza de los griegos»], χρησιμοποίησε [τη Μανία] για να δηλώσει το σφοδρό παραλήρημα [«delirio violento»], ενώ ο Γαληνός τη χρησιμοποίησε για να αναφερθεί στη μελαγχολία και το χρόνια παραλήρημα [«delirio crónico»].³⁶⁸

Την ίδια εποχή, στη Γαλλία, η «κλασική» καταγωγή της μανίας θα υπερτονιστεί από εκπροσώπους της Παρισινής Σχολής, όπως ο Pinel.³⁶⁹ Η ιστορική συνέχεια ωστόσο που επικαλείται ο Pinel είναι πλασματική. Εκτός από τις αλλαγές στη σημασία που στοιχειοθετούν τις αποκλίσεις της αρχαίας ορολογίας της παραφροσύνης από τα μετακλασικά αντίστοιχά της,³⁷⁰ «τα πεδία συγκρότησης και ισχύος της, οι διαδοχικοί κανόνες χρήσης της, οι θεωρητικοί κύκλοι όπου

³⁶⁶ Βλ. σχετικά: Παράρτημα. Για μια σύγκριση των ελληνικών, λατινικών, γαλλικών όρων βλ. το ιστορικό της γυναίκας του Δεάλκη που παρατίθεται στο τέλος της ενότητας.

³⁶⁷ Για την υποκρατική μανία στον Pinel βλ.: *Traité*, 1η έκδοση γαλλ., Εισαγωγή, σ. xiii-xiv, NP III, σ. 100. Πρβλ. στην αγγλ. εκδ. του *Traité* με τίτλο *A treatise on Insanity*, 1808, σ. 135 .

³⁶⁸ Βλ. Juan Giné y Partagas (1876) 36-9.

³⁶⁹ Βλ. Pinel (1808) 135.

³⁷⁰ Για τη μεταβολή της σημασίας της *μανίας* από τους κλασικούς στους ελληνοιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους βλ. Pigeaud (1995).

συντελείται και περατώνεται η επεξεργασία της»³⁷¹ διαφέρουν σημαντικά. Δεν θα πρέπει άλλωστε να ξεχνούμε τις τροποποιήσεις που επιφέρει η επιστήμη κάθε εποχής³⁷² και τις εγγενείς εννοιολογικές δυσκολίες που χαρακτηρίζουν τα «αντικείμενα» της Ψυχικής Ιατρικής.³⁷³ Παραμένει πάντως γεγονός πως η παρουσία της μανίας στη «Nosographie Philosophique» (την «πρώτη νοσογραφία της ψυχιατρικής») σηματοδοτεί την έναρξη μιας νέας σειράς μετασχηματισμών της «ιπποκρατικής» κατηγορίας που οδηγεί από τον Pinel (1798, 1801),³⁷⁴ στις εκδόσεις του DSM (=Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders: 1952, 1968, 1974a, 1974b, 1975, 1987, 1994, 2000, 2013) και στα αδιέξοδα της σύγχρονης εποχής.³⁷⁵

³⁷¹ Βλ. Foucault (1987) 11.

³⁷² Βλ. Jean Étienne Dominique Esquirol, *Des Maladies Mentales*, τ. 1, 1838, 23: «Pour comparer les relevés qui ont été faits en di vers lieux et par divers auteurs, il faudrait que eacun eût donné la même acception aux mots démence, idiotisme, manie, mélancolie: c'est ce qui n'est pas.».

³⁷³ Βλ. Pinel, *Traité*, σ. iii-iv (2η έκδοση).

³⁷⁴ Τα προβλήματα απόδοσης της έννοιας της μανίας του Pinel στη σύγχρονη αγγλική γλώσσα τονίζουν οι μεταφραστές της νέας έκδοσης του «*Traité*» G. Hickish, D. Healy, L. C. Charland [βλ: Pinel, P (2008). *Medico-Philosophical Treatise on Mental Alienation*. 2nd Edition, Entirely Reworked and Extensively Expanded (1809), Chippenham: Wiley-Blackwell, σ. xiv]. Αυτοί ισχυρίζονται ότι ο Pinel δίνει μια νέα σημασία στους όρους «manie» και «mélancolie» στην προσπάθειά του να διακρίνει νοσηματικά είδη που διαμορφώνουν αργότερα τις μονοπολικές ή διπολικές διαιρέσεις.... Τελικά, προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα, η συγκρότηση της νοσογραφικής κατηγορίας «dementia praecox» και της μανιο-καταθλιπτικής ψύχωσης από τον Emil Kraepelin (1896) οδηγούν στη διάλυση της μανίας του Pinel και στην προοδευτική εμφάνιση «των τύπων των διπολικών και των μονοπολικών ψυχώσεων (Kleist, 1953), που θα εμπνεύσουν, στα μέσα της δεκαετίας του '60 τον Angst (Σουηδία) και τον Perris (Ελβετία), ανεξαρτήτως τον ένα από τον άλλον, να περιγράψουν δύο μονοπολικές μορφές (καταθλιπτική, μανιακή) και μία διπολική, με εναλλαγή των δύο αυτών μορφών στον ίδιο ασθενή». Βλ. σχ. Καραβάτος (1995). Για την ελληνική ιατρική ορολογία τον 19^ο αιώνα βλ. Καραβάτος (2004).

³⁷⁵ Βλ. Healey, 2008, 2010. Οι εντάσεις που προκάλεσε η τελευταία έκδοση του *DSM V* (American Psychiatric Association, 2013) αποδεικνύουν ότι τα προβλήματα που θέτει η κατηγορία της μανίας δεν έχουν επιλυθεί. Βλ. σχετικά: την ανακοίνωση της *Division of Clinical Psychology of the British Psychology Society* (DCP) που εμφανίζεται σκεπτική

Συμπεράσματα 3^{ου} κεφαλαίου

Οι «Παρισινοί Ιπποκρατιστές» διατηρούν ένα μεγάλο ποσοστό από τα ονόματα και ασθένειες της ελληνικής ιατρικής, συμπεριλαμβανομένων κλασικών νοσολογικών κατηγοριών που διεκδικούν μια «ιπποκρατική» καταγωγή όπως η «μανία» ή «manie». Η ιστορία της μανίας από την εποχή του Ιπποκράτη έως και τον 19^ο αιώνα μπορεί να συνοψιστεί ως εξής:

- Το ουσιαστικό *μανία* εμφανίζεται τον 7^ο/6^ο π.Χ. αιώνα και αποκτά μία παθολογική σημασία τον 5^ο π.Χ. αιώνα.³⁷⁶ Πριν από την εποχή αυτή εμφανίζεται μόνο το ρήμα *μαίνεσθαι* στον Όμηρο χωρίς όμως κλινική σημασία.
- Στο Corpus του Ιπποκράτη τα «μαίνεσθαι/μανία» εμφανίζονται πρώτη φορά σε τρία χωρία των Περί Νούσων ΙΙΑ (7.36.22L), Περί των Έντός Παθών (7.242.26L) και Περί Νούσων Ι (6.200.21L). Στο γραμματειακό «σώμα αυθεντίας» του Ιπποκράτη η μανία είναι: (i) «μια πολύ γενική έννοια που χρησιμοποιείται για να δηλώσει την τρέλα, «οποιαδήποτε κι αν είναι η σημασία που θεωρεί κανείς ότι έχει αυτή η λέξη και οποιαδήποτε μορφή κι αν αποδώσει στις εκδηλώσεις της τρέλας», (ii) έχει ευρύ σημασιολογικό πεδίο και μπορεί να αναφέρεται στα ιδιαίτερα γνωρίσματα ενός χαρακτήρα ή μιας ιδιοσυγκρασίας, σε έναν τρόπο ύπαρξης, σε μια παροδική παθολογική

απέναντι στην εγκυρότητα των σύγχρονων διαγνωστικών κατηγοριών, όπως η διπολική διαταραχή, όπως και τη ριζικότερη κριτική του Hacking σε σχετικό άρθρο που δημοσιεύεται στο *London Review of Books*, τον Αύγουστο του 2013, όπου αναφέρεται στη νέα έκδοση του DSM V ως μια εις άτοπον απαγωγή του σχεδίου της βοτανολογίας στο πεδίο της τρέλας: «Perhaps in the end the DSM will be regarded as a *reductio ad absurdum* of the botanical project in the field of insanity. [...]. Sauvages's dream of classifying mental illness on the model of botany was just as misguided as the plan to classify the chemical elements on the model of botany. There is an amazingly deep organisation of the elements –the periodic table– but it is quite unlike the organisation of plants, which arises ultimately from descent. Linnaean tables of elements (there were plenty) did not represent nature.»

³⁷⁶ Η Thuminger (2013, 69) τόνισε πως η συχνή χρήση της *μανίας* στο Ιπποκρατικό Corpus, σε αντίθεση με τη *μελαγχολία* που εμφανίζεται μόνο 3 φορές, φανερώνει πως η έννοια έχει ήδη φτάσει σε έναν υψηλό βαθμό καθαρότητας.

κατάσταση, σε ένα στάδιο εκφυλισμού μιας παθολογικής κατάστασης, (iii) δεν διαθέτει σαφήνεια· εναλλάσσεται στον λόγο με άλλες λέξεις, όπως «φρενίτις» ή «μελαγχολία», χωρίς να καθορίζεται η μεταξύ τους σχέση και χωρίς να ταυτίζεται μ' αυτές.

- Στα βιβλία των «Επιδημιῶν» (I-VII) δεν περιλαμβάνεται ένας ορισμός³⁷⁷ ούτε μια σαφής περιγραφή και διάγνωση της μανίας. Η ορολογία της μανίας χρησιμοποιείται εδώ αδιακρίτως: (i) για τη δήλωση ενός προσώπου που πάσχει (Έπιδ. II 5.130.19L)· (ii) για τη δήλωση συμπτωμάτων ασθενειών (Έπιδ. II 5.132.8–9L), (iii) για τη δήλωση ασθενειών (Έπιδ. I 2.638.6L, Έπιδ. IV 5.194.8L), (iv) για τον χαρακτηρισμό ενός προσώπου (Έπιδ. II 5.136.3L). Αναφέρεται εξίσου σε άνδρες και γυναίκες που διαφέρουν ως προς την ηλικία και την ιδιοσυγκρασία (2.638.6L) και κατοικούν σε τόπους όπως η Θάσος, τα Άβδηρα, η Κύζικος, η Μελίβοια, η Αμφίλοχος, η Ήλιδα. Η εμφάνισή της συνδέεται με συγκεκριμένες εποχές (3.82.16L) και αστρονομικά γεγονότα³⁷⁸ (5.144.15L, 5.150.21L) και αποδίδεται στη δράση νοσογόνων χυμών (5.204.7L, 5.144.15L) ή στην κατάχρηση ψυχοτρόπων ουσιών (5.154.3L). Αυτά όλα εμφανίζονται διάσπαρτα στα γραπτά των «ιατρών»-συγγραφέων των Επιδημιῶν που δεν περιγράφουν ποτέ τη μανία ως ενότητα με μια σαφώς περιγεγραμμένη νοσολογική ταυτότητα.
- Τον 2^ο αι. μ.Χ. το σημασιολογικό περιεχόμενο της μανίας έχει υποστεί ριζικές μεταβολές. Στο γαληνικό corpus η μανία είναι μέρος μιας ιατρικής ταξινόμησης· ορίζεται· διαχωρίζεται από άλλες ιατρικές κατηγορίες, όπως η μελαγχολία και η φρενίτις· αναλύεται· εντοπίζεται στο κλινικό υλικό των

³⁷⁷ Η έρευνα σχολίασε επανειλημμένα την απουσία μιας συστηματικής προσπάθειας ορισμού και ταξινόμησης της ασθένειας στο Corpus Hippocraticum. Βλ. Σχετικά: Lonie (1981). Επίσης: το έργο του Ian Johnston με τίτλο «*Galen: On Diseases and Symptoms*», Cambridge 2006, σ. 66 κ.έ. Για την απουσία μιας τυποποίησης της ορολογίας της ασθένειας και την ταξινόμηση στις Επιδημίες βλ. Langholf, (1990) 150 και Eijk (2012).

³⁷⁸ Στα βιβλία των *Έπιδημιῶν*, βέβαια, όπως παρατηρεί ο Langholf (1990: 170), δεν διατυπώνεται ρητά —όπως θα συμβεί συχνά στη μεταγενέστερη ιατρική— ότι τα άστρα προκαλούν την αρρώστια. Οι αστρονομικές αναφορές έχουν εδώ χρονολογική αξία.

αρχαίων Επιδημιών· συσχετίζεται με τα δεδομένα της σύγχρονης ιατρικής εμπειρίας.

- Από τον 2^ο έως τον 19^ο αι. μ.Χ. τα «ιπποκρατικά» ονόματα της μανίας συνέχισαν να μεταβάλλονται σε συνάρτηση με τους μετασχηματισμούς της ιατρικής θεωρίας. Η σχέση τους όμως με την ελληνική ιατρική παράδοση και τον 'Πατέρα της Ιατρικής' τα καθιστούσαν καθολικά σημεία επιστροφής. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνουν τα δημοσιευμένα το 1798 και το 1800 έργα του Pinel «Nosographie Philosophique»³⁷⁹ και «Traité médico-philosophique sur l'aliénation mentale ou la manie».

³⁷⁹ Στη Nosographie Philosophique η μανία κατατάσσεται στις Νευρώσεις [(υπο)τάξη: Vésanies, γένος: XV)] και ορίζεται ως διατάραξη μιας ή περισσότερων διανοητικών λειτουργιών (lésion d'une ou de plusieurs fonctions de l'entendement), με αισθήματα χαράς ή λύπης, ακραία ή παράφορη συμπεριφορά, συχνά χωρίς απορρύθμιση της σκέψης, με έντονες, όμως, παρορμήσεις. Είναι συνεχής (Continue) ή περιοδική (Intermittente), με ή χωρίς Παραλήρημα [manie avec ou sans délire], με σαφή ή μη-σαφή περιοδικότητα («κανονική» ή «ακανόνιστη περιοδική μανία»). Η αιτιολογία της ποικίλει και περιλαμβάνει ηθικά και φυσικά αίτια δηλαδή: «ακραίες διαιτητικές αποκλίσεις, εξαναγκασμένη εργασία, υπερβολική έκθεση στην ηλιακή ακτινοβολία, υπερβολική μελέτη και αγρυπνία, έντονα πάθη, έντονη φιλοδοξία, παράφορη [extatique] αφοσίωση, παραμελημένη αγωγή και τάση να ακολουθεί κανείς τις ιδιοτροπίες της νιότης. Μπορεί συχνά να ακολουθεί μια οξεία νόσο ή χτυπήματα στο κεφάλι. Συνδέεται επίσης με την εμμηνόρροια, τις αιμορροΐδες, τις δερματοπάθειες, την έκκριση γάλακτος, τη λοχεία κ.ά.».

ΚΕΙΜΕΝΑ – ΠΗΓΕΣ

Η Μανία του Pinel

1.

Η κλασική καταγωγή της μανίας

Ο Ιπποκράτης περιορίζεται σε κάποιους ορισμούς της μανίας. Οι άλλοι πρίγκιπες της ιατρικής (princes de la médecine), ο Αρεταίος, ο Καίλιος Αυρηλιανός, ο Αλέξανδρος Τραλλιανός παραδίδουν τα εις βάθος αποτελέσματα των παρατηρήσεών τους, είτε για τον χαρακτήρα της ασθένειας είτε για τις γενικές αρχές της θεραπείας. Ωστόσο, το μόνο που έκαναν [όλοι αυτοί] ήταν να ανοίξουν το δρόμο για τις μετέπειτα έρευνες αναφορικά με τα βαθύτερα αίτια της παραφροσύνης (aliénation d'esprit), για τη διάκριση εκείνης που είναι συνεχής ή περιοδική, για τα συμπτώματα των μανικών κρίσεων, για τη διαχείριση των ιδρυμάτων για τους φρενοβλαβείς (hospices des insensés) κ.τ.λ. Βρίσκουμε κάποιες μεμονωμένες παρατηρήσεις για τη μανία σε συγκεκριμένες ιστορίες ασθενειών, τις οποίες έχουμε σταματήσει πια να κάνουμε από την εποχή της ανανέωσης των επιστημών στην Ευρώπη. Όμως, κανένα θεμελιώδες έργο ή κανένα σώμα θεωρητικών πραγματειών δεν έχει ακόμη καλύψει αυτό το κενό. (Philippe Pinel, NP, 1807, 95-6)

2.

Ο χαρακτήρας της μανίας

Ελάχιστα στοιχεία γνωρίζουμε για τη μανία. Θα προσπαθήσω στο σημείο αυτό να προσδιορίσω τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της με βάση συγκεκριμένες έρευνες. (Philippe Pinel, NP, III, 1807, 102)

Ο όρος μανία προσδιορίζει ένα γενικό παραλήρημα που συνοδεύεται συνήθως από ερεθιστικότητα και μια κατάσταση γενικής παραφοράς. Παρομοίως ένα παραλήρημα που αφορά ένα συγκεκριμένο αντικείμενο ή μια σειρά αντικειμένων [un délire exclusif], ονομάζεται μελαγχολία.... Ομοίως, προσδιορίζονται με άλλα χαρακτηριστικά οι όροι άνοια και ιδιωτεία. (Pinel, Traité, 2^η έκδοση, 1809, iii-iv)

3.

Αίτια και Συμπτώματα της μανίας

[Τα αίτια της μανίας] ποικίλουν εξαιρετικά: ακραίες διαιτητικές αποκλίσεις, εξαναγκασμένη εργασία, υπερβολική έκθεση στην ηλιακή ακτινοβολία, υπερβολική μελέτη και αγρυπνία, έντονα πάθη, έντονη φιλοδοξία, παράφορη [extatique] αφοσίωση, παραμελημένη αγωγή και τάση να ακολουθεί κανείς τις ιδιοτροπίες της νιότης. [Η μανία] ακολουθεί μια οξεία νόσο ή χτυπήματα στο κεφάλι. Συνδέεται με την εμμηνόρροια, τις αιμορροΐδες, τις δερματοπάθειες, την έκκριση γάλακτος, τη λοχεία κλπ. ... Η μανία μπορεί να είναι με ή χωρίς παραλήρημα. Στην πρώτη περίπτωση δεν υπάρχει καμία αλλοίωση στις λειτουργίες της διάνοιας, της αντίληψης, της κρίσης, της φαντασίας, της μνήμης κ.λπ.· υπάρχουν, όμως, διαταράξεις στο συναίσθημα, βίαιες παρορμήσεις, αιμοδιψής συμπεριφορά, χωρίς να μπορούμε να προσδιορίσουμε κάποια κυρίαρχη ιδέα που να είναι η αιτία αυτής της παρέκκλισης. Στη δεύτερη περίπτωση της μανίας που συνοδεύεται από παραλήρημα παρατηρείται βλάβη σε διάφορες λειτουργίες, στην κατανόηση, στη βούληση που συνοδεύεται από συναισθήματα λύπης, οργής, χαράς. (Philippe Pinel, NP, III, 1813, 117-8)

4.

Η περιοδικότητα της μανίας

Η μανία είναι συνεχής ή περιοδική, με σαφή ή μη σαφή περιοδικότητα [κανονική ή ακανόνιστη περιοδική μανία]. (Philippe Pinel, NP, III, 1813, 117-8)

Στη Bicêtre βρήκα ότι από το σύνολο των 200 ασθενών, υπήρχαν 32 που βίωσαν ακανόνιστη περιοδική μανία και μόνο 6 με κανονική περιοδική μανία. Ένας από τους τελευταίους είχε κάθε χρόνο μια κρίση 3 μηνών που τελείωνε γύρω στα μέσα του καλοκαιριού. Η μανιακή κρίση του δεύτερου φαινόταν να ακολουθεί τον τύπο του τριταίου πυρετού καθώς διέθετε μια μέρα ηρεμίας: ένας τρίτος τρελός ήταν σε κατάσταση υπερβολικής διέγερσης κατά τη διάρκεια 15 ημερών του χρόνου και ήταν ήρεμος και απολύτως λογικός κατά τη διάρκεια 11 και μισό μηνών. (Philippe Pinel, Traité, 1800-1, 12-3)

5.

Ο μανιακός της Bicêtre:

Μια περίπτωση μανίας χωρίς παραλήρημα

Σε μία περίοδο της επανάστασης —η οποία θα ήταν ευχής έργον αν μπορούσε να διαγραφεί από τα χρονικά της ιστορίας μας— μια περίπτωση μανίας χωρίς παραλήρημα, προκάλεσε μια εντυπωσιακή σκηνή στο Άσυλο της Bicêtre. Οι Ληστές, μετά τη σφαγή των φυλακών, μπουκάρανε σαν τρελοί στο παραπάνω νοσοκομείο προφασιζόμενοι την απελευθέρωση ορισμένων θυμάτων που το παλαιό καθεστώς προσπαθούσε να αναμίξει με τους μανιακούς που διέμεναν στο συγκεκριμένο οίκημα. Προχώρησαν οπλισμένοι από κελί σε κελί, ανακρίνοντας τους φυλακισμένους και προσπερνώντας όσους μεταξύ τους ήταν προφανώς τρελοί. Ένας μανιακός, δεμένος με αλυσίδες, τράβηξε την προσοχή τους με πικρά παράπονα τα οποία κατέθετε με κάθε συνέπεια και λογική. «Δεν είναι επαίσχυντο», είπε εκείνος, «να είμαι δεμένος σε αλυσίδες και αναμεμιγμένος με τρελούς;». Τους προκαλούσε να τον κατηγορήσουν για οποιαδήποτε πράξη απρέπιας ή σπατάλης. «Είναι μια περίπτωση της πιο σκανδαλώδους αδικίας». Προκαλούσε τους ξένους να δώσουν τέλος σε μια τέτοια καταπίεση, και να γίνουν οι απελευθερωτές του. Τα παράπονά του προκάλεσαν, μεταξύ του οπλισμένου πλήθους, δυνατούς ψιθύρους και βλασφημίες κατά του διοικητή του νοσοκομείου. Αμέσως έστειλαν να φέρουν τον κύριο εκείνο, και, με τις σπάθες τους στο στήθος του, απαίτησαν εξηγήσεις για τη συμπεριφορά του. Όταν επιχείρησε να δικαιολογήσει τον εαυτό του, του επέβαλλαν σιωπή. Ασκόπως παρέθεσε, από την προσωπική του εμπειρία, παρόμοιες περιπτώσεις μανιακών, που ήταν απαλλαγμένοι από το παραλήρημα, αλλά ταυτόχρονα, εξαιρετικά επικίνδυνοι λόγω των εξοργιστικών τους παθών. Του απάντησαν μόνο με προπηλακισμούς: και αν δεν επενέβαινε η γενναιότητα της συζύγου του, που τον προστάτευσε με το σώμα της, θα είχε θυσιαστεί στην οργή τους. Τον διέταξαν να ελευθερώσει τον μανιακό, τον οποίο οδήγησαν έξω θριαμβευτικά, φωνάζοντας επαναλαμβανόμενα «Ζήτω η Δημοκρατία!». Η εικόνα τόσων πολλών οπλισμένων ανδρών, οι δυνατές και έντονες κραυγές τους, και τα πρόσωπά τους ξαναμμένα από κρασί, ξύπνησαν την οργή του τρελού. Άρπαξε, με μια γρήγορη λαβή, τη σπάθα του διπλανού του, την κούνησε αριστερά και δεξιά με μεγάλη βιαιότητα, και πλήγωσε αρκετούς από τους απελευθερωτές του. Αν δεν είχε τιθασευτεί εγκαίρως, σύντομα θα είχε εκδικηθεί την υπόθεση της εξοργισμένης ανθρωπότητας. Ο

βάρβαρος όχλος θεώρησε τότε ότι ήταν σωστό να τον οδηγήσει πίσω στο κελί του, και, με ντροπή και δισταγμό, υπέκυψε στη φωνή της δικαιοσύνης και της εμπειρίας.

Philippe Pinel, «*Traité*», 1800-1, [μετάφραση από την αγγλική έκδοση του 1806, σ. 152]

6.

Ένας μηχανικός, έγκλειστος στο Άσυλο της Bicêtre: Μια άλλη περίπτωση μανίας χωρίς παραλήρημα

Ένας μηχανικός, έγκλειστος στο Άσυλο της Bicêtre, εμφάνιζε, σε άτακτα χρονικά διαστήματα, παροξυσμούς μανίας (paroxysms of maniacal fury), χωρίς εμφανείς αλλαγές στη διάνοια. Το πρώτο σύμπτωμα που έκανε την εμφάνισή του ήταν μια έντονη δυσκαμψία στην κοιλιακή χώρα: η οποία συνοδευόταν από έντονη δίψα και δυσκοιλιότητα [και] επεκτεινόταν, σταδιακά, στο θώρακα, το λαιμό και το πρόσωπο, του οποίου ενέτεινε [μάλιστα] το χρωματισμό. Όταν έφτανε στους κροτάφους γινόταν ακόμα πιο έντονη, και προκαλούσε ισχυρή και επιταχυμένη ροή αίματος στις αρτηρίες αυτών των περιοχών. Τελικώς, η ίδια η διάνοια επηρεάστηκε τη στιγμή που ο μανιακός καταλήφθηκε από μια ακαταμάχητη τάση για αιματηρές ενέργειες και αν μπορούσε να διαθέτει ένα επιθετικό αντικείμενο θα θυσιάζε στην οργή του το πρώτο άτομο που θα ερχόταν στο δρόμο του.

Philippe Pinel, «*Traité*», 1800-1, [μετάφραση από την αγγλική έκδοση του 1806, σ. 154]

7.

Ο μανιακός και ο νέος ρόλος του γιατρού

Ο Μ., που διέθετε μια αυθόρμητη, παθιασμένη προδιάθεση, και ήταν πολύ φιλάρεσκος, επιβιώνει ενός εγκεφαλικού πυρετού, και απομένει μανιακός. Το παραλήρημά του είναι τόσο βίαιο, ώστε να ορμά οργισμένα στη σύζυγο και στα παιδιά του: και βρίσκεται, τελικά, έγκλειστος υπό την εποπτεία μου. Με την τοποθέτησή του στο υπόγειο, σε ένα ζοφερό διαμέρισμα, χωρίς άλλα έπιπλα πέραν του κρεβατιού, ο ασθενής αυτός, που, για ένα μήνα προηγουμένως, ήταν σε μια κατάσταση γενικού παραληρήματος,

οργισμένος και άυπνος, από την πρώτη νύχτα της απομόνωσής του, είναι συγκροτημένος και κοιμάται. Την επόμενη μέρα, η οργή δεν επιστρέφει, και απομένει μόνο κάποιου είδους ονειροπόληση, την οποία συγκαλύπτει, φοβούμενος ότι θα θεωρηθεί τρελός. Κατά διαστήματα, υπάρχει κάποιος βαθμός αναστάτωσης, που ο ασθενής συγκρατεί. Από την τρίτη ημέρα, αποκαθίσταται η υγεία του και απασχολεί αρκετά τον εαυτό του με την ποιότητα των τροφών που θα του σερβίρουν. Την τέταρτη ημέρα, ζητεί τη σύζυγο και τα παιδιά του. Την έβδομη, δέχεται μία επίσκεψη από τη σύζυγό του, φεύγει μαζί της για την εξοχή, παραμένει εκεί για σαράντα οκτώ ώρες, και ξαναρχίζει το προηγούμενο επάγγελμά του. Ωστόσο, διατηρεί μια έχθρα απέναντι στον θεραπευτή του, - παλιό του φίλο, - επειδή πίστευε ότι είναι τρελός, και τον άρπαξε από την οικογένειά του. Με τον καιρό, αυτή η προκατάληψη απαλείφθηκε, και ο Μ. μου είπε αφού ανάρρωσε, ότι την πρώτη νύχτα, αισθάνθηκε το παραλήρημα να εξαφανίζεται σαν όνειρο. Ο γιατρός που αναλαμβάνει τη θεραπεία ενός μανιακού, δεν θα πρέπει ποτέ να προσπαθεί να εμπνέει φόβο, αλλά θα πρέπει — πιστός στις προσταγές του επαγγέλματός του, ένας άνθρωπος, που θα επιφορτιστεί το επίπονο καθήκον— να μπορεί να δρα όπως απαιτούν οι περιστάσεις: και να θέτει τον εαυτό του αντιμέτωπο, στην αγριότητα, τον παρορμητισμό και τη βία του ασθενούς. Ο γιατρός θα πρέπει να είναι, μεταξύ των ασθενών του, ένας αγγελιοφόρος παρηγοριάς.

J-E-D Esquirol, *Des maladies mentales* [μετάφραση από την αγγλική έκδοση του 1845, σ. 403]

Ambroise Tardieu, *Μανία*, Πιν. VIII, Από τον 2^ο τόμο του *Des Maladies mentales* του J.-E.-D. Esquirol, (1838) 165

Goussier del.
Ambroise Tardieu

Ambroise Tardieu, Τρελός, Πιν. XII, στον 2^ο τόμο του *Des Maladies mentales* του J.-E.-D. Esquirol, (1838) 228

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο ~ Μέθοδος

Il semble qu'Hippocrate fût déjà initié à tous les secrets de la méthode analytique. Dans son école, les élèves étaient entourés de tous les objets de leurs études: c'est au lit des malades qu'il étudiaient les maladies; c'est en voyant, en goûtant, en préparant sans cesse les remèdes, en observant les résultats de leurs différentes applications, qu'ils acquéraient des notions précises, et sur leurs qualités sensibles, et sur leurs effets dans le corps humain

Cabanis, *Œuvres complètes*, τόμος 3^{ος}, 1824, 57

Ερωτήματα του κεφαλαίου

Την εποχή των «βιολογικών επαναστάσεων» η «μέθοδος» του Ιπποκράτη (*methodo* ιατρική, *méthode d'Hippocrate*) γίνεται αφετηρία μιας αναζήτησης που επιχειρεί να αναδιοργανώσει τη δυτική ιατρική γνώση.

- Σε τι ακριβώς συνίσταται αυτή η μέθοδος όμως και πώς εμφανίζεται στα έργα των *Ἐπιδημιῶν*;
- Πώς γίνεται αντιληπτή από τους θεωρητικούς Αρχηγέτες της Κλινικής;
- Πώς μετασχηματίζεται για να υπηρετήσει τις σκοπιμότητες της πρωτοψυχιατρικής του 19^{ου} αιώνα;
- Πώς εφαρμόζεται σε νοσοκομειακές δομές της εποχής, όπως η *Salpêtrière*;

Για να απαντήσουμε σε αυτά τα ερωτήματα οφείλουμε πρώτα απ' όλα να λάβουμε υπόψη την ιστορική ιδιαιτερότητα της ιπποκρατικής ιατρικής.

«Οὕτως ἂν ἡ ὁδός»: Μέθοδος στα βιβλία των

Επιδημιῶν

«Μέθοδος σημαίνει 'ακολουθώ μίαν οδό'. Και τον δρόμο του γιατρού τον χάραζε, σύμφωνα με τους Ιπποκρατικούς, η σταθερή αναφορά σε δύο πόλους προσανατολισμού. Από τη μια, ήταν η *ἐμπειρία*, η οποία κερδίζεται από τη σχέση με το σώμα του αρρώστου, με τη διατροφή του, με το περιβάλλον του, με την επιμελημένη ανάλυση των συμπτωμάτων που παρουσιάζει. Από την άλλη... ήταν ο *συλλογισμός*, που επέτρεπε την αναγνώριση της σημασίας των συμπτωμάτων και της πορείας της ασθένειας και, επομένως, τον προσδιορισμό της διάγνωσης, της πρόγνωσης και της ανάλογης θεραπείας.»³⁸⁰ Η σύνθεσή των δύο πόλων («τριβῆ μετὰ λόγου»³⁸¹) αποτελούσε μια γενική βάση της ιατρικής

³⁸⁰ Βλ. Vegetti (2000) 65-7.

³⁸¹ Βλ. 9.250L: «Χρόνος ἐστὶν ἐν ᾧ καιρὸς, καὶ καιρὸς ἐν ᾧ χρόνος οὐ πολὺς· ἄκεσις χρόνω, ἔστι δὲ ἡνίκα καὶ καιρῶ. δεῖ γε μὴν ταῦτα εἰδότα μὴ λογισμῶ πρότερον πιθανῶ προσέχοντα ἡτρεῦειν, ἀλλὰ τριβῆ μετὰ λόγου. ὁ γὰρ λογισμὸς μνήμη τίς ἐστι συνθετικὴ τῶν μετ' αἰσθήσιος ληφθέντων.», Πρβλ. στον *Φαῖδρο* του Πλάτωνα (270b): «Ἐν ἀμφοτέραις δεῖ διελέσθαι φύσιν, σώματος μὲν ἐν τῇ ἐτέρᾳ, ψυχῆς δὲ ἐν τῇ ἐτέρᾳ, εἰ μέλλεις, μὴ τριβῆ μόνον καὶ ἐμπειρία ἀλλὰ τέχνη, τῶ μὲν φάρμακα καὶ τροφήν προσφέρων ὑγίειαν καὶ ῥώμην ἐμποιήσειν». Μια ενδιαφέρουσα απήχηση της ιπποκρατικής ιδέας

έρευνας της Αρχαιότητας όπως μαρτυρεί ένα γνωστό χωρίο από το πρώτο βιβλίο των *Ἐπιδημιῶν*³⁸² (2.668-70L):

*«Τη διάγνωσή μας για τις αρρώστιες τη βασίζουμε στη μελέτη των ακόλουθων στοιχείων: της κοινής φύσης όλων των ανθρώπων αλλά και της ιδιαίτερης του κάθε επιμέρους ατόμου, της αρρώστιας, του αρρώστου, της αγωγής που συστήθηκε στον άρρωστο, του γιατρού που τη σύστησε – παίζουν κι αυτά το ρόλο τους στην πορεία της αρρώστιας προς το καλύτερο ή προς το χειρότερο-, των καιρικών συνθηκών και των συνθηκών του κάθε επιμέρους τόπου από γενικότερη και ειδικότερη άποψη, των συνηθειών, του γενικότερου τρόπου ζωής, των ασχολιών και της ηλικίας του καθενός».*³⁸³

Η εξέταση αυτών των δεδομένων απαιτούσε με τη σειρά της τη «συνισταμένη δράση» των αισθήσεων³⁸⁴ και της λογικής,³⁸⁵ ήτοι «του λόγου ως ικανότητα

υπάρχει στον πρόλογο του έργου του Jean Jacques Menuret de Chambaud με τίτλο *«Essais sur l'histoire médico-topographique de Paris»* (1786) και στον λόγο του γνωστού για τη συμβολή του στη διαγνωστική Laennec που δημοσιεύεται το 1823 στο *«Archives générales de médecine»*, σ. Xiv (Extrait du Discours prononcé par M. Laennec, à l'ouverture de son Cours de médecine au Collège royal de France).

³⁸² Ο Langholf (1990) 256 παρατηρεί: «Οι Επιδημίες προϋπέθεταν την ύπαρξη μιας παραδοσιακής ιατρικής νοσολογίας, την οποία ερμήνευαν εκ νέου υπό το φως των δικών τους θεωριών —εντούτοις, οι θεωρητικές καινοτομίες δεν παρουσιάζονται αναλυτικά στις πηγές μας: κύριο γνώρισμα των έργων των *Ἐπιδημιῶν* όπως και άλλων όμοιων με αυτά κειμένων είναι η έλλειψη σαφήνειας. Είμαστε οπωσδήποτε σε θέση να διακρίνουμε «βήματα», όπως η εξέλιξη της θεωρίας για την *κρίσιν* [συμπεριλαμβανομένων της *πέψεως* και της *αποστάσεως*] από στοιχειώδεις ενδείξεις· την διαρκώς αυξανόμενη σημασία των ιατρικών δογμάτων για τη μετεωρολογία και την εφαρμογή αφοριστικών προτάσεων προγνωστικού χαρακτήρα σε ατομικές περιπτώσεις ασθενοίας... και να εξάγουμε μερικά συμπεράσματα για τις ερευνητικές μεθόδους που χρησιμοποιήθηκαν από τους συγγραφείς των *Ἐπιδημιῶν*». Ωστόσο, πολλές από τις θεωρητικές θέσεις των συγγραφέων παραμένουν άγνωστες. Για το «ερευνητικό πρόγραμμα» των *Ἐπιδημιῶν* 2, 4, 6 βλ το άρθρο του Robert Alessi με τίτλο «Research Program and Teaching Led by the Master in Hippocrates' Epidemics 2, 4 and 6» που περιλαμβάνεται στην έκδοση του H.F.J. Horstmanshoff *Hippocrates and Medical Education*, σσ. 117-136.

³⁸³ Μτφ: Ιπποκράτης, τ. 2, Δημήτριος Λυπουρλής, Ζήτηρος, 2000, 89-91.

³⁸⁴ Βλ. στο 4^ο βιβλίο των *Ἐπιδημιῶν* 5.184.7-13L.

³⁸⁵ Βλ. στο 4^ο βιβλίο των *Ἐπιδημιῶν* 5.350L.

υπολογισμού... της αναφορικής αξίας των συμπτωμάτων»³⁸⁶ —διαδικασία σημαντική για την ελληνική ιατρική όπου «η συνολική γνώση των συμπτωμάτων καθίστατο μια τεράστια επιχείρηση»³⁸⁷ συνεκτιμώντας στοιχεία όπως:

*«λόγια, συμπεριφορά, σιγή, σκέψεις, συμπεριφορά στον ύπνο, συμπεριφορά στον ξύπνιο, όνειρα (τι λογής και πότε), μάρμαρα των τριχών, ξύσιμο, δάκρυα, όξυνση του πυρετού, κόπρανα, ούρα, πτύελα, εμετό, εναλλαγές ασθενειών (πόσες και από ποια σε ποια) και αλλαγές που οδηγούν προς τον θάνατο ή προς την κρίση, ιδρώτας, ρίγος αίσθημα ψύχους, βήχας, φτάρνισμα, λόξιγκας, ανάσα, ρέψιμο, αέρια (σιωπηλά ή θορυβώδη), αιμορραγίες, αιμορροΐδες.»*³⁸⁸

Σε ένα σύνθετο πεδίο, όπως αυτό, η εγκυρότητα των παρατηρήσεων μπορούσε να εξασφαλιστεί με τη δοκιμασία και τον έλεγχο αυξάνοντας την όποια δυνατότητα γενίκευσης:

*«Ανακεφαλαιώστε την προέλευση και την αιτία της αρρώστιας, το πλήθος των λόγων και ό,τι έχετε διαπιστώσει και αντιληφθεί με τρόπο λεπτομερειακό, εξακριβώνοντας αν τα συμπτώματα είναι όμοια μεταξύ τους και αν υπάρχουν πάλι ανομοιότητες στα όμοια συμπτώματα, ωστόσο από τις ανομοιότητες προκύψει μια και μοναδική ομοιότητα. Αυτή είναι η μέθοδος.»*³⁸⁹

³⁸⁶ Βλ. στο 4^ο βιβλίο των *Επιδημιών*: 5.350L. Διαβάζουμε για παράδειγμα στο *Προγνωστικόν* (2.188L): «Χρή δὲ τὸν μέλλοντα ὀρθῶς προγιγνώσκειν τοὺς περιεσομένους καὶ τοὺς ἀποθανομένους, ὅσοις τε ἂν μέλλῃ πλέονας ἡμέρας παραμένειν τὸ νοῦσημα καὶ ὅσοισιν ἂν ἐλάσσους, τὰ σημεῖα ἐκμανθάνοντα πάντα δύνασθαι κρίνειν, λογιζόμενον τὰς δυνάμεις αὐτέων πρὸς ἀλλήλας... Χρή δὲ καὶ τὰς φορὰς τῶν νοσημάτων αἰεὶ ἐπιδημεύτων ταχέως ἐνθυμέεσθαι, τὴν τε τῆς ὥρης κατάστασιν.»

³⁸⁷ Βλ.: 2.668-70L.

³⁸⁸ Μτφ: Ιπποκράτης, τ. 2, Δημήτριος Λυπουρλής, Ζήτρος, 2000, 91.

³⁸⁹ Βλ. 5.298.4-9L, μτφ: *Απαντα* 14, *Επιδημίες* 2, 121. Για τη δοκιμασία και τον έλεγχο βλ. Smith (1994) 241.

Θα ήταν λάθος εντούτοις να συνδεθούν οι παραπάνω αντιλήψεις με τύπους επιστημονικού συλλογισμού, όπως ο επαγωγικός,³⁹⁰ όπως έδειξαν ήδη ο Langholf,³⁹¹ ο Lloyd³⁹² και ο Eijk.³⁹³ Θέματα όπως αυτά, όμως, θα άξιζε να μελετηθούν πιο μεθοδικά. Προς το παρόν θα αρκεστούμε να επισκοπήσουμε ορισμένα κομβικά στοιχεία του υποδείγματος των Έπιδημιών³⁹⁴ που καταλαμβάνουν κεντρική θέση στο λόγο των Γάλλων κλινικών και αφορούν την εξέταση των ασθενειών σε σχέση με:

³⁹⁰ Η μέθοδος της «επαγωγής» (argumentatio per inductionem) αφορά τη διατύπωση γενικών αρχών και νόμων μέσα από την εξέταση επιμέρους περιπτώσεων. Σύμφωνα με μια γνωστή περιγραφή: «μέσω της παρατήρησης, τα γεγονότα εντυπώνονται καθαρά και λεπτομερέστατα στο μυαλό. Μέσω της αναλογίας, συσχετίζονται τα όμοια γεγονότα. Μέσω του πειράματος, ανακαλύπτονται νέα γεγονότα και, καθώς η γνώση προχωρά, η παρατήρηση που καθοδηγείται από την αναλογία οδηγεί στο πείραμα, ενώ η αναλογία που επικυρώνεται από το πείραμα γίνεται επιστημονική αλήθεια.». Βλ. Hacking (2002) 207.

³⁹¹ Ο Langholf σε ειδικό κεφάλαιο του έργου του «Medical Theories in Hippocrates» με τίτλο «*Research Methods Traceable in the Epidemics*» παρατηρεί (σ. 219): «Οπωσδήποτε θα πρέπει να υπήρχε ένα ποσοστό γενίκευσης ή ‘επαγωγής’, ιδιαίτερα για εκείνες τις προτάσεις τις οποίες η σημερινή ιατρική έρευνα αναγνωρίζει ως ‘αληθείς’ [‘correct’]. Το διαθέσιμο υλικό, ωστόσο, δεν αποδεικνύει κατά κανένα τρόπο ότι η ‘επαγωγή’ χρησιμοποιήθηκε συστηματικά από τους συγγραφείς των *Έπιδημιών*». Μια προσήλωση στις διαθέσιμες ενδείξεις δείχνει ασφαλώς ότι οι Έλληνες γιατροί «προσπάθησαν να σχηματίσουν ‘ομάδες’ περιπτώσεων όμοιες ή ανόμοιες μεταξύ τους». Φαίνεται επίσης πιθανό πως «έκαναν γενικεύσεις στη βάση τέτοιου είδους ομάδων κατά τη διάρκεια των επιδημιών, όταν η ομοιότητα κάποιων περιπτώσεων ήταν εμφανής σε κάθε παρατηρητή, αλλά και ανεξάρτητα από την παρουσία επιδημικών μορφών της ασθένειας...δεν υπάρχει, όμως, ούτε μια περίπτωση της γνωστικής διαδικασίας η οποία υποστηρίζεται από τους Deichgräber και Nikitas για τις πραγματείες των Έπιδημιών και πιο συγκεκριμένα ότι η παρατήρηση [ειδικών] περιπτώσεων κατέληγε σε μια γενική πρόταση θεωρίας.».

³⁹² Βλ. Lloyd (1991) 70-104. Κατά τον Lloyd υπάρχουν δύο λόγοι που θέτουν υπό αμφισβήτηση την υπόθεση για τη χρήση της «επαγωγής»: (α) η έμφαση στην πρόγνωση: Ο συγγραφέας των *Έπιδημιών* «δίνει μεγαλύτερη έμφαση στην πρόγνωση από ό,τι στη διάγνωση. Σκοπός της συλλογής των «ιστορικών» δεν είναι να παρέχει πληροφορίες που θα οδηγήσουν στην ανακάλυψη της αιτιολογίας των νόσων, αλλά να παρέχει πληροφορίες που θα βοηθήσουν τους γιατρούς να προβλέψουν την έκβαση συγκεκριμένων ασθενειών (ιδιαίτερα αναφορικά με το αν ο ασθενής θα επιζήσει και θα ανακάμψει)», (β) η ιπποκρατική διδασκαλία *περί κρίσιμων ημερών*: «Οι παρατηρήσεις είναι [δίχως άλλο] μεθοδικές και σχολαστικές. Ο συγγραφέας, ωστόσο, έχει ένα επιπλέον κίνητρο που τον ωθεί να τις παρουσιάζει με αυτόν τον τρόπο... και αυτό είναι το [ότι προσπαθεί] να μείνει πιστός στην ελληνική ιατρική θεωρία που πρεσβεύει ότι η πορεία των οξέων νοσημάτων καθορίζεται από τις λεγόμενες ‘κρίσιμες ημέρες’».

³⁹³ Βλ. Eijk (2012)25-47.

³⁹⁴ Βλ. Γαλην. *Υπόμν. εις Ίπποκρ. Έπιδ. Α*, 17.Α.28Κ.

- χώρες (=τόπους, πόλεις, θέσεις) και φυσικά συμβάντα, δηλαδή ποιότητες του εδάφους και του νερού, κλίμα, εποχές, βροχή, ξηρασία, κ.ά.,
- ατομικά χαρακτηριστικά όπως προδιάθεση, φύλο, ηλικία, κράση, κ.ά.
- συγκυριακούς ή άλλους παράγοντες, όπως διαίτα, τρόπος ζωής, έμμηνος κύκλος, λοχεία, επάγγελμα, φυλή, κ.ά.

(1) « χ ῶ ρ α ι » , « ο ἰ κ ῆ σ ε ι ς »

Οι αρχαίοι ιατροί-συγγραφείς καταγράφουν ο,τιδήποτε μπορεί να οδηγήσει σε μια «ανατροπή της φυσικής αρμονίας του οργανισμού» είτε πρόκειται για εξωτερικούς περιβαλλοντικούς είτε για βιοτικούς είτε για συγκυριακούς και ιδιοσυγκρασιακούς παράγοντες. Ιδιαίτερη σημασία δίνουν στην *τοποθεσία*. Γνωρίζουμε, οπωσδήποτε, όπως σημειώνει ο Jouanna (1998:36-7), ότι «οι Επιδημίες I και III έχουν συντεθεί από έναν επισκέπτη γιατρό³⁹⁵ που έζησε στη Θεσσαλία και παρέμεινε για 4 χρόνια στο νησί της Θάσου, έχοντας θεραπεύσει ασθενείς από τα Άβδηρα, την πατρίδα του Δημόκριτου... μέχρι την Κύζικο, στην ασιατική πλευρά της Προποντίδας.»³⁹⁶ Πουθενά, παρ' όλα αυτά, στην ύλη των 7 αρχείων, δεν διαπιστώνεται ρητά η σχέση ανάμεσα στην ασθένεια και

³⁹⁵ Έχουμε κατα νουν, οπωσδήποτε, όπως παρατηρεί ο Λυπουρλής (2000/2:40), ότι: «ο αρχαίος γιατρός ασκούσε το επάγγελμά του ως περιοδευτής· έτσι ήταν ήδη από την εποχή του Ομήρου· έτσι άσκησε το επάγγελμά του και ο Ιπποκράτης· γυρίζοντας λοιπόν και ο μεγάλος γιατρός της Κω από τόπο σε τόπο είχε την ευκαιρία να διαπιστώσει την τεράστια σημασία που έχουν για την υγεία των ανθρώπων από τη μια οι φυσικοί παράγοντες, οι άνεμοι, το νερό, η ακτινοβολία του ήλιου ή η ποιότητα του εδάφους, κι από την άλλη οι εκάστοτε καιρικές συνθήκες· εύκολα λοιπόν κατέληξε στην πίστη ότι φτάνοντας στον καινούριο γι' αυτόν κάθε φορά τόπο ο γιατρός μπορούσε, μελετώντας τα επιμέρους αυτά στοιχεία, να γνωρίζει, προτού καν δεχθεί τον πρώτο του ασθενή, από ποιες αρρώστιες προσβάλλονταν συνήθως οι άνθρωποι του συγκεκριμένου αυτού τόπου και, ακόμη, ποια ήταν η συνήθης εξέλιξη της καθεμιάς τους». Για τους «επισκέπτες» ή «περιοδευτές» γιατρούς βλ. επίσης Pollak (2004) 164.

³⁹⁶ Πρόκειται, όπως σημειώνει ο Hui-hua Chang (2005: 157-172), για οικονομικά ακμάζουσες πόλεις που έγιναν πόλος έλξης για τους περιοδευτές γιατρούς εξαιτίας των επαγγελματικών δυνατοτήτων που παρείχαν.

στην τοποθεσία.³⁹⁷ Αυτό εξηγεί γιατί η μεταγενέστερη ιατρική σκέψη θα συμπληρώσει τα στοιχεία των Έπιδημιών με τις ενδείξεις του «Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων»,³⁹⁸ μιας διάσημης ιπποκρατικής πραγματείας η οποία -με την ιατρική κλιματολογία της και την κλιματολογική και πολιτική ανθρωπολογία της- συγκέντρωσε διαχρονικά την προσοχή των κλινικών.³⁹⁹ Σ' αυτή η χωροθέτηση συνδέεται με σταθερούς (άνεμος, έδαφος, ύδατα) ή ασταθείς παράγοντες (εποχές, κλίμα, δίαιτα, συνήθειες) και παθολογικά φαινόμενα —μια ιδέα που επανέρχεται τον 19ο αιώνα.

(2) « κ α τ α σ τ ά σ ε ι ς τ ῶ ν ὠ ρ έ ω ν »

Εξίσου σημαντική στην έρευνα των αρχαίων γιατρών⁴⁰⁰ υπήρξε η μελέτη των μετεωρολογικών⁴⁰¹ φαινομένων. Διαβάζουμε για παράδειγμα στο βιβλίο I των Έπιδημιών ότι ο γιατρός οφείλει να μελετά με ακρίβεια την κατάσταση κάθε εποχής («κατάστασιν τῶν ὠρέων ἐκάστης») και των ασθενειών.⁴⁰² Μελετώντας τις μεταβολές των εποχών και τις αποφασιστικές στιγμές τους⁴⁰³ ο ιπποκρατικός γιατρός ήταν σε θέση να κάνει προβλέψεις για την εξέλιξη των

³⁹⁷ Nutton (2004) 340, σημ. 34. Στις Έπιδημίες, όπως παρατηρεί ο Nutton, η τοποθεσία δίνεται κατά κύριο λόγο ως στοιχείο προσδιοριστικό της κατοικίας των ασθενών.

³⁹⁸ Δεν υπάρχει, όπως σημειώνει ο Langholf (1990:177), καμία απόδειξη ότι ο συγγραφέας των Έπιδημιών γνώριζε το «Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων». Η μετατόπιση έτσι από τις Έπιδημίες στο Περὶ ἀέρων νομιμοποιείται μόνο αν λειτουργήσουμε με άξονα την εδραιωμένη άποψη περί γνησιότητας και κοινής χρονολόγησης των Έπιδημιών I και III και Περὶ ἀέρων (όλα τις τελευταίες δεκαετίες του 5^{ου} αι. π.Χ.).

³⁹⁹ Βλ. Jouanna (1998) 478.

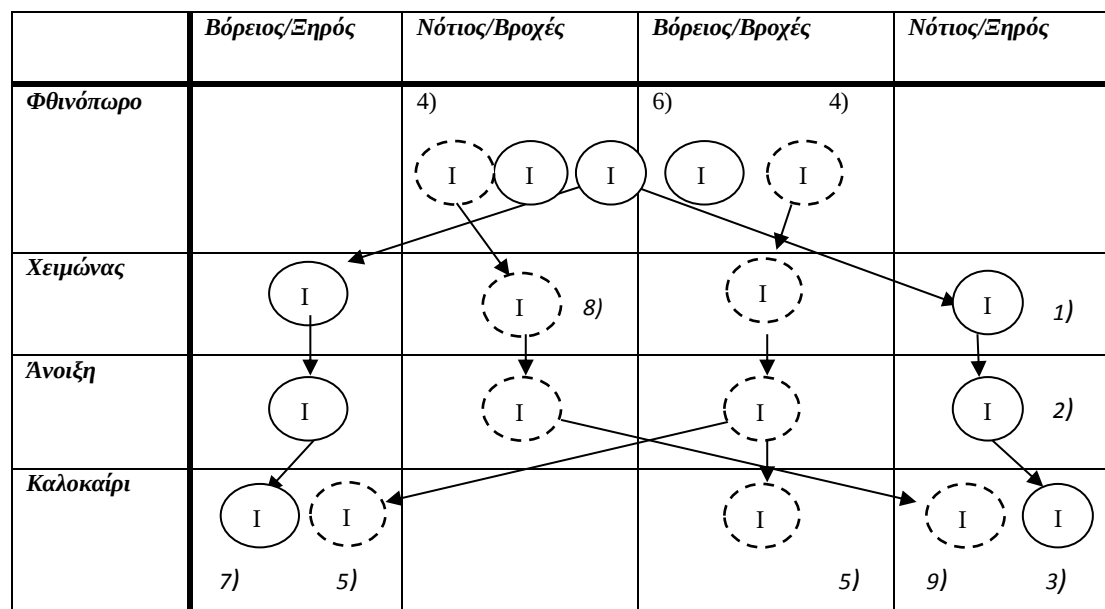
⁴⁰⁰ Βλ. Langholf (1990) 165.

⁴⁰¹ «Μετέωρα» γράφει ο Λυπουρλής (1972: 251, σημ.13) «είναι γενικά τα ουράνια σώματα και τα ατμοσφαιρικά φαινόμενα». «Μετεωρολογέω», όπως διαβάζουμε στο Λεξικό των Liddel-Scott σημαίνει «μιλώ για τα ουράνια σώματα και για τα φυσικά φαινόμενα».

⁴⁰² Βλ. 3.102L, μτφ. Λυπουρλής, 2000, τ.2, 133.

⁴⁰³ Για τη σημασία της παρατήρησης των μεταβολών των εποχών (και των κρισιμότερων εξ αυτών) σημαντικό είναι το χωρίο από το «Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων»: 2.50-2L.

ασθενειών.⁴⁰⁴ Ή και το αντίστροφο (όπως διαβάζουμε στο «Περί Χυμῶν»): με βάση τις αρρώστιες μπορούσε να προβλέψει «τις βροχές, τους ανέμους, τις ανομβρίες –π.χ. τους βοριάδες ή τους νοτιάδες.»⁴⁰⁵

Ο πίνακας περιλαμβάνεται στο έργο του Volker Langholf με τίτλο «Medical theories in Hippocrates: early texts and the 'Epidemics'» (1990: 178-9). Οι λατινικοί χαρακτήρες αναφέρονται στις 4 καταστάσεις των «Επιδημιῶν» I και III, οι αραβικοί σε χωρία από τα βιβλία των «Επιδημιῶν» που σχετίζονται με την περιγραφή των καιρικών συνθηκών. Με διακεκομμένες γραμμές σημειώνονται εδώ οι 2 καταστάσεις στις οποίες απαντά η ορολογία της αρχαίας ελληνικής ιατρικής μανίας.

Αυτές οι αντιλήψεις θα παραμείνουν επί αιώνες στο επίκεντρο της προσοχής των υπομνηματιστών⁴⁰⁶ και των κλινικών: το 1838, ο μαθητής του Pinel, Jean Étienne Dominique Esquirol, θα αναρωτιέται ακόμη για την επίδραση του κλίματος, των εποχών, της σελήνης και του ηλιακού φωτός στους ασθενείς των

⁴⁰⁴ Μφτ. Δ. Λυπουρλής, 1972, 223. Βλ. για παράδειγμα: 3.82.16L (το ιστορικό υπάρχει στο Παράρτημα II, αρ. 5), 5.144.15L (το ιστορικό υπάρχει στο Παράρτημα II, αρ. 15), 5.150.21L Παράρτημα II, αρ. 20.

⁴⁰⁵ Το χωρίο προέρχεται από το «Περί Χυμῶν» το οποίο ο E. Littré συσχέτιζε με τη συλλογή των Έπιδημιῶν (Μτφ. Λυπουρλής, 2000/2, 229)

⁴⁰⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο Γαληνός και ο Cardano. Βλ.: Grafton και Siraisi (2001) 69-131.

γαλλικών ασυλικών δομών⁴⁰⁷ το ίδιο και το 1832 οι François Leuret και Jules Etienne Frumental Mitivié στο «De la fréquence du pouls chez les aliénés, considérée dans ses rapports avec les saisons, la température atmosphérique, les phases de la lune, l'âge, etc.».⁴⁰⁸ Υποψιαζόμαστε έτσι από τις ελάχιστες αυτές ενδείξεις τη μακρότατη ιστορία των αντιλήψεων για την επίδραση των κλιματικών και περιβαλλοντικών αλλαγών. Οι αντιλήψεις των αρχαίων Ελλήνων παρ' όλα αυτά —με μια ιατρική γνώση θεμελιωμένη στην πρόγνωση (και όχι στη διάγνωση)· με «φαντασμαγορικές» προτάσεις για την ανθρώπινη φυσιολογία και παθολογία (όπως η θεωρία των 4 χυμών⁴⁰⁹ που εγκαταλείπεται

⁴⁰⁷ Βλ. ιδιαίτερα το κεφάλαιο για τα αίτια της τρέλας (Causes de la folie) στον πρώτο τόμο του *Maladies Mentales* του Esquirol (1838:23 κ.έ.). Ο γάλλος γιατρός αναφέρει τις δυσκολίες που αντιμετώπισε όταν επιχείρησε να εξηγήσει την εδραιωμένη για αιώνες στην κοινή γνώμη πίστη για την επίδραση της σελήνης στην ανθρώπινη διάνοια. Ο ίδιος, όπως μας λέει, ήταν ανίκανος να την επιβεβαιώσει. Είχε βέβαια, όπως μας πληροφορεί, παρατηρήσει πως οι παράφρονες ήταν περισσότερο διεγερτικοί κατά τη διάρκεια της πανσέληνου, όπως ήταν και κατά τη διάρκεια της αυγής. Σχετικά με αυτό γράφει: «δεν είναι άραγε το φώς του φεγγαριού που τους διεγείρει, όπως και αυτό της ημέρας, το πρωί; Δεν είναι αυτή ακριβώς η φωτεινότητα, που προκαλεί στα οικήματα [των ασθενών] μία επίδραση του φωτός που κάποιον τον φοβίζει, κάποιον τον αναζωογονεί, και κάποιους άλλους τους κάνει ευερέθιστους; Είμαι σίγουρος γι' αυτό το τελευταίο αίτιο από το γεγονός ότι απαίτησα τα παράθυρα ορισμένων παραφρόνων που είναι υπό την εποπτεία μου να παραμένουν κλειστά.».

⁴⁰⁸ Την έρευνα μνημονεύει το 1838 στο έργο του *Maladies Mentales* ο J. E. D. Esquirol. Σε αυτή συγκεντρώνονται οι παρατηρήσεις που έγιναν στο σφυγμό (α) 10 ανδρών και 7 γυναικών «τρελών» και (β) 12 ανδρών και 6 γυναικών «υγιών» κατά τη διάρκεια μιας εβδομάδας (6-13 Φεβρουαρίου 1832) στο Maison de Santé στο Ivry, κοντά στο Παρίσι. Η έρευνα δημοσιεύθηκε μεταφρασμένη στο *London Medical and Surgical Journal* (βλ.: τ. 4, 1834, 656-8 & 688-90).

⁴⁰⁹ Πολλοί στοχαστές της ελληνικής Αρχαιότητας ισχυρίστηκαν ότι ο άνθρωπος αποτελείται από έναν ορισμένο αριθμό στοιχείων, 2, 3 ή 4, που αναμειγνύονται μεταξύ τους με διαφορετικούς τρόπους για να σχηματίσουν το σώμα ως όλον. Δεν χρησιμοποιούν όλοι οι συγγραφείς την ίδια ομάδα στοιχείων· σχεδόν πάντα, όμως, επιλέγουν από έναν κοινό κατάλογο: μια σειρά ποιοτήτων, υγρών, ψυχρών, θερμών, ξηρών, πικρών, γλυκών, αλμυρών ή έναν συνδυασμό των επονομαζόμενων «χυμών», δηλαδή του αίματος, της ξανθής ή της μέλαινας χολής και του φλέγματος. Η ισορροπία και η αρμονία ανάμεσα σε αυτά τα στοιχεία επιφέρει υγεία, η υπερίσχυση ενός από αυτά ασθένεια. Η επεξεργασία του χυμικού συστήματος

τον 17^ο αι. μ.Χ.)· με πίστεις όπως η «μαγική» δύναμη του ανέμου (που αντανakλούν ένα ορισμένο σύστημα σκέψης)⁴¹⁰ και ένα εννοιολογικό, τεχνικό και θεσμικό υπόβαθρο που προσιδιάζει στον πολιτισμό του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ.— είναι βαθιά διαφορετικές από τις κατά 23 αιώνες νεότερες θεωρήσεις περί φυσικής ανθρωπολογίας [«anthropologie physiologique»] των γάλλων νεοϊπποκρατικών.

(3) ἐκ τοῦ ἔθεος, ἐκ τῆς διαίτης, ἐκ τῶν ἐπιτηδευμάτων, ἐκ τῆς ἡλικίης ἐκάστου

Εκτός από τις εξωτερικές παραμέτρους οι «ιατροί»-συγγραφείς των «Ἐπιδημιῶν» αναφέρονται επίσης σε μια σειρά από ατομικούς, τυχαίους και συγκυριακούς, παράγοντες που επιδρούν καθοριστικά στην υγεία των ασθενών. Η στάση αυτή αντανakλά μια αντίληψη σύμφωνα με την οποία η ασθένεια προκύπτει «όταν ένα σύνολο εξωτερικών παραγόντων (μετεωρολογικές συνθήκες, τόπος, διαιτητικές συνήθειες, άσκηση, κ.λπ.) επιδράσει σε ειδικά προδιατεθειμένο άτομο, με τέτοια προσωπική ιδιοσυστασία, που να το κάνει να αντιδρά παθολογικά σε κάποιες μεταβολές του περιβάλλοντος. Για την πλειονότητα των γιατρών της κλασικής περιόδου, η ιδιοσυστασία ενός οργανισμού δεν ήταν παρά η κατά κόσμον έκφραση του εντελώς προσωπικού, ιδιαίτερου τρόπου ανάμιξης των χυμών».⁴¹¹

θα συμπεριλάβει σταδιακά στοιχειακές αρχές (φωτιά, γη, νερό, αέρας) και εποχές (χειμώνας, άνοιξη, καλοκαίρι, φθινόπωρο) καθώς και 4 ιδιοσυγκρασιακούς τύπους: cholericus, sanguineus, melancholicus, phlegmaticus. Αυτοί οι τύποι εμφανίζονται πρώτη φορά (και οι 4 μαζί) τον 12ο αιώνα, στο έργο του Guillaume de Conches. Βλ. σχετικά: Maria Michela Sassi, «*The Science of Man in Ancient Greece*», σ. 152-160. Για την εξέλιξη των θεωρήσεων για τις 4 ιδιοσυγκρασίες από τους προσωκρατικούς έως και τον 12ο αιώνα, βλ.: Iacobus van Wageningen, «*De quattuor temperamentis*», Mnemosyne, New Series, Vol. 46, Pars 4 (1918), 374-382.

⁴¹⁰ Χριστιανίδης κ.ά. (2000) 234, Holmes (2010).

⁴¹¹ Βλ. Grmek, 1989, 280.

Η ΠΑΘΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΧΥΜΩΝ ⁴¹²

	ΑΙΜΑ- κόκκινο και γλυκό θερμό και υγρό αέρας καρδιά παιδική ηλικία	
ΚΙΤΡΙΝΗ ΧΟΛΗ-πικρό θερμό και ξηρό πυρ ήπαρ θέρος εφηβεία τριταίος πυρετός αρχή ανδρικής ηλικίας		ΦΛΕΓΜΑ-λευκό και αλμυρό ψυχρό και υγρό ύδωρ εγκέφαλος (κρανίο) χειμώνας γηρατειά αμφημερινός πυρετός αρχή ηλικίας γυναικών
	ΜΕΛΑΙΝΑ ΧΟΛΗ-δριμύ (ξινό) ψυχρό και ξηρό σπλήνας άνοιξη ανδρική ηλικία τεταρταίος πυρετός	

Οι ιπποκρατικοί γιατροί «μελετούσαν τις σχέσεις ανάμεσα στη μορφολογία του σώματος (habitus) και στις ασθένειες, για να διαπιστώσουν τις ιδιομορφίες της κράσης και σε τελική ανάλυση την ιδιοσυγκρασιακή ευπάθεια του κάθε αρρώστου». Μεταγενέστερα, οι παρατηρήσεις τους συγκεντρώνουν την προσοχή σημαντικών ιατρικών αυθεντιών: η κατοικία (Ύπόμν. εις Ίπποκρ. Έπιδημ. Γ', 1, 17Α.498-500K⁴¹³ & 17Α.528-61K⁴¹⁴), η ηλικία και η κράση (Ύπόμν. εις Ίπποκρ. Έπιδημ. Α', 2, 17Α.158-9K⁴¹⁵), η διατροφή (Ύπόμν. εις

⁴¹² Το σχήμα του Erich Schöner από το έργο του «Das Viererschema in der antiken Humoralpathologie» (Wiebaden, F. Steiner, 1964) παραθέτει ο K. Pollak (2005: 311).

⁴¹³ Βλ. 17Α. 498-500K: «εἰ γὰρ οὐκ ἀργῶς αἱ οἰκίσεις τῶν νοσησάντων ἐγράφησαν, ἀλλὰ συνδεικνυταί τι τῶν εἰς τὴν τέχνην χρησίμων, οὐκ ὀρθῶς ἐποίησεν, ἐπ' ὀλίγων μὲν ἀρρώστων ἐξηγησάμενος αὐτῶν τὴν δύναμιν, ἐπὶ δὲ τῶν ἄλλων, καίτοι παμπόλλων ὄντων παραλιπὼν, οἷον εὐθέως ἐπὶ τοῦ πρώτου γραφέντος κατὰ τὸ πρῶτον τῶν ἐπιδημιῶν».

⁴¹⁴ Πρόκειται για το σχόλιο του Γαληνού στο «ιστορικό» του 2ου αρρώστου (Ερμοκράτην) του βιβλίου ΙΙΙ που παρατίθεται στο Παράρτημα του Pinel (αρ.12β).

⁴¹⁵ Βλ. Παράρτημα ΙΙΙ, Γαληνός, αρ. 1.

Ίπποκρ. Ἐπιδημ. Α΄, 3, 17Α.295-7Κ⁴¹⁶), η φυσιογνωμία (Περί τῶν τῆς Ψυχῆς Ἡθῶν, 4.803-4Κ⁴¹⁷) σχολιάζονται όλα από τον Γαληνό διαμορφώνοντας διάσημους «τόπους» στη νεότερη ιατρική⁴¹⁸ και εξηγητική⁴¹⁹ παράδοση των Ἐπιδημιῶν. Πριν προχωρήσουμε, όμως, στην αναζήτηση των λόγων που ενδεχομένως συντέιναν στη χρήση του εξοπλισμού της ελληνικής ιατρικής από τον νεότερο ευρωπαϊκό πολιτισμό θα χρειαστεί να ανοίξουμε μια παρένθεση για να εξετάσουμε το πιο φημισμένο τμήμα των αρχαίων νοσογραφικών αρχείων που αφορά στην περιγραφή των «συμπτωμάτων» των ασθενειών.

(4) Ἐκ τούτων καὶ ὅσα δια τούτων σκεπτέον

«Από αυτά ξεκινώντας πρέπει να βγάζουμε τα συμπεράσματά μας και για όσα έχουν σ' αυτά την αρχή τους» δηλώνει ο συγγραφέας του πρώτου βιβλίου των Ἐπιδημιῶν (2.670L) σε μια από τις πιο γνωστές αναφορές στην ιστορία της ιατρικής των συμπτωμάτων που θυμίζει τη δήλωση του C.-L. Dumas που

⁴¹⁶ Για τη δίαιτα βλ. το σχόλιο του Γαληνού στο περιστατικό του 12ου αρρώστου (Ἄνθρωπος) στο Παράρτημα του Pinel (αρ. 12^ο)

⁴¹⁷ Βλ. Παράρτημα III, Γαληνός, αρ. 11: «Δεν χρειάζεται πλέον να υπενθυμίσω όλα τα φυσιογνωμονικά χαρακτηριστικά που έχουν γραφτεί στο δεύτερο και στο έκτο βιβλίο των Ἐπιδημιῶν, αλλά θα είναι αρκετό να προσθέσω ως παράδειγμα αυτόν τον λόγο του: «Ὅποιος ἔχει παλμούς στη φλέβα [της πτυχῆς] του αγκώνα είναι μανιακός και οξύθυμος· ὅποιος δεν ἔχει παρουσιάζει κατάπτωση» (*βλ παράρτημα II, Ἱπποκράτης, αρ. 11).

⁴¹⁸ Ο Grmek (1989) κατέδειξε στο έργο του τα προβλήματα που θέτει η επανερμηνεία του κλινικού υλικού από τους γιατρούς της αρχαίας, της μεσαιωνικής και της νεότερης ευρωπαϊκής ιατρικής παράδοσης.

⁴¹⁹ Στο «*Praelectiones Pisanae*» λόγου χάρι —μια έκδοση που περιλαμβάνει τις διαλέξεις του H. Mercurialis στο Πανεπιστήμιο της Πίζας πάνω στις Ἐπιδημίες του Ἱπποκράτη, τα «ιστορικά» του βιβλίου I και III και οι παρατηρήσεις του γιατρού-εξηγητή της Αναγέννησης για τη χωροθέτηση και τα ύδατα της Πίζας— ο Mercurialis παρατηρεί: «Atque illud observandum venit magistrum nostrum in historiis exempla nobis proposuisse omnis sexus, atque omnis aetatis, ut simul ostenderet praecepta, atque regulas artis esse in cunctis verissimas, ac propterea qui circa has aliasque erunt versati, totius medicinae vera semina habituros.». Δηλαδή: «Οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι στα 'ιστορικά' ο δάσκαλός μας [ο Ἱπποκράτης] πρότεινε σε εμάς παραδείγματα για τα δύο φύλα και για όλες τις ηλικίες, και τα δύο για να δείξει ότι ιατρικά παραγγέλματα και οι κανόνες της τέχνης [της ιατρικής] αληθεύουν για όλους τους τύπους των περιπτώσεων. Αυτοί που θα καταπιαστούν με αυτά [τα παραγγέλματα και τους κανόνες] θα καρπωθούν την ιατρική γνώση στο σύνολό της.».

παραθέτει ο Foucault.⁴²⁰ Άξια προσοχής ως προς αυτό είναι η συμπτωματολογία της μανίας:

Πίνακας: Συμπτώματα σε Περιγραφές των Έπιδημιών I-VII του CH όπου απαντά η μανία⁴²¹

Επιμέρους Συμπτώματα	Συνδυασμοί Συμπτωμάτων/Παθολογικών Καταστάσεων	Παρουσία Πυρετού
⇓	⇓	⇓
απώλεια ή μεταβολές της όρασης (5.690L, 5.514L, 5.708L) μεταβολές της ακοής (6.626L), μεταβολές της αναπνοής, διεγερτική συμπεριφορά (5.396), σπασμοί (3.140.22L), κίρσοι (5.132.8L), αιμορροΐδες (5.196.11L), αίμα στους μαστούς (5.138.19L), κ.ά.	φλεγμονή μαζί με παλμούς στο υποχόνδριο και μεταβολές της όρασης (2.126L) τρίξιμο των δοντιών και πυρετός (2.120L) Τέτανος ⁴²² (5.120.2L) Πυρετός, παραλήρημα και κροκυδισμός/καρφολογία (5.396.11L), κ.ά.	έθερμάνθη σμικρά (3.138.13L) πυρετοί διά τέλος σὺν ἰδρώτι (2.702.18L) πυρετὸς ὄξύς (2.704.12L), πυρετὸς φρικώδης (3.140.22L) πυρετῶν ξυνεχέων (3.46.6L), κ.ά.

Εξίσου χαρακτηριστική είναι η πρόταση των Επιδημιών «τῷ μέλλοντι μαίνεσθαι τότε προσημαίνει τὸ σημεῖον· αἷμα συλλέγεται αὐτῷ ἐπὶ τοὺς τιτθούς» και, σε μετάφραση «ὅποιος πρόκειται να κυριευτεί ἀπὸ μανία προδίδεται ἀπὸ το ἐξῆς

⁴²⁰ Για το μνημόνιο του αρχαίου ιπποκρατικού βλ. Jouanna (1998) 395. Πρβλ. το γνωστό απόσπασμα του C.-L. Dumas, *Eloge de Henri Fouquet* (Montpellier, 1807), που παραθέτει ο Foucault (στην ελληνική έκδοση της «Γέννησης της Κλινικής», μτφ. Κική Καψαμπέλη, Κεφάλαιο 5^ο «Σημεία και Περιπτώσεις», σ. 141).

⁴²¹ Ο Pigeaud συζητά στο έργο του τη συμπτωματολογία της μανίας. Βάσει των «τύπων» των συμπτωμάτων που διακρίνει διαμορφώθηκε ο πίνακας της εργασίας (βλ. σχετικά: Pigeaud 1995: 37-50).

⁴²² Grmek 1989:485: «για τους Ιπποκρατικούς γιατρούς ο όρος «τέτανος» αφορούσε μια παθολογική έννοια που άλλοτε καλύπτει την ομώνυμη αρρώστια και άλλοτε διαφορίζεται από αυτή».

σύμπτωμα: συσσωρεύεται αίμα στους μαστούς»⁴²³ που επανέρχεται στο έργο των:

1.

Aulus Cornelius Celsus (1ος αι. μ.Χ.): «Suffusae quoque sanguine mulieris mammae furorem venturum esse testantur» [De Medicina, βιβλ. II, Prooemium].

2.

Γαληνός (2^{ος} αι. μ.Χ.): «Γυναξιν όκόσησιν ές τούς τιτθούς αίμα συστρέφεται, μανίην σημαίνει: Ότι μέν εις τούς τιτθούς τó αίμα φερόμενον, είθ' ύπό τών αυτόθι άδένων μεταβαλλόμενον γάλα γίγνεται, κατά τόν προγεγραμμένον άφορισμόν είρηται. νυνί δ' όταν άμετάβλητον διαμένη τó παραγενόμενον εις αυτούς αίμα, φησίν ό Ίπποκράτης μανίην σημαίνεσθαι» [Υπόμν. εις Ίπποκρ. Άφορ., 17B.832K].⁴²⁴

3.

Hieronymus Mercurialis (1626): «Eum qui futurus est maniacus, significant hoc signum, sanguis colligitur ipsi ad mammas» [In secundum librum Epidemiorum Hippocratis praelectiones Bononienses, 1626, 313-4].⁴²⁵

⁴²³ Πρόκειται για δήλωση του συγγραφέα του δεύτερου βιβλίου των *Επιδημιών* (Παράρτημα I, αρ. 14, 5.138.19-20L). Αντίστοιχες αναφορές που συνδέονται με την περίπτωση της μανίας είναι: οι κισσοί (5.132.8L) και το αίμα στους μαστούς (5.138.19L) και οι αιμορροΐδες του βιβλίου IV (5.196.11L). Και τα 3 παραδείγματα επανέρχονται τον 19^ο αιώνα στο έργο του Esquirol (βλ. *Maladies Mentales*, τ. I, 1838, σ. 121, σ. 42). Αντίστοιχα, στη σύγχρονη ψυχιατρική κυριαρχεί η πρόταση: «Ήν φόβος ή δυσθυμΐη πουλόν χρόνον διατελέη, μελαγχολικόν τó τοιούτον» (4.568.11L) που συγκεντρώνει την προσοχή ιστορικών της ιατρικής —όπως ο Pigeaud (1998), ο Jouanna (2012: 229 κ.έ.), η King (2013)— και ιστορικών της ψυχιατρικής, όπως ο Healey (2008).

⁴²⁴ Για τη σχέση μήτρας-μαστών στην αρχαία ιατρική σκέψη βλ. το άρθρο της Holmes (2012) με τίτλο «Sympathy between Hippocrates and Galen: The Case of Galen's Commentary on Hippocrates' 'Epidemics', Book Two».

⁴²⁵ Ο Mercurialis παραθέτει τα σχόλια γνωστών αυθεντιών, όπως ο Κέλσος και ο Γαληνός, και προσθέτει τα δικά του: «Eum qui futurus est maniacus, significant hoc signum, sanguis colligitur ipsi ad mammas: Postrema haec sententia libri secundi Epidemiorum habetur quod; ab Hippocr. & explicate elegantissimé a Celso, ubi scribit: mammae mulieris suffusae sanguine, furorem esse futurum testantur runtamen mihi cogitanti in duobus consideration dignis diversa est, quia in Aphorisms Hipp. manifestissime loquitur de mulieribus, hic promiscue loquitur, non nominat neq mulieres neg; viros. alia diversitas est, quia Hippoc. in Aphor. inquit, si sanguis colligatur in mammis, mulieri indicat futurum

4.

Guillaume de Baillou (Ballonius) (1735): «Ita enim Hippo. qui insania corripitur, ei hoc signum praesagit, sanguis ipsi colligitur ad mammas, & collectio sanguinis ad mammas furorem facit, & suppressio mensium cancos in mammis, & desipientias parit, ut in libris de mulier. morbis docuit Hippocrates» [Consiliorum medicinalium libri II, 1735, 123]

5.

François Christophe Florimond de Mercy (1829): «Chez les femmes, la congestion du sang vers les mamelles présage la manie» (Nouvelle traduction des Aphorismes d'Hippocrate, et Commentaires spécialement applicables à la médecine dite clinique... / Ve et VIe [-VIIe et VIIIe] sections, 1829, 95-6)⁴²⁶

esse furorem. hoc in loco contrarium dicit, scilicet, & ubi furor futurus est colligitur sanguis in mammis. adeo ut perspicue apparet diversam esse hanc sententiam ab illa Aporis. quod ad sententiam Aphoris. spectat, Gal. interpretans eam duo dicit non sive memoria praetereunda, unum est, hanc Hippoc. sententiam esse experimento compertam, non ratione; nam etsi in plurimis sequeretur rationem, tamen etiam aliquando imo saepe experimentis pro ratione utitur. Itaque tanti haec facit Gal. quanti ea quae ratione confirmata sunt ab eo. aliud est si ulla ratio adduci potest, haec est quod quotiescunque a sanguine feruido vapores acres & calidi feruntur ad caput, prius quam feriant caput, feruntur in mammas, atque haec est ratio cur maniaci futuri semper habent sanguine collectum in mammis. sed haec ratio (pace Gal. dixerim) placere mihi non potest, reperiō autem multo digniorem Hippoc. ut alias docui, magnus est consensus inter uterum & mammas.».

⁴²⁶ Αναλυτικότερα, ο de Mercy σημειώνει: «C'est ici une sorte de métastase. Les congestions sanguines s'établissent chez les femmes par la suppression du flux menstruel. Il faut ici admettre au moins une diminution dans la quantité de l'évacuation sanguine, ou son défaut de périodicité, deux causes qui s'opposent également à la double influence de l'innervation et de la circulation vers les organes utérins, tandis que la fluxion se forme dans les parties supérieures Van-Swieten (Comment, in Aphor. Boërhaav.) cite, d'après Fabrice de Hilden, une fille devenue maniaque, à qui l'on fit l'ouverture de l'artère temporale, et que l'on avait vainement tenté de guérir par les saignées ordinaires; elle fut entièrement délivrée de la manie. Lorsqu'on a lu l'excellent Traité médico-philosophique sur l'Aliénation mentale par feu le professeur Pinel, on ne peut admettre que la saignée soit l'unique remède de la maladie.».

Jean Étienne Dominique Esquirol (1838): «Hippocrate, liv. v, aph. 4o, dit que les femmes chez lesquelles le sang s'échappe par les mamelles, sont me nacées de manie» (Maladies Mentales, 1838, 121).⁴²⁷

Κάθε «ιπποκρατική» παρατήρηση αποκτούσε οπωσδήποτε βαρύνουσα σημασία στο πλαίσιο της «ιστορίας».⁴²⁸ Η επεξεργασία της, ωστόσο, ήταν ένα δύσκολο διανοητικό εγχείρημα που προϋπέθετε την ερμηνεία των δεδομένων υπό το πρίσμα των ιατρικών πληροφοριών που είχε κάποιος στη διάθεσή του και την εναρμόνισή τους με τις βλέψεις και τα συμφέροντα των επιμέρους επαγγελματικών ομάδων και πνευματικών κοινωνιών.⁴²⁹ Τίποτα πιο ενδεικτικό ως προς αυτό από τις ερμηνείες του παθολογικού υλικού των Έπιδημιών: τον 2^ο αι. μ.Χ. ο Γαληνός χρησιμοποιεί τις λεπτομέρειες των Έπιδημιών (I, II, III, VI) για να επιβεβαιώσει τα δόγματα της ιπποκρατικής θεωρίας και να ισχυροποιήσει τις δικές του νοσολογικές θεωρήσεις.⁴³⁰ τον 19^ο αι. μ.Χ. ο Pinel χρησιμοποιεί τα «ιστορικά» των Έπιδημιών (I, III) να στηρίζει μια νέα νοσολογική ταξινόμηση

⁴²⁷ Βλ. Βλ. J. E. D. Esquirol, *Maladies mentales*, τ. 1, 1838: 121

⁴²⁸ Ο κλινικός γιατρός αναγνώριζε τρεις πηγές πληροφοριών: την *αυτοψία* (= τις δικές του παρατηρήσεις): τη *γνώμη* του ίδιου του ασθενή και την *ιστορία* (=ό,τι δηλαδή του ανέφεραν οι αυτόπτες μάρτυρες και οι παρατηρητές μιας άλλης εποχής). Η τελευταία, μάλιστα, όπως μας πληροφορεί ο Γαληνός, υπήρξε θεμελιώδης μεθοδολογική αρχή της «έμπειρικής» σχολής (βλ. 14.672K). Αργότερα, η λέξη ιστορία θα χρησιμοποιηθεί για να δηλώσει την «περιγραφή». Βλ. σχετικά: *Pomata και Siraisi* (2005) 1-31.

⁴²⁹ Το ζήτημα της ιστορικής «συνέχειας» και «ασυνέχειας» μεταξύ των αρχαίων και των σύγχρονων σχολιασμών του Ιπποκράτη εξέτασε ο von Staden στο «"A Woman Does Not Become Ambidextrous": Galen and the Culture of Scientific Commentary» που περιλαμβάνεται στον τόμο των Gibson και Shuttleworth Kraus με τίτλο «*The classical commentary: histories, practices, theory*» (Brill, 2002).

⁴³⁰ Βλ. για παράδειγμα: αρ. 1(β): Μέτωνας, αρ. 6: Κλαζομένιος, αρ. 8(γ): Πυθίωνας, αρ. 10: Φιλίσκος.

που προτείνει στη Φιλοσοφική Νοσογραφία.⁴³¹ Οπωσδήποτε όμως ο 19^{ος} αιώνας σημαίνει μια διαφορετική ιατρική εμπειρία που δεν αφορά μόνο το όνομα των ασθενειών ή την ομαδοποίηση των συμπτωμάτων, αλλά και «το πεδίο των αντικειμένων στα οποία απευθύνεται η παρατήρηση, [τις] επιφάνειες και τα βάθη που διατρέχει το βλέμμα του γιατρού, ολόκληρο το σύστημα προσανατολισμού αυτού του βλέμματος».⁴³² Το ερώτημα που ανακύπτει είναι πώς σε αυτά τα πλαίσια οι άνθρωποι της Κλινικής συνδέουν τα στοιχεία της Παράδοσης με «τον ορίζοντα και την κατεύθυνση του ενδιαφέροντός τους, το σύστημα αξιών τους, τον τρόπο να βλέπουν τα πράγματα».

Ο 19^{ος} αιώνας και το πρότυπο των Επιδημιών

Προς το τέλος του γαλλικού δέκατου όγδοου αιώνα οι γιατροί γίνονται ιδιαίτερα ευαίσθητοι σε προβλήματα, όπως αυτό των τοποθεσιών (Foucault, 2008). Μέσα σε μια συνθήκη ταχύτατου μετασχηματισμού εξαιτίας της προϊούσας αστικοποίησης και του αναδυόμενου εκβιομηχανισμού γίνεται επιτακτική «η ανάγκη καθορισμού της πολιτικής θέσης της ιατρικής, και η συγκρότηση, σε κρατικό επίπεδο, μιας ιατρικής συνείδησης, με στόχο τον έλεγχο και τη λήψη μέτρων περιορισμού». Έτσι καθιερώνεται η μόνιμη εγκατάσταση «γιατρών στην επαρχία και εγκαθιδρύεται μια κατασταλτική παρέμβαση και αστυνόμευση που αποσκοπεί στη δημιουργία υγειονομικού κανονισμού κατά επαρχίες, σώματος επιθεωρητών υγείας καθώς και επιτροπής επιδημιών». Έτσι ακόμη προωθείται η ιατρική παρατήρηση και η συλλογή δεδομένων για όλες «τις κατοικίες, τους ανθρώπους, τα κυρίαρχα πάθη, την ένδυση, την ατμοσφαιρική σύσταση, τα προϊόντα του εδάφους, το χρόνο της πλήρους ωρίμανσής τους και της συγκομιδής τους, καθώς και τη σωματική και ηθική *αγωγή*».⁴³³ Καμβάς όλης αυτής της προσπάθειας γίνεται η παράδοση των Έπιδημιών όπως είχε

⁴³¹ Ο Pinel χρησιμοποιεί 14 «ιστορικά» από τα βιβλία I και III των Έπιδημιών τα οποία καταχωρίζονται σε 2 κατηγορίες: 9 στην 1η τάξη (Classe Premier, Fièvres) και 4 στη 2η τάξη (Classe Seconde, Phlegmasies). Για τις διαγνώσεις του 19^{ου} αιώνα βλ.: Grmek, 1989: 412.

⁴³² Βλ. Foucault (2012) 95 (εδώ με αλλαγές).

⁴³³ Βλ. Foucault, 2012 (64).

μορφοποιηθεί στις εργασίες των Baillou, Sydenham ή Huxham⁴³⁴ και είχε εφαρμοστεί στο Hôtel-Dieu της Nîmes από τον Razoux.⁴³⁵ Η παραδοσιακή ύλη, ωστόσο, αποκτά μια ξεχωριστή ιστορική μορφή στο πλαίσιο της αναδιοργάνωσης της ιατρικής γνώσης που πραγματοποιείται από το 1794 και εξής. Για να προσεγγίσουμε αυτή τη μορφή χρειάζεται να λάβουμε υπόψη τις ιδιαιτερότητες του γαλλικού πλαισίου υποδοχής:

- *Κατ' αρχάς*, όπως παρατηρεί ο Canguilhem (2007: 62), πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι ο 19^{ος} αιώνας παρέχει μια σύλληψη της ασθένειας όχι δυναμική και ολοποιητική (όπως η αρχαία ιπποκρατική) αλλά οντολογική και εντοπιστική.
- *Δεύτερον*, η γαλλική επιστήμη αξιοποιεί μια πολύπλοκη ιατρική τεχνολογία, στηρίζεται σε ένα πλήθος παρατηρήσεων που συλλέγονται στα νοσοκομεία,

⁴³⁴ Βλ. Pinel, MC, 1804, 374 (υπογράμμιση δική μας): «...un de ses commentateurs les plus célèbres, *Baillou*, par exemple, qui a tracé le caractère des maladies qui ont régné en 1571, est loin de se rapprocher de la marche sévère du père de la médecine, puisqu'il rapporte pêle-mêle toutes celles qui ont eu lieu, et que rien n'annonce une influence particulière de l'atmosphère. *Sydenham*, nourri profondément de la doctrine des anciens, et doué d'une vigueur rare dans les fonctions de l'entendement, s'ouvre une carrière nouvelle dans la description des maladies épidémiques... Le tableau historique des progrès successifs qu'on a faits dans la méthode de tracer la constitution médicale, ramène naturellement aux ouvrages d'*Huxham* sur les épidémies (*Considerationes de aere et morbis epidemicis*, etc.). C'est alors que la physique, enrichie d'une foule d'instrumens propres à mesurer la gravité de l'air, sa température, la direction des vents, la quantité d'eau de pluie tombée dans un temps donné, vint pour ainsi dire au secours de la médecine, et lui donna une marche plus assurée pour la détermination des causes propres à influencer sur la production des maladies... *Razoux* entra un peu dans cette vue en publiant ses Tables nosologiques: après avoir marqué mois par mois les diverses variations atmosphériques, et en avoir construit des tables, il eut soin de mettre en opposition d'autres tables purement médicales, dans lesquelles étoient disposés en colonnes l'indication des classes des maladies *Sauvages*, les genres de ces maladies qui avoient régné, le nombre des malades soumis au traitement, le nombre de ceux qui étoient guéris, de ceux qui étoient morts, ou enfin de ceux qu'on traitoit encore dans l'hôpital où il exerçoit la médecine...». Βλ. και Foucault (2012) 64.

⁴³⁵ Για το έργο του Razoux στη νότια Γαλλία, στο νοσοκομείο της Νίμ βλ.: Tables nosologiques et météorologiques très-étenduës, dressées à l'Hôtel-Dieu de Nîmes depuis le 1er juin 1757 jusques au 1er janvier 1762 (Basle, 1767).

ελέγχει τις υποθέσεις της με στατιστικούς υπολογισμούς και βελτιώσεις που προέρχονται από τα πεδία της φυσικής, της χημείας, της βοτανικής, της μετεωρολογίας, της μηχανικής.⁴³⁶

Σ' αυτά οφείλουν να προστεθούν 3 ακόμη εργαλεία που είχε στη διάθεσή της η γαλλική ιατρική:

1. Ένα νέο πεδίο (νοσοκομειακή Κλινική)
2. Μια νέα εμπειρική-επαγωγική μέθοδο (Ανάλυση)
3. Μια νέα ταξινόμηση (η ταξινόμηση της «Nosographie Philosophique»)

Με αυτά κατά νουν μπορούμε να δούμε πώς ο Pinel επεξεργάζεται το υλικό της ιπποκρατικής παράδοσης σε μια νέα εκδοχή που ευθυγραμμίζεται με τα προβλήματα, τις αντιλήψεις, τους θεσμούς και τις επιτεύξεις της δικής του εποχής.

Η Ανάλυση και η μέθοδος του 'Πατέρα της Ιατρικής'

Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα οι ιατρομηχανιστικές θεωρίες του Borelli, του Baglivi και του Sauvages, ο ανιμισμός του Stahl, ο βιταλισμός του Bordeu και του Barthez παραμερίζονται όλα από ένα νέο πρόγραμμα που ερείδεται στην επανερμηνεία της θεωρίας του Condillac από τον Destutt de Tracy⁴³⁷ και στη μορφή που παίρνει η «ιδεολογία» στο έργο των «physiologistes philosophes» Roussel, Richerand, Chaussier, Alibert, Cabanis.⁴³⁸ Δεν θα σταθούμε εδώ στο

⁴³⁶ Για τη χρήση της στατιστικής στη γαλλική ιατρική του 19^{ου} αιώνα βλ. Murphy (1981). Για τη σύζευξη των αρχαίων και των νεότερων επινοιών βλ. Pinel, *NP*, I, 1813, 354.

⁴³⁷ Την αισθησιοκρατική θεωρία του Condillac αναπτύσσει ο Antoine Louis Claude Destutt, Comte de Tracy (1754-1836) στο «*Éléments d'idéologie*» (τ. I-IV, 1800-15) όπου εισάγει και τον όρο «Ιδεολογία». Αναλυτικά βλ.: Foucault (2012) 335-6.

⁴³⁸ Οι γιατροί του κύκλου των «*Idéologues*», όπως ο Pierre Jean Georges Cabanis (1757-1808), προβάλλουν μια φυσιολογική άποψη («*idéologie physiologique*») και αναζητούν τα αίτια των νευρικών καταστάσεων σε χημικές μεταβολές. Βλ.: Windelbach (1986) 240. Πολλοί από αυτούς θα επιχειρήσουν να καταστήσουν την ιατρική επιστήμη μια πολιτική ανθρωπολογία, μια επιστήμη δηλαδή που θα ερευνά το ανθρώπινο υποκείμενο στη φυσική, ηθική και

χαρακτήρα αυτού του προγράμματος. Θα αρκεστούμε μόνο σε μερικές επισημάνσεις για τη σχέση του με το υπόδειγμα της αρχαίας ελληνικής ιατρικής. Από ιστορική άποψη, η σχέση αυτή θα ήταν αδύνατο να κατανοηθεί ανεξάρτητα από το κλίμα που χαρακτήρισε την επαναστατική Γαλλία μετά την 9^η Thermidor και την πτώση του Ροβεσπιέρου. Τότε, στο διάστημα μεταξύ των κυβερνήσεων του Διευθυντηρίου (1795-1799) και της Υπατείας (1799-1804), η φιλοσοφική ομάδα των Ιδεολόγων («Idéologues», «Idéologistes») καταλαμβάνει καίριες κυβερνητικές θέσεις και πραγματοποιεί μια σειρά από ιατρικές μεταρρυθμίσεις προωθώντας τη μέθοδο της «Ανάλυσης» που είχε φανεί χρήσιμη στο πεδίο των μαθηματικών (Laplace), της χημείας (Lavoisier), της ζωολογίας και της βοτανικής (Lamarck).⁴³⁹ Τι ήταν, όμως, η «Ανάλυση» στην περίπτωση της ιατρικής; «Το να αναλύεις, δηλώνει ο Condillac, δεν είναι τίποτε άλλο από το να παρατηρείς σε διαδοχική τάξη τις ποιότητες ενός αντικειμένου ώστε να τους δώσεις μέσα στο νου την ταυτόχρονη τάξη κατά την οποία υπάρχουν».⁴⁴⁰ Κι αυτό, για τους γιατρούς του 19^{ου} αιώνα, σήμαινε τέσσερα πράγματα: α. παρατήρηση, β. αναγωγή φαινομένων στα στοιχεία από τα οποία έχουν συντεθεί, γ. σύγκριση, δ. αναζήτηση της αλήθειας ‘μέσω ενός είδους υπολογισμού’ που προχωρά επαγωγικά και οδηγεί στον προσδιορισμό ενός αγνώστου x.⁴⁴¹ Πολλοί μεταρρυθμιστές-γιατροί του 19^{ου} αιώνα θα συνδέσουν αυτή τη μέθοδο έρευνας με την ιπποκρατική ιατρική. Ο Pinel, για παράδειγμα, δηλώνει στη «Nosographie Philosophique» (1798): «Peut-on ne point admirer la

κοινωνικο-πολιτική του διάσταση —μια πραγματική «επιστήμη του ανθρώπου» κατά την έκφραση των γερμανών «ανθρωπολόγων».

⁴³⁹ Για την πολιτική διάσταση της Ανάλυσης, βλ. Albury, W.R. (1986) 203-225.

⁴⁴⁰ Βλ. Pinel, *NP*, τ. I, 1798, xi. Βλ. επίσης: Dumas, C. L. (1765-1813): «Principes de physiologie, ou introduction à la science ... de l'homme vivant: Ils n' ont désormais à craindre que les applications fausses ou abusives d'une méthode rigoureuse qui, interrogeant la nature par des observations et des expériences exactes, se borne à rassembler les faits, à exprimer leurs analogies ou leurs dissemblances, à en déduire d'abord des résultats simples, pour arriver ensuite par le calcul à des conséquences plus générales, qui sont elles-mêmes autant de faits avérés où les premiers vont aboutir.».

⁴⁴¹ Βλ. Williams (1984) 78.

méthode de l'analyse adoptée par le père de la médecine, comme la seule vraie, la seule invariable dans la recherche de la vérité; sa sagesse profonde à indiquer, par une exposition historique des faits, la marche de la nature livrée à elle-même dans les maladies aiguës; son attention à s'élever ensuite à des points de vue plus étendus sur la constitution médicale des saisons, à généraliser enfin ses considérations et à fonder des sentences aphoristiques, quelquefois sans doute susceptibles d'exceptions, mais toujours fécondes en grandes vérités, et le plus souvent confirmées par une observation éclairée.»⁴⁴² Με το ίδιο πνεύμα θα εκφραστούν ο Cabanis (1796),⁴⁴³ ο Robert (1805),⁴⁴⁴ ο Bricheteau (1820).⁴⁴⁵ Η στάση αυτή αντανακλά ως ένα βαθμό την ιδεολογία μιας συγκεκριμένης ιατρικής τάσης της εποχής. Ποια λειτουργία αναλαμβάνει όμως ο Ιπποκράτης στο γνωστικό πλαίσιο ιδεών της γαλλικής νοσοκομειακής Κλινικής;

Η ιατρική της παρατήρησης (médecine grecque ou d'observation) στο εσωτερικό της Κλινικής

Στην *Κλινική* του 19^{ου} αιώνα η ασθένεια βρίσκει, κατά τον Foucault, «το κυριότερο κέντρο της, τον αναγκαστικό τόπο διαμονής, θα λέγαμε, της αλήθειας

⁴⁴² Βλ. Pinel, *NP*, τ. I, 1798, viii.

⁴⁴³ Βλ. Cabanis, *Œuvres complètes*, τόμος 3^{ος}, 1824, 57: «Il semble qu'Hippocrate fût déjà initié à tous les secrets de la méthode analytique. Dans son école, les élèves étaient entourés de tous les objets de leurs études: c'est au lit des malades qu'il étudiaient les maladies; c'est en voyant, en goûtant, en préparant sans cesse les remèdes, en observant les résultats de leurs différentes applications, qu'ils acquéraient des notions précises, et sur leurs qualités sensibles, et sur leurs effets dans le corps humain.»

⁴⁴⁴ Βλ. την εισαγωγή του έργου του εκδομένου το 1805 έργου του L -J -M Robert «*Manuel de santé*» (Paris: Deterville): «Pinel a fait pour la médecine, ce que Tournefort, Linné et Jussieu ont exécuté avec tant de gloire pour la botanique. Chez lui rien n'est à la théorie mais tout à l'observation; sa marche est celle d'Hippocrate; et le plus jeune praticien formé à l'école nosographique, détermine aussi bien les espèces en médecine, que le botaniste dans ses plantes.»

⁴⁴⁵ Βλ. Το λ. «philosophie médicale» του Bricheteau στο λεξικό «*Dictionnaire des sciences médicales*» (τ. 41, Per-Phr, Panckoucke, 1820, 296-306).

της».⁴⁴⁶ Σ' έναν τομέα –ο οποίος είναι κατά βάση ουδέτερος, δηλαδή «ομοιογενής σε όλα του τα μέρη» και «ανοιχτός σε οποιαδήποτε μορφή παθολογικού συμβάντος, χωρίς κριτήρια επιλογής ή αποκλεισμού»– οποιαδήποτε παθολογική μορφή μπορεί με τη μέθοδο της Ανάλυσης να αποσυντεθεί στα συστατικά της στοιχεία για να καταστεί κατόπιν δυνατό να απομονωθεί και να αντιμετωπιστεί ξεχωριστά ο,τιδήποτε την τροποποιεί. Βάζοντας ακολούθως «κατά μέρος τις τροποποιήσεις που οφείλονται στον τόπο, στην εποχή ή στη φύση της αγωγής, γίνεται εφικτό να εισαχθεί στην κλινική των νοσοκομείων και τη γενική άσκηση της ιατρικής ένας βαθμός πρόβλεψης και ακρίβειας'». Δίνεται, με άλλα λόγια, η δυνατότητα «να ενταχθεί στην εμπειρία η νοσοκομειακή τροποποίηση υπό σταθερή μορφή».⁴⁴⁷ Αυτό προϋποθέτει την ανάπτυξη ενός σχήματος κλινικής διερεύνησης,⁴⁴⁸ που περιγράφεται στο «La médecine clinique». Πρώτο χαρακτηριστικό του σχήματος του Pinel, όπως παρατηρεί ο Foucault (2012: 173), είναι ότι υποκαθιστά τα μοντέλα του Εδιμβούργου (που τόνιζε την ομιλία) και του Μονπελλιέ (που στηριζόταν στο θέαμα) προτείνοντας μια «εναλλαγή των στιγμών ομιλίας και των στιγμών αντίληψης κατά την παρατήρηση»⁴⁴⁹ που εκφράζεται:

- A.** στην εξέταση του αρρώστου (των συμπτωμάτων που υποπίπτουν στις αισθήσεις του παρατηρητή, των πόνων που νιώθει ο ασθενής, την κατάσταση των βασικών γνωστών λειτουργιών σε επίπεδο φυσιολογίας):

Décrire l'état actuel, en notant, 1°. les symptômes qui frappent les sens, 2°. les douleurs qu'éprouve le malade, 3°. L'analyse successive de l'état des diverses fonctions

⁴⁴⁶ Βλ. στο «*Η Γέννηση της Κλινικής*» του Foucault, 79.

⁴⁴⁷ Βλ. στο «*Η Γέννηση της Κλινικής*» του Foucault, 170-1.

⁴⁴⁸ Βλ. Pinel, *NP*, I, 1813, σ. Cvii. Βλ. σχετικά την ανάλυση του Foucault στο «*Η Γέννηση της Κλινικής*» (2012) 173-9.

⁴⁴⁹ Όλα τα αποσπάσματα προέρχονται από τη *Γέννηση της Κλινικής* (2012: 173). Σε αυτά προσθέτουμε το γαλλικό πρωτότυπο κείμενο.

- B.** στην ανάλυση του παρελθόντος [αναμνηστικό] και της παρούσας κατάστασης της ασθένειας (την εξέταση των μορφών εισβολής της ασθένειας, της ακολουθίας των συμπτωμάτων, της εμφάνισης των τωρινών χαρακτηριστικών τους και της φαρμακευτικής αγωγής που έχει εφαρμοστεί):

Remonter à l'origine de la maladie, afin de comparer l'état actuel avec l'état antérieur Pour cela on s'informerá, 1°. du caractère particulier de l'invasion, 2°. des symptômes qui se sont manifestés depuis l'invasion, 3°. de l'époque de la manifestation des symptômes actuels, 4°. des médicamens déjà administrés

- Γ.** στην αποκάλυψη της αιτιολογίας (του επαγγέλματος, του τρόπου ζωής, των προηγούμενων επεισοδίων, κ.ά.)

Rechercher les causes excitantes et prédisposantes: on les trouvera 1°. dans la profession, la manière de vivre du malade; 2°. dans les accidens antérieurs à la maladie présente, dans l'état précédent de santé; 3°. quelquefois dans les maladies auxquelles ont été sujets les parents du malade.

- Δ.** στην παρακολούθηση της προόδου της νόσου (των συμπτωμάτων, της ενδεχόμενης εμφάνισης νέων φαινομένων, της κατάστασης των εκκρίσεων, των αποτελεσμάτων των χορηγούμενων φαρμάκων):

Pour rendre compte, jour par jour, des progrès de la maladie, il reste moins à faire: 1°. l'on indique si les symptômes majeurs ont augmenté ou diminué, ou s'ils sont les mêmes; 2°. on fait connoître les nouveaux symptômes qui se sont montrés; 3°. on note l'état des sécrétions, relativement aux trois périodes de la maladie; 4°. on apprécie l'effet des médicamens

Δεύτερο χαρακτηριστικό είναι «η προσπάθεια να προσδιοριστεί μια καταστατική μορφή συσχέτισης μεταξύ βλέμματος και γλώσσας», συμπτώματος και σημασιακής αξίας, ούτως ώστε μια εμπύρετη κατάσταση με πόνο στο δεξιό

πλευρό, ξηρό βήχα, δίψα, αϋπνία να εκληφθεί ως ενδεικτική της πλευρίτιδας⁴⁵⁰ ή μια απύρετη κατάσταση με έντονη δυσκαμψία στην κοιλιακή χώρα, ακραία ή παράφορη συμπεριφορά, δίψα και δυσκοιλιότητα να θεωρηθεί μέρος της συμπτωματολογίας της μανίας.⁴⁵¹ Πώς θα μπορούσε να εισαγάγει κανείς όμως «σε μια χωρικά αναγνώσιμη και εννοιολογικά συνεκτική παράσταση αφενός τα στοιχεία της ασθένειας που υπάγονται στην ορατή συμπτωματολογία, αφετέρου εκείνα που εμπίπτουν στη ρηματική ανάλυση»; Η ιατρική του 19^{ου} αιώνα επιλύει αυτό το πρόβλημα με τον Πίνακα.⁴⁵² Η χρήση του Πίνακα παρασύρει αυτομάτως, κατά τον Foucault, την κλινική σκέψη «προς μια άλλη μορφή συσχέτισης μεταξύ ορατού και εκφωνήσιμου —τη συνεχή συσχέτιση μιας... πιστής περιγραφής ως προς το αντικείμενο και ως προς τη γλώσσα περιγραφής:⁴⁵³ *«quels efforts généreux ne doit-on point faire pour introduire dans sa marche la méthode suivie maintenant dans toutes les autres parties de l'histoire naturelle, c'est-à-dire, une exactitude sévère dans les descriptions, de la justesse et de l'uniformité dans les dénominations, une sage réserve pour s'élever à des vues générales ..., une distribution simple, régulière»*.⁴⁵⁴

⁴⁵⁰ Για την ιστορία της πλευρίτιδας βλ. Wilson (2000). Για την πλευρίτιδα στα ιστορικά των Επιδημιών, στα σχόλια του Γαληνού και στη Φιλοσοφική Νοσογραφία του Pinel βλ. το ιστορικό του Αναξίωνα στο Παράρτημα I,1, Αρ. 11.

⁴⁵¹ Βλ. παρακάτω, ιστορικό ασθενούς.

⁴⁵² Για τον Πίνακα, βλ. Foucault (2012) 175. Θεωρητικά, ο πίνακας αποσκοπεί, μέσα από μια αναλυτική λειτουργία, να οργανώσει το πολλαπλό, να λειτουργήσει ως μέσο για την επισκόπηση του, να επιβάλλει σ' αυτό μια «τάξη» · πρακτικά και μακροπρόθεσμα, εντούτοις, γίνεται η βάση για τη «μικροφυσική» μιας εξουσίας.

⁴⁵³ Βλ. Foucault (2012: 176).

⁴⁵⁴ Βλ. Pinel, *NP*, I, 1818, iii-iv: «χρειάζονται γενναίες προσπάθειες ώστε να εισηχθούν στην πορεία της [ιατρικής], οι μέθοδοι που ακολουθούνται στους υπόλοιπους κλάδους της φυσικής ιστορίας, δηλαδή η ακρίβεια στις περιγραφές, η ορθότητα και η ομοιομορφία στην κατονομασία, μία σοφή επιφυλακτικότητα για την διατύπωση γενικεύσεων..., μια απλή και τακτική κατανομή».

TABLEAU DES AGES.

AGES.	RELEVÉ DE LA SALPÊTRIÈRE. pendant quatre années.	RELEVÉ DE MON ÉTABLISSEMENT pendant plusieurs années.	
		hommes.	femmes.
15	17	10	7
20	56	14	10
25	51	15	11
30	55	7	6
35	56	9	5
40	31	7	1
45	27	6	2
50	16	3	3
55	13	3	"
60	5	"	2
65	"	10	"
	327	84	55

TABLEAU DES PROFESSIONS.

RELEVÉ DE LA SALPÊTRIÈRE.		RELEVÉ DE MON ÉTABLISSEMENT.	
Travaillant aux champs..	30	Cultivateurs.....	2
Domestiques.....	26	Négocians.....	14
Ouvrières en linge.....	83	Militaires.....	16
Coinisiers.....	9	Étudiants.....	15
Blanchisseuses.....	11	Administrateurs et employés.	7
Marchands sédentaires.....	15	Chimistes, verriers.....	3
Marchands forains.....	7	Médecins.....	1
Vernisseuses.....	5	Artistes, hommes de lettres, gens de cabinet, etc.....	5
Filles publiques.....	44	Education mal dirigée.....	10
Vivant dans leur ménage.....	45	Inconduite.....	3
		Vivant dans leur ménage.....	63
TOTAL.....	275	TOTAL.....	129

CAUSES PHYSIQUES.

	SALPÊTRIÈRE.	MON ÉTABLISSEMENT.	
		hommes.	femmes.
Hérédité.....	88	38	37
Masturbation.....	8	6	"
Menstrues.....	27	"	11
Suite de couches.....	38	"	19
Temps critique.....	12	"	8
Abus du vin.....	14	4	"
Insolation.....	2	3	"
Exposition au feu.....	12	2	"
Chutes ou coups.....	8	1	2
Mercuré.....	2	2	1
Cessation de la gale.....	3	1	"
Cessation des dartres.....	2	2	6
Ulcère supprimé.....	1	"	"
Fièvre.....	3	4	1
Apoplexie.....	"	1	1
Epilepsie.....	"	"	"
TOTAL.....	132	26	51

CAUSES MORALES.

	SALPÊTRIÈRE.	MON ÉTABLISSEMENT.	
		hommes.	femmes.
Chagrins domestiques.....	62	9	20
Revers de fortune.....	6	13	6
Misère.....	19	"	"
Amour contrarié.....	53	4	14
Jalousie.....	4	1	8
Amour-propre blessé.....	1	15	7
Frayeur.....	36	1	6
Colère.....	2	1	1
Excès d'étude.....	"	10	"
TOTAL.....	183	54	62

«*La manie est* une affection cérébrale, chronique, ordinairement sans fièvre, caractérisée par la perturbation et l'exaltation de la sensibilité de l'intelligence et de la volonté. Je dis ordinairement sans fièvre, parce qu'au début, quelquefois dans le cours de la manie, on observe des symptômes fébriles qui peuvent en imposer, et qui rendent difficile le diagnostic...Quelles sont les causes les plus spéciales de la manie ?

Relativement aux saisons, il est évident que la manie doit éclater, au printemps, et pendant les chaleurs de l'été; aussi, dans les relevés des maniaques entrés pendant quatre ans dans l'hospice de la Salpêtrière, depuis le mois de mars jusqu'au mois d'août inclusivement, je trouve que non-seulement les admissions sont plus nombreuses, mais aussi que les admissions des maniaques le sont davantage, comparativement à celles des autres espèces d'aliénations mentales...

L'âge de la vie où les forces ont le plus d'énergie, où certaines passions maîtrisent l'homme avec le plus d'empire, où les facultés intellectuelles s'exercent avec le plus d'activité; cet âge, dis-je, doit être celui de la manie: les prestiges de l'imagination, les séductions de l'Amour se réunissent pour rendre la manie plus fréquente dans la jeunesse. Le tableau des âges nous montre le nombre des manies beaucoup plus considérable de vingt à vingt-cinq ans, et surtout de vingt-cinq à trente ans;...

En comparant les maniaques de sexes différents il est facile de se convaincre que la manie est plus fréquente chez les hommes que chez les femmes. Chez les hommes, la manie a un caractère plus violent, plus impétueux; le sentiment d'une force surnaturelle, qui s'empare de quelques maniaques joint à l'habitude du commandement, rend les hommes plus violents, plus audacieux, plus emportés, plus furieux; ils sont plus dangereux, plus difficiles à conduire et à contenir. Les femmes maniaques sont plus bruyantes; elles parlent et crient davantage; elles sont plus dissimulées, et n'accordent que très difficilement leur confiance.

Le tempérament sanguin, le tempérament nerveux, une constitution pléthorique, forte et robuste, prédisposent plus souvent à la manie: plusieurs individus, que j'ai vus atteints de cette espèce de folie, étaient d'une très grande susceptibilité, d'un caractère vif, irritable et colère, doués d'une imagination ardente et fougueuse; ils embrassaient avec enthousiasme les projets les plus exagérés se livraient aux spéculations les plus hasardeuses. Quelques-uns d'entre eux avaient été sujets aux hémorragies, à la céphalalgie, à des rêves pendant le sommeil, au somnambulisme; quelques-uns avaient eu des affections nerveuses, des symptômes hystériques, des convulsions, des accès d'épilepsie, des affections cutanées.

Les professions, considérées comme causes prédisposantes de la manie n'offrent rien de particulier, si on les compare avec les professions considérées comme causes de la folie en général; cependant, j'ai cru devoir les mettre ici sous les yeux du lecteur, telles que je les ai rencontrées, pendant quatre ans, dans l'hospice de la Salpêtrière, et dans mon établissement, pendant plusieurs années.»

Πίνακες & Κείμενο από τον τόμο II του έργου του E. Esquirol «Des maladies mentales: considérées sous les rapports médical, hygiénique et médico-légal» (Paris, 1838), Ενότητα: «De la manie» (σσ. 131-218).

Η ιατρική της Παρατήρησης και ο Pinel

(1) Nosographie Philosophique

Η «συνάρθρωση βλέμματος και γνώσης» στο πεδίο της Κλινικής προσδιόρισε μια ιδιαίτερη καταστατική θέση για τον Ιπποκράτη ως επικεφαλής των ιατρών-παρατηρητών⁴⁵⁵ που υπηρέτησε, σύμφωνα με την La Berge, την πρόθεση του Pinel να αναδιοργανώσει τα συστήματα παρατήρησης της ανθρώπινης βιολογικής και ψυχολογικής ζωής.⁴⁵⁶ Σταθμός στην προσπάθεια αυτή υπήρξε η «Nosographie Philosophique», η οποία υποκατέστησε το 1798 τις νοσολογικές ταξινομήσεις των Sauvages, Linnaeus, Vogel, Cullen, Sagar, Nietzki, Selle, Ven-Denheuvell.⁴⁵⁷ «Η Nosographie» βασίστηκε σ' ένα βοτανικό μοντέλο

⁴⁵⁵ βλ. Σχετικά το λήμμα '*observateur*' του Diderot στον 11^ο τόμο της Εγκυκλοπαίδειας (1765, N-Pari, σ. 310): «OBSERVATEUR, (Gram. Physiq. Méd.) celui qui observe. Voyez OBSERVATION. On a donné le nom d'observateur au physicien qui se contente d'examiner les phénomènes tels que la nature les lui présente; il diffère du physicien expérimental, qui combine lui-même, et qui ne voit que le résultat de ses propres combinaisons... Le nom d'observateur est en Médecine un titre honorable qui est, ou plutôt qui doit être le partage du médecin, qui assidu auprès de son malade, s'instruit des causes qui l'ont réduit en cet état, observe attentivement la marche régulière ou anormale de la maladie, les symptômes qui la caractérisent, les changements qui arrivent dans son cours, ses différentes terminaisons, et qui ne perd de vue son malade que lorsqu'il est assuré d'une parfaite guérison... Hippocrate a été le premier et le meilleur de tous les médecins observateurs; nous n'hésitons pas à le proposer pour modèle à quiconque veut suivre une semblable route, c'est-à-dire, s'adonner à la partie de la médecine la plus sûre, la plus utile et la plus satisfaisante. Ses ouvrages annoncent à chaque ligne son génie observateur; peu de raisonnement et beaucoup de faits, voilà ce qu'ils renferment. Ses livres d'épidémie sont un morceau très-précieux et unique en ce genre».

⁴⁵⁶ La Berge, A.F. (2002), 'The rhetoric of Hippocrates at the Paris School', in: D. Cantor (ed.), *Reinventing Hippocrates* (Aldershot), 178-199.

⁴⁵⁷ Βλ. Pinel, *NP*, I, 1813, V. Η *Nosologia methodica* του Francois Boissier Sauvages de la Croix (1706–1767) δημοσιεύτηκε το 1763 όπως και το *Genera morborum in auditorum usu*

τύπου Tournefort, Linné ή Jussieu.⁴⁵⁸ Σύμφωνα με αυτό, η ασθένεια ήταν ένα φυσικό όν που οριζόταν από περιόδους γένεσης-ανάπτυξης-ωρίμανσης-μαρασμού και τροποποιούνταν από επιπλοκές που προκαλούνται από άλλες ασθένειες ή/και από την ηλικία, το φύλο, την ιδιοσυστασία, το κλίμα, την εποχή, τον τόπο, την ιατρική «κατάσταση», κ.ο.κ. Κύριο καθήκον του κλινικού ήταν μέσω της παρατήρησης να διακρίνει τις επιπλοκές και να αποσυνθέσει την ασθένεια στα συστατικά της στοιχεία. Αφού η αποσύνθεση είχε ολοκληρωθεί κάθε παθολογική μορφή μπορούσε να αποκρυπτογραφηθεί.⁴⁵⁹ Ιδανικά, μέσα από την αποκρυπτογράφιση γινόταν δυνατή η διαμόρφωση μιας συμπτωματολογίας και η καθιέρωση μιας νοσογραφίας που καθοδηγούσε τον γιατρό στην καθημερινή του πρακτική. Στο πλαίσιο αυτό ο Pinel υπογράμμισε την ικανότητα της υποκρατικής τέχνης του παρατηρείν να διακρίνει και να περιγράφει το ουσιώδες, γεγονός που τη καθιστούσε συμβατή με την Αναλυτική μέθοδο του Condillac που χρησιμοποιούσε στα *Nosographie Philosophique*, *Traité* και *La médecine clinique*. Το τελευταίο σύγγραμμα μπορεί μάλιστα να ιδωθεί, κατά τον Pigeaud (2001), ως παραδειγματική έκφραση ενός συνδυασμού της παραδοσιακής ιατρικής της παρατήρησης με τη μέθοδο της Ανάλυσης και την νοσοκομειακή Κλινική.

(1763) του Linnaeus, ενώ έναν χρόνο αργότερα δημοσιεύεται το *Definitiones genera morborum* του R. A. Vogel (1724–1774).

⁴⁵⁸ Βλ. Foucault (2012) 231. Στην πρώτη σελίδα της εισαγωγής του «*Manuel de Santé*» ο Louis Joseph Marie Robert δηλώνει σχετικά: «Pinel a fait pour la médecine, ce que Tournefort, Linné et Jussieu ont exécuté avec tant de gloire pour la botanique. Chez lui rien n'est à la théorie mais tout à l'observation; sa marche est celle d'Hippocrate; et le plus jeune praticien formé à l'école nosographique, détermine aussi bien les espèces en médecine, que le botaniste dans ses plantes».

⁴⁵⁹ Βλ. το λ. «Analyse» του Pinel στο *Dictionnaire de Sciences Médicales*, 25. Για μια εφαρμογή αυτής της αρχής στις ψυχικές παθήσεις βλ. Esquirol, *Maladies mentales*, II, 1838, 22 : «Après avoir réduit, en quelque sorte, le délire à ses premiers éléments, après les avoir isolés, nous n'avons plus, pour obtenir les formes générales de la folie, qu'à réunir ces éléments».

(2) L a M é d e c i n e C l i n i q u e

Η νοσοκομειακή μεταρρύθμιση άνοιξε, όπως ήταν φυσικό, μια διαφορετική προοπτική στην «ιπποκρατική ιατρική της παρατήρησης» που είχε προηγουμένως εφαρμοστεί σε ευρύτερα γεωγραφικά διαμερίσματα (στο Παρίσι του Baillou το 1571, στο Westminster του Sydenham το 1661, στο Plymouth του Huxham του 1717, κ.ο.κ.).⁴⁶⁰ Πριν από την παλινόρθωση του θεσμού των νοσοκομείων⁴⁶¹ η οικογένεια ήταν, όπως παρατηρεί ο Foucault (2012: 45), ο φυσικός τόπος της ασθένειας. Μετά το 1795, όμως, η οικογένεια «ανακαλύπτουν πως διαθέτει μια διπλή δύναμη πλάνης: στους κόλπους της η ασθένεια κινδυνεύει να συγκαλυφθεί από τις φροντίδες, από μια θεραπευτική αγωγή και μια τακτική που τη διαταράσσουν». Το νοσοκομείο προσφέρει ως

⁴⁶⁰ Βλ. Pinel, *MC*, 1804, 353-4

⁴⁶¹ Οι πρώτες επαναστατικές κυβερνήσεις είδαν τα νοσοκομεία ως σύμβολα του Παλαιού Καθεστώτος και άσκησαν δριμύτατη κριτική που οδήγησε το 1793 στην εθνικοποίηση της νοσοκομειακής περιουσίας με τον γνωστό νόμο της 23^{ης} Μεσσιδέρ του έτους II. Την απόφαση αυτή ανακάλεσε τελικά ο Ντελεκλουά στις 12 Βεντεμιέρ του έτους IV (1795). Την εποχή αυτή τα νοσοκομεία ανακτούν, όπως σημειώνει ο Foucault, «τον πολιτικό τους χαρακτήρα και η οργάνωση και η διαχειρισή τους ανατίθεται στη δημοτική διοίκηση, η οποία θα πρέπει να ορίσει μια πενταμελή εκτελεστική επιτροπή. Αυτή η κοινοτικοποίηση των νοσοκομείων αποδεσμεύει το κράτος από το καθήκον της περίθαλψης και μεταθέτει στις περιορισμένου εύρους συλλογικότητες το φορτίο της αλληλεγγύης προς τους φτωχούς: κάθε κοινότητα γίνεται υπεύθυνη για τη φτώχεια της και τον τρόπο να προστατευθεί από αυτήν. Το σύστημα υποχρεώσεων και αντισταθμίσεων μεταξύ πλουσίων και φτωχών δεν περνά πια από τον νόμο του κράτους αλλά από ένα είδος συμβολαίου μεταβλητού στο χώρο και ανακλητού στο χρόνο, το οποίο, τοποθετημένο στο επίπεδο των δήμων και των κοινοτήτων, ανήκει μάλλον στην τάξη της ελεύθερης συναίνεσης. Ένα συμβόλαιο του ίδιου είδους, περισσότερο κρυφό και παράξενο συνάπτεται σιωπηρά περίπου την ίδια εποχή ανάμεσα στο νοσοκομείο όπου νοσηλεύονται οι φτωχοί και την κλινική όπου εκπαιδεύονται οι γιατροί» (Foucault, 2012: 134). Για τα νοσοκομεία του Παρισιού μετά την Επανάσταση βλ. επίσης τη μελέτη του Risse με τίτλο «*Mending Bodies, Saving Souls: A History of Hospitals*» (New York, Oxford University Press, 1999, και σε ελλ. μτφ. Σπίγγος Κ. Μαμώνη Κ., *Η ιστορία των Νοσοκομείων από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, εκδ. Αρχιπέλαγος, 2009).

προς αυτό μια αξιόλογη εναλλακτική. Κι αυτό γιατί χαρακτηρίζεται από μια ομοιογένεια συγκλονιστική: είναι ένας χώρος που κατοικείται από χιλιάδες άτομα τα οποία «υπόκεινται αδιάκοπα στους ίδιους κανόνες..., μιας μακράς διαμονής, με τον ίδιο τρόπο ζωής, καθ' όλες τις εποχές του έτους».⁴⁶² Γεγονός που επιτρέπει μια καλά εστιασμένη μελέτη της επίδρασης που ασκούν το περιβάλλον («influence des localités»), ο καιρός («influence des saisons»), ο τρόπος διαβίωσης («la manière de vivre») ή η θεραπεία («influence du traitement») στην υγεία του ασθενή. Εδώ ο Pinel αναγνωρίζει τη βάση μιας «αληθινής ιατρικής». Αυτό, όπως του είχε διδάξει η εμπειρική παράδοση, ήταν εφικτό από τη στιγμή που κάποιος απέκλειε όλες τις a priori εξηγήσεις του Λόγου και επικεντρωνόταν στη συλλογή δεδομένων που φανερώνονταν «άμεσα στην αισθητήρια εμπειρία μέσα στη φυσική τους ακολουθία». Μια ιδέα με σοβαρές συνεπαγωγές, κατά τη Williams (1994: 81), αφού απέρριπτε την από καθέδρας θεωρητικολογία της ακαδημαϊκής ιατρικής.⁴⁶³ Στους δογματισμούς και τις θεωρητικές υποθέσεις οι μεταρρυθμιστές αντιπαρέθεταν τώρα μια ιατρική που θεμελιωνόταν στην παρατήρηση και προχωρούσε σε λεπτομερείς διερευνήσεις της ανθρώπινης φυσιολογικής, ηθικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής: μια «science de l'homme»⁴⁶⁴ ή «anthropologie».⁴⁶⁵ Αυτή η γνώση προπαγάνδιζε μια οντολογική ομοιογένεια⁴⁶⁶ υπονομεύοντας το εκκλησιαστικό κατεστημένο που ισχυριζόταν πως η ιατρική όφειλε να περιοριστεί στο «σώμα»

⁴⁶² Βλ. Pinel, *MC*, 1804, 354.

⁴⁶³ Βλ. Williams (1994) 81

⁴⁶⁴ Βλ. Cabanis, *Rapports du physique et du moral de l'homme et lettre sur les causes premières*, 1805, 62: «Permettez donc, Citoyens, que je vous entretienne aujourd'hui des rapports de l'étude physique de l'homme avec celle des procédés de son intelligence; de ceux du développement systématique de ses organes avec le développement analogue de ses sentiments et de ses passions: rapports d'où il résulte clairement que la physiologie, l'analyse des idées et la morale, ne sont que les trois branches d'une seule et même science, qui peut s'appeler, à juste titre, la science de l'homme.»

⁴⁶⁵ Βλ. Το δημοσιευμένο το 1995 βιβλίο του Johan Heilbron με τίτλο «*The Rise of Social Theory*» σσ. 140-143

⁴⁶⁶ Βλ. Moravia (1980)

[corps] αφήνοντας στην εκκλησία το «πνεύμα» [esprit] ή την «ψυχή» [âme]. Ταυτόχρονα πολλαπλασίαζε τις αρμοδιότητες, διεύρυνε τα πεδία παρέμβασης, αναβάθμιζε τον ρόλο, αύξανε την εξουσία της ιατρικής σε ζητήματα «υγιεινής» (hygiène⁴⁶⁷). Η κίνηση αυτή κατέληξε στην ανάπτυξη (α) μιας εξατομικευτικής ιατρικής (médecine individualisante), εφόσον το άτομο μπορούσε να απομονωθεί, να τοποθετηθεί σε μια κλίνη, να γίνει αντικείμενο παρατήρησης–εξέτασης–περιγραφής και (β) μιας πληθυσμιακής ιατρικής, εφόσον στην Κλινική συγκεντρωνόταν ένα λεπτομερειακό αρχείο, το οποίο μπορούσε να διασταυρωθεί με τα αρχεία άλλων νοσοκομείων ή περιοχών επιτρέποντας «τη μέτρηση ολικών φαινομένων, την περιγραφή ομάδων, τον χαρακτηρισμό συλλογικών γεγονότων, την αξιολόγηση των εκτροπών των ατόμων μεταξύ τους, την κατανομή τους μέσα σ’ έναν ‘πληθυσμό’».⁴⁶⁸ Η άσκηση αυτών των δυο τύπων ιατρικής προϋπέθετε με τη σειρά της μια ριζική αναδιοργάνωση του

⁴⁶⁷ Βλ. Μπαϊρακτάρης (1994). Βλ. Επίσης: Ackerknecht (1948) και Prospectus. *Annales d’hygiène publique et de médecine légale*, 1829, 1, 1 : V-VIII «L’hygiène publique, qui est l’art de conserver la santé aux hommes réunis en société, est appelée à recevoir un grand développement et à fournir de nombreuses applications au perfectionnement de nos institutions. C’est elle qui observe les variétés, les oppositions, les influences des climats, et qui en apprécie les effets; qui constate et éloigne toutes les causes contraires à la conservation et au bien-être de l’existence; enfin, qui avise à tous les moyens de salubrité publique. Elle s’occupe de la qualité et des propriétés des comestibles et des boissons, du régime des gens de guerre, des marins. Elle fait sentir la nécessité des lois sanitaires. Elle s’étend à tout ce qui concerne les endémies, les épidémies, les épizooties, les hôpitaux, les maisons d’aliénés, les lazarets y les prisons, les inhumations, les cimetières, etc. On voit combien dans ces limites seulement, il reste à entreprendre et à réaliser pour cette partie de la science. Mais elle a devant elle encore un autre avenir dans l’ordre moral. D’investigation des habitudes, des professions, de toutes les nuances des positions sociales, elle déduit des réflexions et des conseils que ne sont pas sans action sur la force et la richesse des états. Elle peut, par son association à la philosophie et à la législation, exercer une grande influence sur la marche de l’esprit humain. Elle doit éclairer le moraliste et concourir à la noble tâche de diminuer le nombre des infirmités sociales. Les fautes et les crimes sont des maladies de la société qu’il faut travailler à guérir, ou, tout au moins, à diminuer; et jamais les moyens de curation ne seront plus puissants que quand ils puiseront leur mode d’action dans les révélations de l’homme physique et intellectuel, et que la physiologie et l’hygiène prêteront leurs lumières à la science du gouvernement.».

⁴⁶⁸ Βλ. Foucault, «L’incorporation de l’hôpital dans la technologie moderne» στο: *Dits et Écrits*, τ. III (1998) 508–521.

νοσοκομείου ως μέσου εξέτασης,⁴⁶⁹ που εισήγαγε το άτομο σε ένα πεδίο παρατήρησης και καταγραφής που το μετέτρεπε σε «περίπτωση». Μια περίπτωση που δεν ταυτιζόταν πλέον με ένα «σύνολο περιστάσεων που χαρακτηρίζουν μια πράξη και που μπορούν να μεταβάλλουν την εφαρμογή του κανόνα»· αλλά με το ίδιο «το άτομο όπως μπορεί κανείς να το περιγράψει, να το ζυγίσει, να το μετρήσει, να το συγκρίνει με άλλα άτομα» που συναντά στο αρχείο ή στη σύγχρονη ιατρική εμπειρία και πρακτική. Σε αυτό το πλαίσιο τα ατομικά ιστορικά ασθενείας των «Επιδημιών» διασταυρώνονταν με τα ιστορικά του 16^{ου}-17^{ου}-19^{ου} αιώνα στις σελίδες της «Nosographie Philosophique» για να ενισχύσουν το κύρος και τις επιτεύξεις της σύγχρονης επιστημονικής ιατρικής (βλ. αναλυτικά: Παράρτημα I, 1)

ΙΠΠΟΚΡΑΤΙΚΕΣ «ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ» ΣΤΗ NOSOGRAPHIE PHILOSOPHIQUE

Θέση στη «Nosographie philosophique» (τ., σελ.)	Βιβλίο & Άρρωστος των πιδημι ν (βιβλίο, αρ.)	Ταυτότητα αρρώστου των πιδημι ν	Διάγνωση του Philippe Pinel	
NP I	xlvj-xlvij	(III, 4ος αρ.)	Ό φρενιτικός	/
NP I	xlvj-xlvij	(I, 7ος αρ.)	Μέτωνα	/
NP I	xlvj-xlvij	(III, 6ος αρ.)	Περικλέα	<i>Fièvre inflammatoire continue</i>
NP I	20	(III, 12ος αρ.)	Παρθένον	<i>Fièvre inflammatoire</i>
NP I	57	[I, 7ος]	Μέτωνα	<i>Espèce compliquée</i>
NP I	95-6	(I, 6ος αρ.)	Κλεανακτίδην	<i>Fièvre muqueuse continué</i>
NP I	130-1	(I, 10ος αρ.)	Κλαζομένιον	<i>Fièvre putride ou adynamique continue</i>
NP I	198-9	(III, 15ος αρ.)	Δεάλκους γυναίκα	<i>Fièvre ataxique continue</i>
NP I	222	(I, 2ος αρ.)	Σιληνός,	<i>Fièvre jaune</i>
NP I	222	(III, 10ος αρ.)	Νικόδημον	<i>Fièvre jaune</i>
NP I	222	(III, 3ος αρ.)	Πυθίωνα	<i>Fièvre jaune</i>
NP I	235	(III, 3ος αρ.)	Πυθίωνα	<i>Fièvre ataxique rémittente double-tierce</i>
NP II	186	(I, 1ος αρ.)	Φιλίσκος	<i>Phrénésie qu'on ne peut guère regarder que comme idiopathique</i>
NP II	406	(III, 8ος αρ.)	Άναξίωνα	<i>Pleurésie</i>
NP II	486	(I, 12ος αρ.)	Άνθρωπος	<i>Exemples d'hépatite</i>
NP II	486	(III, 2ος αρ.)	Έρμοκράτην	<i>Exemples d'hépatite</i>

⁴⁶⁹ Βλ. σχετικά στο «Επιτήρηση και Τιμωρία: Η γέννηση της Φυλακής» του Foucault, σ. 244-

Βάσει της βεβαιότητας που διασφάλιζαν η θετική παρατήρηση, η ιατρική εξέταση και η στατιστική επεξεργασία πολλών παρόμοιων περιπτώσεων⁴⁷⁰ ο Pinel εξήγαγε τα συμπεράσματά του για τις οξείες ασθένειες που συναντούσε στην καθημερινή του πρακτική.

Η ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗ ΤΩΝ ΟΞΕΩΝ ΑΣΘΕΝΕΙΩΝ
ΤΗΣ SALPÊLTRIÈRE ΣΤΗ LA MÉDECINE CLINIQUE

Fièvres, Phlegmasies, Hémorragies

Première Classe

Ordre	<i>i.</i>	<i>fièvres angioténiques</i>
Ordre	<i>ii.</i>	<i>fièvres meningogastriques</i>
Ordre	<i>iii.</i>	<i>fièvres adénomeningees</i>
Ordre	<i>iv.</i>	<i>fièvres adynamiques</i>
Ordre	<i>v.</i>	<i>fièvres ataxiques</i>

Deuxième Classe

Ordre	<i>i.</i>	<i>Phlegmasies Cutanées</i>
Ordre	<i>ii.</i>	<i>Phlegmasies du tissu cellulaire et des Glandes</i>
Ordre	<i>iii.</i>	<i>Phlegmasies des membranes séreuses ou diaphanes</i>
Ordre	<i>iv.</i>	<i>Phlegmasies des articulations et des muscles</i>
Ordre	<i>v.</i>	<i>Phlegmasies des membranes muqueuses</i>
Ordre	<i>vi.</i>	<i>Lésions de la menstruation</i>

Troisième Classe

Ordre	<i>i.</i>	<i>Lésions de la menstruation</i>
Ordre	<i>ii.</i>	<i>Hémorragies communes aux deux sexes</i>
Ordre	<i>iii.</i>	<i>Hémorragies par dilatation des vaisseaux</i>

⁴⁷⁰ Βλ. Pinel, *MC*, 1802, 270. Η στατιστική μέθοδος για την αξιολόγηση της αιτιολογικής διάγνωσης και των θεραπευτικών επιλογών, όπως παρατηρεί ο Canguilhem, άρχισε με τη δημοσίευση του *Mémoire* του Pierre Louis το 1825, 4 χρόνια δηλαδή μετά από τη δημοσίευση των «*Στοιχείων Ιατρικής Στατιστικής*» του Francis Bisset Hawkins. Δεν θα πρέπει όμως να ξεχνάμε τη συμβολή του Pinel. Το 1802 στην «*Κλινική Ιατρική*» (*La Médecine Clinique*) χρησιμοποίησε στατιστικές μεθόδους για να μελετήσει τη σχέση μεταξύ ασθένειας και κλιματολογικών αλλαγών ενώ αντίστοιχη μέθοδο σύγκρισης και επεξεργασίας των επιστημονικών δεδομένων είχε χρησιμοποιήσει το 1800-1 στην *Πραγματεία περί Μανίας* (*Traité*). Αναλυτικά: βλ. Canguilhem (1994) 142

Την ίδια εποχή οι χρόνιες⁴⁷¹ περιπτώσεις των τροφίμων της Bicêtre και της Salpêtrière άρχισαν να απασχολούν συστηματικά επιστημονικές εταιρείες όπως η Société royale de Médecine de Paris: «La Société royale de Médecine de Paris proposa pour sujet d'un prix, en 1789, d'indiquer les moyens les plus efficaces de traiter les malades dont l'esprit est aliéné avant la vieillesse. Un travail que j'avois commencé depuis quelques années, sur la distinction des diverses espèces de manie, et sur les moyens d'en diriger le traitement, fut alors rédigé au milieu des troubles de la révolution, et communiqué a la même Société; mais une nouvelle carrière d'instruction s'est ouverte pour moi dans la suite par l'exercice de la médecine dans l'hospice de Bicêtre, où j'ai eu sous mes yeux, pendant environ deux ans, près de deux cents insensés, et où j'ai pu par conséquent faire les recherches les plus exactes et les plus variées sur la manie, bien plus pour connoître le caractère particulier de ses symptômes et ses diverses espèces, que pour faire l'essai des différents moyens pris de la pharmacie pour tenter de les guérir; car la partie de cet hospice destine aux aliénés ne renfermoit que ceux qui avoient déjà subi un ou plusieurs traitements actifs à l'Hôtel-Dieu: c'est ce qui a donné lieu à l'ouvrage que j'ai publié en 1800. L'hospice de la Salpêtrière où les aliénées sont conduites pour y subir un traitement médical, depuis le mois d'avril 1802, m'a ouvert une nouvelle carrière d'observations et de recherches, surtout pour l'aliénation mentale des femmes, et les résultats en sont consignés dans la seconde édition de mon *Traité sur l'Aliénation mentale*.»⁴⁷²

⁴⁷¹ Για την έννοια της «χρονιότητας» και την ιστορική της εξέλιξη βλ. το εκδομένο το 2016 βιβλίο του Μεγαλοοικονόμου με τίτλο «Λέρος: Μια ζωντανή αμφισβήτηση της Κλασικής Ψυχιατρικής».

⁴⁷² Βλ. Pinel, *NP*, III, 1818, 101-2.

4e classe: Névroses⁴⁷³

Ordre 1er:
*Vésanies ou
égarements
d'esprit non fébriles*

*Hypochondrie
Mélancolie
Manie
Hystérie*

Ordre 2e :
Spasmes

*Épilepsie
Hydrophobie
Mouvements
convulsifs
Tétanos*

Ordre 3e:
*Anomalies locales des fonctions
nerveuses*

*Asthénie musculaire
Contractions spasmodiques des organes de
la respiration
Névroses du conduit alimentaire
Névroses aphrodites ou des parties de la
génération
Névroses ophthalmiques ou de l'organe de
la vue
Névroses acoustiques ou de l'organe de
l'ouïe
Affections arthritiques
Affections comateuses
Apoplexie
Catalepsie
Narcotisme ou empoisonnement par les
narcotiques
Asphyxie*

(3) Traité sur l'Aliénation mentale⁴⁷⁴

Η «Société royale de Médecine» και η «Commission des Hôpitaux» ανέλαβαν μετά την Επανάσταση να επιλύσουν το πρόβλημα των φρενοβλαβών που

⁴⁷³ Ο Pinel υιοθετεί τον όρο «νεύρωση» (γαλ. *névrose*, αγγλ. *neuroses*) από τον William Cullen (1710-1790) που τον χρησιμοποίησε πρώτη φορά το 1769.

⁴⁷⁴ Ο Pinel θα αντικαταστήσει την παλαιότερη κατηγορία «vésanie» με εκείνη της «aliénation mentale». Βλ. σχ. *Encyclopédie Méthodique*, 1808, 475: «J'ai substitué au mot vésanie celui d'aliénation mentale, terme heureux qui exprime dans toute leur latitude les diverses lésions de l'entendement. Mais il importe d'autant plus d'analyser ces diverses espèces, de les considérer séparément, & en déduire ensuite les règles du traitement, tant médical que physique & moral.».

συνωστίζονταν στα ιδρύματα⁴⁷⁵ της πρωτεύουσας μαζί με ένα ετερόκλητο πλήθος φτωχών, ηλικιωμένων, ορφανών, πορνών, εγκληματιών.⁴⁷⁶ Το «επαίσχυντο αυτό ανακάτεμα» προκάλεσε μια θύελλα αποδοκιμασιών που λειτούργησε καταλυτικά για να συζητηθεί εξ αφορμής ο μετασχηματισμός των γαλλικών ασυλικών δομών. Την ευθύνη γι' αυτό επωμίστηκε ο Pinel, «le seul homme de Paris, et même de France, qui fût en état de remédier à tant de maux».⁴⁷⁷ Ο Pinel γνώριζε καλά πως η μεταρρύθμιση των Ασύλων όφειλε να στηριχθεί

⁴⁷⁵ Βλ. την *Ιστορία της Τρέλας* του Foucault (2004) 232: «Θα πρέπει να παραμείνουν στα ιδρύματα», σημειώνει η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, «οι φυλακισμένοι που το πνεύμα τους έχει παραφρονήσει και που η ηλιθιότητα τους καθιστά ανίκανους να αυτοκυβερνηθούν, σ' έναν κόσμο όπου η μανία τους θα τους καθιστούσε επικίνδυνους. Το μόνο που χρειάζεται στην περίπτωση τους είναι η διαβεβαίωση ότι η κατάστασή τους παραμένει η ίδια, οπότε, δυστυχώς είναι απαραίτητο να συνεχιστεί η κράτησή τους όσο η ελευθερία τους θα κρίνεται είτε επιβλαβής στην κοινωνία είτε αγαθό άχρηστο».

⁴⁷⁶ Βλ. την *Ιστορία της Τρέλας* του Foucault (2004)

⁴⁷⁷ Βλ. Τον λόγο που εκφωνεί ο Pariset στις 28 Αυγούστου 1898 και δημοσιεύεται αργότερα στον πρώτο τόμο του *Histoire des Membres de l'Académie de Médecine* (απόσπασμα από τη σελ. 224): «Le mouvement des affaires porta Cousin, Thouret et Cabanis à la tête des hôpitaux. Malgré les réformes tentées sous le plus humain de tous les rois, les hôpitaux de la capitale étaient encore dans une barbarie déplorable. Ce lui qui présentait l'aspect le plus révoltant était la maison de Bicêtre. Le vice, le crime, le malheur, les infirmités, les maladies les plus dégoûtantes et les plus disparates, tout y était confondu comme les services. Les bâtiments étaient inhabitables. Les hommes y croupissaient couverts de fange, dans des loges, toutes de pierre, étroites, froides, humides, privées d'air et de jour, et meublées seulement d'un lit de paille, que l'on renouvelait rarement, et qui bientôt devenait infect: repaires affreux où l'on se ferait scrupule de placer les plus vils animaux. Les aliénés que l'on jetait dans ces cloaques étaient à la merci de leurs infirmiers, et ces infirmiers étaient des malfaiteurs que l'on tirait de la prison. Les malheureux malades étaient chargés de chaînes et garrotés comme des forçats. Ainsi livrés sans défense à la méchanceté de leurs gardiens, ils servaient de jouet à la raillerie insultante, ou à une brutalité d'autant plus aveugle, qu'elle était gratuite. L'injustice de ces cruels traitements les transportait d'indignation; et le désespoir et la rage, achevant de troubler leur raison égarée, leur arrachaient jour et nuit des cris et des hurlements que rendait encore plus effrayants le

σε μια νέα προσέγγιση των νόσων και των ψυχικά ασθενών. Οι ισχύουσες θεωρίες περί φρενοβλάβειας υπογράμμιζαν την ύπαρξη μιας σοβαρής εγκεφαλικής δυσλειτουργίας που καθιστούσε τον παράφρονα ένα ολικά κατεστραμμένο άτομο, μόνιμο τρώφιμο των πάσης φύσεως ιδρυματικών δομών και των βάρβαρων θεραπευτικών τους πρακτικών.⁴⁷⁸

«L'aliénation de entendement est en général regardée comme le produit d'une lésion organique du cerveau et par conséquent comme incurable... Les asyles publics consacrés aux aliénés ont été considérés comme des lieux de réclusion et d'isolement pour des infirmes dangereux et dignes d'être séquestrés de la société,

bruit de leurs fers. Quelques-uns, plus patients ou plus dissimulés, se montraient insensibles à tant d'outrages: mais ils ne cachaient leur ressentiment que pour le mieux satisfaire. Ils épiaient de l'oeil les mouvements que faisaient leurs bourreaux, et les surprenant dans une attitude embarrassante, ils les frappaient à coups de chaîne sur la tête ou l'épigastre, et les renversaient expirants à leurs pieds. Ainsi, férocité d'une part, meurtres de l'autre. Une fois dans cette voie criminelle, comment s'y arrêter jamais? et qu'attendre de ces réciprocités abominables pour l'amélioration des maladies mentales? Les trois administrateurs gémissaient de ce mélange d'opprobre et d'infortune. Tous les trois étaient les amis de Pinel, et tous les trois jugèrent que Pinel était le seul homme de Paris, et même de France, qui fût en état de remédier à tant de maux.».

⁴⁷⁸ Ο γνωστός κλινικός αναπτύσσει τις θέσεις του σε με μια σειρά από εργασίες που δημοσίευσε μεταξύ του 1794 και του 1809 στη «*Société médicale d'émulation*» και στην «*Traité*». Τον Δεκέμβριο του 1794 δημοσιεύει τη μελέτη του «*Observations sur la manie pour servir l'histoire naturelle de l'homme*», ενώ μεταξύ του 1796 και του 1798 δημοσιεύει τρία ακόμη άρθρα για τη διαλείπουσα μανία [«*Mémoire sur la Manie périodique ou intermittente*», *Mémoires de la Société médicale d'émulation* 1 (1796–7), 94–119], την ηθική θεραπεία [«*Recherches et observations sur le traitement moral des aliénés*», *Mémoires de la Société médicale d'émulation* 2 (1797–8), 215–255] και την ταξινόμηση των ψυχικών ασθενειών σε διακριτά είδη [«*Observations sur les aliénés et leur division en espèces distinctes*», *Mémoires de la Société médicale d'émulation* 3 (1798–9) 1–26]. Τη δραστηριότητά του στη *Salpêtrière* και την έρευνά του με τον Jacob Landré-Beauvais τη δημοσίευσε στη δεύτερη έκδοση της *Traité*.

*et dès-lors leurs gardiens, le plus souvent inhumains et sans lumières, se sont permis envers eux les actes les plus arbitraires de dureté et de violence».*⁴⁷⁹

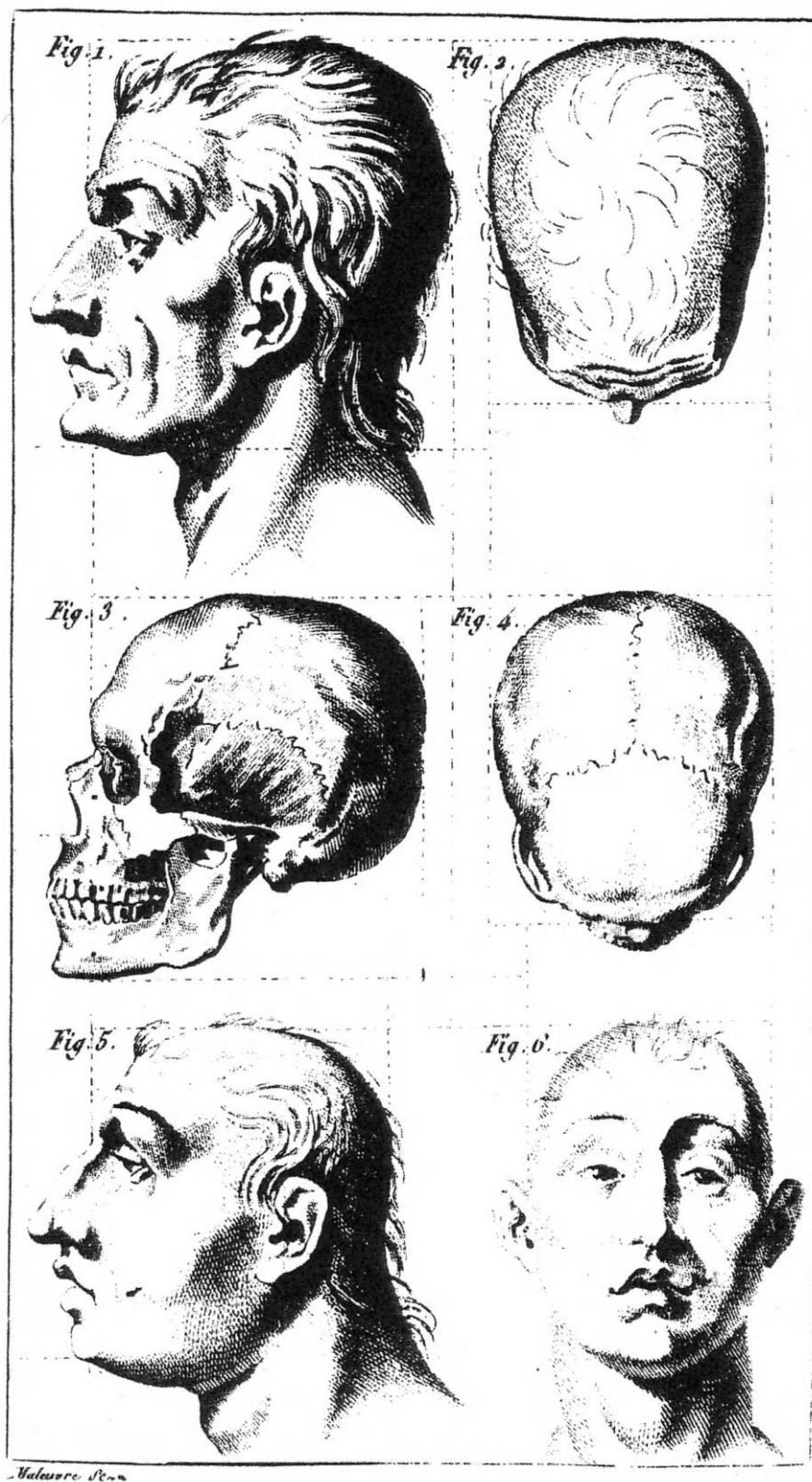
Αυτό, όμως, κατά τον Pinel επιδεχόταν αμφισβήτηση από δυο τουλάχιστον απόψεις:

- Πρώτον: οι αλλοιώσεις στον εγκέφαλο δεν εμφάνιζαν καμιά σχέση με τις διανοητικές παθήσεις ή, ακόμα, και με τη διανοητική αναπηρία που να τεκμηριώνεται από τις παθολογοανατομικές παρατηρήσεις στη Bicêtre⁴⁸⁰ και τη Salpêtrière⁴⁸¹ (με εξαίρεση τις περιπτώσεις της ιδιωτείας).
- Δεύτερον, ορισμένες μορφές ψυχοπάθειας εμφάνιζαν μια περιοδική ή διαλείπουσα μορφή (*périodique* ou *intermittente*) που έθετε υπό αμφισβήτηση την καθιερωμένη εικόνα της παραφροσύνης ως μόνιμης εκτροπής από τη λογική.

⁴⁷⁹ Pinel, *Traité*, 1809, Πρόλογος στη 2^η έκδοση, xxiv.

⁴⁸⁰ Η δομή αυτή για περίπου 200 άνδρες ψυχικά ασθενείς ήταν τμήμα του Γενικού Νοσοκομείου (Hôpital Général) που είχε ιδρυθεί το 1656 από τον Λουδοβίκο τον 14^ο. Ο Pinel παρέμεινε εκεί από τις 11 Σεπτεμβρίου 1793 έως 29 Απριλίου 1795.

⁴⁸¹ Η Salpêtrière είναι μια από τις γνωστότερες και μεγαλύτερες σε έκταση ασυλικές δομές του Παρισιού για ψυχικά πάσχουσες γυναίκες όπου ο Philippe Pinel παρέμεινε επί 31 χρόνια. Στο διάστημα αυτό, όπως παρατηρεί η Weiner, ο Pinel εργάστηκε: (α) στο γενικό θεραπευτήριο (που οικοδομείται το 1781) και (β) στο 5ο τμήμα, ή Loges, για τους πάσχοντες από ψυχικά νοσήματα [«les malades de l'esprit»]. Στη Salpêtrière ο Pinel είχε έναν βοηθό, τον Jacob Landré Beauvais (1772-1840), ορισμένους εξωτερικούς μαθητές μεταξύ των οποίων συγκαταλεγόταν και ο Jean Étienne Dominique Esquirol (1772-1840) και τον φημισμένο νοσοκόμο Jean Baptiste Pussin (1745-1811), που εργαζόταν στο άσυλο μαζί με τη γυναίκα του Margueritte Jubline (1754-;). Για τον Pinel βλ. ιδιαίτερα: Weiner (1992, 1991, 1997).

Γραφική Αναπαράσταση των κρανίων φρενοβλαβών που παρατίθεται στην 1^η έκδοση της *Traité* [An VIII-IX, 1800-1]

Αφ' ης στιγμής ο παράφρων δεν ήταν ένα ολικά κατεστραμμένο άτομο (=insensé) αλλά ένα άρρωστο άτομο με ένα υπόλειμμα λογικής (=aliéné) ο γιατρός μπορούσε να εκμεταλλευτεί τα διαστήματα πνευματικής διαύγειας για να εγκαθιδρύσει μαζί του μια θεραπευτική σχέση και επαφή.⁴⁸² Αυτή η αντίληψη θεωρήθηκε μοναδική συνεισφορά της γαλλικής σκέψης στην ευρωπαϊκή επιστημονική ζωή⁴⁸³ τροφοδοτώντας τον μύθο του Pinel ως φιλόφρου⁴⁸⁴ και απελευθερωτή.⁴⁸⁵ Από την ιπποκρατική παράδοση η «χειρονομία» του γάλλου κλινικού ενσωμάτωσε ποιότητες (παρατήρηση), αρετές (φιλανθρωπία)⁴⁸⁶ και αρχές όπως ο θεραπευτικός σκεπτικισμός που έβρισκε το πρότυπό του στο «Νούσων φύσιες ιητροί» από το έκτο βιβλίο των Έπιδημιών.⁴⁸⁷ Πολύ συχνά επίσης η αναφορά στον Ιπποκράτη⁴⁸⁸ λειτουργούσε ως παρώθηση της ιδέας του ιατρικού προσώπου «σαν καθολικής και κυρίαρχης μορφής, σαν απόλυτου

⁴⁸² Την πιθανότητα της θεραπείας τεκμηριώνει εμπειρικά μια έρευνα που παρουσιάστηκε στις 25 Ιουνίου 1805 και στις 9 Φεβρουαρίου 1807 στην «Ακαδημία των Επιστημών» και δημοσιεύθηκε το 1809 στη δεύτερη έκδοση της *Traité*. Βλ. Weiner (1997).

⁴⁸³ Όπως θα πει ο Hegel: «το ότι ανακάλυψε αυτό το υπόλειμμα λογικής στους παράφρονες και στους μανιακούς, ότι ανακάλυψε πως το υπόλειμμα αυτό περιέχει την ίδια την αρχή της θεραπείας τους και το ότι βάσισε τη θεραπεία τους ακριβώς στην αρχή αυτή, αυτό είναι ένα επίτευγμα που ανήκει κυρίως στον Πινέλ, το σύγγραμμά του οποίου πάνω σ' αυτό πρέπει να θεωρείται ως το αξιολογότερο που διαθέτουμε». Βλ. Λέκκα (2012) 63.

⁴⁸⁴ Ο Pinel φαίνεται ότι ενσαρκώνει το νέο ιδεώδες του φιλόφρου-παρατηρητή, του «observateur philanthrope». Βλ. σχετικά το έργο του Semelaigne «*Philippe Pinel et son œuvre au point de vue de la médecine mentale*», Imprimeries Réunies, Paris, 1888, 41.

⁴⁸⁵ Βλ. σχετικά: το δημοσιευμένο το 1836 έργο του Scipion Pinel, «*Traité complet du régime sanitaire des aliénés, ou Manuel des établissements qui leur sont consacrés*», 57-60.

⁴⁸⁶ Κατά τον Gary B. Ferngren (2009: 112) «οι αρχαίοι φιλόσοφοι ή οι ιατροί-συγγραφείς δεν είχαν την αξίωση ο ενάρετος γιατρός να είναι *ανθρωπιστής* ή *φιλόφρου* κατά την άσκηση της ιατρικής. Η προσδοκία αυτή έπρεπε να περιμένει την έλευση του Χριστιανισμού» όπου «τα νέα θρησκευτικά και φιλανθρωπικά ιδεώδη της μοναστικής ιατρικής συγχωνεύθηκαν με την παλαιότερη κοσμική παράδοση της Ιπποκρατικής ιατρικής ηθικής και εθιμοτυπίας.». Πιο αναλυτικά βλ: McKinney (1952).

⁴⁸⁷ Έπιδ. VI, 5.314.4L Βλ. Pinel, *MC*, 1804, 441 . Επίσης: Canguilhem (2007) 62-3.

⁴⁸⁸ La Berge (2002) 178-199.

επιτηρητή με ένα βλέμμα πάντα σε επιφυλακή», ικανό να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της επιστήμης της νέας εποχής:

«...et qui peut refuser ces qualités à Hippocrate?... Telle est donc la tâche que je me suis proposé de remplir dans l'état actuel de nos connoissances: donner la plus grande importance à l'histoire de l'aliénation mentale, et faire une distinction severe de ses diverses espèces, pour ne point tenter inutilement ou diriger au hasard le traitement; rappeler à des règles précises la direction et la police intérieure des maisons de santé ou des hospices d'aliénés, puisqu'il est comme impossible de les traiter avec succès au sein de leurs familles; faire sentir vivement la nécessité des dispositions locales propres à la distribution méthodique de ces infirmes suivant les périodes de la maladie; placer dans le premier rang les soins éclairés d'une surveillance assidue, et le maintien le plus sévère de l'ordre de service; indiquer les remèdes simples que l'expérience semble ratifier, les précautions, l'époque de la maladie, l'espèce d'aliénation qui peuvent eu assurer le succès apprendre enfin à réserver pour des cas extrêmes et regardés jusqu'ici comme incurables, l'emploi de certains remèdes actifs, que d'autres circonstances pourroient rendre superflus, nuisibles ou téméraires.»

Στο πλαίσιο αυτό το ιπποκρατικό πρότυπο γινόταν βασική νομιμοποιητική αρχή του μηχανισμού παρατήρησης, καταγραφής, αστυνόμευσης που ασκούσαν (Foucault, 2004: 260) στο εσωτερικό της νοσοκομειακής Κλινικής. Μέσα ακριβώς από τη «*διαρκή... παρατήρηση και μελέτη της ψυχικής λειτουργίας και των σωμάτων των συγκεντρωμένων ψυχικά ασθενών, μέσα από την καταγραφή και κατηγοριοποίηση μίας ευρύτατης ποικιλίας περιπτώσεων, μέσα από καινούργιες και αποτελεσματικότερες μορφές καταστολής και ελέγχου*» η νεότερη σκέψη οδηγήθηκε στην εξαγωγή των «*θεωριών της πρώτης βιολογικής ψυχιατρικής*».⁴⁸⁹

⁴⁸⁹ Αυτές οι εξελίξεις θα επηρεάσουν βαθύτατα την ελληνική ψυχιατρική. Βλ. σχετικά: Bairaktaris (1984). Ακόμα: Πλουμπίδης, Δ. (1981), Λέκκα (2012) 100.

Συμπεράσματα 4^ου Κεφαλαίου :

Οι Παρισινοί γιατροί αντιλαμβάνονταν την ανάγκη μιας στροφής σε ένα πρότυπο «κλινικής παρατήρησης» που «*παρατηρεί με προσοχή και αναφέρεται σε ορατά σημεία· επαναλαμβάνει πολλές φορές τις παρατηρήσεις και σημειώνει τα γενικά ή ειδικά αποτελέσματα· λαμβάνει υπ' όψη την ατομική κατάσταση, την επίδραση των εποχών, των κλιμάτων, της ηλικίας κ.ο.κ.*».⁴⁹⁰ Το πρότυπο αυτό είχε συνδεθεί, όπως είδαμε σε άλλο κεφάλαιο, με τη μέθοδο καταγραφής των αρχαίων Επιδημιών που είχε παραμείνει δημοφιλής χάρη στις έρευνες του Guillaume de Baillou (1538-1616) και του Thomas Sydenham (1624–1689) . Η παραδοσιακή ύλη παίρνει εντούτοις μια διαφορετική ιστορική μορφή στο πλαίσιο των εξελίξεων που σημειώνονται από το 1794 και εξής.⁴⁹¹ Είναι αυτές ακριβώς οι εξελίξεις που διαμορφώνουν προς το τέλος του 18^{ου} αιώνα κατά την έκφραση του Foucault (1991) τους όρους «*ενός σύνθετου και συλλογικού μετασχηματισμού της ιατρικής κατανόησης*». Αυτός ο μετασχηματισμός δεν συνεπάγεται σε καμία περίπτωση την εγκατάλειψη του εννοιολογικού και μεθοδολογικού εξοπλισμού της ελληνικής ιατρικής, αλλά τον εκσυγχρονισμό και την επανανοηματοδότησή του ώστε να συμμορφώνεται με τις απαιτήσεις της επιστήμης της νέας εποχής.⁴⁹² Σε αυτό το πλαίσιο υπογραμμίζεται η ικανότητα της ιπποκρατικής *τέχνης του παρατηρείν* να διακρίνει και να περιγράφει το ουσιώδες, γεγονός που τη καθιστά συμβατή με την Αναλυτική

⁴⁹⁰ Philippe Pinel, *NPI*, 1813, liv

⁴⁹¹ Grmek (1990)

⁴⁹² Στην πραγματικότητα, όπως παρατηρεί ο Gaukroger (2016: 153), η ιπποκρατική μέθοδος δεν θα μπορούσε να έχει τη μορφή που είχε στην ελληνική αρχαιότητα ή στον μεταμεσαιωνικό ιατρικό κόσμο. Κι αυτό διότι συναρτάται με 5 εντελώς καινούριες συνιστώσες: (1) με την παθολογική ανατομία (δηλαδή τη συστηματική συσχέτιση της «φυσικής ιστορίας» της ασθένειας με υποκείμενες παθολογο-ανατομικές αλλοιώσεις που ανακαλύπτονταν κατά την αυτοψία), (2) με την επέκταση της ιατρικής πρακτικής μεγάλα τμήματα του πληθυσμού, (γ) με τις νέες μεθόδους φυσικής εξέτασης (επίκρουση, ακρόαση), (δ) με το μετασχηματισμό του νοσοκομείου σε όργανο ιατρικής δράσης, (ε) με τον αριθμητικό υπολογισμό των ιατρικών ιστορικών για την πρόγνωση, τη διάγνωση και την εκτίμηση της θεραπείας.

μέθοδο του Condillac που χρησιμοποιείται από τον Pinel στα «Nosographie Philosophique», «Traité» και «La médecine clinique».

Για τον γνωστό γάλλο κλινικό η σημασία της υποκρατικής ιατρικής της παρατήρησης υπήρξε τριπλή:

(α) στο «Nosographie Philosophique» η μέθοδος της ελληνικής ιατρικής της παρατήρησης και οι κλινικές σημειώσεις του «Πατέρα της Ιατρικής» στήριξαν τις προσπάθειες μιας ορθότερης αποτύπωσης της νοσολογικής πραγματικότητας που υπόσχονταν οι επιστήμες της Κλινικής Ιατρικής και της Ψυχιατρικής.

(β) στο «La Médecine Clinique» η συστηματική παρατήρηση της εξέλιξης της πορείας των ασθενειών (Histoires de Maladies, σ.σ. 16-324) και των τροποποιήσεων «που υφίστανται από τις ιδιαίτερες συνθήκες της τοποθεσίας, της επίδρασης των εποχών, και της πιο απλής και πιο κατάλληλης θεραπείας» (Influence des localités, des saisons et du traitement, σ.σ. 351-464) στήριξε την εξαγωγή συμπερασμάτων για τα φαινόμενα των πυρετών, φλεγμονών και αιμορραγιών που έπλητταν ένα σύνολο 7.523 ασθενών.⁴⁹³

(γ) και στο «Traité médico-philosophique sur l'aliénation mentale ou la manie» οι μεθοδολογικές αρχές της υποκρατικής ιατρικής στήριξαν το εγχείρημα του Pinel να αποκρυπτογραφήσει την ουσία της μανικής διαταραχής.⁴⁹⁴ Στη *μανία* ο Pinel ανακάλυψε ένα επιστημονικό αντικείμενο που -με τον ακαθόριστο χαρακτήρα του, την περιοδικότητα, τα διαστήματα διαύγειας- μπορούσε να στηρίξει τη νοσηματοδότηση της παραφροσύνης ως ιάσιμου νοσηματικού είδους που θα αποκάλυπτε τον πραγματικό χαρακτήρα του όχι πλέον υπό την πίεση των

⁴⁹³ Βλ. το δημοσιευμένο το 2008 άρθρο της Dora Weiner με τίτλο «Philippe Pinel in the Twenty-First Century: The Myth and the Message». Ο Pinel στο «La Médecine Clinique» αναφέρει 5.000 ασθενείς.

⁴⁹⁴ Βλ. Pinel, MC, 1804, xxxiv: « Les maladies chroniques des femmes sont si compliquées, que, quoique j'aie déjà recueilli plusieurs observations sur un grand nombre d'elles, je différerai encore de les publier, pour pouvoir mieux en approfondir la nature par un rapprochement plus nombreux de faits observés».

βάνουσων θεραπευτικών μεθόδων αλλά υπό το νηφάλιο «επιστημονικό» βλέμμα του ιπποκρατικού ιατρού-παρατηρητή.

ΚΕΙΜΕΝΑ – ΠΗΓΕΣ

Ο Θεμελιωτής της Κλινικής

1.

Ο Ιπποκράτης και τα Ευρωπαϊκά Κέντρα Ιατρικής Μάθησης

Τι πεδίων αχανές ελπίδων ανοίγετο εις τας ορμάς και την ενέργειαν των πνευμάτων, εις τον ΙΖ' αιώνα! Ο Βάκων έθραυσε τα εμπόδια εγειρόμενα από τους Περιπατητικούς εις τα Σχολεία· ανέστρεψε τα μάταια φαντάσματα της δεισιδαιμονίας, μαγείας, αλχημείας, αστρολογίας, τα οποία εγοήτευαν τας φαντασίας· ο μέγας Καρτέσιος κατ' αρεσκείαν του δια της φιλοσοφικής αμφιβολίας σπαράττει τα λείψανα μιας ακανθώδους σχολαστικής, τας ατόπους προλήψεις, αι οποίαι εμπόδιζον το ελεύθερον καταφύγιον του συλλογισμού, υψώνων αυτόν εις τα ύψη μίας υψηλής μεταφυσικής, ξεσκεπάζει εις τους θαμβωμένους οφθαλμούς του όλη την έκτασιν του λογικού ορίζοντος· το πεδίων της φύσεως καλλιεργείται δια της παρατηρήσεως· ο Σανκτώριος ενασχολείται εις την στατικήν ιατρικήν. Πρόσπερος Αλπίνος [Prosper Alpin], και Κησαλπίνος [Césalpin], Μαλπήγιος [Malpighi], Βαγλίβιος [Baglivi], Βοταλός [Botal], κ.τ.λ. διαπρέπουσιν εις την Ιταλίαν· η Γαλλία καυχάται εις τα πονήματα του Φερνέλλου [Fernel], Βάλλου [Baillou], Ριολάνου [Riolan], Πεκουέτου [Pecquet]· κ.τ.λ., η Αγγλία μεγαλαυχεί δια τον Γουλιέρλμον Αρβαίον [Guillaume Harvey], ανακαλύψαντα την κυκλοφορίαν του αίματος, Θωμάν Συδενάμιον [Thomas Sydehnam], Ουίλλιον [Willis]· η Δανία δια τον Βαρθωλίον [Bartholin], Ουόρμιον [Wormius], Βορρύχιον [Borrichius], το Βέλγιον δια τον περίφημον Ουακλμόντιον [Van Helmont], Δελαβόην Σύλβιον [Sylvius Deleboé]· η Ελβετία, δια τον Πλατερόν [Plateret], Βωινόν [Bauhins]· η Γερμανία δια τον Σεννέρτον τον εκλεκτικόν [Sennert l'éclectique]· Μεκβώμιον [Meibomius], Δευσίγκον [Deusing], Σίευγκον [Schenck], Γλωβερόν [Glauber], Κορίγκον

[Conring], και τους κλεινούς Στάλλεον [Stahl] και Φριδερίκον Οφμάνον [Frédéric Hoffmann] κ.τ.λ. [...] Ασύγκριτος υπήρξε η δόξα, η [οποία] έλαμψεν, εις την αρχήν του ΙΗ' αιώνος, ο περίβλεπτος Βοερράβιος [Boerhaave] εις το Πανεπιστήμιον της Λειδος [Leyde]. εξ ου εβγήκεν ο περιβόητος Ουανσοβεταίνος [Van Swiéten] και ο κλεινός Άλλερος [Haller] και πλήθος μαθητών διαχυσάντων τας Βοερραβικάς θεωρίας εις διάφορα μέρη. Αλλά το Σχολείον του Σταλλίου, αν και ήτον λαμπρόν, έσχε σταθερούς οπαδούς εκ του διδασκαλείου του Μοντπελλιέρου [Montpellier]. και ο Φρειδερίκος Οφμάνος είχεν εις μέρος του το σχολείον του Εδιμβούργου τροποποιήσαν την θεωρίαν του εις το νευρικόν σύστημα. Ευρίσκομεν τα Πανδιδασκαλεία της Γοττίγγης [Gottingue], Βρεσλάου [Breslau] και Μόσκας [Moscou], Διγιόνου [Dijon], του Πά [Pau], κ. τ. λ. θεμελιωμένα κατ' αυτόν τον αιώνα. Ηθέλαμεν αναφέρει περίπου τον αναρίθμητον πλήθος διδασκάλων, μάλλον ή ήττον λαμπρών εις τα Σχολεία, εάν ήτον αναγκαίον· ηθέλαμεν δείξει τα φώτα των επιστημών επισωρευόμενα από ολίγον εις ολίγον εις όλα τα μέρη της Ευρώπης, και την Ιατρικήν ανελθούσα εις την σταθεράν οδόν της παρατηρήσεως και πείρας· τας νόσους καλύτερον καταγραφομένας, σοφωτέρας και μεθοδικωτέρας θεραπευόμενας· την Ανατομίαν εις αυτούς τους εσχάτους καιρούς εγγίζουσαν περίπου εις το άκρον της τελειοποιήσεως, αν και η Φυσιολογία ήτον μακράν από αυτήν. Η σπουδή περιπλέον της Παθολογικής Ανατομίας αρχίσασα ενδόξως από τον Μοργάνην [Morgagni] έλαβε καλās προόδους. Αι φυσικαί και χημικαί και φυσικοϊστορικαί επιστήμαι έδωσαν τον μεγαλύτερον φωτισμόν εις την Υγιεινήν και Θεραπευτικήν... Ένας νέος αιών άρχισεν από τους πλέον ευγενείς οιωμούς... Τις δύναται να προσδιορίσει όρον εις την έκβασιν των επιστημών και της Ιατρικής εις το εξής; εάν σεβώμεθα τας παλαιάς γνώσεις των Ελλήνων, αυτό δεν προέρχεται από τυφλήν δεισιδαιμονίαν, το πάλοι άρθρον πίστεως συναινούσαν, αλλ' επειδή ευρίσκομεν εις τα αυτών θαυμάσια πονήματα, την πιστήν ζωγραφίαν, και καταγραφήν της φύσεως...

Άρθρον εκ του Λεξικού των Ιατρικών Επιστημών. Σχολείον. Συντεθέν υπό του περίφημου Βιρεού [Virey],⁴⁹⁵ και μετενεχθέν εις την ημετέραν γλώσσαν υπό Δημητρίου Νίτζου του εξ Ιωαννίνων. Περί Σχολείων της Ιατρικής και των εν αυτοίς Διαλαμψάντων Διδασκάλων και των αιρέσεων (δημοσιευμένο στο Περιοδικό «Ερμής ὁ Λόγιος», Δεκέμβριος 1817, 608-639)

2.

Ο Ιπποκράτης και η Γαλλική Κλινική Ιατρική

[...] Όσοι εντελώς γνωρίζουσι το φιλολογικόν της Ιατρικής ομολογούσι κοινώς, ότι η Γαλλία συνεισέφερε πολύ εις αυτής της επιστήμης την πρόοδον, και ότι μάλιστα έχει τα πρωτεία εις διάφορα είδη αυτής· καθώς την Ανατομίαν, Χειρουργίαν, Μαμμικήν και Χημείαν. Δεν θέλει αργήσει αναμφιβόλως να πρωτεύση και εις την κλινικήν ιατρικήν, επειδή εν ω οι λοιποί ακροβατούσι καταχρώμενοι άλλος άλλην θεωρίαν και σύστημα, οι Παρισινοί άρχισαν να ακολουθώσιν εις την Ιατρικήν την φιλοσοφικήν μέθοδον των λοιπών επιστημών, έχοντες οδηγόν και παράδειγμα τον Ιπποκράτην, ο οποίος προικισμένος ων από μεγαλόνοιαν και οξύνοιαν και γνωρίζων κατά βάθος όλη την φιλοσοφίαν των τότε φιλοσόφων, εκατάλαβεν ότι ο συλλογισμός φέρει εις απάτην όταν δεν επιστηρίζεται από την ακριβή πείραν. Η πρώτη βάση της φιλοσοφίας του είναι θεμελιωμένη επάνω εις την ανάγκην του να ενώνει τις πολλά πράγματα ομου δια να εκβάλλη ορθά συμπεράσματα και συνεπείας. Αποστρεφόμενος τα σοφίσματα και τους κομπαστικούς λόγους των θεωριών εστερέωνε πάντοτε τας μαρτυρίας του επάνω εις την πείραν και παρατήρησιν. Η συνέπεια της παρατηρήσεως λέει ο Πετρόζ (***) ήθελεν είναι πάντοτε η

⁴⁹⁵ Αναδημοσίευση του άρθρου του Julien-Joseph Virey (1775-1846) για τις σχολές της ιατρικής και την εξέλιξή τους (λ. École, *Dictionnaire des sciences medicales*, Paris: Panckoucke, 1815, 160 κ.έ.). Για την απήχηση των δημοσιευμάτων της γαλλικής Κλινικής Ιατρικής στην Ελλάδα βλ. τη Διδακτορική Διατριβή του Δ. Καραμπερόπουλου, *Η μεταφορά της επιστημονικής ιατρικής γνώσης μέσω των εντύπων ελληνικών βιβλίων κατά την εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού* (1996, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ). Σχολή Επιστημών Υγείας. Τμήμα Ιατρικής), ιδιαίτερα σσ. 115-30.

αυτή, ανίσως ήθελεν ερευνά και εξετάζει τις τα πράγματα ελεύθερος ων από πάσαν πρόληψιν και πάθος, τα οποία είναι η καθαυτό πηγή της εσφαλμένης κρίσεως και όλων των πλανών, αι οποία σκοτίζουν την μάθησιν της Ιατρικής. Πόσαι προφανείς αντιφάσεις και ανάρμοστοι διδασκαλίας κυριεύουσι εις όλας σχεδόν τας ακαδημίας της Ευρώπης, αι οποίαι εμποδίζουν την πρόοδον της κλινικής Ιατρικής! ας λάβωμεν παράδειγμα μόνον της Γερμανίας τας ακαδημίας, όπου είναι κλινικοί διδάσκαλοι οι πλέον περίφημοι άνδρες· εις το Βερολίνον λοιπόν ο μέν εις είχεν ως βάσιν της κλινικής του διδασκαλίας την αισθητικήν δύναμην, ο δε άλλος την ερεθιστικήν (*irritabilitas*)· εις την Τουβίγγην επιστηρίζονται οι κλινικοί επί των κανόνων της Φυσιολογίας· εις Βυτζβούργον ευχαριστούνται να συνάξωσι μερικάς παρατηρήσεις, τουτέστι προετοιμάζουσιν όλας, αι οποίαι δεν θέλουσι βαλθή πάποτε εις πράξιν· εις Χαϊδελβέργην έχουν μικτόν τι σύστημα, εις το εξηγείν δηλαδή διπλώς τας νόσους δια της Χημικής και δια της οξυνόου θεωρίας των ζωικών δυνάμεων (*vires vitales*)· εις Βαμβέργην και Λανδοσχουτον προσάρμοσαν εις την κλινικήν εν είδος Ιδεολογίας υπό το όνομα της φιλοσοφίας της φύσεως· εις Βιένναν όμως από Δεχάεν μέχρι του νυν ευγενούς Χιλδεμβράνου ακολουθούν αυστηρότερον την παρατήρησιν και την διαγραφικήν των νόσων περιγραφήν· εις την Γαλλίαν πλησιάζουσιν έτι μάλλον προς τα ίχνη του Ιπποκράτους (*). Ποιος ευτυχής οινός δια την περαιτέρω πρόοδον της Κλινικής! ούτως ακολουθεί πολλάκις ότι η πρώτη ιδέα, την οποία συνέλαβον περί τίνων πραγμάτων μεγάλοι τίνες νόες της αρχαιότητος, ευρίσκεται ακόμη η πλέον πλησιεστέρα της αληθείας και του λογικού. [...]

(**) *Diction. des sciences Médicales, Vol. 2, P. 315*

(*) *Ιδέ τον ε τόμον ε' του αναρηθέντος Λεξικού, σ. 370*

Απόσπασμα άρθρου του Έλληνα γιατρού Ιωάννη Ραστή με τίτλο «ΙΑΤΡΙΚΗ. Dictionnaire des sciences Médicales par un société des Médecins et Chirurgiens. Paris 1812.» δημοσιευμένο στο Περιοδικό «Έρμης ο Λόγιος» τον Ιούλιο του 1816 (234-8).

3.

Η γαλλική Ψυχιατρική

...Κατά τον 17^ο αιώνα εν Γαλλία ηνοιχθησαν αι πύλαι νοσοκομείων τινών και εις τους φρενοβλαβείς διαταγή της κυβερνήσεως· επίσης τα μοναστήρια και διάφοροι θρησκευτικά αδελφότητες και κοινότητες τινες περιποιούντο και φρενοβλαβείς μετά πλειοτέρας φιλανθρωπίας είτε εις τα νοσοκομεία, είτε εις ιδιαίτερα οικήματα, τα οποία ανήγειραν δι' αυτούς. Αλλ' ο αριθμός των περιθαλπομένων φρενοβλαβών ήν ελάχιστος, αι δε προλήψεις περί του μη θεραπευσίμου της φρενοβλάβειας και περί των υπερφυσικών αιτιών αυτής εξηκολούθουν υφιστάμεναι. Τα άγρια όμως ήθη είχαν ολίγον εξημερωθή, διό και οι φρενοβλαβείς δεν ωδηγούντο αμέσως εις τάς φλόγας, αλλ' αφού μετεφέροντο εις θαυματουργούς τινας εκκλησίας και εδοκίμαζον διαδοχικώς τάς ιαματικές δυνάμεις πεφημισμένων τινών αγίων εικόνων, ειτα τινές εξ αυτών ωδηγούντο εις τα νοσοκομεία ή τας φυλακάς, ένθα ενεκλείοντο μετά των κακούργων και παντοίων ανθρώπων αισχρών ηθών, άλλοι δε εις την πυράν. Τα νοσοκομεία δε της εποχής εκείνης ενείχον τα διαφορώτατα των στοιχείων· ασθενείς, γέροντες, φρενοβλαβείς, περιορισμένοι γυναίκες ή παιδιά ελαφρών ηθών, πάντες διητώντο αναμίξ· διό τα νοσοκομεία ταύτα εκαλούντο γενικά νοσοκομεία, ανηγέρθησαν δε τη διαταγή του Λουδοβίκου 14^{ου}, όστις ρητώς είχε διατάξει όπως ιδιαίτερα τινά τμήματα εν αυτοίς ορισθώσι δια τους φρενοβλαβείς· αλλά τα ανεπαρκή ταύτα μέσα εφηρμόσθησαν μόνον εν Παρισίοις και λίαν ατελώς. Η κατάσταση αιτή διήρκεσεν ένα έτι αιώνα. Πάντα εν γένει τα φιλανθρωπικά άσυλα ήταν εν οικτρά καταστάσει. Αλλ' η εποχή της Αναγεννήσεως είχεν ήδη παρασκευάσει την μεγάλην γαλλικήν επανάστασιν, ή μάλλον την επανάστασιν του ανθρώπινου πνεύματος, όπερ επί τοσούτους αιώνας εκρατείτο υπό τον ζυγόν. Νέαι ιδέαι διαχυθείσαι βαθμηδόν εν τη σκοτεινή ατμόσφαιρα υπό των Bacon, Descartes, Leibniz, Voltaire κ.τ.λ. εφώτιζον και εξωογόνουν την νεναρκωμένην ανθρωπότητα. Ο άνθρωπος ήρχιζε να συναισθάνηται την

ύπαρξιν εν εαυτω της συνειδήσεως και της ιεράς ελευθερίας του ατόμου· αι επιστήμαι ολονέν ανεπτύσσοντο, επομένως και η ιατρική επί στερεωτέρων βάσεων εθεμελιούτο, εντεύθεν δε η εκτίμησις της θέσεως του ασθενούς ή του φρενοβλαβούς ήν ορθότερα και ασφαλεστέρα· τα έθνη εξημερούντο, η προς το δίκαιον και προς τον πλησίον αγάπη ένεκα της αμοιβαίας αναξιοπάθειας του λαού υπό τον ζυγόν των αρχόντων της εποχής εκείνης ολονέν ζωηρότερον εξεδηλούτο, και εν γένει πάσαι οι ευγενείς ιδιότητες του ανθρώπου εξανίσταντο, έως ου εξεράγησαν ημέραν τινα και κατακρημνίσθη άπας ο αρχαίος κόσμος εις το χάος του βάρβαρου παρελθόντος μετά φοβερού πατάγου. Η επανάστασις αύτη έμελλεν οριστικώς να επιδράση ου μόνον επί της τύχης των ασθενών, αλλά και πρό πάντων επί των φρενοβλαβών. Κατά το 1790 η Συντακτική συνέλευσις δια του νόμου της 16 και 26 Μαρτίου διέταξε γενικήν επιθεώρησιν των εν ταις φυλακαίς ή αλλαχού εγκεκλεισμένων φρενοβλαβών και εξήτησεν έκθεσιν εκ μέρους των ιατρών περί της καταστάσεως αυτών. Η επιθεώρησις αύτη εγένετο δια δύο λόγους, το μεν δια καθαρώς φιλανθρωπικούς, το δε διότι ήν πιθανόν ότι πολλοί δια πολιτικούς λόγους θα ενεκλείσθησαν και απώλεσαν την προσωπικήν αυτών ελευθερίαν χωρίς να είνε φρενοβλαβείς, ή ιαθέντες θα εκρατούντο εκεί αδίκως υπό των ενδιαφερομένων συγγενών δια την περιουσίαν του παθόντος. Πλην τούτων δε η Συνέλευσις αύτη έλαβε και άλλα μέτρα δια των σχετικών νόμων προς εξασφάλισιν των φρενοβλαβών και της κοινωνίας από τούτων, απεφάσισεν δε την ανέγερσιν πολλών φρενοκομείων, αλλά τα επελθόντα πολιτικά συμβάντα παρεκώλυσαν την γενναίαν και φιλόνηρωπον εκτέλεσιν της αποφάσεως ταύτης. Αλλά κατά την εποχήν ταύτην και οι ιατροί έλαβον λίαν ενεργόν μέρος εις την φιλόνηρωπον ταύτην κίνησιν· περιέγραψαν δια των ζοφερωτέρων χρωμάτων την κατάστασιν των φρενοβλαβών ποιήσαντες έκκλησιν εις τας γενναίας καρδίας και υποδείξαντες τα μέσα της βελτιώσεως των φρενοκομείων. Τοιούτοι ιατροί ήταν ο Daquin εν Σαβοΐαι, ο Cullen εν Αγγλίαι και ο Pinel εν Παρισίοις, όστις πρώτος εν τω ασύλω της Bicêtre έθραυσε τας αλύσους των φρενοβλαβών, κατήργησε το ξύλον και την μάστιγα, τους εξήγαγε εκ των σκοτεινών και υγρών υπογείων, τοις έδωκε τροφήν,

κατεσκεύασε εργοστάσια δια φρενοβλαβείς, περιπάτους, οικήματα υπό υγιεινής συνθήκας, και αποκατέστησε φαρμακευτικήν, διαιτητικήν και ηθικήν θεραπείαν· έσχε δε το ευτύχημα να ιδή πολλούς, θεωρούμενους ως εντελώς ανιάτους, να θεραπευθώσιν και να ανακτήσωσι το ό,τι πολύτιμον έχει ο άνθρωπος εν τω κόσμω, το λογικόν!

*Αι ψυχώσεις, Μελέται Ιατρικά, Κοινωνιολογικά και Φιλοσοφικά περί φρενοπαθειών
υπό Σίμωνος Αποστολίδου, ιατρού, Εν Αθήναις, 1889, 11-2*

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Voilà bien un modèle.

Mais combien ce modèle est imparfait !

F.-J.-V. Broussais, *Examen des doctrines médicales et des systèmes de nosologie,*

1829

*L'épidémiologie météorologique d'Hippocrate,
son art de recueillir des histoires cliniques
et sa sobriété thérapeutique exerceront
une influence décisive sur la médecine française
et auront, par ce biais, un impact important
sur le développement historique
de la pensée médicale occidentale*

Grmek, *La première révolution biologique: réflexions sur la physiologie et la
médecine du XVIIe siècle,*1990

Συζήτηση

Πώς εξηγείται η συνήθειά μας να διατηρούμε στον λόγο μας την αιώνια παρουσία «μεγάλων» Δημιουργών (Grand Auteurs) και «θεμελιωτών» (Fondateurs) των επιστημών; Τι είναι άραγε αυτές οι «εξατομικεύσεις» του επιστημονικού λόγου; Πώς δημιουργούνται; Και πώς —αφ’ ης εγκατασταθούν στον λόγο μας— επιδρούν στον τρόπο που κατανοούμε την καταγωγή, την εξέλιξη ή τον εννοιολογικό και μεθοδολογικό εξοπλισμό των δυτικών επιστημών; Τι σημαίνουν, τελικά, οι «επιστροφές» σε αυθεντίες σε κρίσιμες στιγμές ιστορικών μετασχηματισμών ενός πεδίου των επιστημών; Για τη διερεύνηση των παραπάνω ζητημάτων επιλέχθηκε η περίπτωση του «Ιπποκράτη» και μελετήθηκε ο ρόλος του στο εσωτερικό της «Παρισινής Κλινικής Σχολής», μιας πρωτοποριακής ομάδας γιατρών των Ph. Pinel, P.J.G. Cabanis, M.Fr.X. Bichat, P.J. Desault, J.L. Alibert, R.Th.H. Laennec που συνδέθηκε με τη γέννηση της νεότερης Κλινικής Ιατρικής και Ψυχιατρικής.⁴⁹⁶ Η διερεύνηση πραγματοποιήθηκε επί τη βάση μιας κριτικής αρχαιολογικής ανάλυσης που θεωρεί ότι ο «Ιπποκράτης» αποτελεί μια ιστορική κατασκευή που γίνεται καλύτερα κατανοητή ως μεταβλητή λειτουργία του λόγου με ιδεολογική ισχύ. Το κεφάλαιο συνοψίζει τα ευρήματα της έρευνας ώστε να καταλήξουμε στα τελικά συμπεράσματα της διατριβής.

Οι αναζητήσεις των τελευταίων δεκαετιών επικεντρώθηκαν ιδιαίτερα στο πρόβλημα του Δημιουργού, όπως βεβαιώνουν ο όγκος και το εύρος των διαθέσιμων συνδρομών της ιστορίας των επιστημών (Biagioli και Galison, 2003), της κοινωνιολογίας (Woolgar, 1993· Baehr, 2002· How, 2016), της πολιτισμικής ιστορίας (Chartier, 1996· Hesse, 1990), των λογοτεχνικοκριτικών και των νομικών σπουδών (Woodmansee, 1984· Saunders, 1992). Το ρεύμα αυτό έδειξε ότι ήταν απαραίτητο να βρεθούν νέοι τρόποι κατανόησης των μεγάλων ανδρών των επιστημών όχι πλέον «ως ήρωες που ξεπερνούν τα όρια

⁴⁹⁶ Foucault (1987) 256

της ζωής ή ως ψυχές του ενός ή του άλλου μεγέθους, παρά με τρόπο έξω-(ή μη) ανθρωπομορφικό».⁴⁹⁷ Καθοριστική ως προς αυτό υπήρξε η κριτική του υποκειμένου του Foucault. Εκείνο που χαρακτήρισε την εποχή μας σύμφωνα με τον Foucault ήταν «μια υπερ-επιβολή της θεωρίας της γνώσης και του υποκειμένου της γνώσης στην ιστορία της γνώσης». Τι γίνεται όμως αν εννοήσουμε τα πράγματα διαφορετικά; Αν δηλαδή υποκαταστήσουμε την ιστορία των ανακαλύψεων (που δίνει έμφαση στον ατομικό εφευρέτη) με τους μετασχηματισμούς της κατανόησης (που δίνουν έμφαση στην παραγωγική ικανότητα της γνώσης ως συλλογική πρακτική); Στην περίπτωση αυτή, κατά τον Foucault, το δημιουργικό υποκείμενο θα εξαφανιστεί: «quand il s'agit d'étudier des nappes discursives, ou des champs épistémologiques qui comprennent une pluralité de concepts et de théories (pluralité simultanée ou successive), il est évident que l'attribution à l'individu devient pratiquement impossible. De même, l'analyse de ces transformations peut difficilement être référée à un individu précis. Cela parce que la transformation, en général, passe par des œuvres de différents individus et que cette transformation, n'est pas quelque chose comme une découverte, une proposition, une pensée clairement formulée, explicitement donnée à l'intérieur d'une œuvre, mais la transformation est constatée par celui qui la cherche comme étant mise en œuvre à l'intérieur de différents textes. De sorte que la description que j'essaie de faire devrait se passer au fond de toute référence à une individualité, ou plutôt, reprendre de fond en comble le problème de l'auteur (...) Car mon problème est de repérer la transformation. Autrement dit, l'auteur n'existe pas».⁴⁹⁸ Δεν σημαίνει φυσικά, όπως θα πει ο Νεχαμάς επαναλαμβάνοντας τα λόγια του Blanchot, ότι ο Foucault ξεφορτώνεται «έτσι καθαρά και ξάστερα, την έννοια του υποκειμένου... Το υποκείμενο δεν εξαφανίζεται· εκείνο που τίθεται σε αμφισβήτηση είναι η υπερβολικά καθορισμένη ενότητα του υποκειμένου...».⁴⁹⁹ Στο κενό που αφήνει

⁴⁹⁷ Jameson (1999) 114

⁴⁹⁸ Foucault, *Dits et Écrits*, τ. II, Paris, Gallimard, 1994, 60.

⁴⁹⁹ Νεχαμάς (2001) 242.

τοποθετούνται εμμενείς, ιστορικά προσδιορισμένοι, τύποι, θέσεις ή περιπτώσεις ατόμων, όπως οι «μεγάλοι Δημιουργοί».

Βάσει των παραπάνω διερευνήθηκε η λειτουργία του «Ιπποκράτη» στο πεδίο των νεότερων «Κλινικών» Επιστημών με έμφαση στα έτη 1789-1815, στο διάστημα δηλαδή που μεσολαβεί από την έναρξη της Γαλλικής Επανάστασης έως το τέλος της πρώτης Αυτοκρατορίας. Την περίοδο αυτή, ο Ιπποκράτης εμφανίζεται ως θεμελιωτής (*le fondateur*) και μεγαλοφυΐα της κλινικής παρατήρησης (*au génie observateur*), ως ευρετής μιας νέας γλώσσας περιγραφής των ασθενειών (*qui inventa le langage propre à la méthode descriptive des maladies*), ως μεθοδολογικό πρότυπο (*Hippocrate n'en doit pas moins servir de modèle*) και ενσάρκωση της ηθικής. Τέτοιου είδους χαρακτηρισμοί επανέρχονται στα κείμενα ιατρών-μεταρρυθμιστών, όπως ο Felix Vicq d'Azyr ή μελών του κύκλου των Ιδεολόγων (*Idéologues*) και της Εταιρείας των Ανθρωποτηρητών (*Société des observateurs de l'homme*) όπως ο Philippe Pinel και ο Pierre-Jean-Georges Cabanis. Ποιος ήταν όμως ο Ιπποκράτης για τους Αρχηγέτες της Παρισινής Κλινικής Σχολής; Ο γιατρός της ελληνικής αρχαιότητας; Ο Ιπποκράτης του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη, του Γαληνού; Ή, μήπως, ο Ιπποκράτης των βιογράφων, ο «χαρισματικός άνδρας» του Jan Baptist van Helmont, ο «οξύτατος παρατηρητής» του Francis Bacon, ο «οδηγός»⁵⁰⁰ του Thomas Sydenham και του Guillaume de Baillou; Μια διεξοδική και προσεκτική εξέταση των πηγών μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε πως ο Ιπποκράτης της μεταμεσαιωνικής Ευρώπης ήταν λιγότερο το ιστορικό πρόσωπο των κλασικών χρόνων και περισσότερο το προϊόν μιας σειράς επινοητικών οικειοποιήσεων⁵⁰¹

⁵⁰⁰ «Καταστρέφουμε τις προοπτικές μας έχοντας παρεκκλίνει από τον παλαιότερο και καλύτερο οδηγό μας, τον Ιπποκράτη, και εγκαταλείποντας τη γνήσια *methodus medendi*» γράφει ο Sydenham (*Works*, παράγραφος 17, σ. 18).

⁵⁰¹ «Η ανάγνωση που οικειοποιείται ένα κείμενο και κατασκευάζει ένα νόημα που δεν είναι κατ' ανάγκη αυτό που ήθελε ο συγγραφέας ή ο εκδότης του είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα επινοητικής οικειοποίησης» με την έννοια που δίνει στον όρο ο Michel de Certeau.

των πηγών της Παράδοσης που συμμορφώνονταν με την επικαιρότητα της γνώσης και τα συμφέροντα της δυτικής πνευματικής ζωής. Χαρακτηριστικός επί παραδείγματι για την περίοδο που μας αφορά υπήρξε ο τύπος της βρετανικής εμπειρικής σχολής και, ιδιαιτέρως, ο Ιπποκράτης του «De Augmentis Scientiarum» (1623)⁵⁰² του Francis Bacon, ο μεθοδικός παρατηρητής της φυσικής ιστορίας των ασθενειών, της ταξινόμησης των δεδομένων, της συναγωγής γενικών αρχών και νόμων μέσω της μελέτης επιμέρους κλινικών ιστορικών ασθενών. Πρόκειται για έναν τύπο που συνδέθηκε στενά με την εμφάνιση ενός κομβικού για τη μυθολογία του νεότερου ιατρικού βλέμματος ιδεώδους, του «*médecin observateur*», εκείνης «της εμπειρικής επαγρύπνησης που είναι ανοικτή στην προφάνεια των ορατών περιεχομένων και μόνο» όπως θα πει ο Foucault (53-62). Στο βαθμό που όφειλε να τεκμηριωθεί ιστορικά, ο τύπος του «*médecin observateur*» βρήκε στήριξη στα βιβλία των «Επιδημιών» (4^{ος}/3^{ος} αι. π.Χ.).

Οι Επιδημίες ήταν 7 ανώνυμες πραγματείες που είχαν από νωρίς συνδεθεί με το όνομα του Ιπποκράτη και είχαν εξαιτίας αυτού κατακτήσει μια περίοπτη θέση στον «Κανόνα» της ευρωπαϊκής επιστημονικής λογοτεχνίας, σε επίσημα προγράμματα διδασκαλίας και στις κοινότητες της ευρωπαϊκής πνευματικής ζωής —σε συστήματα δηλαδή που τους είχαν δώσει μια αδιαμφισβήτητη αξία και υπεροχή.⁵⁰³ Αυτό εξηγεί και την καταστατική τους θέση στο λόγο των

Βλ. σχετικά τη μεταφρασμένη συνέντευξη του 2013, του Ροζε Σαρτιέ στο περιοδικό Σύγχρονα Θέματα, τ. 121, σ. 32.

⁵⁰² Επεξεργασμένη και εμπλουτισμένη λατινική έκδοση του έργου του Francis Bacon που έχει ήδη εκδοθεί το 1605 με τίτλο «The Advancement of Learning» (Βιβλία I και II).

⁵⁰³ Ο κανόνας «είναι ένας ‘κατάλογος έργων ή συγγραφέων που προτείνονται ως γνώμονας, ως πρότυπο... κάθε γραπτός πολιτισμός διέθετε έναν ή περισσότερους με ισχύ, είτε απόλυτη είτε αποδεκτή μέσα σε συγκεκριμένους χώρους (θρησκευτικό, λογοτεχνικό κ.λπ.)». Για τον «Κανόνα» βλ. Armando Petrucci (2008) 417-34, Abrams (1999) 213-217.

ειδικών του τέλους του 18^{ου} αιώνα⁵⁰⁴ και, ιδιαιτέρως, του Philippe Pinel που ανέπτυξε μια έντονη ερευνητική δραστηριότητα στις παρισινές δομές της Bicêtre (1793-1795) και της Salpêtrière (1795-1826). Στο «La médecine clinique» ο Pinel επιχείρησε, κατά τον Pigeaud (1987: 49), να παρουσιάσει ένα νέο υποκρατικό βλέμμα πάνω στους ασθενείς της Salpêtrière και να αποδώσει πραγματική υπόσταση σε ‘καταστάσεις’, σε συνθετικές δηλαδή περιγραφές των τοπικών προσδιοριστικών στοιχείων και των εποχιακών εναλλαγών που καθόρισαν σε έναν ορισμένο τόπο και χρόνο την εμφάνιση συγκεκριμένων ασθενειών.⁵⁰⁵ Με αυτόν τον προσανατολισμό εξέτασε την «κατάσταση» συγκεκριμένων ετών και επιχείρησε, μέσω μιας συνδυαστικής μελέτης του τόπου, του κλίματος, της ηλικίας, του φύλου, κ.τ.λ. να αντιληφθεί τη σχέση που διαμορφώνουν τα εξωτερικά αίτια με επιμέρους κατηγορίες ασθενειών. Κατέγραψε τις παρατηρήσεις του σε πίνακες και σημείωσε (α) τις τάξεις, το γένος, το είδος των ασθενειών, (β) τον αριθμό των αρρώστων, (γ) την ατμοσφαιρική κατάσταση —όλα σε μια προσπάθεια «σύγκρισης μεταξύ όχι μόνο των αντικειμένων που είναι περισσότερο ανάλογα, αλλά και εκείνων που προσφέρουν μεγάλο αριθμό διαφορών».⁵⁰⁶ Φαινομενικά, το εγχείρημα του Pinel έδειχνε πιστό στη νεοϊπποκρατική παράδοση του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα (Baillou,

⁵⁰⁴ Βλ. Foucault (1994). Ως διαχειριστές του συλλογικού χώρου οι γιατροί του 19^{ου} αιώνα έθεσαν, όπως παρατηρεί ο Foucault, «τέσσερα θεμελιώδη προβλήματα: το πρόβλημα των τοποθεσιών (τοπικό κλίμα, φύση του εδάφους, ξηρασία και ξηρότητα: με το όνομα «κατάσταση», μελετούσαν αυτόν το συνδυασμό των τοπικών προσδιοριστικών στοιχείων και των εποχιακών εναλλαγών που ευνοεί σε μια δεδομένη στιγμή έναν τύπο αρρώστιας)· το πρόβλημα των συνυπάρξεων (είτε ανθρώπων μεταξύ τους: το ζήτημα της πυκνότητας και της εγγύτητας· είτε ανθρώπων και πραγμάτων: το ζήτημα των υδάτων, των αποχετεύσεων, του αερισμού· είτε ανθρώπων και ζώων: το ζήτημα των σφαγείων ή των σταύλων· είτε των ανθρώπων και των νεκρών: το ζήτημα των νεκροταφείων)· το πρόβλημα της κατοίκησης (κατοικία, πολεοδομία)· το πρόβλημα των μετακινήσεων (μετανάστευση των ανθρώπων, διάδοση των ασθενειών)».

⁵⁰⁵ Ο ορισμός του όρου «κατάστασις» εδώ από τον Foucault (1994).

⁵⁰⁶ Για τη χρήση της στατιστικής στη γαλλική ιατρική του 19^{ου} αιώνα και στον Pinel βλ. Murphy (1981).

Sydenham, Huxham, Razoux)· στην πραγματικότητα, όμως, οργανωνόταν σύμφωνα με μια νέα διευθέτηση ιδεών που διαμορφώθηκε στο μεσοδιάστημα 3 δεκαετιών: «από το 1790 ως το 1815, ο ιατρικός λόγος τροποποιήθηκε βαθύτερα απ' ό,τι στο διάστημα από τον δέκατο έβδομο αιώνα, απ' ό,τι στο διάστημα από τον Μεσαίωνα αναμφίβολα και ίσως βαθύτερα απ' ό,τι μετά την ελληνική ιατρική: τροποποίηση που προκάλεσε την εμφάνιση αντικειμένων (οργανικών βλαβών, βαθιών εστιών, ιστολογικών αλλοιώσεων, δρόμων και μορφών διοργανικής διάχυσης, ανατομικοκλινικών σημείων και συσχετίσεων) τεχνικών παρατήρησης, εξερεύνησης παθολογικών εστιών, καταγραφής· ενός άλλου αντιληπτικού διατετραγωνισμού και ενός λεξιλογίου περιγραφής σχεδόν ολότελα νέου· παιχνιδιών εννοιών και πρωτόφαντων δημογραφικών κατανομών». ⁵⁰⁷ Αυτή η αναδιοργάνωση κατέληξε σε έναν μετασχηματισμό της ιατρικής που καθόρισε τις ιδεολογικές χρήσεις του υποδείγματος των Επιδημιών. Και εκεί όπου οι ομότεχνοί τους από το παρελθόν (όπως, λ.χ., ο Γαληνός) είχαν ανακαλύψει θεμελιώδεις θεωρητικές αρχές της ιπποκρατικής φυσιολογίας και παθολογίας ⁵⁰⁸ οι νεοϊπποκρατικοί του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα βρήκαν μια «τέχνη του παρατηρείν» (art de bien observer) μακριά από κάθε μάταιη θεωρία (pour toute théorie vaine ⁵⁰⁹) και μια εμπειρική μέθοδο γνώσης ικανή να παρέχει μια στέρη επιστημονική βάση στη Δυτική ιατρική. ⁵¹⁰

⁵⁰⁷ Foucault (1987) 256.

⁵⁰⁸ Αυτό φαίνεται καθαρά στη σύγκριση Ιπποκράτη-Γαληνού-Pinel που παρουσιάζεται στον Πίνακα I, 1. Ο Γαληνός «βλέπει» στις περιγραφές των Επιδημιών βασικά στηρίγματα της χυμικής θεωρίας, ενώ ο Pinel «βλέπει» σύνολα συμπτωμάτων που βεβαιώνουν την ύπαρξη των «νοσολογικών» κατηγοριών της Nosographie Philosophique. Για τη θέση των Επιδημιών στην αρχαία Παράδοση βλ. σχετικά τις εργασίες του Eijk (2012:25-47) και της Holmes (2012: 49-70) και την εισαγωγή του Portmann στην έκδοσή του με τίτλο «Epidemics in Context». Για τη θέση των Επιδημιών στο έργο Ελλήνων γιατρών του 19ου αιώνα, όπως Α. Αντωνιάδης (1861), ο Ι.Π. Καρδαμάτης (1908) και ο Κ. Στέφανος (1884) βλ. Grmek, 1989: 434.

⁵⁰⁹ Pinel, NP, I, 1813, Viii, ix

⁵¹⁰ Βλ. Laënnec (1804). Βλ. επίσης: Grmek, «l'épidémiologie météorologique d'Hippocrate, son art de recueillir des histoires cliniques et sa sobriété thérapeutique exerceront une influence

Προϋπόθεση της μεθόδου αυτής ήταν, όπως ομολογεί ο Pétroz,⁵¹¹ η διαμόρφωση μιας γλώσσας κλινικής περιγραφής στα πρότυπα της αρχαίας ελληνικής: «Une conséquence nécessaire de l'art de bien observer, est l'art de bien décrire. L'exactitude, la précision des faits rapportés par les premiers observateurs, furent le premier appui solide de la médecine, qui s'est progressivement enrichie en suivant la même marche. Tous les arts ont un langage qui leur est propre: celui de la médecine qui, par la nature de son objet, semblerait de voir être mis à la portée de tout le monde, sera toujours difficile à perfectionner; la profusion des synonymes et la disette des mots propres, y mettent un grand obstacle: il faut avoir recours aux langues anciennes, pour éviter la confusion qui naîtrait de circonlocutions indispensables, quand on veut se servir de la nôtre, même pour exprimer une idée simple: de là vient qu'on entend chaque jour se renouveler des accusations semblables à celle que Pline avait déjà faite: Imo vero auctoritas aliter quam graece eam tractantibus, etiam apud imperites expertesque linguæ, non est ac minus credunt, quæ ad salutem suam pertinent si intelligunt (Pline, lib. 29, c. 1)». ⁵¹² Υπ' αυτούς τους όρους, η στροφή στην παράδοση εγγυόταν μια καθαρότητα στο λεξιλόγιο, μια τακτικότητα στην ονοματοθεσία, μια ακρίβεια στην περιγραφή —όλες δηλαδή τις ποιότητες μιας «θετικής» γλώσσας

décisive sur la médecine française et auront, par ce biais, un impact important sur le développement historique de la pensée médicale occidentale ».

⁵¹¹ Βλ. Στον δεύτερο τόμο του *Dictionnaire des sciences médicales* (AMU-BAN), του έτους 1812 το άρθρο του Pétroz. Για τη σημασία της ελληνικής γλώσσας βλ. επίσης: Pinel, 1808, 135.

⁵¹² Ακόμα και οι λιγιστοί λατίνοι γιατροί που υπάρχουν στη Ρώμη, όπως μας πληροφορεί ο Πλίνιος, τον 1^ο μ.Χ. αιώνα, καταφεύγουν αναγκαστικά στην ελληνική γλώσσα, καθώς περιβάλλει με κύρος και αξιοπιστία το έργο τους ακόμα και ανάμεσα σε ανθρώπους άπειρους στα αρχαία ελληνικά. Βλ. Πλίνιος, Φυσ. 29.8-9: paucissimi Quiritum attigere, et ipsi statim ad Graecos transfugae, immo vero auctoritas aliter quam Graece eam tractantibus etiam apud imperitos expertesque linguæ non est. Πρβλ. Oratius, *Ars Poetica*, (48): Si forte necesse est indiciis monstrare recentibus abdita rerum et fingere cinctutis non exaudita Cethegis continget, dabiturque licentia sumpta pudenter, et nova fictaque nuper habebunt verba fidem, si Graeco fonte cadent parce detorta.

με τη σημασία που αποκτά ο όρος αυτός το 1830 στο «Cours de Philosophie Positive».⁵¹³ Σε ένα βασικό επίπεδο, η κίνηση αυτή εξασφάλιζε την επιβίωση ενός μέρους της αρχαίας ιατρικής ονοματολογίας που ενσωματωνόταν στα τεχνικά επιστημονικά λεξιλόγια της νεότερης «Κλινικής» Ιατρικής και Ψυχιατρικής. Πολλά από αυτά τα ονόματα, -όπως δείχνει και το όνομα της μανίας- είχαν «υποστεί σημαντικές αλλαγές, τμηματικές ή ριζικές, του σημασιολογικού τους περιεχομένου» ήδη από τους πρώτους μετακλασικούς αιώνες και συνέχισαν να μεταβάλλονται στο πλαίσιο του δέκατου όγδοου και δέκατου ένατου αιώνα. Οι δεσμοί τους όμως με την παράδοση τα καθιστούσαν καθολικά σημεία επιστροφής των εκπροσώπων της Παρισινής Σχολής. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνουν τα έργα του Pinel «Nosographie Philosophique», «Traité médico-philosophique sur l'aliénation mentale ou la manie», «La médecine clinique».⁵¹⁴

⁵¹³ Βλ. Hacking (2002) 76: «Η ονομασία 'θετικισμός' επινοήθηκε από το Γάλλο φιλόσοφο August Comte. Το έργο του Μαθήματα Θετικής Φιλοσοφίας (Cours de Philosophie Positive) εκδόθηκε σε πυκνές συνέχειες ανάμεσα στο 1830 και το 1842. Αργότερα είπε ότι επέλεξε τη λέξη 'θετικός', για να συμπεριλάβει πολλές αξίες, στις οποίες έπρεπε τότε να δοθεί έμφαση. Μας λέει ότι επέλεξε τη λέξη 'θετικός' εξαιτίας των ευχάριστων συνδηλώσεών της. Στις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές γλώσσες η λέξη 'θετικός' είχε μια χροιά από πραγματικότητα, χρησιμότητα, βεβαιότητα, ακρίβεια και άλλες ιδιότητες που εκτιμούσε ο Comte».

⁵¹⁴ Για την επιβίωση παραδοσιακών νοσογραφικών κατηγοριών βλ. Ph. Pinel, Nosographie Philosophique, τ. III, σ. 601-5. Στη Nosographie Philosophique η Μανία (Manié) κατατάσσεται στις Νευρώσεις [(υπο)τάξη: Vésanies, γένος: XV] και ορίζεται ως διατάραξη μιας ή περισσότερων διανοητικών λειτουργιών (lésion d'une ou de plusieurs fonctions de l'entendement), με αισθήματα χαράς ή λύπης, ακραία ή παράφορη συμπεριφορά, συχνά χωρίς απορρύθμιση της σκέψης, με έντονες, όμως, παρορμήσεις. Είναι συνεχής (Continue) ή περιοδική (Intermittente), με ή χωρίς Παραλήρημα [manie avec ou sans délire], με σαφή ή μη-σαφή περιοδικότητα («κανονική» ή «ακανόνιστη περιοδική μανία). Η αιτιολογία της ποικίλει και περιλαμβάνει ηθικά και φυσικά αίτια δηλαδή: «ακραίες διαιτητικές αποκλίσεις, εξαναγκασμένη εργασία, υπερβολική έκθεση στην ηλιακή ακτινοβολία, υπερβολική μελέτη και αγρυπνία, έντονα πάθη, έντονη φιλοδοξία, παράφορη [extatique] αφοσίωση, παραμελημένη αγωγή και τάση να ακολουθεί κανείς τις ιδιοτροπίες της νιότης. Μπορεί συχνά να ακολουθεί μια οξεία νόσο ή χτυπήματα στο κεφάλι. Συνδέεται επίσης με την εμμηνόρροια,

Τι σημαίνει όμως τη δεδομένη στιγμή η καταφυγή σε μια υψηλού κύρους αυθεντία της Αρχαιότητας, άλλως ειπείν σε μια αδιαμφισβήτητη πηγή εγκυρότητας και νομιμότητας, όπως ο «Ίπποκράτης»; Κατά τον Foucault (2012: 98), η καταφυγή του γαλλικού δέκατου ένατου αιώνα στην ελληνική ιατρική γίνεται κατανοητή «σε αναφορά με την πρόσφατη εγκαθίδρυση των κλινικών θεσμών και μεθόδων: τους προσδίδει μια καθολική και συγχρόνως ιστορική καταστατική θέση... τα προβάλλει ως ανασύσταση μιας παντοτινής αλήθειας» που τελειοποιεί την ιατρική: «Hippocrate ne s'est attaché qu'à l'observation, & à méprisé tous les systèmes. Ce n'est qu'en marchant sur ses traces, que la Médecine peut être perfectionnée» όπως θα πει και ο Clifton στο μεταφρασμένο το 1732 έργο του «État de la medecine ancienne et moderne, avec un plan pour perfectionner celle-ci».⁵¹⁵ Πάνω σε αυτή την αντίληψη θεμελιώνεται το ιδεώδες ενός νέου κλινικού βλέμματος, «προγενέστερου κάθε παρέμβασης, πιστού στο άμεσο το οποίο ανακαταλαμβάνει χωρίς να το τροποποιεί...». Υποστήριγμα και αποτέλεσμα αυτού του βλέμματος υπήρξε η Κλινική.⁵¹⁶ Η Κλινική —μετά από την αναδιοργάνωσή της από τους μεταρρυθμιστές της Επανάστασης— γίνεται πεδίο σχηματισμού μιας γνώσης που αποσκοπεί στην προστασία της «υγιεινής» και στην ιατρική επιτήρηση του πληθυσμού. Πρόκειται ασφαλώς, όπως θα πεί ο Foucault, για μια «‘ιατρο-διοικητική’ γνώση (savoir ‘médico-administratif’) για την κοινωνία, την υγεία και την ασθένεια, το βιοτικό επίπεδο, τις συνθήκες στέγασης, τα ήθη,⁵¹⁷ που θα σχηματίσει τον πυρήνα της ‘κοινωνικής οικονομίας’

τις αιμορροΐδες, τις δερματοπάθειες, την έκκριση γάλακτος, τη λοχεία κ.ά.». Εξωτερικές περιστάσεις, όπως φυσικά συμβάντα ή κοινωνικές αναταράξεις, μπορεί να προκαλέσουν την εμφάνιση μανικών επεισοδίων.

⁵¹⁵ Χαρακτηριστική φράση που χρησιμοποίησε ο Foucault στη Γέννηση της Κλινικής από το μεταφρασμένο στη γαλλική έργο του Francis Clifton «État de la médecine ancienne et moderne, avec un plan pour perfectionner celle-ci».

⁵¹⁶ Βλ. το άρθρο του Foucault, *La politique de la santé au XVIIIe siècle* (αγγλ. Μτφ. Richard A. Lynch, 2014 και G. Rosen, 1958)

⁵¹⁷ Η διοικήσις χρεωστέει εις όλα τα μέλη αυτής ασφάλειαν, υπεράσπισιν, διατήρησιν· χρέος έχει λοιπόν να επαγρυπνή δια την υγείαν του κοινού· της είναι ωφέλιμον και επικερδές να έχει λαόν υγιά, δυνατόν και ανθηρόν...»

ή της κοινωνιολογίας του δέκατου ένατου αιώνα» και η οποία «θα επιτύχει μια αποτελεσματική επιτήρηση του πληθυσμού διαμέσου μιας σειράς κανονισμών που δεν αφορούσαν μόνο την υγεία αλλά και γενικούς τύπους ύπαρξης ή συμπεριφορών (διατροφή, σεξουαλικότητα και αναπαραγωγή, ένδυση, χωροθέτηση και σχεδιασμός κατοικίας)». Αυτή η νέα στοχοθεσία θα επιτρέψει στις επιστήμες της Κλινικής του 19^{ου} αιώνα να εμφανιστούν σταδιακά ως συστατικά στοιχεία της δημόσιας υγιεινής τα οποία καλούνται να πολεμήσουν έναν κίνδυνο (την επιδημία, την έλειψη υγιεινής) ή να κατατροπώσουν μια αρρώστια (φρενοβλάβεια). Γεγονός που θα ανοίξει τελικά τον δρόμο για τη σύσταση ενός ιατρικο-νομικού συστήματος που θα αντιμετωπίζει πράξεις ή συμπεριφορές «μη φυσιολογικών» υποκειμένων που θα γίνονται αντιληπτές από το βλέμμα του πιο εξασκημένου ιατρού-παρατηρητή.⁵¹⁸

⁵¹⁸ Βλ. Foucault (1991) 142-4. Τώρα φυσικά, όπως παρατηρεί ο Foucault «δεν υπάρχει άλλος τρόπος ν' αποδειχτεί ότι η τρέλα αποτελεί κίνδυνο πέρα από το να δείξεις ότι υπάρχουν ακραίες περιπτώσεις όπου η τρέλα, ακόμη κι αν δεν φανερώνεται δημόσια και δίχως να εκδηλώνεται προηγουμένως με κάποιο σύμπτωμα, εκτός από μερικές ανεπαίσθητες ρωγμές, ελάχιστα μουρμουρίσματα αντιληπτά μόνο από τον πολύ εξασκημένο παρατηρητή, μπορεί ξαφνικά να εκραγεί σ' ένα τερατώδες έγκλημα. Έτσι κατασκευάστηκε η διάγνωση της ανθρωποκτόνου μανίας. Η τρέλα είναι φοβερός κίνδυνος επειδή ακριβώς δεν μπορεί να την προβλέψει κανένα λογικό πρόσωπο το οποίο ισχυρίζεται ότι είναι σε θέση να την αναγνωρίσει. Μόνο ένας γιατρός μπορεί να τη διακρίνει, κι επομένως η τρέλα γίνεται αποκλειστικά αντικείμενο του γιατρού, του οποίου το δικαίωμα παρέμβασης θεμελιώνεται από το ίδιο τεκμήριο.».

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

*Παναγιώτας Σταμάτη «Η Αρχαιολογία της Κλινικής:
Ο Ιπποκράτης και η μανία στις Επιδημίες I-VII και στη Δυτική Επιστημονική
Παράδοση »*

Η Διατριβή εξετάζει τη λειτουργία του «Ιπποκράτη» στην ιστορία των ευρωπαϊκών επιστημών της ιατρικής και των επιστημών του συμπλέγματος «Ψ». Χρησιμοποιώντας ως αφετηρία τις «αρχαιολογικές» έρευνες του Foucault μελετά τις οικειοποιήσεις του Έλληνα Δημιουργού στη μετα-επαναστατική Γαλλία των ετών 1790-1815 (της περιόδου δηλαδή που μεσολαβεί από την έναρξη της Γαλλικής Επανάστασης έως και το τέλος της πρώτης αυτοκρατορίας). Την εποχή αυτή ο Ιπποκράτης εμφανίζεται (i) ως θεμελιωτής (le fondateur) και μεγαλοφυΐα της κλινικής παρατήρησης (au génie observateur), (ii) ως συγγραφέας των υποδειγματικών νοσογραφικών αρχείων των Επιδημιών, (iii) ως ευρετής ενός νέου τεχνικού λεξιλογίου και μιας νέας γλώσσας περιγραφής των ασθενειών (qui inventa le langage propre à la méthode descriptive des maladies) και (iv) ως πρότυπο μιας νέας εμπειρικής μεθόδου (Hippocrate n'en doit pas moins servir de modèle). Πρόκειται για αναπαραστάσεις του Κώου γιατρού που επανενεργοποιούνται από τους εκπροσώπους της Παρισινής Σχολής – μιας πρωτοποριακής ομάδας γιατρών των Ph. Pinel, M.-Fr.-X. Bichat, P.-J. Desault, J.-L. Alibert, R.-Th.-H. Laennec, P.-J.-G. Cabanis— για να υπηρετήσουν τις σκοπιμότητες και τα συμφέροντα των νέων επιστημών της Κλινικής. Στόχος της εργασίας ήταν να εξετάσει τις αναπαραστάσεις αυτές και να αναδείξει την ιδεολογική τους λειτουργία στη γαλλική κλινική ιατρική, ψυχολογική και ψυχιατρική ρητορική. Προς αυτή την κατεύθυνση χρησιμοποιήθηκε μια ποικιλία πηγών όπως αρχαίες πραγματείες (Επιδημίες I-VII)· αρχαία και νεότερα υπομνήματα· ιατρικές . πραγματείες· μετεωρολογικά, νοσογραφικά, νεοϊπποκρατικά συγγράμματα. Με βάση το αρχειακό υλικό η εργασία έθεσε δυο ερωτήματα: Πώς λειτουργεί ο μεγάλος Δημιουργός (Ιπποκράτης) στο εσωτερικό ενός κλάδου γνώσης; Τι σημαίνουν τα αιτήματα «επιστροφής σε έναν μεγάλο Δημιουργό» σε κρίσιμες στιγμές ιστορικών μετασχηματισμών; (Foucault, 1969). Τα ερωτήματα αυτά αναλύθηκαν σε πέντε κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο της Διατριβής εξέτασε τις μεθοδολογικές απαιτήσεις

της κριτικής ιστορικής ανάλυσης του Foucault με έμφαση (α) στο σύστημα των εννοιών, των μεθόδων, των αρχών πάνω στο οποίο θεμελιώνεται η ανάλυση της λειτουργίας των «Μεγάλων Δημιουργών» και (β) στα στοιχεία του ως άνω συστήματος που αξιοποιεί η εργασία. Το δεύτερο κεφάλαιο διερεύνησε τις μορφές της παρουσίας του Ιπποκράτη στον λόγο των αρχηγικών της Παρισινής Σχολής με έμφαση στους Ph. Pinel, P R.-Th.-H. Laennec, P.-J.-G. Cabanis. Το τρίτο κεφάλαιο εξέτασε τη σχέση του Ιπποκράτη με τα διάσημα βιβλία των Έπιδημιών. Το τέταρτο κεφάλαιο εξέτασε τη σχέση του Ιπποκράτη με τη δόμηση μιας νέας γλώσσας κλινικής περιγραφής και την επανανοηματοδότηση κλασικών νοσολογικών κατηγοριών που διεκδικούν τον 19ο αιώνα μια «ιπποκρατική» καταγωγή. Το πέμπτο κεφάλαιο εξέτασε τη σχέση του Ιπποκράτη με έναν σύνθετο μετασχηματισμό της ιατρικής κατανόησης που φέρνει «μαζί του έναν αριθμό προαπαιτούμενων ή αναφορών» (όπως η πρόοδος της παρατήρησης), αλλά και νέους θεσμικούς τόπους (Κλινική) ή μεθόδους (Ανάλυση) που καθορίζουν τις αμοιβαίες θέσεις και την αλληλενέργεια ανάμεσα στον εξοπλισμό της ελληνικής ιατρικής και στα στοιχεία της νεότερης Γαλλικής Ιατρικής και πρωτο-Ψυχιατρικής. Η Διατριβή κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο Ιπποκράτης της μεταμεσαιωνικής Ευρώπης δεν ήταν τόσο το ιστορικό πρόσωπο των ελληνικών κλασικών χρόνων όσο μια επινόηση των Γάλλων Κλινικών που χρησιμοποίησαν τον «Πατέρα της Ιατρικής» προς επίρρωση της δικής τους καταστατικής θέσης και οπτικής. Την υπόθεση αυτή ενισχύουν οι πολυάριθμες μεταμορφώσεις του αρχαίου Έλληνα διανοητή. Από αυτές ιδιαίτερη έλξη άσκησε την περίοδο 1790-1815 ο Ιπποκράτης του «De Augmentis Scientiarum» (1623) του Francis Bacon, ο μεθοδικός παρατηρητής της φυσικής ιστορίας των ασθενειών, της ταξινόμησης των δεδομένων, της συναγωγής γενικών αρχών και νόμων μέσω της μελέτης επιμέρους κλινικών ιστορικών ασθενών. Πρόκειται για έναν τύπο που συνδέθηκε στενά με την εμφάνιση ενός κομβικού για τη μυθολογία του νεότερου ιατρικού βλέμματος ιδεώδους, του «méecin observateur», εκείνης «της εμπειρικής επαγρύπνησης που είναι ανοικτή στην προφάνεια των ορατών περιεχομένων και μόνο» όπως θα πει ο Foucault στο «*Naissance de la clinique*». Στο βαθμό που όφειλε να τεκμηριωθεί ιστορικά, ο τύπος αυτός βρήκε στήριξη στα βιβλία των «Έπιδημιών» (4^{ος}/3^{ος} αι. π.Χ.). Σε αυτά οι Γάλλοι νεοϊπποκρατικοί ανακάλυψαν μια «τέχνη του παρατηρείν» (art de bien observer) μακριά από κάθε μάταιη θεωρία (pour toute théorie vaine) και μια εμπειρική μέθοδο γνώσης ικανή να παρέχει μια στέρεη επιστημονική βάση στη Δυτική ιατρική. Προϋπόθεση της μεθόδου αυτής ήταν, όπως ομολογεί ο Pétroz, η διαμόρφωση μιας γλώσσας κλινικής περιγραφής στα

πρότυπα της αρχαίας ελληνικής. Σε αυτή θεμελιώθηκε μια νέα γνώση που αποσκοπούσε στην προστασία της «υγιεινής» και στην ιατρική επιτήρηση του πληθυσμού — μια «ιατρο-διοικητική» γνώση (savoir ‘médico-administratif’) που θα σχηματίσει, κατά τον Foucault, τον πυρήνα της ‘κοινωνικής οικονομίας’ ή της κοινωνιολογίας του δέκατου ένατου αιώνα και η οποία θα επιτύχει τη διεξοδική παρακολούθηση ατόμων και ομάδων διαμέσου κανονισμών που δεν αφορούσαν μόνο την υγεία αλλά και γενικούς τύπους ύπαρξης ή συμπεριφορών.

ABSTRACT

Panagiota Stamati, The Archaeology of the Clinic: Hippocrates and mania in the books of Epidemics I-VII and in the Western Scientific Tradition

The dissertation examines the role of Hippocrates in the subsequent history of Western Medicine and “Psy” disciplines. Drawing on Foucault’s “toolkit”, it explores the appropriation of Hippocrates by French physicians of the 1790-1815 era. During that time, Hippocrates appears to be (i) the founder of clinical medicine (le fondateur) and a clinical observation genius (au génie observateur), (ii) the author of the exemplary patient reports of Epidemics, (iii) the inventor of a new technical vocabulary and a new language for the description of diseases (qui inventa le langage propre à la méthode descriptive des maladies) and (iv) the model of a new observational method (Hippocrate n'en doit pas moins servir de modèle). Those are all representations brought to life by the pioneers of the ‘Paris School’—a group of clinicians as renowned as Ph. Pinel, M.-Fr.-X. Bichat, P.-J. Desault, J.-L. Alibert, R.-Th.-H. Laennec, P.-J.-G. Cabanis— in support of their own views and interests. The thesis demonstrates the function of these representations in the pre- and proto- psychological and psychiatric discourse. Sources include Hippocratic treatises (Epidemics I-VII); ancient and modern commentaries; treatises on medical history, meteorology, nosography; neohippocratic writings. The questions asked are: What is the role of *Great Authors*, like Hippocrates, within a field of knowledge? What could the demand for a “return to Hippocrates” during moments of “complex historical transformation” of a scientific field mean? The *first chapter* describes the methodological demands of a critical historical analysis, emphasizing (a) the system of concepts, methods, principles whereupon lies the analysis of the function

of the "*Great Authors*" and (b) the elements of the above system used by the study. The *second chapter* investigates the uses of Hippocrates in the clinical discourse of the pioneers of the Paris School with emphasis on Ph. Pinel, R.-Th.-H. Laennec, P.-J.-G. Cabanis. The *third chapter* examines the relation of Hippocrates with the famous books of Epidemics which, in the 19th century become a point of reference and a theoretical springboard for clinical research. The *fourth chapter* examines the relation of Hippocrates with the construction of a new clinical description language and the remoulding of classical nosological categories claiming a «Hippocratic» descent. The *fifth chapter* examines the relationship of Hippocrates with a complex transformation of medical understanding that brought along «a number of requisites, or references» including «progress in observation», but also new institutions (the clinic) or methods (Analysis) which determined the interaction between the apparatus of Greek medicine and the elements of modern scientific discourse. The dissertation concludes that the European post-medieval "Hippocrates" was less of an actual historical figure and more of an invention of the French clinicians who used the "Father of Medicine" to strengthen their own status quo and perspective. The numerous reinventions of the ancient Greek thinker reinforce this hypothesis. One of the most attractive ones, during the 1790-1815 period was the Hippocrates of Francis Bacon's "De Augmentis Scientiarum" (1623)¹: a methodical observer of the natural history of diseases, of data taxonomy, of the deduction of general principles and laws through the study of individual clinical histories. This type became closely related to the appearance of a pivotal idea for the mythology of the newer/more recent medical ideal: that of the "médecin observateur", of an "an empirical vigilance receptive only to the evidence of visible contents" as Foucault will say. As far as its historical documentation is concerned, that was provided by the "Epidemics" books (4th/3rd cent. B.C.). The French neo-Hippocratic found in those an "art of observation" (art de bien observer) far from any vain theory (pour toute théorie vaine) and an empirical method of knowledge that could provide a solid scientific foundation to Western medicine. One condition for this method was, as Pétroz admits, the forming of a clinical description language modelled after the ancient Greek one. On this was founded a new knowledge, intended for the protection of "hygiene" and for the medical surveillance of the population — a "medical-administrative" knowledge that will, according to Foucault, form the core of "social economy" or 19th century sociology, and manage to minutely surveil individuals and groups.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Συγκεντρωτικοί Πίνακες & Παρατήματα

Παράρτημα I: Philippe Pinel

Παράρτημα II: Ίπποκράτης

Παράρτημα III: Γαληνός

ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΤΙΚΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΩΝ

Π ε ρ ι ε χ ό μ ε ν ο Π α ρ α ρ τ η μ ά τ ω ν :

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ I: Philippe Pinel

1. Ιστορικά ασθενών των «Επιδημιών» I και III που χρησιμοποίησε ο Pinel στη «Nosographie Philosophique» [Πρωτότυπο Κείμενο & Μετάφραση], **2:** Πρωτότυπα Κείμενα με τα Ιστορικά ασθενών των «Επιδημιών» I και III του Corpus Hippocraticum [Αρχαίο Ελληνικό Κείμενο, E. Littré], **3:** Σχόλια από τα Υπομνήματα στις Επιδημίες I και III του Γαληνού, [Αρχαίο Ελληνικό Κείμενο, C. G. Kühn], **4:** Ιατρικές Καταστάσεις της Salpêtrière [Γαλλικό Κείμενο με Ελληνική Μετάφραση], από το «La médecine clinique», **5:** Ιστορικά ασθενών της Salpêtrière από το «La médecine clinique» [Γαλλικό Κείμενο με Ελληνική Μετάφραση]

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II: Ίπποκράτης

1. Το ιπποκρατικό λεξιλόγιο για τη μανία και την Παραφροσύνη στις Έπιδημίες I-VII του Corpus Hippocraticum [Αλφαβητικός κατάλογος λέξεων με μετάφραση σύμφωνα με το «Index Hippocraticus» (1989), το «Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης» των Henry George Liddell και Robert Scott και το «Ερμηνευτικό Λεξικό Πασών των Λέξεων του Ίπποκράτους» του Π. Αποστολίδη (1997)], **2:** Η μανία στα ιστορικά ασθενών των «Επιδημιών» I-VII του Corpus Hippocraticum [Αρχαίο Ελληνικό Κείμενο, E. Littré, με Ελληνική και Αγγλική Μετάφραση]

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ III: Γαληνός

«Λήμματα» και Σχόλια στις περιγραφές της ιπποκρατικής μανίας από τα Υπομνήματα στις Επιδημίες I και III, από τα Υπομνήματα στις Επιδημίες II και VI, από τα Υπομνήματα στους Αφορισμούς και στο Προγνωστικόν και από τα κείμενα «Περί τῶν τῆς Ψυχῆς Ἡθῶν», «Περί τῶν Ίπποκράτους καί Πλάτωνος δογμάτων», «Περί Δύσπνοιας» [Αρχαίο Ελληνικό Κείμενο, C. G. Kühn]

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι, 1

α/α	Λέξη	Αρρωστος στις πιδημίες	Βιβλίο πιδημίες <i>Littre</i> (τ., σελ.,σ.)	πομνήματα του Γαληνού <i>Βιβλ. Έπιδ., αρ. υπομν., Kühn</i> (τ., σελ.σ.)	<i>Pinel, Nosographie philosophique-NP</i> (τ., σελ.)	
Αρ. 1 (α, β)	<i>Πολλά παρέκρουσεν, ἄφωνος</i>	(α) Ό φρενιτικός	(α) Έπιδ. ΙΙΙ, 2.117-8	(α) Υπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Έπιδημ. Γ', 3, 17Α.759-62	<i>NPI</i>	xlvj-xlvij
	<i>παρέλεγεν</i>	(β) Μέτωνα	(β) Έπιδ. Ι, 2.700-3	(β) Υπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Έπιδημ. Α', 3, 17Α.283-5	<i>NPI</i>	
Αρ. 2	<i>κατέχειν οὐκ ἠδύνατο</i>	Περικλέα	Έπιδ. ΙΙΙ, 3.120-1	Υπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Έπιδημ. Γ', 3, 17Α.766-7	<i>NPI</i>	xlvj-xlvij
Αρ. 3	<i>παρέκρουσεν</i>	Παρθένον	Έπιδ. ΙΙΙ, 3.136-7	Υπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Έπιδημ. Γ', 3, 17Α.779-782	<i>NPI</i>	20 délire
Αρ. 4 [=1β]	<i>παρέλεγεν</i>	Μέτωνα	Έπιδ. Ι, 2.700-3	Υπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Έπιδημ. Α', 3, 17Α.283-5	<i>NPI</i>	57
Αρ. 5	/	Κλεανακτίδην	Έπιδ. Ι, 2.698-701	Υπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Έπιδημ. Α', 3, 17Α.279-83	<i>NPI</i>	95-6
Αρ. 6	<i>Παρεφρόνει, παρελήρει, κατενόει μᾶλλον, πάντα κατενόει</i>	Κλαζομένιον	Έπιδ. Ι, 2.704-9	Υπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Έπιδημ. Α', 3, 17Α.289-93	<i>NPI</i>	130-1
Αρ. 7	<i>παρέλεγε, λόγοι πουλλοί, ἄφωνος, [Φρενίτις]</i>	Δεάλκους γυναῖκα	Έπιδ. ΙΙΙ, 3.142-7	Υπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Έπιδημ. Γ', 3, 17Α.786-9	<i>NPI</i>	198-9
Αρ. 8 (α, β, γ)	<i>σμικρά παρέκρουσε, σμικρά κατενόει, ἄφωνος, παρέκρουσε πολλά, ἄναυδος, παρέλεγε</i>	(α) Σιληγνός, (β) Νικόδημον, (γ) Πυθίωνα	(α) Έπιδ. Ι, 2.684-9, (β) Έπιδ. ΙΙΙ, 3.130-3, (γ) Έπιδ. ΙΙΙ, 3.112-6	(α) Υπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Έπιδημ. Α', 3, 17Α.259-66, (β) Υπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Έπιδημ. Γ', 3, 17Α.775-6, (γ) Υπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Έπιδημ. Γ', 3, 17Α.752-9	<i>NPI</i>	222

Αρ. 9 [=8γ]	<i>παρέκρουσε, παρέλεγε</i>	Πυθίωνα	<i>Έπιδ. III, 3.112-6</i>	<i>Υπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Ἐπιδημ. Γ', 3, 17A.752-9</i>	<i>NP I</i>	235
Αρ. 10	<i>παρέκρουσε, λόγοι, λήρος, ἄφρωνος</i>	Φιλίσκος	<i>Έπιδ. I, 2.682-5</i>	<i>Υπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Ἐπιδημ. Α', 3, 17A.253-9</i>	<i>NP II</i>	186
Αρ. 11	<i>πολλά παρέκρουσεν, πολλά παρέκρουσε, παρελήρει πολλά, οὐχ ὕπνωσεν, παρελήρει</i>	Ἀναξίωνα	<i>Έπιδ. III, 3.124-7</i>	<i>Υπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Ἐπιδημ. Γ', 3, 17A.769-72</i>	<i>NP II</i>	406
Αρ. 12 (α, β)	<i>ὑπνοι οὐκ ἐνήσαν, παρέκρουσεν, πάντα ἔδοξε, κατενόει πάντα</i>	(α) Ἄνθρωπος, (β) Ἑρμοκράτην	(α) Ἐπιδ. I, 2.710-3, (β) Ἐπιδ. III, 3.32-9	(α) <i>Υπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Ἐπιδημ. Α', 3, 17A.295-7,</i> (β) <i>Υπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Ἐπιδημ. Γ', 1, 17A.528-61</i>	<i>NP II</i>	486

Π Α Ρ Α Ρ Τ Η Μ Α Ι Ι , 2

α/α	Λέξη	Αρρωστος στις πιδημίες	Βιβλίο πιδημίες <i>Littre (τ., σελ.σ.)</i>	πομνήματα του Γαληνού <i>Βιβλ. Έπιδ., αρ. υπομν., Kühn (τ., σελ.σ.) & Ψευδο-Γαληνός</i>	Pinel, Nosographie philosophique-NP <i>(τ., σελ.)</i>	
Αρ. 1	μ α ν ι κ ά	Πρεσβυτέροισι δὲ καὶ ὄσοισιν ἤδη τὸ θερμὸν κρατέεται	<i>Έπιδ. I, 2.638.6L</i>	<i>Υπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Ἐπιδημ. Α', 2, 17A.158-9K</i>	/	/
Αρ. 2	έ ξ ε μ ά ν η	Ἑρασιόν	<i>Έπιδ. I, 2.702.18L</i>	<i>Υπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Ἐπιδημ. Α', 3, 17A.286-7K</i>	/	/
Αρ. 3	έ ξ ε μ ά ν η	Κρίτωνι	<i>Έπιδ. I 2.704.12L</i>	<i>Υπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Ἐπιδημ. Α', 3, 17A.288-9K</i>	/	/
Αρ. 4	έ ξ ε μ ά ν η	Φιλίστης	<i>Έπιδ. III 3.46.6L</i>	<i>Υπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Ἐπιδημ. Γ', 2, 17A.585-7K</i>	/	/

Αρ. 5	έξεμανη	των φρενιτικών ούδεις	<i>Επιδ. III</i> 3.82.16L	<i>Υπόμν. εις Ίπποκρ.</i> <i>Επιδημ. Γ', 3,</i> 17Α.686-699K	/	/
Αρ. 6	έξεμανη	Άπολλώνιος	<i>Επιδ. III</i> 3.138.13L	<i>Υπόμν. εις Ίπποκρ.</i> <i>Επιδημ. Γ', 3,</i> 17Α.782-4K	/	/
				[Π. Δύσπν., 7.886- 7K]	/	/
Αρ. 7	έξεμανη	γυναικί	<i>Επιδ. III</i> 3.140.22L	<i>Υπόμν. εις Ίπποκρ.</i> <i>Επιδημ. Γ', 3,</i> 17Α.785-6K	/	/
				[Π. Δύσπν., 7.887K]	/	/
Αρ. 8	έξεμανη	νεηνίσκος	<i>Επιδ. III</i> 3.148.4L	<i>Υπόμν. εις Ίπποκρ.</i> <i>Επιδημ. Γ', 3,</i> 17Α.791K	/	/
				[Π. Δύσπν., 7.887K]	/	/
Αρ. 9α	μαίνομαι	Οἷσιν... οἷσι	<i>Επιδ. II</i> 5.120.2L,	[Γαλην.] <i>Υπόμν. εις</i> <i>Ίπποκρ. Επιδημ. Β',</i> 3, 17Α.459-61K	/	/
Αρ. 9β	μανία		5.120.4L	* <i>Υπόμν. εις</i> <i>Ίπποκρ. Αφορ.</i> 17Β.877-80	/	/
			<i>Αφορ.</i> , 4.558.7L		/	/
Αρ. 10	μανία	Όσοι...	<i>Επιδ. II,</i> 5.128.13L	—	/	/
Αρ. 11	μανικός	Οὔ ἂν ἡ φλέψ ἢ ἐν τῷ ἀγκῶνι σφύζῃ...	<i>Επιδ. II,</i> 5.130.19L	—	/	/
				* <i>Περὶ τῶν τῆς</i> <i>Ψυχῆς Ἡθῶν,</i> 4.803-4K, <i>Περὶ τῶν</i> <i>Ίπποκράτους καὶ</i> <i>Πλάτωνος</i> <i>δογμάτων,</i> 5.574K., <i>Γαληνοῦ εἰς τό</i> <i>Προγνωστικόν</i> <i>Ίπποκράτους</i> <i>Υπόμνημα,</i> 1, 18Β.87-91	/	/
Αρ. 12	μανιώδης	Κιρσοὶ δὲ φαλακρῶν...	<i>Επιδ. II,</i> 5.132.8	—	/	/
					/	/
Αρ. 13α	μανιώδεις	ῶν κατακορέα τὰ στήθεα...	<i>Επιδ. II,</i> 5.136.3L,	—	/	/

Αρ. 13β	μαϊνόμενοι		5.136.4L		/	/
Αρ. 14	μαΐνεσθαι	Τῷ μέλλοντι μαΐνεσθαι..	Ἐπιδ. II, 5.138.19L	—	/	/
			μανίην: Ἀφορ. 4.544.16L	*Γαλην., Ὑπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Ἀφορ. 17B.832-3K	/	/
Αρ. 15	μανίην	Τῷ δὲ στιγματῆ παρ' Ἀντιφίλου	Ἐπιδ. IV, 5.144.15	—	/	/
Αρ. 16α	ἐξεμάνη	μειράκιον	Ἐπιδ. IV, 5.154.3L	—	/	/
				5.154.4L	/	/
Αρ. 17	ἐξεμάνη	Ἀριστέης	Ἐπιδ. IV, 5.186.9L	—	/	/
Αρ. 18	μανικόντι	ὁ πρεσβύτες	Ἐπιδ. IV, 5.194.8	—	/	/
Αρ. 19	ἐμάνη	Ἄλκιππος	Ἐπιδ. IV, 5.196.11L	—	/	/
Αρ. 20	τυφομανίη	Ἴτερος	Ἐπιδ. IV 5.150.21	Τῶν Ἱπποκράτους Γλωσσῶν Ἐξήγησις 19.147.15K, Ὅροι ἰατρικοί, 19. 414-5K	/	/
Αρ. 21	μαϊνόμενος	Τιμοκράτης	Ἐπιδ. V, 5.204.7L	—	/	/
Αρ. 22α	μανίη	Τῇ Ἑρμοπολέμου [γυναικί]	Ἐπιδ. V, 5.384.20L, 5.386.10	—	/	/
					/	/
Αρ. 22β	μανικῶς				/	/
Αρ. 23	μανικῶς	Τῷ Κύδιος [παιδί]	Ἐπιδ. VII, 5.374.18L	—	/	/
Αρ. 24α	μανίη	ἢ Θεοδώρου	Ἐπιδ. VII, 5.396.11L	—	/	/

Αρ. 24β	έμ αίνετο		<i>Έπιδ. VII,</i> 5.396.23L		/	/

«Ιστορικά» Ασθενών των Έπιδημιών I & III στη Nosographie philosophique

Παράρτημα I,1	Θέση στη Nosographie philosophique	Βιβλίο	Littre	Άρρωστος στις Έπιδημίες	Φύλο	Ηλικία	Τόπος Κατοικίας	Επάγγελμα
Αρ. 1 (α)	NP I	xlvj-xlvij	Έπιδ. III (α)	2.117-8	Ό φρενιτικός (α)	Άνδρ.	/	/
Αρ. 1 (β)	NP I	xlvj-xlvij	Έπιδ. I (β)	2.700-3	Μέτωνα (β)	Άνδρ.	/	/
Αρ. 2	NP I	xlvj-xlvij	Έπιδ. III	3.120-1	Περικλέα	Άνδρ.	/	/
Αρ. 3	NP I	20	Έπιδ. III	3.136-7	Παρθένον	Γυν.	νεαρή	Λάρισσα
Αρ. 4=1β	NP I	57	Έπιδ. I	2.700-3	Μέτωνα	Άνδρ.	/	/
Αρ. 5	NP I	95-6	Έπιδ. I	2.698-701	Κλεανακτίδην	Άνδρ.	/	κατέκειτο επάνω του Ήρακλείου
Αρ. 6	NP I	130-1	Έπιδ. I	2.704-9	Κλαζομένιον	Άνδρ.	/	ος κατέκειτο παρά το Φρυνηχίδεω φρέαρ
Αρ. 7	NP I	198-9	Έπιδ. III	3.142-7	Δεάλκους γυναικα	Γυν.	/	Έν Θάσφ, η κατέκειτο επί του λείου
Αρ. 8 (α, β, γ)	NP I	222	Έπιδ. I (α)	2.684-9	Σιληνός (α)	Άνδρ.	/	Σιληνός ὄκει επί του πλαταμῶνος πλησίον τῶν Εὐαλκίδεω (α)
Αρ. 8 (β)	NP I	222	Έπιδ. III (β)	3.130-3	Νικόδημον (β)	Άνδρ.	/	Έν Αβδήροισι (β) Νικόδημον
Αρ. 8 (γ)	NP I	222	Έπιδ. III (γ)	3.112-6	Πυθίωνα (γ)	Άνδρ.	/	Έν Θάσφ Πυθίωνα, ος κατέκειτο υπεράνω του Ήρακλείου (γ)
Αρ. 9 [=8γ]	NP I	235	Έπιδ. III	3.112-6	Πυθίωνα	Άνδρ.	/	(9α=8γ) Έν Θάσφ Πυθίωνα, ος κατέκειτο υπεράνω του Ήρακλείου*
Αρ. 10	NP II	186	Έπιδ. I	2.682-5	Φιλίσκος	Άνδρ.	/	Φιλίσκος ὄκει παρά το τεῖχος
Αρ. 11	NP II	406	Έπιδ. III	3.124-7	Άναξίωνα	Άνδρ.	/	Έν Αβδήροισιν... ος κατέκειτο παρά τας Θρηκίας πύλας
Αρ. 12 (α)	NP II	486	Έπιδ. I (α)	2.710-3	Άνθρωπος (α)	Άνδρ.	/	(α) /
Αρ. 12 (β)	NP II	486	Έπιδ. III (β)	3.32-9	Έρμοκράτην(β)	Άνδρ.	/	(β) Έρμοκράτην, ος κατέκειτο παρά το καινόν τεῖχος

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΥΛΙΚΟΥ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΟΣ Ι, 1: ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ-ΓΑΛΗΝΟΣ-ΡΙΝΕΛ

Θέση στο Παράρτημα	Όνομα Ασθενή	Πρόβλημα	Παραφροσύνη	Έκβαση	Ιπποκράτης	Γαληνός	Pinel
Παράρτημα Ι, 1 Αρ. 1 (α)	φρενιτικός	Φρενίτις	Πολλά παρέκρουσεν	φρενίτιδα, έμετος, υψηλός πυρετός, έντονη εφίδρωση και κεφαλαλγία, αλλοίωση στη φωνή ή αφωνία, μυϊκές συσπάσεις και σπασμούς, επιδείνωση, θάνατος την 3η μέρα	Σημεία (συμπτώματα) χωρίς αναφορά σε θεραπεία	Ο Γαληνός θεωρεί το ιστορικό υποδειγματικό για τις περιπτώσεις οξείας φρενίτιδας (<i>Οὗτος ὁ ἄρρώστος ὀξύτατης φρενίτιδός ἐστὶ παράδειγμα</i>). Σημειώνει την αιφνίδια έναρξη και την ταχεία εξέλιξη και τη συγκρίνει με τη λύσσα	Κατά τον Pinel ο Ιπποκράτης επινόησε τη γλώσσα της περιγραφής της ασθένειας. Πραγματοποίησε μια «πιστή και λακωνική περιγραφή των παρατηρήσεών του, έδειξε με ποιες προσαρμογές —άλλοτε ευνοϊκές και άλλοτε ολέθριες— η φύση επιχειρεί να ξεπεράσει μια οξεία παθολογική κατάσταση». Το ιστορικό αποτελεί παράδειγμα μιας οξύτατης ασθένειας με κακή έκβαση.
Παράρτημα Ι, 1 Αρ. 1 (β)	Μέτωνας	Πυρετός (<i>πῦρ ἔλαβεν</i>)	Παρέλεγεν	Κρίση της αρρώστιας, χωρίς υποτροπή, με μεγάλη αιμορραγία μετά την κρίση	Σημεία (συμπτώματα), χωρίς αναφορά σε θεραπεία	Ο Γαληνός επισημαίνει τη σημασία της αιμορραγίας για την κρίση του νοσήματος (<i>φαίνεται γοῦν ὑπὸ μόνης αἱμορραγίας κριθεῖς τε καὶ σωθεῖς</i>). Υπογραμμίζει τη χρησιμότητα του ιστορικού για τη θεωρία της πέψης και της κρίσης της ασθένειας	Το ιστορικό αποτελεί παράδειγμα μιας οξύτατης ασθένειας με καλή έκβαση.

<p>Παράρτημα Ι, 1 Αρ. 2</p>	<p>Περικλής</p>	<p>Οξεία ασθένεια: πυρετός (πυρετός έλαβεν όξύς)</p>	<p>Καμία αναφορά σε συγχυτικές καταστάσεις</p>	<p>γενικό αίσθημα καταβολής, έντονη δίψα, ναυτία, εμέτους, πόνο στον σπλήνα και καρηβαρία. Κρίση της αρρώστιας, χωρίς υποτροπή</p>	<p>Συμπτώματα, χωρίς αναφορά σε θεραπεία</p>	<p>Ο Γαληνός θεωρεί το «ιστορικό» ως παράδειγμα νοσήματος που εξελίσσεται και κρίνεται εξαιρετικά γρήγορα (<i>Ούτος ό άρρώστος παράδειγμά έστι νοσήματος όξυτάτου</i>). Τονίζει τη γρήγορη κρίση και ανάρρωση.</p>	<p>Ο Pinel θεωρεί ότι τα συμπτώματα του βου αρρώστου από τις <i>Επιδημίες</i> ΙΙΙ αποτελούν το πιο σαφές παράδειγμα του συνεχούς φλεγμονώδους πυρετού (<i>fièvre inflammatoire continue</i>). Αντίστοιχο παράδειγμα υπάρχει, όπως ισχυρίζεται ο Pinel, σε ιστορικό του Γαληνού (<i>Θερ. μέθ.</i>, βιβλίο 9^ο, 10.608-13Κ)</p>
<p>Παράρτημα Ι, 1 Αρ. 3</p>	<p>Παρθένος</p>	<p>Πυρετός Καυστικός και Οξύς (πυρετός έλαβε, καυσώδης, όξύς)</p>	<p>Παρέκρουσεν</p>	<p>Ρινορραγία, ιδρώτας, κρίση χωρίς υποτροπή</p>	<p>Σημεία (συμπτώματα), αναφορά σε άρτιες μέρες, χωρίς αναφορά σε θεραπεία</p>	<p>Ο Γαληνός θεωρεί ότι η αρρώστια κρίθηκε την έκτη μέρα γιατί οι πόνοι εκδηλώθηκαν τις άρτιες ημέρες. Θεωρεί ότι η μαυριδερή γλώσσα δεν δηλώνει απαραίτητα κακό σημείο, ενώ τα αραιά ούρα έχουν προγνωστικό χαρακτήρα για την παραφροσύνη. Τονίζει, όμως, ότι στο <i>Προγνωστικόν</i> δεν αναφέρεται κάτι τέτοιο</p>	<p>Ο Pinel θεωρεί ότι οι νεαρές κοπέλες κατά τις πρώτες εμμηνόρροιες είναι εξαιρετικά παραδείγματα του φλεγμονώδους πυρετού (<i>fièvre inflammatoire</i>). Ο Ιπποκράτης το γνώριζε αυτό, όπως δείχνει το ιστορικό από τις <i>Επιδημίες</i>.</p>

<p>Παράρτημα Ι, 1 Αρ. 4=1β</p>	<p>Μέτωνας**β</p>	<p>Πυρετός (<i>πῦρ ἔλαβεν</i>)</p>	<p>Παρέλεγεν</p>	<p>Κρίση της αρρώστιας, χωρίς υποτροπή, με μεγάλη αιμορραγία μετά την κρίση: πυρετός, αλλεπάλληλες κενώσεις, ρινορραγία</p>	<p>Σημεία (συμπτώματα) χωρίς αναφορά σε θεραπεία</p>	<p>Ο Γαληνός επισημαίνει τη σημασία της αιμορραγίας για την κρίση του νοσήματος (<i>φαίνεται γούν ὑπὸ μόνης αἱμορραγίας κριθεὶς τε καὶ σωθεὶς</i>). Θεωρεί το ιστορικό ιδιαίτερα χρήσιμο για την κατανόηση της διδασκαλίας του Ιπποκράτη για την πέψη και την κρίση της αρρώστιας.</p>	<p>Ο Pinel θεωρεί ότι το ιστορικό αποτελεί παράδειγμα για τις επιπλοκές εμπύρετων καταστάσεων (<i>Complication de la fièvre gastrique continue avec la fièvre inflammatoire</i>), παραδείγματα από τον Ιπποκράτη, τον Pieter van Foreest, (<i>Observationum et curationum medicinalium, de febribus</i>, 1584-1606) και του Friedrich Hoffmann (<i>Opera Omnia Physico-Medica</i>, 1740)</p>
<p>Παράρτημα Ι, 1 Αρ. 5</p>	<p>Κλεανακτίδης</p>	<p>Πυρετός (<i>πῦρ ἔλαβε</i>)</p>	<p>Καμία αναφορά σε συγχυτικές καταστάσεις</p>	<p>Πυρετός, Κεφαλαλγία, Πόνος στα άκρα, Έμετος. Αξιοπρόσεκτο ιστορικό για τη διάρκεια της παρακολούθησης (<i>ὀγδοηκοστῆ ἐρρίγωσε, πυρετὸς ὄξυς ἔλαβεν</i>), κρίση της αρρώστιας, αποθεραπεία</p>	<p>Σημεία (συμπτώματα) αναφορά σε τροφή, ύπνο, ούρα, χωρίς αναφορά σε θεραπεία</p>	<p>Ο Γαληνός εξηγεί ότι το "<i>πῦρ ἔλαβε</i>" σημαίνει "<i>πυρετὸς σφοδρὸς</i>". Τονίζει ότι το ιστορικό το έγραψε ο Ιπποκράτης (<i>ταῦτα γάρ αὐτὸς ὁ Ἱπποκράτης κατὰ τὴν λέξιν ἔγραψεν ὡδί</i>). Σχολιάζει τα "αγαθὰ σημεῖα" και συγκρίνει το ιστορικό με εκείνο του Σιληνού από το ίδιο βιβλίο.</p>	<p>Ο Pinel θεωρεί ότι το ιστορικό αποτελεί παράδειγμα <i>συνεχούς βλενώδους πυρετού</i> (<i>Fièvre muqueuse continué...un exemple de cette fièvre dans l'histoire de la maladie de Cléonacte</i>)</p>

<p>Παράρτημα Ι, 1 Αρ. 6</p>	<p>Κλαζομένιος</p>	<p>Πυρετός (<i>πῦρ ἔλαβε</i>)</p>	<p>Παρεφρόνει, κατενόει μᾶλλον, παρελήρει</p>	<p>Γαστρικές διαταραχές, κρίση την 20ή ημέρα, 31η ημέρα συμπτώματα δυσεντερίας, 40ή επανήλθε στο φυσιολογικό</p>	<p>Σημεία (συμπτώματα) χωρίς αναφορά σε θεραπεία</p>	<p>Ο Γαληνός τονίζει ότι το "ιστορικό" του Κλαζομένιου αποτυπώνει τα δόγματα της υποκρατικής θεωρίας (<i>Οὗτος ὁ ἄνθρωπος καὶ μαρτύριον ἢ καὶ παράδειγμά ἐστιν οὐκ ὀλίγον τῶν καθόλου θεωρημάτων</i>)</p>	<p>Ο Pinel θεωρεί ότι ο Ιπποκράτης δίνει στο ιστορικό αυτό "την πιο πιστή και εντυπωσιακή εικόνα ενός σηπτικού ή εμμένοντα αδυναμικού πυρετού" (<i>fièvre putride ou adynamique continue</i>)</p>
<p>Παράρτημα Ι, 1 Αρ. 7</p>	<p>Η γυναίκα του Δεάλκη</p>	<p>Οξύ Πυρετός (<i>πυρετός φρικώδης, ὄξύ, ἐκ λύπης ἔλαβεν</i>). Στο τέλος σημειώνεται: [Φρενίτις]</p>	<p>Πολλά παρέλεγε, λόγοι πολλοί, ἄφωνος</p>	<p>Επιδείνωση, αλλαγές στην αναπνοή, στην αντίληψη, στην ομιλία, θάνατος την 21η μέρα</p>	<p>Παρατηρήσεις των εκδηλώσεων και των συμπτωμάτων της ασθένειας, χωρίς αναφορά σε θεραπεία</p>	<p>Ο Γαληνός θεωρεί ότι το "ιστορικό" συνιστά τυπικό παράδειγμα φρενίτιδας (<i>Ἐξ ἀρχῆς αὕτη φαίνεται φρενιτικὴ γενομένη</i>). Επισημαίνει πως το είδος της παραφροσύνης είναι μικτό (<i>τὸ τῆς παραφροσύνης εἶδος αὐτῆ μικτὸν ἐκ μελαγχολίας καὶ φρενίτιδος γεγονέναι. τὸ γὰρ, οἱ λόγοι πολλοὶ ἢ σιγῶσα διὰ τέλεος ἐνδεικτικὸν ἐστὶ τῆς τοιαύτης μίξεως</i>). Παρατηρεῖ μεταβολές στην αναπνοή και στον λόγο (<i>λόγοι πολλοὶ φρενιτικὸν, τὸ δὲ σιγῶσα μελαγχολικὸν</i>)</p>	<p>Ο Pinel θεωρεί ότι το ιστορικό συνιστά παράδειγμα εμμένοντος αταξικού πυρετού (<i>fièvre ataxique continue</i>)</p>
<p>Παράρτημα Ι, 1 Αρ. 8 (α)</p>	<p>Σιληνός</p>	<p>Πυρετός μετά από έντονη δραστηριότητα, ποτά, γυμναστικές ασκήσεις (<i>ἐκ κόπων καὶ πότων καὶ γυμνασίων ἀκαίρων</i>)</p>	<p>Σμικρὰ παρέκρουσε, σμικρὰ κατενόει, ἄφωνος</p>	<p>Επιδείνωση, παγωμένα άκρα, λήθαργος, κενώσεις με άπεπτες ουσίες, θάνατος την 11η μέρα</p>	<p>Σημεία (συμπτώματα), χωρίς αναφορά σε θεραπεία</p>	<p>Ο Γαληνός θεωρεί ότι ο Ιπποκράτης χρησιμοποιούσε το "πῦρ ἔλαβεν" για να δηλώσει τον οξύ πυρετό (<i>οὕτως δ' ὀνομάζειν εἰωθῶς τὸν πυρετόν, ὅταν ἦ σφοδρότατος</i>). Τα ποτά, τα γυμνάσια και οι ασκήσεις συνιστοῦν κατὰ τη γνώμη του προφάσεις του νοσήματος. Παρότι ο θάνατος έπρεπε, (σύμφωνα με το σύστημα των κρίσιμων ημερών) να</p>	<p>Ο Pinel ομαδοποιεί τον Σιληνό (άρ. 2ος, Επιδ Ι) με τον Νικόδημο (άρ. 10ος, Επιδ. ΙΙΙ) και τον Πυθίωνα (άρ. 3ος, Επιδ. ΙΙΙ). Θεωρεῖ ότι τα συμπτώματά τους αποτελοῦν παραδείγματα κίτρινου πυρετού (<i>Fièvre jaune</i>)</p>

						έρθει την 9η ημέρα, ήρθε την 11η, καθώς την 8η φαινόταν ότι η φύση μαχόταν κατά της ασθένειας. Επειδή κατά τη διάρκεια της ασθένειας παραφρόνησε πρόθεσε στο τέλος "πνεύμα αραιό και μέγα" και ότι ο παλμός στο υποχόνδριο ήταν συνεχής. Παραπέμπει γι' αυτά στο <i>Προγνωστικόν</i> .	Σήμερα: Τυφοειδής Πυρετός και Εισβολή Ελονοσίας (Γμεκεκ, σ. 432)
Παράρτημα Ι, 1 Αρ.8 (β)	Νικόδημος	Πυρετός μετά από σεξουαλική δραστηριότητα και ποτό (έξ άφροδισίων και ποτών πύρ έλαβεν)	Παρέκρουσεν πολλά, σμικρά παρέκρουσεν	Άφθονα λευκά ούρα με πολύ ίζημα, άφθονος ιδρώτας, υποχώρηση πυρετού, κρίση	Σημεία (συμπτώματα), αναφορά σε άρτιες μέρες, χωρίς αναφορά σε θεραπεία	Ο Γαληνός τονίζει ότι οι παροξυσμοί και οι πόνοι εκδηλώνονται τις άρτιες μέρες. Παραπέμπει στα Υπομνήματα σε δύο έργα: Προγνωστικόν, Προρρητικός	Ο Pinel ομαδοποιεί τον Σιληνό (άρ. 2ος, Επιδ Ι) με τον Νικόδημο (άρ. 10ος, Επιδ. ΙΙΙ) και τον Πυθίωνα (άρ. 3ος, Επιδ. ΙΙΙ). Θεωρεί ότι τα συμπτώματά τους αποτελούν παραδείγματα κίτρινου πυρετού (<i>Fièvre jaune</i>)
Παράρτημα Ι, 1 Αρ.8 (γ)	Πυθίωνας	Πυρετός μετά απο επίπονη εργασία, κόπωση, απόσχετο τρόπο ζωής (έκ πόνων και κόπων και διαίτης γενομένης άμελέος ρήγος μέγα και πυρετός όξυς έλαβεν)	Παρέκρουσεν, παρέλεγεν, άφωνος	Γλώσσα ξηρή και χολώδης, δίψα, αυπνία, παγωμένα άκρα, αφωνία	Σημεία (συμπτώματα), αναφορά θεραπείας (άπό δέ κοιλίης όψέ κλυσματίφ...)	Ο Γαληνός επιμένει στην ανάλυση των σημείων και των συμπτωμάτων με βάση τη θεωρία για τις κρίσιμες ημέρες (<i>Και τούτου πάνθ' εύρήσεις άπ' άρχής τά τε συμπτώματα και τά σημεία θανατώδη γινόμενα και τούς παροξυσμούς έν άρτίαις</i>). Διαφωνεί με άλλους εξηγητές (Σαβίνος) για την ερμηνεία λέξεων όπως «άναυδος» και «άφωνος».	Ο Pinel ομαδοποιεί τον Σιληνό (άρ. 2ος, Επιδ Ι) με τον Νικόδημο (άρ. 10ος, Επιδ. ΙΙΙ) και τον Πυθίωνα (άρ. 3ος, Επιδ. ΙΙΙ). Θεωρεί ότι τα συμπτώματά τους αποτελούν παραδείγματα κίτρινου πυρετού (<i>Fièvre jaune</i>) Σήμερα: Ικτερώδης Αιμοσφαιρινουρικός

							Πυρετός (Gmelk, σ. 432)
Παράρτημα I, 1 Αρ. 9=8γ	Πυθίωνας	Πυρετός μετά απο επίπονη εργασία, κόπωση, απόσπαστο τρόπο ζωής (πυρετός όξυς)	Παρέκρουσεν, παρέλεγεν, άφωνος	Γλώσσα ξηρή και χολώδης, δίψα, αυπνία, παγωμένα άκρα, αφωνία	Σημεία (συμπτώματα) αναφορά θεραπείας (άπό δέ κοιλίης όψέ κλυσματίφ...)	Ο Γαληνός επιμένει στην ανάλυση των σημείων και των συμπτωμάτων με βάση τη θεωρία για τις κρίσιμες ημέρες (<i>Και τούτου πάνθ' εύρήσεις άπ' άρχής τά τε συμπτώματα και τά σημεία θανατώδη γινόμενα και τούς παροξυσμούς έν άρτίαις</i>). Διαφωνεί με άλλους εξηγητές (Σαβίνος) για την ερμηνεία λέξεων όπως "άναυδος" και "άφωνος".	Ο Pinel θεωρεί το ιστορικό παράδειγμα αταξικού διαλείποντος τριταίου πυρετού (<i>fièvre ataxique rémittente double-tierce</i>)
Παράρτημα I, 1 Αρ.10	Φιλίσκος	Πυρετός (πυρετός όξυς)	Παρέκρουσε, λόγοι, λήρος, άφωνος	Υψηλός πυρετός, εφίδρωση, γενικός παροξυσμός	Σημεία (συμπτώματα), αναφορά θεραπείας (κλυσματίου)	Τυπικό παράδειγμα των δογμάτων της υποκρατικής θεωρίας (<i>των καθόλου θεωρημάτων</i>). Σύνδεση της αναπνοής με την παραφροσύνη	Ο Pinel θεωρεί το ιστορικό παράδειγμα ιδιοπαθούς φρενιτίδας (<i>phrénésie qu'on ne peut guère regarder que comme idiopathique</i>) Σήμερα: Ικτερώδης Αιμοσφαιρινουρικός Πυρετός
Παράρτημα I, 1 Αρ. 11	Άναξίων	Πυρετός (πυρετός όξυς έλαβεν)	Παράληρος	Υψηλός πυρετός, πόνος στο πλευρό, ξερόβηχας, πτύελα, κρίση της αρρώστιας	Σημεία (συμπτώματα), αναφορά θεραπείας (αφαίμαξη)	Ο Γαληνός θεωρεί ότι ο Ιπποκράτης, με την αναφορά στη φλεβοτομία, επιστά την προσοχή των γιατρών στα αποτελέσματα της λανθασμένης χρήσης της (<i>ώσπερ έκ νόμου τινός ούκέτι μετά την δ' ήμέραν φλεβοτομούντων</i>). Δικαιολογεί την απουσία της	Ο Pinel θεωρεί την ιστορία τυπικό παράδειγμα πλευριτίδας

						<p>θεραπείας από τα έργα του Ιπποκράτη καθώς το ενδιαφέρον του γιατρού ήταν προγνωστικό (<i>ού γάρ θεραπευτικήν αὐτῶ προύκειτο ταύτην γράψαι πραγματείαν, ἀλλὰ προγνωστικήν</i>). Αναφέρεται στην <i>πλευρίτιν</i> του Αναξίωνα. [*η έννοια δεν ταυτίζεται με εκείνη του 19ου αιώνα]</p>	
<p>Παράρτημα I, 1 Αρ. 12 (α)</p>	Άνθρωπος	Πυρετός	Πολλά παρέκρουσε, παρελήρει πολλά	Πυρετός μετά από υπερβολική κατανάλωση φαγητού-ποτού, πόνος στο υποχόνδριο και φλεγμονή, παραλήρημα, αυπνία, επιδείνωση τη 10η μέρα. 11η πέθανε.	Σημεία (συμπτώματα) χωρίς αναφορά θεραπείας	<p>Ο Γαληνός υπογραμμίζει τον διδακτικό σκοπό του ιστορικού: όλα τα νοσήματα πρέπει να αντιμετωπίζονται με τη δέουσα προσοχή και χωρίς να παραμελούνται οι επιπτώσεις της διαίτας (<i>Ἡ διήγησις αὕτη πρῶτον μὲν ἡμᾶς ἐδίδαξε δεῖν τὸν νοῦν προσέχειν εὐθέως ἐξ ἀρχῆς εἰσβαλλόντων τῶν νοσημάτων καὶ μὴ καταφρονοῦντας ἀφυλάκτως διαιτᾶσθαι, κἄν μικρὰ φαίνηται τὰ νοσήματα</i>)</p>	<p>Ο Pinel θεωρεί ότι το ιστορικό του 12ου αρρώστου του 1ου βιβλίου που δεν κατονομάζεται και εκείνο του Ερμοκράτη (2ος αρ. 3ο βιβλίο) αποτελούν παραδείγματα ηπατίτιδας (<i>exemples d'hépatite</i>)</p>
<p>Παράρτημα I, 1 Αρ. 12 (β)</p>	Ερμοκράτης	Πυρετός	παρέκρουσεν, διαλέγεσθαι οὐκ ἠδύνατο	πυρετός, πόνος στο κεφάλι και στη μέση, ένταση στο υποχόνδριο, κωματώδης κατάσταση, υποτροπή την 17η ημέρα, ανορεξία,	Σημεία (συμπτώματα) χωρίς αναφορά θεραπείας	<p>Υπάρχει διαφωνία ανάμεσα στους εξηγητές αναφορικά με την επίδραση του τόπου κατοικίας (κοντά στο τείχος) στην υγεία του αρρώστου. Ο Γαληνός χρησιμοποιεί το γεγονός ως αφορμή για να διατυπώσει τη γνώμη του για τα γένη και τα είδη των πυρετών. Παραθέτει τις παρατηρήσεις του για την εμπύρετη πλεονάζουσα ξανθή χολή στον</p>	<p>Ο Pinel θεωρεί ότι το ιστορικό του 12ου αρρώστου του 1ου βιβλίου που δεν κατονομάζεται και εκείνο του Ερμοκράτη (2ος αρ., 3ο βιβλίο) αποτελούν παραδείγματα ηπατίτιδας (<i>exemples d'hépatite</i>)</p>

εγκέφαλο τότε επέρχεται
παραφροσύνη· όταν μετατραπεί σε
μέλαινα χολή τότε η παραφροσύνη
γίνεται μανιώδης (*εἴ γε διὰ ξανθὴν
χολὴν ἐν ἐγκεφάλῳ πλεονάζουσιν
αἱ παραφροσύναι γίνονται, καθάπερ
γε καὶ κατοπιηθείσης αὐτῆς, ὡς εἰς
μέλαιναν ἤδη μεταπίπτειν, αἱ
μανιώδεις*)

Σήμερα: Ικτερο-
αιμορραγική
λεπτοσυσπειρώση
(Grupek, σ. 432)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1.1 & 1.2 ~ PHILIPPE PINEL

«Ιστορικά» ασθενών από τις *Έπιδημίες* I και III

στο έργο

NOSOGRAPHIE PHILOSOPHIQUE

Πρωτότυπα κείμενα από τις ΕΠΙΔΗΜΙΕΣ I, III του Corpus Hippocraticum και
Σχόλια από τα ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ του Γαληνού

Σημείωση:

Στην παρουσίαση που ακολουθεί δίνονται τα ιπποκρατικά «ιστορικά» όπως απαντούν στην 5η έκδοση του έργου Nosographie Philosophique (NP), τόμοι I και II, έτ. έκδ: 1813. Πρώτα παρατίθεται το απόσπασμα από τη γαλλική έκδοση και η μετάφρασή του στην ελληνική και ακολουθούν τα σχετικά χωρία από την έκδοση του Littré για τον Ιπποκράτη και του Kühn για τον Γαληνό. Το Παράρτημα συμπληρώνουν «ιστορικά» και σημαντικά χωρία από το Médecine Clinique (1802) και το Traité médico-philosophique sur l'aliénation mentale, ou la manie (an IX, 1800-01) που μεταγράφονται από τις γαλλικές εκδόσεις και μεταφράζονται εδώ στην ελληνική.

1 (α, β)

Pinel

Nosographie I

1813, xlvj-xlvij

Paris,
Brosson

[7ος άρ.: βλ. επίσης Nosographie I 1813, 62]

C'est *Hippocrate* qui inventa le langage propre à la méthode descriptive des maladies, qui écarta avec sévérité tout raisonnement vague ou systématique, et qui, en se bornant à une narration fidèle et laconique des faits observés, montra par quels changemens, par quels efforts plus ou moins orageux, par quelle tendance favorable ou funeste, la nature parvient à terminer une maladie aiguë. Quelques exemples pris des *Epidémies* justifieront cet hommage rendu au père de la médecine.

Malade 4e du livre 3 des Epidémies. Phrénésie le premier jour, et vomissemens d'une matière liquide et verte, fièvre vive, sueur abondante, douleur gravative de la tête. Le second jour, perte de la voix ou aphonie, soubresauts des tendons, convulsions pendant la nuit. Le troisième jour, les symptômes s'aggravent, et la mort survient la quatrième.

Voici un exemple différent du précédent et marqué par une tendance favorable de la nature. (*Malade 7e du 1er livre des Epidémies.*) Une fièvre violente se déclare avec douleur et un sentiment de pesanteur dans les lombes. Le deuxième jour, liberté des déjections entretenue par une boisson abondante. Le troisième jour, douleur gravative de la tête etc. Le quatrième jour, exaspération des symptômes, avec écoulement de quelques gouttes de sang par la narine droite, etc. Le cinquième jour, hémorragie par la narine gauche. Une sueur abondante termine la maladie. Après cette crise, il y eut un léger *délire*, que des affusions d'eau sur la tête firent cesser. Le malade n'éprouva point de récidive ; mais après la crise, la même hémorragie du nez se répéta à plusieurs reprises.

Μετάφραση

Ο Ιπποκράτης είναι αυτός που επινόησε τη γλώσσα της περιγραφικής μεθόδου των ασθενειών, αυτός που απομάκρυνε με αυστηρότητα κάθε θολή και θεωρητική σκέψη και ο οποίος οριοθετώντας μια πιστή και λακωνική περιγραφή των παρατηρήσεών του, έδειξε με ποιες προσαρμογές —άλλοτε ευνοϊκές και άλλοτε ολέθριες— η φύση επιχειρεί να ξεπεράσει μια οξεία παθολογική κατάσταση. Κάποια παραδείγματα από τις *Επιδημίες* θα επιβεβαιώσουν το σεβασμό που αποδίδεται στον πατέρα της ιατρικής.

Άρρωστος 4ος του 3ου βιβλίου των Επιδημιών. Την πρώτη ημέρα παρουσιάζει φρενίτιδα, κάνει υγρούς και πρασινωπούς εμετούς, έχει υψηλό πυρετό, έντονη εφίδρωση και κεφαλαλγία. Τη

δεύτερη ημέρα, παρουσιάζει αλλοίωση στη φωνή ή αφωνία, μυϊκές συσπάσεις και σπασμούς κατά τη διάρκεια της νύχτας. Την τρίτη ημέρα τα συμπτώματα εντείνονται και καταλήγει την τέταρτη ημέρα.

Ορίστε ένα παράδειγμα που διαφέρει από το προηγούμενο και χαρακτηρίζεται από μία ευνοϊκή προσαρμογή της φύσης (7ος άρρωστος του 1ου βιβλίου των Επιδημιών). Εκδηλώνεται υψηλός πυρετός που συνοδεύεται από πόνο και αίσθημα βάρους στην οσφυϊκή χώρα. Τη δεύτερη ημέρα, άφθονη λήψη υγρών και πολλαπλές κενώσεις. Την τρίτη ημέρα, έντονη κεφαλαλγία κ.λπ. Την τέταρτη ημέρα, επίταση των συμπτωμάτων, με επίσταξη από το δεξί ρουθούνι κ.λπ. Την πέμπτη ημέρα, αιμορραγία από το δεξί ρουθούνι. Μια έντονη εφίδρωση οδηγεί στη θεραπεία της ασθένειας. Μετά από αυτή την κρίση, υπήρξε ένα ελαφρύ **παραλήρημα**, το οποίο ξεπεράστηκε με κομπρέσες στο κεφάλι. Ο ασθενής δεν εμφάνισε υποτροπή. Ωστόσο, μετά την κρίση, η ρινορραγία επαναλήφθηκε αρκετές φορές.

Ιπποκράτης

Έπιδ. III

2.117-8

Littre

Έπιδ. I

2.700-3

Littre

4ος Άρρωστος

Άρρωστος τέταρτος.

Ὁ φρενιτικὸς τῆ πρώτῃ κατακλιθεὶς, ἤμεσεν ἰώδεα, πούλλα, λεπτά· πυρετὸς φρικώδης, πούλυσ· ἰδρὼς ξυνεχῆς δι' ὅλου· κεφαλῆς καὶ τραχήλου βάρος μετ' ὀδύνης· οὔρα λεπτά, ἐναιωρήματα σμικρὰ, διεσπασμένα, οὐχ ἴδρυτο· ἀπὸ δὲ κοιλίης ἐξεκόπρισεν ἀθρόα· **πολλὰ παρέκρυσεν**· οὐδὲν ὑπνωσεν. Δευτέρῃ, πρὸ ἄφωτος· πυρετὸς ὀξύς· ἴδρωσεν· οὐ διέλιπεν· παλμοὶ δι' ὅλου τοῦ σώματος· νυκτὸς, σπασμοί. Τρίτῃ, παρωξύνθη πάντα· ἀπέθανεν. ἩΙΣΘ.

7ος Άρρωστος

Άρρωστος ἑβδομος

Μέτωνα πῦρ ἔλαβεν, ὀσφύος βάρος ἐπώδυνον. δευτέρῃ ὕδωρ πίνοντι ὑπόσυχνον ἀπὸ κοιλίης καλῶς διήλθε. τρίτῃ κεφαλῆς βάρος, διαχωρήματα λεπτά, χολώδεα, ὑπέρυθρα. τετάρτῃ πάντα παρωξύνθη, ἐρρῦη ἀπὸ δεξιῶ δις κατ' ὀλίγον. νύκτα δυσφόρος, διαχωρήματα ὅμοια τῆ τρίτῃ, οὔρα ὑπομέλανα· εἶχεν ἐναιώρημα ὑπόμελαν ἐόν, διεσπασμένον· οὐχ ἴδρυετο. πέμπτῃ ἐρρῦη λάβρον ἐξ ἀριστεροῦ ἄκρητον, ἴδρωσεν, ἐκρίθη. μετὰ κρίσιν ἄγρυπνος, **παρέλεγεν**, οὔρα λεπτά ὑπομέλανα. λουτροῖσιν ἐχρήσατο κατὰ κεφαλῆς, ἐκοιμήθη, κατενόει. τούτῳ οὐχ ὑπέστρεψεν, ἀλλ' ἠμορράγει πολλάκις μετὰ κρίσιν.

4ος Ἀρρωστος

Οὗτος ὁ ἄρρωστος ὀξυτάτης **φρενίτιδος** ἐστὶ παράδειγμα κατὰ τὴν πρώτην ἡμέραν εὐθέως συνεισβαλλούσης τῷ πυρετῷ καὶ πάντα γε ἐθεασάμην ἐντὸς τῆς ζ' ἡμέρας, ἀποθανόντας τοὺς οὕτω **φρενιτίσαντας**. ὀλίγοι δὲ πάνυ καὶ σπάνιοι ταύτην ὑπερέβαλον. ἄξιον δὲ θαυμάσαι τὴν τῶν τοιούτων νοσημάτων γένεσιν, ὅπως ἐξαίφνης ἐπιτίθεται τοῖς ἀμέμπτως ὑγιαίνουσιν. οὐ γὰρ δὴ ὥσπερ ἐξαιφνίδιος ἡ γένεσις αὐτῶν ἐστίν, οὕτω καὶ ἡ τῆς γενέσεως αἰτία, καθάπερ εἰ καὶ φάρμακον ἔλαβε θανάσιμον ὁ ἄνθρωπος, ἢ τι τῶν χαλεπωτάτων θηρίων ἔδακεν αὐτὸν, ἀλλὰ κατὰ βραχὺ πως ἠϋξήσαν ἐν τῷ σώματι τὴν τὰ τοιαῦτα πάθη δυναμένην αἰτίαν ἐργάσασθαι, καθάπερ ἐπὶ τῶν λυσοδοήκτων συμβαίνει. πρόδηλον γὰρ ὅτι κἀκεῖνοις οὐκ ἀργῶν οὐδ' ἠσυχάζων ὁ τοῦ κυνὸς ἰός, οὐδὲν ἑαυτῷ γνώρισμα παρέχει πολλῶν ἐφεξῆς ἐνίοτε μηνῶν. ἐξαίφνης δ' αὐτοῖς συμβαίνει θεασαμένοις ὕδωρ φοβηθῆναι, κἀντεῦθεν ἤδη διὰ ταχέων ἀπόλλυσθαι. πολλῶ μὲν ἀξανομένης χρόνῳ τῆς τὴν λύτταν ἐργαζομένης αἰτίας, ὅταν ἅπαξ εἰς τοῦτ' ἀφίκηται ταχὺν ἐπιφερούσης τὸν θάνατον. σχεδὸν οὖν κἀπὶ τῆς νῦν εἰρημένης **φρενίτιδος** ἠθροίζετό τις ἐν τῷ σώματι μοχθηρὸς χυμὸς ἰῶ δηλητηρίῳ παραπλησίως, ἐναργῶν μὲν τι κατὰ βραχὺ ἐπὶ τοῖς σώμασιν, οἷς ὁμιλῶν ἐτύγχανεν. ἐπεὶ δ' ἐκεῖνα προδιετίθετό πως, ὃ τε χυμὸς αὐτὸς ἐπὶ πλεῖστον ἠϋξήθη κακοηθείας, ἐξαιφνίδιον ἐφάνη θανατῶδες σύμπτωμα. καὶ γὰρ τοὶ καὶ τῷ **φρενιτικῷ** οὕτω κατὰ τὴν ἀρχὴν εὐθέως ἔμετος ἰωδῶν ἐγένετο, πυρετοῖς ἐπομένους ὡς τὸ πολὺ διακαέσιν. ὥσπερ οὖν ἐπὶ τῶν θανασίμων φαρμάκων ἀποθνήσκουσιν ἔνιοι δευτεραῖοι καὶ τριταῖοι, τῆς ποιότητος αὐτῶν, οὐ τοῦ πλήθους ἐργαζομένης τὸν θάνατον, οὕτω καὶ τὸν ἄρρωστον τοῦτον εὐθέως ἀποθανεῖν ἠγητέον τῇ τρίτῃ τῶν ἡμερῶν ὑπὸ τῆς ποιότητος τῶν ἰωδῶν χυμῶν, οὐχ ὑπὸ **τῆς φρενίτιδος** διαφθαρέντα, παρακολουθησάμενοι δὲ αὐτῷ. τὴν **φρενίτιν** ὥσπερ τι σύμπτωμα. τεταρταίους μὲν οὖν καὶ πεμπταίους εἶδον ἀπολλυμένους ἐξ ἀρχῆς εὐθέως ἀλόντας, **ὀξεία φρενίτιδι**, τριταῖον δ' οὐκ εἶδον, ὥσπερ οὐδὲ μέχρι τῆς κ' ἐκταθέντα. φαίνεται τοίνυν ὁ Ἴπποκράτης τοῦτον μὲν ὡς ὀξύτατα διαφθαρέντα δηλώσας ἡμῖν. ἕτερον δ' ὀλίγον ὕστερον ὡς παραλογώτατον χρονίσαντα, περὶ οὗ κατὰ τὸν οἰκεῖον λόγον ἐπισημανοῦμεν.

7ος Ἀρρωστος

Οὗτος ὁ ἄρρωστος μαρτυρεῖ τῷ καθόλου λόγῳ τῷδε, αἰμορραγίαὶ λάβροι ἐκ ρινῶν ῥύονται τὰ πολλά. φαίνεται γοῦν ὑπὸ μόνης αἰμορραγίας κριθεῖς τε καὶ σωθεῖς, καίτοι γ' οὐκ ἀκίνδυνα ἔχων σημεῖα. κατὰ γοῦν τὴν δ' ἡμέραν γενέσθαι φησὶν αὐτῷ οὕρα ὑπομέλανα. εἴτ' ἐπιφέρει, εἶχεν ἐναιώρημα ὑπόμελαν ὃν διεσπασμένον, οὐχ ἴδρωσε· καὶ μέντοι κατὰ τὴν ε' ἡμέραν

αίμορραγήσαντα αὐτὸν καὶ ἰδρώσαντα καὶ κριθέντα ἐπὶ τούτοις· ὁμῶς ἐπὶ τούτοις οὐδ' ἀφ' ἑσθ' ἡμέρας λεπτά, ὑπομέλινα, κῆπειτ' ἡγρύπνει καὶ παρέλεγεν, ὅπερ ἐστὶ παρελάλει. μέγιστον τούτου σε βοήθημα ἐδίδαξε τὸ κατὰ κεφαλῆς λουτρὸν, εἰρηκῶς ἐν τῷ περὶ διαίτης ὀξέων φυλάσσεσθαι δεῖν τὸ λουτρὸν ἐπὶ τῶν αἰμορραγούντων, εἰ μὴ ἔλαττον τοῦ καιροῦ ῥέοι. νυνὶ δὲ ἔλαττον ἦν τοῦ προσήκοντος, εἴ γε μὲν ἄγρυπνος διέμεινε· καὶ **παρέλεγεν**, ἀλλὰ καὶ ἂν δεῖ ἄγειν, ὅπῃ ἂν μάλιστα ῥέπη, ταύτη ἄγειν διὰ τῶν συμφερόντων χωρίων ὀρθῶς ἐν τῷ καθόλου λελεγμένον ὑπὸ τοῦ νῦν γενομένου μαρτυρεῖται. καὶ μέντοι καὶ τοῦδε μέμνησο τοῦ κατὰ τὴν τῆς τρίτης ἡμέρας διήγησιν εἰρησθαι βάρος κεφαλῆς ὡς τοῦ πλήθους ἐπ' αὐτὴν φαινομένου. μέμνησο δὲ καὶ ὅτι κατὰ τὴν δ' κρίσιμον οὐσαν αἰμορραγεῖν ἤρξατο. τῆ δὲ ε' τελέως αἰμορραγήσας καὶ ἰδρώσας ἐκρίθη. ταῦτα δ' ἐπὶ πλεόν ἐν τοῖς περὶ κρίσιμων ἡμερῶν ἕξεις ἐξεργασμένα. τὸ δ' ἐπὶ τῇ τελευτῇ τῆς ὅλης διηγήσεως γεγραμμένον ὑπ' αὐτοῦ, τοῦτο οὐχ ὑπέστρεψεν, ἀλλ' ἡμορράγει πολλάκις καὶ μετὰ κρίσιν εἴρηται διότι χωρὶς πέψεως τῶν οὕρων ἐκρίθη. μεμαθήκαμεν δὲ παρ' αὐτοῦ κατὰ τοῦτο τὸ βιβλίον ὅτι πεπασμοὶ ταχυτῆτα κρίσεως, ἀσφάλεια ὑγιεινὴν σημαίνουσιν, ὡμὰ δὲ καὶ ἄπεπτα, ἐς κακὰς ἀποστάσεις τρεπόμενα ἢ ἀκρισίας ἢ πόνους ἢ θανάτους ἢ χρόνους ἢ τῶν αὐτῶν ὑποστροφάς. ἀλλ' ὡμὰ μὲν ἦν ἔτι καὶ ἄπεπτα, οὐ μὴν ἐς κακὰς ἀποστάσεις ἐτρέπετο. τῶν γούν ἀποστάσεων αὐτὸς ἐδίδαξεν ἀρίστα μὲν εἶναι τὰς κατ' ἔκρου, δευτέρας αὐτῶν τὰς πορρωτάτω τῶν πεπονθότων μορίων καὶ κάτω τοῦ σώματος.

2

Pinel

Nosographie I

1813, xlvj-xlvij

Paris, Brosson

19. FIÈVRE INFLAMMATOIRE CONTINUE. Ce n'est point sans admiration que, voulant reconnoître l'origine de la vraie méthode de tracer, les histoires des maladies, on est obligé de remonter jusqu'au temps d'Hippocrate (*livr. I et III, Epid.*). La description des symptômes qu'éprouva **Périclès d'Abdère (6e malade, livr. III, *Épid.*)** offre l'exemple le plus marqué de ce qu'on a appelé dans ces derniers temps fièvre inflammatoire éphémère, prolongée, fièvre aiguë et continue, avec sentiment général de souffrance, soif vive, nausées, vomissement de la boisson, douleur rapportée à la rate, pesanteur de tête. Le premier jour, hémorrhagie copieuse de la narine gauche, fièvre plus vive, urine abondante, trouble, blanchâtre, sans sédiment. Le deuxième jour, tous les symptômes furent aggravés: urine épaisse, sédimenteuse; diminution du malaise et du dégoût; sommeil. Le troisième jour, rémission de la fièvre, urine copieuse avec des signes de coction, et un sédiment abondant; nuit calme. Le quatrième jour, vers midi, sueur abondante et générale, terminaison de la fièvre, qui est jugée; point de récidive.

Μετάφραση:

19. ΣΥΝΕΧΗΣ ΦΛΕΓΜΟΝΩΔΗΣ ΠΥΡΕΤΟΣ. Αν θέλουμε να προσεγγίσουμε τις απαρχές της περιγραφικής μεθόδου για τις νόσους, οφείλουμε να ανατρέξουμε μέχρι την εποχή του Ιπποκράτη. (βιβλ. I και III, Επιδ.). Η περιγραφή των συμπτωμάτων του **Περικλή από τα Αβδηρα (6ος ἄρρωστος, βιβλ. III, Επιδ.)** αποτελεί ένα εξαιρετικό παράδειγμα αυτού που στις μέρες μας ονομάζουμε παροδικό φλεγμονώδη πυρετό, ενός οξέος και συνεχούς πυρετού, με γενικό αίσθημα καταβολής, έντονη δίψα, ναυτία, εμέτους, πόνο στον σπλήνα και καρηβαρία. Την πρώτη μέρα σημαντική αιμορραγία από το αριστερό ρουθούνι, υψηλός πυρετός, άφθονα ούρα, θολά, άσπρα, χωρίς ίζημα. Τη δεύτερη μέρα, όλα τα συμπτώματα οξύνθηκαν: ούρα παχύρρευστα με ίζημα, υποχώρηση της γενικής καταβολής και της ανορεξίας, ύπνος. Την τρίτη μέρα, υποχώρηση του πυρετού, άφθονα ούρα με χαρακτηρισές πέψης και άφθονο ίζημα, νύχτα ήρεμη. Την τέταρτη μέρα, κατά το μεσημέρι, άφθονοι ιδρώτες και πλήρης υποχώρηση του πυρετού, που κρίθηκε χωρίς υποτροπή.

Ιπποκράτης

Έπιδ. III

3.120-1

Littré

Ἄρρωστος ἕκτος.

Ἐν Ἀβδήροισι Περικλέα πυρετὸς ἔλαβεν ὄξυς, ζυνεχῆς μετὰ πόνου· δίψα πουλλή· ἄση· πότον **κατέχειν οὐκ ἠδύνατο**· ἦν δὲ ὑπόσπληνός τε καὶ καρηβαρικός. Τῇ πρώτῃ, ἡμορράγησεν ἐξ ἀριστεροῦ· πουλὺς μέντοι ὁ πυρετὸς ἐπέτεινεν· οὔρησε πουλὺ θολερὸν, λευκὸν, κείμενον οὐ καθίστατο. Δευτέρῃ, πάντα παρωξύνθη· τὰ μέντοι οὔρα παχέα μὲν ἦν, ἰδρυμένα δὲ μᾶλλον· καὶ τὰ περὶ τὴν ἄσιν ἐκούφισεν· ἐκοιμήθη. Τρίτῃ, πυρετὸς ἐμαλάχθη· οὔρων πλῆθος, πέποννα, πουλλὴν ὑπόστασιν ἔχοντα· νύκτα δι' ἡσυχίης. Τετάρτῃ, περὶ μέσον ἡμέρης ἴδρωσε πολλῶ θερμοῦ δι' ὄλου· ἄπυρος· ἐκρίθη· οὐχ ὑπέστρεψεν. Ὀξύ.

Γαληνός

Ἐπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Ἐπιδημ. Γ', 3

17A.766-7

Kühn

**[Πρβλ.: παράδειγμα σύνοχου πυρετού σε νεαρό (ἐπύρεξεν σύνοχον) που χρησιμοποιεῖ για τη σύγκρισή του στη Nosographie Philosophique, τ. I, 5η εκδ., 1813, σ. 19 ο Pinel, 10.608-13K]*

Οὗτος ὁ ἄρρωστος παράδειγμά ἐστι νοσήματος ὄξυτάτου, φοβεροῦ μὲν τοῖς μὴ τεχνίταις, ἐν τάχει δὲ κριθησομένου τοῖς ἐπιστήμοσιν. ὅπου γὰρ ὑπόσπληνος ὦν εὐθύς μὲν ἐν τῇ πρώτῃ τῶν ἡμερῶν ἡμορράγησεν ἐξ ἀριστεροῦ μυκτῆρος πολὺ, τα δ' οὔρα παχέα μὲν ἦν καὶ ἀκατάστατα, λευκά δὲ κατὰ τὴν χρόαν, ἐν δὲ τῇ β' τῶν ἡμερῶν ἰδρῦετο, μᾶλλον ἐλπὶς ἦν ἀγαθὴ περὶ τὸν κάμνοντα,

παυσαμένης δέ και τῆς ἄσης αὐτῶ κατά τήν β' τῶν ἡμερῶν και ὑπνων γενομένων, ἔτι και μᾶλλον ἐλπίσαι βεβαιότερον ἐν τάχει σωθήσεσθαι τόν ἄνθρωπον. ἐπί δέ τῆς γ' ἡμέρας καλλίστων τε ἄμα και πλείστων οὐρῶν γενομένων ἐναργές ἦν ἡδη τό κατά τήν τετάρτην ἡμέραν τοῦ νοσήματος ἀπαλλαγῆσεσθαι τῆς νόσου τόν ἄνθρωπον.

Pinel

Nosographie I

1798/1813, σ. 20-1

Paris, Brosson

3

23. Les jeunes filles, à la première époque de la menstruation, offrent des exemples frappants de fièvre inflammatoire (*Médecine clinique*), et cette vérité a été connue dès les premiers temps de la médecine d'observation, comme le témoigne l'histoire d'une jeune fille, rapportée par Hippocrate dans le troisième livre des Epidémies. Dès le premier jour, fièvre aiguë avec chaleur brûlante, insomnie, soif vive, langue brunâtre, sèche, urine légèrement colorée. Le deuxième jour, il y eut beaucoup d'anxiété, point de sommeil. Le troisième jour déjection copieuses, mais liquides, ce qui continua les jours suivans avec soulagement marqué. Le quatrième, urine limpide, en petite quantité, avec énéorème et sans sédiment; **délire** pendant la nuit. La sixième hémorrhagie du nez copieuse, et après un léger frissonnement, sueur générale, suivie de la terminaison de la fièvre. La menstruation eut lieu aussitôt après pour la première fois.

Μετάφραση

23. Οι νεαρές γυναίκες στη φάση της εμμηναρχής αποτελούν εξαιρετικά παραδείγματα του φλεγμονώδους πυρετού (*Κλινική ιατρική*): γεγονός που είναι ήδη γνωστό από τις απαρχές της ιατρικής της παρατήρησης, όπως μαρτυρεί και **το παράδειγμα μιας νεαρής κοπέλας που αναφέρει ο Ιπποκράτης στο τρίτο βιβλίο των Επιδημιών**. Από την πρώτη ημέρα παρατηρείται υψηλός πυρετός με αίσθημα καύσου, αϋπνία, έντονη δίψα, ξηρή και καστανή γλώσσα, ελαφρώς κεχρωσμένα ούρα. Τη δεύτερη ημέρα εμφανίζεται έντονη ανησυχία και έλλειψη ύπνου. Την τρίτη ημέρα υπάρχουν πολλές κενώσεις, αλλά υδαρείς, που συνεχίζονται τις επόμενες ημέρες και προσφέρουν σημαντική ανακούφιση. Την τέταρτη ημέρα, τα ούρα είναι διαυγή, αλλά λιγότερα και με εναιώρημα, και εμφανίζεται **παραλήρημα** κατά τη διάρκεια της νύχτας. Την έκτη μέρα έντονη ρινορραγία και μετά από ελαφρύ ρίγος, έντονη εφίδρωση και πτώση του πυρετού. Λίγο μετά ακολούθησε η πρώτη της εμμηνόρροια.

Ἄρρωστος δωδέκατος.

Ἐν Λαρίσση παρθένον πυρετὸς ἔλαβε, καυσώδης, ὄξυς· ἄγρυπνος· διψώδης· γλῶσσα λιγνυώδης, ξηρή· οὔρα εὐχροα μὲν, λεπτὰ δέ. Δευτέρη, ἐπιπόνως· οὐχ ὑπνωσεν. Τρίτη, πούλλα διήλθεν ἀπὸ κοιλῆς, ὑδατόχλοα, καὶ τὰς ἐπομένας διήει τοιαῦτα εὐφόρως. Τετάρτη, οὔρησε λεπτὸν ὀλίγον, εἶχεν ἐναιώρημα μετέωρον, οὐχ ἴδρυτο· **παρέκρουσεν** ἐς νύκτα. Ἐκτη, διὰ ρίνων λαῦρον ἐρρύθη πολὺ· φρίζασα, ἴδρωσε πολλῶ θερμῶ δι' ὄλου· ἄπυρος· ἐκρίθη. Ἐν δὲ τοῖσι πυρετοῖσι, καὶ ἤδη κεκριμένων, γυναικεῖα κατέβη τότε πρῶτον· παρθένος γὰρ ἦν. Ἦν δὲ διὰ παντὸς ἀσώδης, φρικώδης· ἔρευθος προσώπου· ὀμμάτων ὀδύνη· καρηβαρική. Ταύτη οὐχ ὑπέστρεψεν, ἀλλ' ἐκρίθη. Οἱ πόνοι ἐν ἀρτίησιν.

Ὅτι μὲν ὄραν εἶχεν ἡ παρθένος καταμηνίων δῆλόν ἐστιν· ἐξ ὧν αὐτὸς ἔγραψεν εἰπὼν ὧδεν γυναικεῖα κατέβη. τότε πρῶτον φαίνεται καὶ ἡ νόσος αὐτῆ γεγονέναι πληθωρική καὶ κριθῆναι μὲν ἐπὶ τῆς στ' ἡμέρας, διότι καὶ τοὺς πόνους ἔσχεν ἀρτίαις, ὡς αὐτὸς ἔγραψε. παράδοξον δὲ τὸ μὴδ' ὑποστρέψαι, καίτοι τῆς στ' ἡμέρας μηδέποτε πιστῶς κρινούσης. ξένον οὖν τοῦτο καὶ πάνυ σπάνιον ἐπ' αὐτῆς γενόμενον ἐπεσημῆναι γράψας, ταύτη οὐχ ὑπέστρεψεν, ἀλλ' ἐκρίθη ὡς δέον ὑποστρέψαι. ἀλλὰ καὶ τὴν αἰτίαν ἔγραψε τοῦ μὴ ὑποστρέψαι, προσθεὶς ἐν τοῖσι πυρετοῖσι καὶ ἤδη κεκριμένων, γυναικεῖα κατέβη. τὸ γὰρ ἐπιμεῖναι τὴν κένωσιν αὐτῆ ταῖς μετὰ τὴν κρίσιν ἡμέραις ἱκανὸν ἐγένετο βεβαίαν φυλάξαι τὴν προηγησαμένην κρίσιν ἐν τῇ στ' ἡμέρᾳ δι' αἰμορραγίας τε καὶ ἰδρώτων καὶ μάλιστα ὅτι μήτε φλεγμονή τις ἐγένετο κυρίου μορίου μήτε κακότηδες ἦν τὸ πλῆθος. αὐτὸς γὰρ ἐπεσημῆναι πληθωρικήν εἶναι τὴν διάθεσιν ἐν τῷ φάναι διὰ παντὸς ἐσχηκέναι προσώπου μὲν ἔρευθος, ὀμμάτων δὲ ὀδύνην καὶ καρηβαρίαν. εὐδελον οὖν ἦν ὅτι κενώσεως ἐδεῖτο μόνης. καὶ ταύτην ἡ φύσις ἤρξατο μὲν ἐργάζεσθαι τῇ γ' τῶν ἡμερῶν, συνεπλήρωσε δὲ κατὰ τὴν ζ'. ὅτι δὲ τῷ λόγῳ τῆς φύσεως οὐχ ὡς σύμπτωμα τῆς νόσου διὰ τῆς γαστρὸς ἢ κένωσις ἐγένετο σαφῶς ἐδήλωσεν αὐτὸς γράψας, τῇ τρίτῃ δὲ πούλλα διήλθεν ἀπὸ κοιλῆς ὑδατόχροα καὶ τὰς ἐπομένας ἦν τοιαῦτα εὐφόρως. τοῦτο προσκείμενον ἐνδείκνυται τῶν λυπούντων γίνεσθαι τὴν ἔκκρισιν. ἐπισημῆναι δὲ τῶν κατὰ τὴν διήγησιν αὐτῆς εἰρημένων ἄξιόν ἐστι καὶ ταῦτα τὰ β' πρὸς τοῖς εἰρημένοις, ἐν μὲν τὸ κατὰ τὴν ἀρχὴν γεγραμμένον, γλῶσσα λιγνυώδης, ξηρή, δεύτερον δὲ τὸ δ', οὔρησαι λεπτὸν, ὀλίγον, εἶχεν ἐναιώρημα μετέωρον, οὐχ ἴδρυτο, παρέκρουσε. τὸ μὲν γὰρ αὐτῶν πρότερον εἰρημένον χρήσιμόν ἐστιν εἰς τὸ μὴ παντελῶς ἠγεῖσθαι ὀλεθρίαν τὴν λιγνυώδη γλῶσσαν, ὀνομάζει δ' οὕτως τὴν ἐπικεχρωσμένην οἶον λιγνυῖ

τινι, ξηρὰν οὖσαν ἐξ ἀναθυμιάσεως. τὸ δὲ β' ἐπειδὴ καὶ κατ' ἄλλους ἀρρώστους εἰπὼν ἐναιώρημα μετέωρον εὐθέως ἐπήνεγκεν αὐτῷ τὸ παρέκρουσεν, ἐμφαίνων τοῖς τοιούτοις ἐναιωρήμασιν ἔπεσθαι παραφροσύνην. καίτοι κατὰ γε τὸ προγνωστικὸν ἅπαντα τὰ περὶ τῶν οὖρων διελθὼν οὐδεμίαν ἐξ αὐτῶν εἰς παραφροσύνην ἐποιήσατο πρόγνωσιν. ἔοικεν οὖν τὸ σημεῖον τοῦτο καθ' αὐτὸ μὲν οὐδέποτε σημαίνει παραφροσύνην, συνενδείκνυσθαι δέ ποτε κατὰ συμβεβηκὸς, ἐπειδὴ πνευματωδέστερον εἶναι δηλοῖ τὸ ἐναιώρημα. κατὰ γὰρ τὸ παντελῶς ἄφυσον εἰς τὸ κάτω τῶν ἀγγείων φέρεται τὰ ἐναιωρήματα.

Pinel

Nosographie I

1813, 61-2 Paris, Brosson

4=1β

On peut rapprocher de cette observation celle que rapporte le même auteur (*Observ. XX, lib. II*)*, et celle qui a pour sujet (*Observ. XXII*) une femme de quarante ans, dont la fièvre se termina le septième jour par des sueurs. Hippocrate ne dit point dans quelles circonstances se trouvoit Meton (*Liv. I, Epid.*); mais la nature des déjections qui eurent successivement lieu et les hémorrhagies du nez ne semblent-elles point indiquer la complication dont je parle? Il en est de même de l'exemple que rapporte Hoffmann (*de Febre ardente nec non cholericâ*)** d'un militaire livré à des écarts répétés de régime, et dont la fièvre se termina vers le quatorzième jour par une diarrhée critique. J'ai fait connoître ailleurs, par des exemples (*Méd. cliniq.*) le synoque et l'éphémère inflammatoire compliquées avec l'embarras gastrique.

Μετάφραση:

Θα μπορούσαμε να αντιπαραθέσουμε σε αυτή την παρατήρηση, αυτή που αναφέρει ο ίδιος συγγραφέας (*Observ. XX, lib. II*)*, όπως και εκείνη που έχει ως θέμα μία γυναίκα σαράντα ετών (*Observ. XXII*), της οποίας ο πυρετός σταματά την έβδομη μέρα με εφίδρωση. Ο Ιπποκράτης δεν προσδιορίζει σε ποιά ακριβώς κατάσταση βρισκόταν ο **Μέτωνας (βιβλ. I, Επιδ.)**· αλλά η φύση των αλλεπάλληλων κενώσεων και των ρινορραγιών δεν φαίνεται να καταδεικνύει την επιπλοκή στην οποία αναφέρομαι; Το ίδιο ισχύει και για το παράδειγμα που αναφέρει ο Hoffman (*de Febre ardente nec non cholericâ*)**, ενός στρατιωτικού του οποίου ο πυρετός τερματίστηκε περίπου τη δέκατη τέταρτη μέρα με μία έντονη διάρροια. Έχω άλλωστε γνωστοποιήσει μέσω παραδειγμάτων (*Méd. cliniq.*) το πυρετικό κύμα και την παροδική φλεγμονή με το οποία επιπλέκονται οι γαστρικές ενοχλήσεις.

[* Ο Pinel αναφέρεται στο έργο του Pieter van Foreest (Petrus Forrestus ή Ολλανδός Ιπποκράτης: "Hippocratus batavus si fuit, ille fuit"). Πρόκειται για πολύτομο έργο που εκδόθηκε

ανάμεσα στο 1584 και το 1606 και το οποίο περιλαμβάνει περίπου 1.350 «ιστορικά» ασθενών: *Observationum et curationum medicinalium, de febris publice grassantibus: cum morbis epidemijis, de[ue] febris malignis, contagiosis, pestilentibus, ac peste: liber sextus: in quo earum caussae, signa, prognoses, curatio graphicè depinguntur, Lugduni Bataurorum: Ex officina Plantiniana, apud Franciscum Raphelengium.*]

[**Ο Pinel αναφέρεται στο έργο του Friderici Hoffmanni (Friedrich Hoffmann): *Opera Omnia Physico-Medica.: Tomus Quintus. Genevae: Apud fratres de Tourne 1740. Ο τίτλος βρίσκεται στη δεύτερη ενότητα με τίτλο Febris acutis inflammatoriis, item lentis putridis hecticis nec non symptomaticis, στο κεφ. II, σελ. 111.*]

Ιπποκράτης	Έπιδ. I	2.700-3	Littré
-------------------	---------	---------	--------

Βλ.: 1 β, 7ος άρρωστος

Γαληνός	Υπόμν. εις Ίπποκρ. Έπιδημ. Α΄, 3	17Α.283-5	Kühn
----------------	----------------------------------	-----------	------

Βλ.: 1 β, 7ος άρρωστος

5	Pinel	Nosographie I	1813, 95-6	Paris, Brosson
----------	--------------	---------------	------------	----------------

121. FIEVRE MUQUESE CONTINUE. Nous trouvons un exemple de cette fièvre dans **l'histoire de la maladie de Cléonacte (liv. Ier des Epid. mal. 6)**. Il est tout-à-coup pris d'une fièvre qui n'avoit point d'heure ni de marche fixes pour le retour des paroxysmes. Dans les premiers jours, céphalalgie et douleur contusive des membres; quelquefois des sueurs, d'autres fois point du tout; retour des paroxysmes ordinairement les jours critiques; froid des mains vers le vingt-quatrième jour: ce qui est suivi de vomissemens d'une matière bilieuse, d'abord jaune, puis verdâtre, et d'un soulagement marqué. Vers le trentième jour, commencement d'une hémorrhagie de l'une et l'autre narine, dont le retour est variable et se renouvelle a diverses époques jusqu'à la crise ; point d'aversion pour les alimens, ni de soif durant tout le cours de la maladie, ni de rêves turbulens; urine claire, mais colorée. Vers le quarantième jour, urine rougeâtre, avec beaucoup de sédiment rouge; rémission des

symptômes l'urine offre ensuite des variations pour le sédiment qui manque par intervalles. Le soixantième jour, sédiment copieux, blanc et léger; rémission des tous les symptômes, intermission de la fièvre, urine claire, mais bien colorée. Le soixante-dixième jour, apyrexie qui continue pendant dix jours. Le quatre-vingtième jour, frisson, fièvre aiguë, sueur copieuse, sédiment rougeâtre et léger de l'urine ; ce qui termine la maladie...

Μετάφραση:

121. ΣΥΝΕΧΗΣ ΒΛΕΝΩΔΗΣ ΠΥΡΕΤΟΣ. Ένα παράδειγμα αυτού του πυρετού βρίσκουμε στην **ιστορία της ασθένειας του Κλεόνακτα (βιβλίο Ι των Επιδ. αρ. 6ος)**. Εμφάνισε αιφνίδια πυρετό που επανεμφανιζόταν παροξυσμικά ανά άτακτα χρονικά διαστήματα. Στη διάρκεια των πρώτων ημερών είχε κεφαλαλγία και πόνο στα άκρα του, ενίοτε με εφιδρώσεις. Οι παροξυσμοί επανέρχονταν τις ημέρες που εμφάνιζε κρίση. Κατά την εικοστή τέταρτη ημέρα, αίσθηση ψύχους στα χέρια που συνοδεύτηκε από χολώδεις εμέτους, αρχικά κιτρινωπούς και στη συνέχεια πρασινωπούς, που παρείχαν σημαντική ανακούφιση. Γύρω στην τριακοστή ημέρα, ξεκίνησε ρινορραγία και από τους δύο ρόθωνες, η οποία επαναλαμβανόταν ανά άτακτα διαστήματα μέχρι και την επάνοδο των κρίσεων. Κατά τη διάρκεια της νόσου, δεν παρουσίασε αποστροφή για την τροφή, ούτε και δίψα ή ταραχώδη όνειρα. Τα ούρα ήταν διαυγή, αλλά κεχρωσμένα. Γύρω στην τεσσαρακοστή ημέρα, τα ούρα γίνονται ερυθρωπά με ερυθρά ίζηματα, και ακολουθεί ύφεση των συμπτωμάτων με τα ούρα παροδικά να εμφανίζουν ίζημα. Την εξηκοστή ημέρα, πλούσια ίζηματα, λευκά και ελαφριά. Ύφεση όλων των συμπτωμάτων, υποχώρηση του πυρετού, διαυγή ούρα, αλλά κεχρωσμένα. Την εβδομηκοστή ημέρα απυρεξία που διαρκεί δέκα ημέρες. Την ογδοηκοστή ημέρα, ρίγος, οξύς πυρετός, έντονη εφίδρωση, ερυθρό ίζημα στα ούρα και, ακολούθως, πλήρης αποθεραπεία.

Ιπποκράτης

Έπιδ. Ι

2.698-701

Littré

Ἄρρωστος ἕκτος

Κλεανακτίδην, ὃς κατέκειτο ἐπάνω τοῦ Ἡρακλείου, πῦρ ἔλαβε πεπλανημένως· ἤλγει δὲ κεφαλὴν ἐξ ἀρχῆς καὶ πλευρὸν ἀριστερόν, καὶ τῶν ἄλλων πόνοι κοπιώδεα τρόπον· οἱ πυρετοὶ παροξυνόμενοι ἄλλοτ' ἄλλοίως, ἀτάκτως· ἰδρῶτες ὅτε μὲν, ὅτε δ' οὐ· τὰ μὲν πλεῖστα ἐπεσήμαινον οἱ παροξυσμοὶ ἐν κρισίμοις μάλιστα. περὶ δὲ εικοστὴν τετάρτην χειρᾶς ἄκρας ἐπόνησεν, ἤμεσε χολώδεα ξανθὰ, ὑπόσυχνα, μετ' ὀλίγον δὲ ἰώδεα· πάντων ἐκουφίσθη. περὶ δὲ τριακοστὴν ἐόντι ἤρξατο ἀπὸ ρινῶν αἰμορραγεῖν ἐξ ἀμφοτέρων καὶ ταῦτα πεπλανημένως κατ' ὀλίγον μέχρι κρίσιος· οὐκ ἀπόσιτος οὐδὲ διψώδης παρὰ πάντα τὸν χρόνον οὐδ'

ἄγρυπνος· οὔρα δὲ λεπτά, οὐκ ἄχρω. περὶ δὲ τεσσαρακοστὴν ἐὼν οὔρησεν ὑπέρυθρα ὑπόστασιν πολλὴν ἐρυθρὴν ἔχοντα· ἐκουφίσθη. μετὰ δὲ ποικίλως τὰ τῶν οὔρων· ὅτε μὲν ὑπόστασιν εἶχεν, ὅτε δ' οὐ. ἐξηκοστῇ οὔροισιν ὑπόστασις πολλὴ καὶ λευκὴ καὶ λείη, συνέδωκε πάντα, πυρετοὶ διελίπον, οὔρα δὲ πάλιν λεπτά μὲν, εὐχρῶ δέ. ἐβδομηκοστῇ πυρετός, διέλειπεν ἡμέρας δέκα. ὀγδοηκοστῇ ἐρρίγωσε, πυρετός ὄξυς ἔλαβεν· ἴδρωσεν πολλῶ· οὔροισιν ὑπόστασις ἐρυθρὴ, λείη. τελέως ἐκρίθη.

Γαληνός

Ἑπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Ἐπιδημ. Α', 3 17Α.279-3 Kühn

Κλεονάκτην, φησὶ, πῦρ ἔλαβε, τουτέστι πυρετός σφοδρὸς κατέσχευ· εἴτ' ἐπιφέρει πεπλανημένως, ὅπερ ἐστὶν ἄνευ τῆς κατὰ περίοδον τάξεως, ὡς ποτὲ μὲν, εἰ οὕτως ἔτυχε, διὰ τρίτης ἢ τετάρτης ἡμέρας πυρέξει, ποτὲ δὲ διὰ πέμπτης ἢ ἕκτης. παρακολουθῆσαι δ' αὐτῶ διὰ παντός ἀγαθὰ σημεῖα τὰ περὶ τὴν ὄρεξιν τῶν σιτίων καὶ ὕπνων, ἄδιψόν τ' εἶναι καὶ οὐρεῖν οὐκ ἄχροα. ταῦτα γὰρ αὐτὸς ὁ Ἴπποκράτης κατὰ τὴν λέξιν ἔγραψεν ὡδί· οὐκ ἀπόσιτος οὐδὲ διψώδης παρὰ πάντα τὸν χρόνον οὐδὲ ἄγρυπνος. ἅμα δὲ τὸ μὴ χολώδη καὶ θερμὸν εἶναι τὸν πλεονάζοντα χυμὸν ἐξ αὐτῶν ἐδηλοῦτο. διψώδεις γὰρ ὑπ' ἐκείνου καὶ ἄγρυπνοι γίνονται καὶ μᾶλλον ἀπόσιτοι, τουτέστιν οὐκ ὀρεκτοί. εἰ μὲν οὖν ὥσπερ εὐχροα τὰ οὔρα διὰ παντός ἦν, οὕτως καὶ τῆς συστάσεως εἶχε μετρίως, οὐκ ἂν εἰς χρόνου μῆκος ἢ νόσος παρήλθε. ἀλλ' ἴσως μὲν ἐκρίθη περὶ μ', ὥσπερ εἰ καὶ νεφέλην εἶχε χρηστὴν, θάττον ἂν ἐπαύσατο. νυνὶ δ' ἐπεὶ λεπτά διὰ παντός ἦν τὰ οὔρα, χρόνου συχνοῦ πρὸς πέψιν ἐδεῖτο. περὶ δ' οὖν τὴν μ' ἡμέραν οὐρῆσαι φησὶν αὐτὸν ὑπέρυθρα, ὑπόστασιν πολλὴν ἐρυθρὰν ἔχοντα. τὸ δὲ τοιοῦτον οὔρον ἐν τῶ προγνωστικῶ πολυχρονιώτερον μὲν εἶναι φησὶ τοῦ τὴν λευκὴν ὑπόστασιν ἔχοντος, σωτήριον δὲ κάρτα. μετὰ δὲ τὴν μ' ἔγραψε ποικίλως τὰ τῶν οὔρων αὐτῶ γενέσθαι ποτὲ μὲν ὑπόστασιν ἔχοντα, ποτὲ δ' οὐ, σύμφωνον τοῦτο τῶν πεπλανημένων παροξυσμῶν· ἐκεῖνοί τε γὰρ ποικιλία τῶν τὰς νόσους ἐργαζομένων γίνονται χυμῶν, ἢ τε τῶν οὔρων ἀπεψία καὶ πέψις ἐναλλάξ φαινομένη τινὰς μὲν αὐτῶν ἐδήλου πέττεσθαι, τινὰς δ' ἀπέπτους διαμένειν. καὶ γοῦν τὴν ξ' ἡμέραν πολλὴν καὶ λείαν καὶ λευκὴν ὑπόστασιν γενέσθαι φησὶ καὶ διὰ τοῦτο ἐπιφέρει, συνέδωκε πάντα, διελίπον οἱ πυρετοί. ἀλλ' ἐφεξῆς γε τούτων ὡδὶ γράψας, οὔρα δὲ πάλιν λεπτά μὲν, εὐχροα δὲ καταλελειφθαί τινὰς ἀπέπτους ἐνδείκνυται χυμοὺς ὧν κατὰ βραχὺ πεφθέντων ἢ ὀγδοηκοστῇ τελείαν τὴν κρίσιν ἤνεγκε, περὶ ἧς ἔγραψε κατὰ λέξιν οὕτως. ὀγδοηκοστῇ ἐρρίγωσε, πυρετός ὄξυς ἔλαβε, ἴδρωσε πολλῶ, οὔρησεν ὑπόστασιν ἐρυθρὴν, λείαν, τελείως ἐκρίθη. μέμνησο δὲ πάλιν ἐνταῦθα τῆς ἰδέας ὑποστάσεως μέγιστον δυναμένης, ἐν οὔροισι μὲν τὴν λευκὴν, παχεῖαν δὲ καὶ τοῖς ἀποθανοῦσι γεγρονέαι φησὶ. ἐπὶ γοῦν Σιληνοῦ δευτέρου γεγραμμένου τῶν κατὰ τοῦτο τὸ βιβλίον οὕτως εἶπεν, οὔρησεν ἀθρόον ὑπόπαχον κείμενον ὑπόστασις κριμνώδης λευκὴ, καίτοι κατὰ τὴν ὑστεραίαν ἀπέθανεν ὁ Σιληνός οὗτος ἐπὶ τῆς ἐνδεκάτης ἡμέρας τῆς ι' τὸ εἰρημένον οὔρον ἀποκρίνας. ἀλλὰ καὶ τῶν κρισίμων ἡμερῶν τῆς

περιόδου μέμνησο, τῆς μὲν ἐξηκοστῆς προκρινάσης, οὐ τῆς ξγ'. ἐπ' αὐτῇ δὲ τῆς π'. οὐ τῆς ὀγδοηκοστῆς τετάρτης ὡς τῶν τριῶν ἐβδομάδων οὐκ εἰς τὴν κα' ἡμέραν διερχομένων, ἀλλ' ἐν τῇ κ' περιγραφομένων.

Pinel

Nosographie I

1813, 135-6

Paris, Brosson

6

163. FIÈVRE ADYNAMIQUE CONTINUE. Hippocrate nous a transmis le tableau le plus vrai et le plus frappant d'une fièvre putride ou adynamique continue (*liv. Ier des Épidém. malade 10*). Clazomène est pris d'une fièvre violente; dès le commencement, douleur de la tête, du cou et des lombes; peu après, surdité, point de sommeil, fièvre aiguë, région précordiale tuméfiée sans beaucoup de tension, langue aride. Le quatrième jour, **délire vers la nuit**. Le cinquième jour, augmentation de tous les symptômes, qui ne diminuent un peu que vers le onzième jour; déjections abondantes et liquides, depuis le début de la fièvre jusqu'au quatorzième jour; ensuite suppression de cette évacuation; pendant tout ce temps, urine claire, mais d'une bonne couleur, avec énéorème, quelques flocons disséminés et sans sédiment. Le seizième jour, urine épaisse avec un peu de sédiment; et dès-lors soulagement, et moins d'égarément de la raison. Le dix-septième jour, urine claire de nouveau, et éruption des parotides de l'un et de l'autre côté, point de sommeil, délire, douleur aux jambes. Le vingtième jour, point de fièvre; la maladie est jugée; point de sueur; **exercice plein et entier de la raison**. Vers le vingt - septième jour, douleur de sciatique très-violente, qui disparoît aussitôt; les parotides ne diminuent ni ne suppurent, mais sont accompagnées de douleur. Le trente-unième jour, diarrhée, déjections abondantes, aqueuses, et pareilles à celles de la dysenterie, urine épaisse; les parotides s'affaissent. Vers le quarantième jour, douleur à l'œil, trouble de la vue, convalescence.

Μετάφραση:

163. ΣΥΝΕΧΗΣ ΑΔΥΝΑΜΙΚΟΣ ΠΥΡΕΤΟΣ. Ο Ιπποκράτης μας μεταφέρει την πιο πιστή και εντυπωσιακή εικόνα ενός σηπτικού ή εμμένοντα αδυναμικού πυρετού (βιβλίο I των Επιδ., άρρωστος 10). Ο Κλαζομένιος εμφάνισε έναν αιφνίδιο πυρετό που αρχικά συνδυαζόταν με κεφαλαλγία, άλγος στον αυχένα και την οσφυϊκή χώρα και, αργότερα, με κόφωση, αϋπνία, υψηλό πυρετό, οίδημα στην προκάρδια χώρα, χωρίς υψηλή πίεση και ξηρή γλώσσα. Την τέταρτη μέρα, παρουσίασε **παραλήρημα κατά τη νύχτα**. Την πέμπτη μέρα, τα συμπτώματα επιδεινώθηκαν και δεν υποχώρησαν παρά γύρω στην όγδοη ημέρα: Από την έναρξη του πυρετού έως και τη δέκατη τέταρτη μέρα, παρουσίαζε μαζικές και υδαρείς κενώσεις: στη συνέχεια παρουσίασε επίσχεση κοπράνων: καθ' όλη τη διάρκεια παρουσίαζε αραιά ούρα, αλλά καλού

χρώματος, με εναιώρημα φουσαλίδων, χωρίς ίζημα. Την δέκατη έκτη μέρα, τα ούρα ήταν πυκνά με μικρή ποσότητα ιζήματος και έκτοτε ο ασθενής ανακουφίστηκε και παραληρούσε σπανιότερα. Την δέκατη έβδομη μέρα, παρουσίασε ξανά διαυγή ούρα και εξάνθημα στις παρωτίδες και στις δύο πλευρές, αϋπνία, **παραλήρημα** και πόνο στις γαστροκνημίες. Την εικοστή μέρα υποχώρησε ο πυρετός, η νόσος υφέθηκε [κρίθηκε], απουσία εφίδρωσης, πλήρης διαύγεια. Περί την εικοστή έβδομη ημέρα, παρουσιάστηκε πολύ έντονος ισχιακός πόνος, που υποχώρησε αμέσως, οι παρωτίδες δεν υποχώρησαν σε όγκο αλλά ούτε και εμφάνισαν πύον, ωστόσο απέκτησαν ευαισθησία. Την τριακοστή πρώτη μέρα, παρουσιάστηκε διάρροια, με πλούσιες υδαρείς κενώσεις, όμοιες με αυτές της δυσεντερίας, πυκνά ούρα ενώ το οίδημα των παρωτίδων υποχώρησε. Περί την τεσσαρακοστή μέρα παρουσιάστηκε πόνος στο μάτι, προβλήματα στη όραση και ανάρρωση.

Ιπποκράτης

Έπιδ. Ι 2.704-9

Littre

Άρρώστος δέκατος

Τὸν Κλαζομένιον, ὃς κατέκειτο παρὰ τὸ Φρυνηχίδεω φρέαρ, πῦρ ἔλαβε. ἤλγει δὲ κεφαλὴν, τράχηλον, ὀσφῦν ἐξ ἀρχῆς, αὐτίκα δὲ κώφωσις· ὕπνοι οὐκ ἐνήσαν, πυρετὸς ὄξυς ἔλαβεν, ὑποχόνδριον ἐπῆρτο μετ' ὄγκου οὐ λίην, σύντασις, γλῶσσα ξηρή. τετάρτη ἐς νύκτα **παρεφρόνει**. πέμπτη ἐπιπόνως. ἕκτη πάντα παρωξύνθη. περὶ δὲ ἐνδεκάτην σμικρὰ συνέδωκεν. ἀπὸ δὲ κοιλίης ἀπ' ἀρχῆς καὶ μέχρι τεσσαρεσκαίδεκάτης λεπτά, πολλὰ, ὑδατόχολα διήει· εὐφώρας τὰ περὶ διαχώρησιν διῆγεν. ἔπειτα κοιλίη ἐπέστη. οὔρα διὰ τέλεος λεπτά μὲν, εὐχρω δέ· καὶ πολὺ εἶχεν ἐναιώρημα ὑποδιεσπασμένον· οὐχ ἰδρῦετο. περὶ δὲ ἕκτην καὶ δεκάτην οὔρησεν ὀλίγω παχύτερα· εἶχε σμικρὴν ὑπόστασιν· ἐκούφισεν ὀλίγω· **κατενόει μᾶλλον**. ἑπτακαιδεκάτη πάλιν λεπτά, παρὰ δὲ τὰ ὄτα ἀμφοτέρα ἐπήρθη σὺν ὀδύνη· ὕπνοι οὐκ ἐνήσαν, **παρελήρει**, σκέλεα ἐπωδύνως εἶχεν. εἰκοστῇ ἄπυρος ἐκρίθη, οὐχ ἰδρωσε, **πάντα κατενόει**. περὶ δὲ εἰκοστὴν ἐβδόμην ἰσχύου ὀδύνη δεξιοῦ ἰσχυρῶς· διὰ ταχέων ἐπαύσατο. τὰ δὲ παρὰ τὰ ὄτα οὔτε καθίστατο οὔτε ἐξεπύει, ἤλγει δέ. περὶ πρώτην καὶ τριηκοστὴν διάρροια πολλοῖσιν ὑδατώδεσιν μετὰ δυσεντεριωδέων· οὔρα παχέα οὔρει· κατέστη τὰ παρὰ τὰ ὄτα. τεσσαρακοστῇ ὀφθαλμὸν δεξιὸν ἤλγει, ἀμβλύτερον ἑώρα· κατέστη.

Γαληνός

Υπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Ἐπιδημ. Α', 3 17Α.289-93

Οὗτος ὁ ἄνθρωπος καὶ μαρτύριον ἢ καὶ παράδειγμά ἐστιν οὐκ ὀλίγον τῶν καθόλου θεωρημάτων. ἀρξώμεθα δὲ ἀπὸ τῶν οὔρων ἐφ' ὧν ἔγραψε κατὰ τὴν ια' ἡμέραν, οὔρα διὰ τέλεος λεπτά μὲν, εὐχροα δὲ καὶ πολὺ ἔσχεν ἐναιώρημα ὑποδιεσπασμένον, οὐχ ἰδρυτο. ὡς γὰρ ἐξ ἀρχῆς αὐτῶν

τοιούτων γεγονότων και παραμεινάντων γε μέχρι τῆς ις'. ὁμοίως, οὕτως φαίνεται πεποιῆσθαι τὴν διήγησιν. ἐπὶ τῆς ιστ' ἡμέρας ἐδήλωσε τὴν μεταβολὴν αὐτῶν, ὡς ποτε πρῶτον γενομένην οὕτως εἰπὼν, περὶ ιστ' ἡμέρας οὖρησεν ὀλίγῳ παχύτερον, εἶχε σμικρὴν ὑπόστασιν. εὐδελον οὖν ὅτι μὲν, εὐχροα δὲ οὖρα διὰ μὲν τὴν εὐχροίαν ἐνδείκνυνται σωθήσεσθαι, ὅτι δὲ λεπτὰ χρόνου δεῖσθαι πρὸς τὴν πέψιν. ἦν δὲ οὐδὲ τῶν λυπούντων ἐν εἶδος. μετὰ γὰρ τὸ προειπεῖν ἐπὶ τῆς ιστ' ἡμέρας τὴν μεταβολὴν τῶν οὖρων ἐφεξῆς φησι, τῇ ις' πάλιν λεπτά. κατὰ δὲ τὴν αὐτὴν ἡμέραν φησὶ παρὰ τὰ ὄρα ἐπαρθῆναι αὐτῷ καὶ εἴ γε σὺν οὖροισι παχέσιν ἐγεγόνει, κατὰ τὴν εικοστὴν ἂν ἔσχε τελέως καλῶς οὔσης τῆς ις' ἐπιδήλου τῆς κ'. ἐκρίθη μὲν οὖν ὑπ' αὐτῆς τὸ τέλος, οὐ μὴν ἔσχε τὸ βέβαιον ἢ κρίσις. ἀλλὰ καὶ παρὰ τὰ ὄρα οὔτε καθίστατο οὔτ' ἐξέπυ. ἤλγει μέντοι καὶ διαρροίας ἀρξαμένης μετὰ δυσεντεριωδῶν, τουτέστι μετὰ ζυσματωδῶν διαχωρημάτων, ἅπερ ἦν τῆς δριμύτητος τῶν ἐκκρινόμενων χυμῶν γνωρίσματα καὶ σὺν αὐτοῖς οὖρων παχέων γενομένων κατέστη τὰ παρὰ τὰ ὄρα. καὶ τούτων οὖν προϊόντων ἢ τελεία τοῦ νοσήματος ἀπαλλαγὴ κατὰ τὴν μ' ἡμέραν ἐγένετο. μέμνησο τοίνυν ἐπὶ τῶν τοιούτων κρίσεων μὴ μόνον τῆς ὑστάτης κατὰ τὴν περίοδον τῶν κρισίμων ἡμερῶν γενομένης, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐν τῷ μεταξύ. καὶ γὰρ αἱ κρίσεις ἐπὶ πάντων τῶν ἀρρώστων, οὐκ ἐπὶ τούτοις μόνον ἐν ταῖς κρισίμοις ἡμέραις φαίνονται γεγνουῖαι κατὰ τὰς κρισίμους ἡμέρας, τὰ κατ' ὄρα ἐπιφανέντα. κατὰ μὲν γε τὴν ις' αἱ παρωτίδες ὤφθησαν. ἐν τῇ κς' ἰσχύου ὀδύνη δεξιῶν ἐπεσήμανεν, ὠθούσης μὲν κάτω τὴν περιουσίαν τῆς φύσεως, οὐπω δὲ τὴν διὰ τῆς γαστρὸς ἐκκρίσιν ἐργάσασθαι δυναμένης, ἦν ἐπὶ τῆς ἐξῆς τετράδος ἐκίνησεν. ὅτι δὲ καὶ κ' κρίσιν ἔσχεν ἐλλιπῆ προακηκόαμεν. ὥστε μαρτυροῦνται τῶν κρισίμων ἡμερῶν αἱ περίοδοι πρὸς τῶν ἐναργῶς φαινομένων ἐπὶ τῶν νοσοῦντων.

7

Pinel

Nosographie I

1813, 199-200

Paris, Brosson

Je connois peu d'histoires particulières qui donnent une idée plus juste de la fièvre ataxique continue, considérée dans sa simplicité, que celle dont fut attaquée **la femme de Dealcis (liv. 3 des Epid. d'Hipp.)**: elle fut prise d'un frisson violent et d'une fièvre aiguë à la suite de chagrins profonds; elle s'enveloppoit, dès le commencement, sous la couverture du lit, et resta toujours taciturne jusqu'à la fin. Elle palpoit les objets qui étoient sous ses yeux, les pinçoit, les grattoit, répandoit des larmes; puis elle pousoit des éclats de rire sans pouvoir sommeiller. On irritoit en vain les intestins, elle ne pouvoit rien évacuer; elle buvoit peu, et seulement per une instigation étrangère; l'urine étoit ténue et en petite quantité; le mouvement fébrile étoit peu sensible au toucher, et les extrémités étoient froides. Le neuvième jour, **délire violent**, ensuite taciturnité

calme. Le quatorzième, respiration rare et étendue pendant longtemps, puis d'une courte durée. Le dix-septième, éréthisme bruyant des intestins; la boisson prise a l'intérieur sembloit ne céder qu'à son propre poids et ne point s'arrêter; insensibilité générale, peau sèche et tendue. Le vingtième, tantôt propos **délirans**, tantôt taciturnité; perde la voix, accélération de la respiration. Le vingt-unième, mort. Pendant tout le cours de la maladie, respiration rare et développée, perte de la sensibilité, habitude de s'envelopper sous sa couverture; alternative d'une sorte de garrulité et d'un état taciturne.

Μετάφραση:

Λίγες από τις ιστορίες που γνωρίζω μας δίνουν μια πιο ακριβή περιγραφή του εμμένου αταξικού πυρετού, ιδωμένου μέσα στην απλότητά του, από τον οποίο προσβλήθηκε η γυναίκα του **Δεάλκη (βιβλ. 3 των Επιδ. του Ιππ.)**: έπειτα από μια βαθιά θλίψη, κατελήφθη από έντονο ρίγος και υψηλό πυρετό· από την αρχή τυλιγόταν με την κουβέρτα της, και παρέμενε σιωπηλή μέχρι και το τέλος. Ψηλαφούσε τα αντικείμενα που βρίσκονταν μπροστά της, τα τσιμπούσε, τα γρατζουνούσε, δάκρυζε. Κατόπιν, έβαζε τα γέλια χωρίς να μπορεί να αποκοιμηθεί. Αδίκως προσπαθούσαν να ερεθίσουν τα έντερά της, δεν είχε καμία εκκένωση· έπινε λίγα υγρά, και μοναχά με την προτροπή των άλλων· κατακρατούσε ούρα, και ουρούσε μικρές μόνο ποσότητες· η πυρετική κίνηση δεν ήταν εμφανής με το άγγιγμα και τα άκρα της ήταν κρύα. Την ένατη μέρα, **έντονο παραλήρημα** και, κατόπιν, ήρεμη σιωπή. Τη δέκατη τέταρτη, βαθιές και αραιές αναπνοές και έπειτα σύντομες. Τη δέκατη έβδομη, έντονος ερεθισμός του εντέρου με βορβορυγμούς. Τα υγρά που λάμβανε φαινόταν να κινούνται από το ίδιο τους το βάρος και να μη σταματούν καθόλου· γενική απάθεια, ξηρή και υπό τάση επιδερμίδα. Την εικοστή μέρα, **παραλήρημα** και πότε σιωπή· απώλεια της φωνής, επιτάχυνση της αναπνοής. Την εικοστή πρώτη, θάνατος. Καθ'όλη τη διάρκεια της νόσου, βαθιές και αραιές αναπνοές, απάθεια, συνήθεια να τυλίγεται κάτω από την κουβέρτα, εναλλαγή ενός είδους ομιλίας και μιας κατάστασης σιωπής.

Ιπποκράτης

Έπιδ. III

3.142-7

Ἄρρωστος πεντεκαιδέκατος.

Ἐν Θάσῳ Δεάλκουσ γυναῖκα, ἥ κατέκειτο ἐπὶ τοῦ λείου, πυρετὸς φρικώδης, ὄξυς, ἐκ λύπης ἔλαβεν. Ἐξ ἀρχῆς δὲ περιεστέλλετο, καὶ διὰ τέλεος αἰεὶ· σιγῶσα, ἐνηλάφα, ἔτιλλεν, ἔγλυφεν, ἐτριχολόγει· δάκρυα, καὶ πάλιν γέλωσ· οὐκ ἐκοιμᾶτο· ἀπὸ κοιλίης ἐρεθισμοὶ, οὐδὲν διήει· σμικρὰ, ὑπομιμησκόντων, ἔπινεν· οὔρα λεπτὰ, σμικρὰ· πυρετοὶ πρὸς χεῖρα λεπτοὶ· ἀκρέων

ψύξις. Ἐνάτη, πολλὰ **παρέλεγε**, καὶ πάλιν ἰδρύνθη· σιγῶσα. Τεσσαρεσκαίδεκάτη, πνεῦμα ἀραιὸν, μέγα, διὰ χρόνου, καὶ πάλιν βραχύπνοος. Ἑπτακαίδεκάτη, ἀπὸ κοιλίης ἐρεθισμῶ παραχώδεα· ἔπειτα αὐτὰ τὰ ποτὰ διήει, οὐδὲ ξυνίστατο· ἀναισθήτως εἶχε πάντων· δέρματος περίτασις καρφαλέου. Εἰκοστῆ, **λόγοι πολλοὶ**, καὶ πάλιν ἰδρύνθη· **ἄφωνος**, βραχύπνοος. Εἰκοστῆ πρώτη, ἀπέθανεν. Ἦν ταύτη διὰ τέλεος πνεῦμα ἀραιὸν, μέγα· ἀναισθήτως πάντων εἶχεν· αἰεὶ περιεστέλλετο· ἢ λόγοι πολλοὶ, ἢ σιγῶσα διὰ τέλεος. [Φρενίτις].

Γαληνός

Ἵπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Ἐπιδημ. Γ', 3, 17Α.786-9 Kühn

Ἐξ ἀρχῆς αὕτη φαίνεται φρενιτικὴ γενομένη. χαλεπώτατοι δ' εἰσὶν, ὡς καὶ πρῶτον εἶπον, αἰ τοιαῦται φρενίτιδες καὶ τάχιστα πάντας οἷς ἂν γένωνται διαφθείρουσιν. ἀλλὰ νῦν γε ὀξέως αὕτη ἄχρι τῆς κα' ἡμέρας ἐξήρκεσεν ἴσως, ὅτι μετρίως ἐπύρεξε. καὶ διὰ τοῦτο ἐπεσημίνατο κατὰ ταύτην τὴν ἄρρωστον μόνην γράψας πυρετοὶ πρὸς χειρας λεπτοί. καὶ φαίνεται γε τὸ τῆς παραφροσύνης εἶδος αὐτῇ μικτὸν ἐκ μελαγχολίας καὶ φρενίτιδος γεγονέναι. τὸ γὰρ, οἱ λόγοι πολλοὶ ἢ σιγῶσα διὰ τέλεος ἐνδεικτικὸν ἐστὶ τῆς τοιαύτης μίξεως. οὐκ οἶδα δ' ὅπως οἱ ἐξηγηταὶ τοῦ Ἴπποκράτους οὐδὲν ἔγραψαν περὶ τῆς λέξεως ἐν ἧ φησι· πνεῦμα ἀραιὸν, ὅπερ οὐχ ἕτερόν ἐστι τοῦ διὰ χρόνου καὶ φαίνεται δὲ ἐφεξῆς ταυτὸν εἰρηκῶς. μή τις οὖν ἦτοι τῆς ἀραιότητος ἐπίτασιν δηλῶσαι βουληθεὶς τὸ διὰ χρόνου προσέγραψεν, ὡς εἰ καὶ οὕτως εἰρήκει, διὰ πάνυ πολλοῦ χρόνου. καὶ γὰρ σύνηθές ἐστιν ἐνίοτε παραλιπεῖν τὸ πολλοῦ καὶ μόνῳ χρήσασθαι τῷ διὰ χρόνου ἢ μὴ συνεχῶς, ὥσπερ ἐπ' ἄλλων ἄλλα. μηδ' ὡς τὸ ταχὺ τὴν ἄνθρωπον τοιοῦτον ἀναπεπνευκέναι δι' ὅλης τῆς νόσου δηλοῖ. ἐπιφέρων γοῦν ἐρεῖ καὶ πάλιν βραχύπνοος, ἐνδεικνύμενος κἀνταῦθα καθάπερ ἔμπροσθεν ἐκ καταψύξεως οὐ μόνον μικρὸν, ἀλλὰ καὶ διὰ πολλοῦ τὴν ἄνθρωπον ἀναπνεῖν, ὅπερ ὄντως ἐστὶ βραχὺ πνεῦμα. τὸ γὰρ ἀραιὸν καὶ μέγα, καθόσον μὲν ἀραιὸν ἐστίν, ἦττον ὑπάρχει τοῦ πυκνοῦ τε ἅμα καὶ μεγάλου, καθόσον δὲ μέγα, πλέον ἐστὶ ταύτη τοῦ μικροῦ καὶ ἀραιοῦ. κατ' ἄμφω τοίνυν μικρὸν ἐστὶ τὸ βραχὺ καὶ ἀραιόν. καὶ φαίνεται καὶ νῦν ὥσπερ καὶ σὺν καταψύξει τοιαύτη γεγονέναι τὸ γύναιον ἐν οἷα καὶ αὐτῇ ἀπνοία καταλαμβανόμεναι γίνονται. γράφει γοῦν ἐπ' αὐτῆς κ' λόγοι πολλοὶ καὶ πάλιν ἰδίως ἐρεῖ βραχύπνοος. ἢ δ' ἀφωνία τοῦπίπαν ἅμα βραχεῖ καὶ ἀραιῷ γίνεταί πνεύματι. ἀλλὰ τό γε διὰ χρόνου μετὰ τοῦ ἀραιοῦ γεγραμμένον ἀντὶ τοῦ διὰ πάνυ πολλοῦ ἐκδέξασθαι χρή. τὸ γὰρ ἐν ὀλίγῳ τῆς νόσου χρόνῳ σημαίνει οὐ δύναται, κατὰ τὴν τελευτήν τῆς ῥήσεως προσγράψας, ταῦτη διὰ τέλεος πνεῦμα ἀραιὸν, μέγα. τὸ γὰρ διὰ τέλεος εἶωθε λέγειν ἀντὶ τοῦ δι' ὅλης τῆς νόσου μέχρι τῆς τελευτῆς. ὥσπερ δὲ τοῦτο τὸ διὰ τέλεος, οὕτω καὶ τότε φησὶν, αἰεὶ περιεστέλλετο ἢ λόγοι πολλοὶ ἢ σιγῶσα διὰ τέλεος. τὸ μὲν γὰρ λόγοι πολλοὶ φρενιτικόν, τὸ δὲ σιγῶσα μελαγχολικόν, τὸ δὲ περιεστέλλετο κοινὸν ἀμφοῖν, εἰ μή που ἄρα καὶ διὰ τὴν κατάψυξιν ἐνίοτε περιεστέλλετο.

8

(α, β, γ)

253. Fièvre jaune. [...] Nous avons sur ce point les monumens les plus authentiques dans les **Epidémies d'Hippocrate**, surtout dans le premier et le troisième livres. Quel modèle de simplicité, de précision, et d'exactitude dans l'art d'observer et de décrire la marche des maladies aiguës! Avec quelles variétés ne s'est point manifestée la fièvre bilioso-putride dans les histoires des symptômes qu'ont éprouvés **Silène, Nicomède, Pythion**, etc. après des travaux éternels, des fatigues excessives, un épuisement par la débauche et l'abus des plaisirs, ou les plus grands excès d'intempérance! Chaleur brûlante, soit des plus vives, langue sèche et couverte d'un enduit brunâtre, vomissements copieux ou déjections répétées de matières jaunes, quelquefois noires; froid des extrémités, tension de la région précordiale, cardialgie extrême, **délire**, hémorrhagies du nez symptomatiques ou critiques, paroxysmes réguliers ou sans ordre, développement progressif des efforts conservateurs de la nature, ou symptômes du plus mauvais augure et suivis d'une terminaison funeste. Il ne s'agit plus maintenant que de passer à la vraie connoissance de la fièvre jaune d'Amérique, d'après les écrits de Bruce, d'Hillary, de Makitrick, de MM. Valentin, Gilbert, Dalmas, etc. Robert Jackson.

Μετάφραση:

253. Κίτρινος πυρετός. [...] Τα πιο αυθεντικά δείγματα γραφής, στο σημείο αυτό, μας τα παραδίδει ο **Ιπποκράτης** στις **Επιδημίες**, κυρίως στο πρώτο και το τρίτο βιβλίο. Τι πρότυπο απλότητας και υψηλής ακρίβειας στην τέχνη της παρατήρησης των οξέων ασθενειών! Με πόσα διαφορετικά συμπτώματα δεν εκδηλώνεται ο χολερικός σηπτικός πυρετός, όπως περιγράφεται στις περιπτώσεις του **Σιληνού, του Νικόδημου, του Πυθίωνα** κ.ά. μετά από εξαντλητική εργασία, έκλυτες ακολασίες και ασωτίες! Αίσθημα καύσου, έντονη δίψα, γλώσσα ξηρή, με καστανό επίχρισμα, πολλαπλοί μαζικοί έμετοι ή συχνές κενώσεις με κίτρινη απόχρωση, ορισμένες φορές σκούρα, ψυχρά άκρα, τάση στην προκάρδια χώρα, έντονο προκάρδιο άλγος, **παραλήρημα**, ρινορραγίες συμπτωματικές ή εξαιρετικά βαριές, τακτικοί ή άτακτοι παροξυσμοί. Πρόκειται άραγε για τις απόπειρες της φύσης να αντιμετωπίσει τη νόσο ή για δυσοίωνα συμπτώματα προ του μοιραίου; Πλέον, μπορούμε να περάσουμε στην πλήρη κατανόηση του κίτρινου πυρετού της Αμερικής, σύμφωνα με τα γραπτά του Bruce, Hillary, Makitrick, MM. Valentin, Gilbert, Dalmas, κλπ. Robert Jackson.

Ιπποκράτης

Ἀρρώστος 2^{ος}

Ἄρρώστος δεύτερος

Σιληνὸς ὄκει ἐπὶ τοῦ πλαταμῶνος πλησίον τῶν Εὐαλκίδεω. ἐκ κόπων καὶ πότων καὶ γυμνασίων ἀκαίρων πῦρ ἔλαβεν. ἤρξατο δὲ πονεῖν κατ' ὄσφυν· καὶ κεφαλῆς βάρος καὶ τραχήλου σύντασις. ἀπὸ δὲ κοιλίης τῇ πρώτῃ χολώδεα, ἄκρητα, ἔπαφρα, κατακορέα πολλὰ διήλθεν· οὔρα μέλανα, μέλαιναν ὑπόστασιν ἔχοντα, διψώδης, γλῶσσα ἐπίξηρος, νυκτὸς οὐδὲν ἐκοιμήθη. δευτέρῃ πυρετὸς ὀξύς, διαχωρήματα πλείω, λεπτότερα, ἔπαφρα, οὔρα μέλανα, νύκτα δυσφόρος, **σμικρὰ παρέκρουσε**. τρίτῃ πάντα παρωξύνθη· ὑποχονδρίου σύντασις ἐξ ἀμφοτέρων παραμῆκης πρὸς ὀμφαλόν, ὑπολάπαρος· διαχωρήματα λεπτά, ὑπομέλανα, οὔρα θολερά, ὑπομέλανα, νυκτὸς οὐδὲν ἐκοιμήθη, λόγοι πολλοί, γέλως, ὦδή, κατέχειν οὐκ ἠδύνατο. τετάρτῃ διὰ τῶν αὐτῶν πέμπτῃ διαχωρήματα ἄκρητα, χολώδεα, λεῖα, λιπαρά, οὔρα λεπτά, διαφανέα· **σμικρὰ κατενόει**. ἕκτῃ περὶ κεφαλὴν σμικρὰ ἐφίδρωσεν, ἄκρεα ψυχρά, πελιδνά, πολὺς βληστρισμός, ἀπὸ κοιλίης οὐδὲν διήλθεν, οὔρα ἐπέστη, πυρετὸς ὀξύς. ἑβδόμῃ **ἄφωνος**, ἄκρεα οὐκέτι ἀνεθερμαίνεται, οὔρησεν οὐδέν. ὀγδόῃ ἰδρωσεν δι' ὄλου ψυχρῶ· ἐξανθήματα μετὰ ἰδρωτὸς ἐρυθρά, στρογγύλα, σμικρὰ οἶον ἰονθοί, παρέμενεν, οὐ καθίστατο· ἀπὸ δὲ κοιλίης ἐρεθισμῶ σμικρῶ κοπρανα λεπτά, οἷα ἄπεπτα, πολλὰ διήει μετὰ πόνου· οὔρει μετ' ὀδύνης δακνώδεα· ἄκρεα σμικρὰ ἀνεθερμαίνεται, ὕπνοι λεπτοί, κωματώδης, ἄφωνος, οὔρα λεπτὰ διαφανέα. ἐνάτῃ διὰ τῶν αὐτῶν δεκάτῃ ποτὰ οὐκ ἐδέχετο, κωματώδης, ὕπνοι λεπτοί· ἀπὸ δὲ κοιλίης ὅμοια, οὔρησεν ἀθρόον ὑπόπαχυν· κειμένῳ ὑπόστασις κριμνώδης λευκή, ἄκρεα πάλιν ψυχρά. ἐνδεκάτῃ ἀπέθανεν. ἐξ ἀρχῆς τούτῳ καὶ διὰ τέλεος πνεῦμα ἀραιόν, μέγα. ὑποχονδρίου παλμὸς συνεχῆς, ἡλικίῃ ὡς περὶ ἕτεα εἴκοσιν.

Ἀρρώστος 10ος

Ἄρρώστος δέκατος.

Ἐν Ἀβδήροισι Νικόδημον ἐξ ἀφροδισίων καὶ ποτῶν πῦρ ἔλαβεν. Ἀρχόμενος δὲ ἦν ἀσώδης, καὶ καρδιαλγικός· διψώδης· γλῶσσα ἐπεκαύθη· οὔρα λεπτά, μέλανα. Δευτέρῃ, ὁ πυρετὸς παρωξύνθη· φρικώδης· ἀσώδης· οὐδὲν ἐκοιμήθη· ἡμεσε χολώδεα, ξανθά· οὔρα ὅμοια· νύκτα δι' ἠσυχίης· ὕπνωσεν. Τρίτῃ, ὑφῆκε πάντα· ῥαστώνη δὲ ἦν· περὶ ἡλίου δυσμὰς πάλιν ὑπεδυσφορεῖ· νύκτα ἐπιπόνως. Τετάρτῃ, ῥίγος· πυρετὸς πουλύς· πόνοι πάντων· οὔρα λεπτά, ἐναιώρημα· νύκτα πάλιν δι' ἠσυχίης. Πέμπτῃ, ἐνῆν μὲν πάντα, ῥαστώνη δὲ ἦν. Ἑκτῃ, τῶν αὐτῶν πόνοι πάντων· οὔροισιν ἐναιώρημα· **παρέκρουσε πολλά**. Ἑβδόμῃ, ῥαστώνη. Ὀγδόῃ, τὰ ἄλλα ξυνέδωκε πάντα. Δεκάτῃ καὶ τὰς ἐπομένας ἐνήσαν μὲν οἱ πόνοι, ἦσσαν δὲ πάντες· οἱ δὲ παροξυσμοὶ καὶ οἱ πόνοι

τουτέω διὰ τέλεος ἐν ἀρτίησιν ἦσαν μᾶλλον. Εἰκοστῆ, οὖρησε λευκὸν, πάχος εἶχε, κείμενον οὐ καθίστατο· ἴδρωσε πολλῶ· ἔδοξεν ἄπυρος γενέσθαι· δειλῆς δὲ πάλιν ἐθερμάνθη, καὶ οἱ αὐτοὶ πόνοι· φρίκη· δίψα· **σμικρὰ παρέκρουσεν**. Εἰκοστῆ τετάρτη, οὖρησε πολὺ λευκὸν, πουλλὴν ὑπόστασιν ἔχον· ἴδρωσε πολλῶ θερμῶ δι' ὅλου· ἄπυρος· ἐκρίθη. ἩΧΔΙΚΔΥ.

Ἀρρωστος 3ος

Ἄρρωστος τρίτος.

Ἐν Θάσῳ Πυθίωνα, ὃς κατέκειτο ὑπεράνω τοῦ Ἡρακλείου, ἐκ πόνων καὶ κόπων καὶ διαίτης γενομένης ἀμελέος ῥίγος μέγα καὶ πυρετὸς ὀξύς ἔλαβεν· γλῶσσα ἐπίξηρος, διψώδης, χολώδης· οὐχ ὑπνωσεν· οὔρα ὑπομέλανα, ἐναιώρημα μετέωρον, οὐχ ἴδρυτο. Δευτέρη, περὶ μέσον ἡμέρης ψύξις ἀκρέων, τὰ περὶ χεῖρας καὶ κεφαλὴν μᾶλλον· ἀναυδος, ἄφωνος, βραχύπνοος ἐπὶ χρόνον πουλὺν· ἀνεθερμάνθη· δίψα· νύκτα δι' ἡσυχίης· ἴδρωσε περὶ κεφαλὴν σμικρὰ.

Τρίτη, ἡμέρην δι' ἡσυχίης· ὄψε δὲ περὶ ἡλίου δυσμᾶς ὑπεψύχθη σμικρὰ· ἄση· ταραχὴ· νυκτὸς ἐπιπόνως· οὐδὲν ὑπνωσεν· ἀπὸ δὲ κοιλῆς σμικρὰ ξυνεστηκότα κόπρανα διήλθεν.

Τετάρτη, πρωὶ δι' ἡσυχίης· περὶ δὲ μέσον ἡμέρης πάντα παρωξύνθη· ψύξις· ἀναυδος, ἄφωνος· ἐπὶ τὸ χεῖρον· ἀνεθερμάνθη μετὰ χρόνον· οὖρησε μέλανα, ἐναιώρημα ἔχοντα· νύκτα δι' ἡσυχίης· ἐκοιμήθη.

Πέμπτη, ἔδοξε κουφισθῆναι· κατὰ δὲ κοιλὴν βᾶρος μετὰ πόνου· διψώδης· νύκτα ἐπιπόνως. Ἑκτη, πρωὶ μὲν δι' ἡσυχίης· δειλῆς δὲ οἱ πόνοι μείζους· παρωξύνθη· ἀπὸ δὲ κοιλῆς ὄψε κλυσματίῳ καλῶς διήλθεν· νυκτὸς ἐκοιμήθη. Ἑβδόμη, ἡμέρη, ἀσώδης· ὑπεδυσφόρει· οὖρησεν ἐλαιῶδες· νυκτὸς, ταραχὴ πουλλή· **παρέλεγεν**· οὐδὲν ἐκοιμᾶτο. Ὀγδόη, πρωὶ μὲν ἐκοιμήθη σμικρὰ, ταχὺ δὲ ψύξις, ἀφωνία, λεπτὸν πνεῦμα καὶ μινυθῶδες· ὄψε δὲ πάλιν ἀνεθερμάνθη· **παρέκρουσεν**· ἦδη δὲ πρὸς ἡμέρην σμικρὰ ἐκουφίσθη· διαχωρήματα ἄκρητα σμικρὰ, χολώδεα. Ἐνάτη, κωματώδης· ἀσώδης, ὅτε διεγείροιτο· οὐ λίην διψώδης· περὶ δὲ ἡλίου δυσμᾶς ἐδυσφόρει, **παρέλεγεν**· νύκτα κακίην. Δεκάτη, πρωὶ ἄφωνος· πολλὴ ψύξις· πυρετὸς ὀξύς· πουλὺς ἰδρῶς· ἔθανεν. Ἐν ἀρτίησιν οἱ πόνοι τούτῳ. ἩΠΠΘ.

Γαληνός	Ἑπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Ἐπιδημ. Α', 3	17Α.259-66	Kühn
	Ἑπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Ἐπιδημ. Γ', 3	17Α.775-6	Kühn
	Ἑπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Ἐπιδημ. Γ', 3	17Α.752-9	Kühn

Ἀρρωστος 2^{ος}

Ἐπί τούτου προσέθηκε τήν ἡλικίαν μή προσθείς ἐπί τοῦ πρώτου. ἐκεῖνος μὲν γάρ εὐλόγως ἐκταίος ἀπέθανεν ἐν ὀξεί νοσήματι κατά το συνεχές, ὀλέθρια ἔχων ἀπό τῆς ἀρχῆς τά τε σημεῖα καί τά συμπτώματα. οὗτος δέ παραπλησίως ἐκείνῳ διακειόμενος ἀπ' ἀρχῆς, ὁμως εἰς τήν ἡμέραν προῆλθε διά ῥώμην δυνάμεως, ἣν εἰκός μὲν ἦν καί ἄλλως ὑπάρχειν αὐτῷ, καί διά τοῦ προσθεῖναι δέ τήν ἡλικίαν ἐνεδείξατο, μή προσθείς ἐπί τοῦ Φιλίσκου, ἐξ αὐτοῦ τοῦ μή προσθεῖναι δηλώσας ὅτι πλειόνων ἐτῶν ἦν ὥστε τήν μὲν δύναμιν μή ἰσχυράν εἶναι. ἕτερος δ' ἄν ἄρρωστος ἐπί τοῖς αὐτοῖς ἀπ' ἀρχῆς σημείοις τέ καί συμπτώμασιν, εἰ μή ἰσχυρῶς ἦν τήν δύναμιν, ἐβδομαίος ἀπέθανε, καί οὕτως γε πλησίον ἦκε τοῦ θανάτου κατ' ἐκείνην τήν ἡμέραν καί ἔγραψεν ἐπ' αὐτοῦ· ἐβδόμη ἄφρονος ἄκρεα οὐκέτ' ἀνεθερμαίνεται, οὖρησεν οὐδέν. εὐδηλον οὖν ἐκ τούτων ὅτι πλησίον ἀφίκετο θανάτου. τῆς δυνάμεως δ' ἰσχυρᾶς οὐσης ἴσχυσεν ἐξαρκέσαι πρὸς τήν ἐφεξῆς ἡμέραν κρίσιμον οὖσαν ἐνδεκάτη, ἐπεὶ τοι κατά τήν τρίτην ἢ τετάρτην ἡμέραν ἐν κάκιστοις αὐτοῦ γενομένου σημείοις τε καί συμπτώμασιν, ἐπί τῆς ἐβδόμης ἐχρῆν ἀποθανεῖν, ὄντων γε τῶν παροξυσμῶν ἐν ταῖς περιτταῖς μᾶλλον, ὅπερ ἐδήλωσεν εἰπὼν, τρίτη παρωξύνθη πάντα, καί μετὰ ταῦτα πάλιν τετάρτην διά τῶν αὐτῶν. δυνηθεὶς οὖν ὑπερβῆναι, ὡς ἔφην, τήν ζ' ἡμέραν διά ῥώμην δυνάμεως, ἐπί τῆς ὀγδόης ἡμέρας ἐξανθήματα μεθ' ἰδρωτός ἔσχεν ἐρυθρά, στρογγύλα, σμικρά, τῆς φύσεως αὐτοῦ διαμαχομένης ἐπί τῷ νοσήματι καί πρὸς τό δέρμα τήν περιουσίαν τῶν μοχθηρῶν χυμῶν ὠθούσης καί διά τοῦτο γε οὐκ ἐπί τῆς ἐνάτης ἡμέρας ἀπέθανεν, ἀλλ' ἐπί τῆς ἐνδεκάτης. ὡς εἶ γε κατά τήν ὀγδόην μηδέν ἐγεγόνει τοιοῦτον, ἀκόλουθον ἦν ἀποθανεῖν αὐτόν ἐπί τῆς ἐνάτης, γεγονυίας γε τῆς ἐβδόμης οἷαν εἶπεν. ἐπεὶ δέ καί **παρεφρόνησεν** οὗτος ὁ ἄρρωστος ἐν τῇ νόσῳ, διά τοῦτο προσέθηκεν ἐπί τελευτῇ τῆς διηγήσεως, πνεῦμα σχεῖν αὐτόν ἀραιόν καί μέγα δι' ὅλου τοῦ νοσήματος. ἀλλά καί ὑποχονδρίου παλμόν συνεχῆ γεγονέναι φησὶν αὐτῷ. θόρυβον δέ καί τοῦτο ἢ **παραφροσύνην** ἐλέγετο δηλοῦν ἐν προγνωστικῷ. ἔοικεν ἐν τῷ διαφράγματι φλεγμονή γεγονέναι τις τῷ ἀνθρώπῳ, δι' ἣν κατά τῆς τρίτης ἡμέρας διήγησιν ἔγραψε, ὑποχονδρίου ζύντασις ἐξ ἀμφοτέρων παραμῆκης πρὸς ὀμφαλόν ὑπολάπαρος ὑπόκενός ἐστι, τουτέστιν ὄγκου χωρίς, ὅς γίνεται τῶν καθ' ὑποχόνδρια μορίων φλεγμαινόντων. ὅταν μέντοι τῇ φλεγμονῇ τοῦ διαφράγματος κατά τό συνεχές ἀνέλκηται τό ὑποχόνδριον, συντείνεται χωρίς ὄγκου, καί κατ' ἀρχὴν γε τῆς ὅλης διηγήσεως ἔφη πονεῖν αὐτόν ὀσφύν καί κεφαλῆς ἔχειν βάρος καί τραχήλου σύντασιν, ἅπερ καί αὐτά πρὸς τό χειρὸν ὄντος τοῦ νοσήματος **παρακρουστικά** σημεῖα γίνεται καί εἰ γε μετ' ἀγρυπνίας ἄνευ βάρους ἐγεγόνει ταῦτα, φρενιτικός ἄν ἀπετελέσθη. νυνὶ δέ τό βάρος τῆς κεφαλῆς πλῆθος ἐνδεικνύμενον ἐν αὐτῇ περιέχεσθαι χυμῶν, οὐ πάνυ τι θερμῶν ἢ χολωδῶν ἢ πάντως ἀγρυπνος ἄν ἦν, ἐδήλωσε κωματώδη γενέσθαι τὸν κάμνοντα. λεχθήσεται δ' ἐπί πλέον περὶ τῶν τοιούτων διαθέσεων, ἐν αἷς ἅμα κωματώδεις εἰσι καί **παραφρονοῦσιν**, ὅταν ἐξηγησώμεθα τήν πρώτην ῥῆσιν τοῦ προῤῥητικοῦ. προσθεῖναι δέ χρῆ τῷ παρόντι λόγῳ καί ταῦτα, ὡς ἐστὶ βέλτιον ἅπερ εἴρηται καί δι' ἄλλων ἡμῖν πολλάκις ὅτι τῶν ἐπί προφανέσιν αἰτίαις ἀρξαμένων πυρέττειν, εἰ μηδεμίαν τῶν κατὰ τό σῶμα περιέχοιτο παρασκευὴν νοσήματος, ἐφήμερος ὁ πυρετός γίνεται. καίτοι γε τῷ Σιληνῷ πάντως ἄν ἐγεγόνει

τοιούτων ἐκ κόπων καὶ πότων καὶ γυμνασίων ἀκαίρων πυρέξαντι μὴ προὔπαρχούσης ἐν τῷ σώματι τῆς νοσώδους παρασκευῆς, ἣν διαγνώσῃ τοῖς γιγνομένοις εὐθέως περὶ τὴν πρώτην καὶ δευτέραν ἡμέραν συμπτώμασί τε καὶ σημείοις πρῶτον μὲν οὖν ἔφη, πῦρ ἔλαβεν, οὕτως δ' ὀνομάζειν εἰωθῶς τὸν πυρετόν, ὅταν ἦ σφοδρότατος. εἴτ' ἐφεξῆς, ἀπὸ δὲ κοιλίης τῇ πρώτῃ χολῶδες, ἄκρητα, ἔπαφρα, κατακόρεα, πολλὰ διήλθε τούτῳ. εἴτ' ἐφεξῆς· οὖρα μέλανα, μέλαιναν ὑπόστασιν ἔχοντα· καὶ πάλιν ἐφεξῆς· διψώδης γλῶσσα, ἐπίξηρος, νυκτός οὐδὲν ἐκοιμήθη, πλῆθος οὐ σμικρὸν ὀλεθρίων τε συμπτωμάτων καὶ σημείων ἐγένετο τῷ Σιληνῷ κατὰ τὴν πρώτην εὐθύς ἡμέραν, ὡς νοῆσαι τινα δύνασθαι σαφῶς, τοὺς κόπους καὶ πότους καὶ γυμνάσια, προφάσεις γεγενῆσθαι τοῦ νοσήματος, κυριώτατα γὰρ ἂν τις φαίη προφάσεις, τὰ φανερά τῶν αἰτίων. ὅταν δὲ τινα καὶ ἄλλα μέλλοντα νοσεῖν ἀνθρώπων ἐξελέγξῃ προσγενόμενα, χρόνῳ μέντοι πλείονι προηγησάμενα, κυρίως ἂν τι γένοιτο τηλικαῦτα, δυνατόν εἶναι καὶ τὸν Σιληνὸν τοῦτον ἐν χρόνῳ πολλῷ διητηθέντα τὸν τρόπον τὸν εἰρημένον, ἐξ αὐτοῦ αὐτῷ ἐσκευάσθαι τὸ νόσημα. ἐάν μὲν γὰρ πονῆ τις, πολλὰ ταλαιπωρούμενος ἐν ταῖς ἐνεργείαις ἄχρι κόπου, πίνῃ δὲ δαμιλῶς καὶ ἀκαίρως τε γυμνάζεται, τοῦτο δὲ ἐστίν, ἦτοι γ' ἐπὶ σιτίοις ἢ βραδυπεψίας γενομένης, πρὶν καλῶς εἰς αἷμα μεταβληθῆναι τὴν τροφήν, οὗτος ἐν αὐτῷ, τὸ μέντοι χολῶδες ἀθροίσειε διὰ τὰς ταλαιπωρίας, τὸ δ' ὠμόν καὶ ἄπεπτον διὰ τε τοὺς πότους καὶ τὰ ἄκαιρα γυμνάσια. Χαλεπώτατα δὲ εἰσι ταῦτα μάλιστα τῶν νόσων, ἐν αἷς ἀμφοτέρων ἀξιόλογον ἀθροίζεται πλῆθος.

Ἀρρωστος 10^{ος}

Καὶ αὐτὸς ὁ Ἱπποκράτης ἐπεσημίνατο λέγων, οἱ παροξυσμοὶ καὶ οἱ πόνοι ἐν ἀρτίησι. διὰ τοῦτο γοῦν ἐκρίθη μετὰ τὴν κ' ἡμέραν ἰδρωῖτι. τὰ δὲ κατὰ μέρος ὁ μεμνημένος ἀπάντων, ὡς ἔμπροσθεν ἐξηγησάμεν ἐν τε τούτῳ τῷ βιβλίῳ καὶ τοῖς πρὸ αὐτοῦ δυοῖν καὶ πρὸ τούτων τῷ προγνωστικῷ τε καὶ προρρήτικῷ, δυνατός ἂν εἴη πάντ' ἐξευρίσκειν αὐτός.

Ἀρρωστος 3^{ος}

Καὶ τούτου πάνθ' εὐρήσεις ἀπ' ἀρχῆς τὰ τε συμπτώματα καὶ τὰ σημεῖα θανατώδη γινόμενα καὶ τοὺς παροξυσμοὺς ἐν ἀρτίαις, ὡς αὐτὸς ὁ Ἱπποκράτης ἐπεσημίνατο, προσθεὶς τῇ τῆς ιβ' ἡμέρας διηγήσει, καθ' ἣν ἀποθανεῖν αὐτὸν ἔφη, ἐν ἀρτίησιν οἱ πόνοι τούτῳ. καὶ γὰρ ὁ θάνατος ὑποπέπτωκε τῷ γενικῷ σημαινομένῳ τῆς κρίσεως, ὡς ἐδείχθη. πεφύλακται δὲ κἀπὶ τούτου τοῦ ἀρρώστου τὸ τὰς κρίσεις γενέσθαι τοῦπίπαν, ἐν αἷς οἱ πόνοι μείζους. ἐν ἀρτίαις γὰρ αὐτῶν γενομένων ἠκολούθησε καὶ ὁ θάνατος ἐν ἀρτίᾳ. γέγραπται δ' ἐν τῇ διηγήσει τῶν συμβαινόντων αὐτῷ δύο ταῦτα, δεόμενα ἐξηγήσεως. ἔστι δ' αὐτῶν τὸ μὲν ἕτερον ἐπὶ τῆς ἀναπνοῆς, βραχύπνους μὲν ἐν τῇ τῆς β' ἡμέρας διηγήσει γέγραπται. λεπτὸν δὲ πνεῦμα καὶ μινυθῶδες ἔσχεν ἐν τῇ η', ἔμαθες δ' ἐν τε τῷ α' περὶ δυσπνοίας κἀν τῷ β' τῶν εἰς τὸ

προγνωστικὸν ὑπομνημάτων, ἔνθα τὴν ῥῆσιν ἐξηγούμην τήνδε· πνεῦμα δὲ πυκνὸν μὲν ἐὸν πόνον σημαίνει ἢ φλεγμονὴν ἐν τοῖσιν ὑπὲρ τῶν φρενῶν χωρίοισιν, ὡς ἐστὶ τι σμικρὸν ἅμα καὶ ἀραιὸν πνεῦμα ψυχομένης καὶ νεκρουμένης ἤδη τῆς ζωτικῆς δυνάμεως γιγνόμενον, ὃ διὰ τινος τῶν χωριστῶν συμπτωμάτων ἐδήλωσεν εἰπὼν, ψυχρὸν δ' ἐκπνεόμενον ἐκ τῶν ῥινῶν καὶ τοῦ στόματος ὀλέθριον κάρτα ἤδη γίνεται τοῦτο γοῦν ἠγητέον αὐτὸν καὶ νῦν εἰρηκέναι, κατὰ μὲν τὴν β' ἡμέραν βραχὺ, κατὰ δὲ τὴν η' λεπτὸν καὶ μινυθῶδες. ἔστι μὲν γάρ τι καὶ ἄλλο πνεῦμα βραχὺ τε ἅμα καὶ πυκνὸν, ὀδύνην σημαῖνον, ὡς ἐδείκνυμεν, ἥτοι γε ἐν τοῖς ἀναπνευστικοῖς μορίοις ἢ τοῖς παρεγκειμένοις αὐτοῖς. ἀλλ' ἐὰν ἀμφοτέρα παραβάλλῃς ἀλλήλοις, βραχύτερον πολὺ τὸν ἔξωθεν εἴσω ἐλκόμενον ἀέρα κατὰ τὸ ἕτερον εὐρήσεις, ὃν σμικρὸν ἅμα καὶ ἀραιὸν ἔφη γίνεσθαι. τὸ γὰρ πρὸς τὸ βραχὺ πυκνὸν ἀναπληροῖ τῇ συνεχείᾳ τὸ καθ' ἐκάστην εἰσπνοὴν ἐνδεές, ὡς οἱ συνεχῶς πίνοντες βραχὺ. καὶ γὰρ τούτων βραχυπότους ἐρεῖς ὅσοι καὶ βραχὺ καὶ διὰ πολλοῦ πίνουσιν. εἰ δὲ τις βραχὺ μὲν, ἀλλὰ συνεχῶς πίνει, τοῦτον ἀπλῶς οὐκ ἂν εἴποις βραχύποτον, ἀλλὰ μετὰ βραχὺ πίνοντα. κατὰ τὸν αὐτὸν οὖν τρόπον ὁ κυρίως ὀνομαζόμενος βραχύπνοος, καθ' ἐκάστην εἰσπνοὴν οὐ βραχὺ μόνον, ἀλλὰ καὶ διὰ πολλοῦ χρόνου τὸν ἔξωθεν ἀέρα διὰ τοῦ λάρυγγος ἐπισπᾶται. τάχ' οὖν ζητήσεις κατὰ τί προειρηκῶς ὁ Ἰπποκράτης ἐν τῇ α' τῶν ἡμερῶν πυρετὸν ὄξυν γεγενέαι, τῇ β' βραχύπνουν ἔφη τὸν ἄνθρωπον εἶναι. δέδεικται γὰρ ἡμῖν ἐν τοῖς σφοδροῖς πυρετοῖς πνεῦμα μέγα καὶ πυκνὸν γενόμενον. φήσομεν ὅτι ἐν μὲν τῇ α' τῶν ἡμερῶν τὸ διὰ τοὺς σηπομένους χυμοὺς ἀναφθὲν πυρετῶδες θερμὸν αὐτὸ μὲν διεφορήθη, κατελείφθη δὲ τὸ ἔμφυτον μόνον ἀσθενὲς ὑπάρχον, ὡς ἤδη σβέννυσθαι, πρὶν αὐθις ἀναφθῆναι τὸ πυρετῶδες θερμὸν, οἷον ζεσάντων τῶν σηπομένων χυμῶν. ἢ β' τῶν ἡμερῶν ἤνεγκε τὸ τῆς ψύξεως σημεῖον. ἀπόδειξις δὲ τούτου μεγίστη. τῆνικαῦτα γὰρ βραχύπνουν αὐτὸν γεγενέαι φησὶ καὶ κατεψύχθαι. γράφει γοῦν ἐπὶ τῆς δευτέρας ἡμέρας ὧδε. δευτέρῃ περὶ μέσον ἡμέρης ψύξις ἀκρέων τὰ περὶ χεῖρας καὶ κεφαλὴν μᾶλλον, ἄναυδος, ἄφωνος, βραχύπνοος ἐπὶ χρόνον πολύν. ἐπὶ δὲ τῆς η' πάλιν τάδε γράφει, ἢ πρῶτ' ἡμῖν ἐκοιμήθη μικρὰ, ταχὺ δὲ ψύξις, ἀφωνία, λεπτὸν πνεῦμα καὶ μινυθῶδες. ἔνθα μοι καὶ τούτῳ πρόσχες τὸν νοῦν, ὀπηνίκα κατεψύχθη μετὰ τῆς κακοπνοίας καὶ τὴν ἀφωνίαν αὐτῷ γεγενέαι φησὶ καὶ αὐτὴν εἰωθυῖαν πολλάκις ἐπὶ νεκρώσει τῆς φύσεως γίνεσθαι. κατὰ τὴν δ' ἡμέραν ἠνίκα γράφει, ψύξις, ἄναυδος, ἄφωνος ἐπὶ τὸ χεῖρον, ἐμφαίνει διὰ τῆς ἐπὶ τὸ χεῖρον προσθήκης καὶ τὸ βραχύπνουν αὐτὸν γεγενέαι. καταλείπεται τοίνυν ἐπὶ τούτου ἡμῖν ἐξηγήσασθαι διὰ τί προειπῶν ἄναυδος ἐπήνεγκεν ἄφωνος. ἔστι δὲ καὶ τούτου λόγος τοιοῦτος. τὴν αὐδὴν οὔτε πᾶν τὸ τῆς ἀκοῆς ἴδιον αἰσθητὸν οἱ παλαιοὶ φαίνονται καλοῦντες, οὔτ' ἐκεῖνο τὸ εἶδος αὐτοῦ μόνον, ὅσον ἐκπέμπεται κατὰ προαίρεσιν τοῦ ζώου διὰ τοῦ στόματος, ἐν ᾧ περιέχεται καὶ τὸ κλαίειν καὶ τὸ συρίττειν, οἰμῶζειν τε καὶ βήττειν καὶ ὅσα τᾶλλα τοιαῦτα, μόνην δὲ τὴν ἀνθρώπου φωνὴν, καθ' ἣν διαλεγόμεθα πρὸς ἀλλήλους, αὐδὴν ὀνομαζουσιν. οὕτω γοῦν καὶ ὁ ποιητὴς ἠνίκα ἐποίησε τοῖς ἰδίους ἵπποις διαλεγόμενον τὸν Ἀχιλλεῖα, τῆνικαῦτά φησὶ τὸν ἕτερον αὐτῶν ἀμείψασθαι λόγοις χρησάμενον ἀνθρωπίνῃ διαλέκτῳ. Αὐδήεντα, γὰρ φησιν, ἔθηκε θεὰ λευκώλενος Ἥρη. οὐκ ὡς ἄφωνον ὄντα πρότερον,

οὐχ ὡς οὐκ ἔχοντα τὴν κοινὴν τῶν ἵππων φωνὴν, ἀλλ' ὡς οὐκ ὀνομαζομένην αὐδὴν ἐκείνην. οὕτως οὖν καὶ θεὸν αὐδήεσαν εἶρηκε τὴν ἀνθρωπίνην διαλέκτῳ χρωμένην, ὅτι καὶ αὐτὴν ἀνθρωποειδῆ φασιν εἶναι μὴ πάντων τῶν θεῶν τοιούτων ὑπαρχόντων. ἐναργῶς γοῦν ἥλιος καὶ σελήνη καὶ τὰ λοιπὰ τῶν ἄστρον ἀποκεχώρηκε πάμπολυ τῆς τῶν ἀνθρώπων ιδέας. καὶ ὁ Ἴπποκράτης οὖν ἀναυδὸν μὲν εἶπεν ἐπὶ τοῦ μὴ δυναμένου διαλέγεσθαι, τὸν δ' ἄφωνον ἐπὶ τοῦ μηδ' οἰμῶξαι μηδὲ βοῆσαι δυναμένου. δῆλον δὲ ἐστὶ τὸ τοιοῦτον μοχθηρότερον εἶναι τῆς ὡς ἂν εἴποι τις ἀναυδίας. οἷς οὖν ἡ γλῶττα μόνη παραλέλυται, φωνεῖν μὲν μέγιστον ἐνίστε δύνανται, διαλέγεσθαι δ' οὐ δύνανται. εἰ δὲ μηδὲ ἐκφωνεῖν οἷοί τε εἶεν, ἐσχάτης νεκρώσεως ἐστὶ τὸ τοιοῦτον γνῶρισμα τῶν οὕτως ἐχόντων, μὴ οἰμωζόντων μήτε στεναζόντων μήθ' ὅλως φθέγγεσθαι δυναμένων. Σαβῖνος δὲ καὶ ταῦτα τοῖς ἄλλοις τὸν μὲν οὐδ' ὅλως ἔχοντα φωνὴν οὐδεμίαν ἀναυδὸν εἰρησθαι νομίζει, τὸν δ' ἄφωνον ἐν ἴσῳ τῷ ἀπόπληκτον ὑπὸ τοῦ Ἴπποκράτους γεγράφθαι φησὶν, ὥσπερ οὐ δυναμένου καλέσαι τὸν οὕτω διακείμενον ἀπόπληκτον. οὐ μὴν οὐδὲ τᾶλλα τὰ κατὰ διάθεσιν εἰρημένα συνάδει τῷ γεγονέναι τὸν προκείμενον ἄρρωστον ἀπόπληκτον.

Pinel

Nosographie I

1813, 235

Paris, Brosson

9=8γ

271. Il est difficile de méconnaître le caractère d'une fièvre ataxique rémittente double-tierce, dans **l'histoire de Pythion que nous a transmise Hippocrate (liv I.* Epid. malade 3)**. A la suite de travaux, de fatigues et d'écarts de régime, il est saisi d'une fièvre aiguë, avec une soif vive, un enduit sec et jaunâtre de la langue. Le deuxième jour, sentiment de froid vers les mains et la tête, privation de l'articulation des sons et de la voix, respiration précipitée, rétablissement de la chaleur, soif, calme durant la nuit, sueur partielle de la tête. Le troisième jour, léger frisson vers le soir, nuit agitée, peu de déjections. Le quatrième jour, calme de matin, frisson vers midi, perte de la parole et de la voix, retour de la chaleur, urine avec énéorème. Le cinquième jour, douleurs abdominales, soif, agitation pendant la nuit. Le sixième, rémission des symptômes le matin, et exacerbation le soir. Le septième, ardeur brûlante, dégoûts, anxiétés, beaucoup d'inquiétude durant la nuit ; délire. Le huitième, un peu de somnolence le matin, mais bientôt après frisson et perte de la voix ; respiration très-gênée ; vers le soir, retour de la chaleur, délire, quelques déjections liquides et bilieuses. Le neuvième jour, affection comateuse et anxiétés au reveil, peu de soif, inquiétude ; délire vers le soir. Le dixième jour, perte de la voix le matin, frisson, fièvre aiguë, sueur copieuse, mort. Les symptômes augmentoient les jours pairs.

Μετάφραση:

Είναι δύσκολο να αγνοήσουμε τον χαρακτήρα του αταξικού διαλείποντος τριταίου πυρετού στην **ιστορία του Πυθίωνα που μας παραδίδει ο Ιπποκράτης** (βιβλίο 1ο,* **Επιδ. άρρωστος 3ος**). Μετά από επίπονη εργασία, κόπωση και απρόσεχτο τρόπο ζωής και διατροφής, καταλήφθηκε από έντονο ρίγος και υψηλό πυρετό η γλώσσα του εμφάνισε ένα ξηρό και ωχρό επίχρισμα. Τη δεύτερη ημέρα, γύρω στο μεσημέρι, αίσθημα ψύχους στα άκρα και την κεφαλή, απώλεια της φωνής, αναπνοή κοφτή, ανάκτηση της θερμότητας, δίψα, ήρεμος κατά τη νύχτα, ήπια εφίδρωση στο κεφάλι. Την τρίτη μέρα, το απόγευμα, ρίγος, ανήσυχος τη νύχτα, με ελάχιστες κενώσεις. Την τέταρτη ημέρα, ήσυχος το πρωί, ρίγος το μεσημέρι απώλεια της φωνής, αίσθηση θερμότητας, ούρα με εναιώρημα. Την πέμπτη ημέρα, κοιλιακό άλγος, δίψα ανήσυχος στον ύπνο. Την έκτη ημέρα, ύφεση των συμπτωμάτων το πρωί και έξαρση το βράδυ. Την έβδομη ημέρα πολύ υψηλός πυρετός, ναυτία, ανησυχία, πολύ ανήσυχος το βράδυ, παραλήρημα. Την όγδοη ημέρα, υπνηλία το πρωί, σύντομα ρίγος, απώλεια της φωνής, δυσχέρεια στην αναπνοή· γύρω στο απόγευμα, άνοδος του πυρετού· **παραλήρημα**· κενώσεις υδαρείς και χολώδεις. Την ένατη μέρα, κωματώδης κατάσταση, ανησυχία στην αφύπνιση, δίχως δίψα. Το βράδυ, **παραλήρημα**. Τη δέκατη μέρα, το πρωί, απώλεια της φωνής, ρίγος· υψηλός πυρετός, έντονη εφίδρωση, θάνατος. Τα συμπτώματα επιτείνονταν κάθε δεύτερη ημέρα.

[*σημείωση: Ο Πυθίων είναι: (α) ο πρώτος ασθενής στην πρώτη ομάδα των 12 αρρώστων του βιβλίου III και (β) ο τρίτος ασθενής στη δεύτερη ομάδα των 16 αρρώστων του βιβλίου III. Στα «ιστορικά» του βιβλίου I δεν υπάρχει ασθενής με αυτό το όνομα. Ο Mercy (1815:42) θεωρεί ότι ο Pinel αναφέρεται στο έργο του και στα 2 ιστορικά. Με βάση την εξέταση των περιγραφών του Pinel, ωστόσο, το μόνο ιστορικό που φαίνεται να έχει χρησιμοποιήσει ο γάλλος ψυχίατρος είναι το δεύτερο.]

Ιπποκράτης

Έπιδ. III 3.112-6

Littre

Βλ. 8γ, 3ος άρρωστος

Γαληνός

Υπόμν. εις Ίπποκρ. Έπιδημ. Γ', 3, 17Α.752-9

Kühn

Βλ. 8γ, 3ος άρρωστος

391. Un des exemples de phrénésie qu'on ne peut guère regarder que comme idiopathique, est celui que rapporte **Hippocrate dans son livre Ier des Epidémies, malade Ier** puisque le délire se déclara en même temps que le fièvre, qu'il survint des tremblemens et une légère distorsion de la bouche, signes d'une affection de l'organe encéphalique ; et que le malade éprouva le dixième jour une sorte de crise imparfaite ; mais il ne fut complètement guéri que vers le quarantième jour par un abcès au périnée. On trouve de même dans les *Mémoires de la Société de Médecine de Copenhague*, tome. II, des exemples d'un délire phrénétique qui sembloit annoncer une affection directe du cerveau ou des méninges, et qui étoit accompagné d'une fièvre vive, maladie qui fut complètement jugée le septième jour par des sueurs copieuses. Mais un des cas les plus frappans d'un délire idiopathique est celui qui a été rapporté dans une Dissertation qui a fait le sujet d'un acte public aux Ecoles de médecine. Mais un des cas les plus frappans d'un délire idiopathique est celui qui a été rapporté dans une Dissertation qui a fait le sujet d'un acte public aux Ecoles de médecine. Un homme de quarante ans, très-adonné au vin, passa une journée entière a travailler – moisson, exposé aux ardeurs d'un soleil brûlant ; la nuit suivante il se livre au repos après un repas frugal, et il dort d'un sommeil profond et non interrompu ; mais au point du jour, impossibilité de reprendre le travail, abattement, céphalalgie violente, larmes involontaires et abondantes, tuméfaction et rougeur de la face, propos incohérens et sans suite, mémoire vacillante, extrémités froides ; ce qui continua pendant tout le jour et la nuit suivante. Alors la fièvre et un délire phrénétique se déclarèrent. On pratiqua une saignée du pied, et on mit eu usage les moyens généraux qui sont employés dans les phlegmasies aiguës; mais la maladie fit des progrès si rapides que, vers la fin du troisième jour, les convulsions et les tremblemens des membres furent le présage d'une mort prompte. A l'ouverture du crane, on trouva la dure-mère et l'arachnoïde enflammées, les sinus de la première remplis d'un sang concret, les plexus choroïdes engorgés, et une petite quantité de sérosité dans les ventricules latéraux.

Μετάφραση:

391. Ένα από τα παραδείγματα φρενίτιδας που με δυσκολία μπορεί να ιδωθεί ως ιδιοπαθής, περιγράφεται από τον Ιπποκράτη στο **1ο βιβλίο των Επιδημιών, άρρωστος 1ος**, εφόσον το **παραλήρημα** εκδηλώθηκε ταυτόχρονα με τον πυρετό, που ακολούθησε τρομώδεις κινήσεις και μια μικρή παραμόρφωση του στόματος, σημεία προσβολής του εγκεφάλου, και με δεδομένο ότι η νόσος παρουσιάστηκε κατά τη δέκατη ημέρα μιας ατελούς κρίσης. Η νόσος δεν απέδραμε παρά την τεσσαρακοστή ημέρα, με ένα απόστημα του περινέου. Στα *Πρακτικά της Ιατρικής*

Εταιρείας της Κοπεγχάγης, τόμ. II, βρίσκουμε αντίστοιχα παραδείγματα **φρενιτικού παραληρήματος** που μοιάζουν να προμηνύουν άμεση προσβολή του εγκεφάλου και των μηνίγγων, που συνοδεύονται από υψηλό πυρετό, πάθηση που ξεπεράστηκε την έβδομη ημέρα με έντονη εφίδρωση. Ένα από τα πιο σημαντικά παραδείγματα ιδιοπαθούς φρενίτιδας είναι αυτό που αναφέρεται σε μια Διατριβή που υποστηρίχθηκε δημοσίως στην Ιατρική σχολή. Ένας άντρας σαράντα ετών, ιδιαίτερα επιρρεπής στο κρασί, πέρασε μία μέρα δουλεύοντας στη συγκομιδή κάτω από τον έντονο ήλιο. Το βράδυ ξεκουράστηκε μετά από ένα λιτό γεύμα. Κοιμήθηκε βαθιά και χωρίς διακοπές. Αλλά με το ξημέρωμα, αδυνατεί να ξαναρχίσει τη δουλειά, εμφανίζει αδυναμία, έντονη και αδιάκοπη κεφαλαλγία, ακούσιους και έντονους λυγμούς, οίδημα και ερυθρότητα στο πρόσωπο, ακατάληπτο λόγο, απώλεια μνήμης, ψυχρά άκρα. Τα συμπτώματα επέμειναν καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας και της νύχτας. Μέχρι που εκδηλώθηκε πυρετός και **φρενιτικό παραλήρημα**. Επιχειρήθηκε αφαίμαξη στο πόδι και λήφθηκαν τα γενικά μέτρα που χρησιμοποιούνται στις οξείες φλεγμονές. Ωστόσο, η νόσος είχε πολύ γρήγορη εξέλιξη και προς το τέλος της τρίτης ημέρας, οι σπασμοί και ο τρόμος των άκρων υπήρξαν προάγγελοι της ταχείας κατάληξης. Ανοίγοντας το κρανίο, βρήκαμε τη σκληρά και την αραχνοειδή μήνιγγα να φλεγμαίνουν, τους κόλπους της πρώτης να είναι γεμάτες με πηγμένο αίμα, τη χοριοειδή μήνιγγα αποφραγμένη και μικρή ποσότητα ορού στις πλάγιες κοιλίες.

Ιπποκράτης

Έπιδ. I 2.682-5

Littré

Ἄρρωστος πρῶτος

Φιλίσκος ᾧκει παρὰ τὸ τεῖχος· κατεκλίνη, τῇ πρώτῃ πυρετὸς ὀξύς, ἴδρωσεν, ἕς νύκτα ἐπιπόνως· δευτέρῃ πάντα παρωξύνθη, ὄψε δὲ ἀπὸ κλυσματίου καλῶς διήλθε· νύκτα δι' ἠσυχίης. τρίτῃ πρωὶ καὶ μέχρι μέσου ἡμέρης ἔδοξε γενέσθαι ἄπυρος, πρὸς δείλῃν δὲ πυρετὸς ὀξύς μετὰ ἰδρῶτος, διψῶδης, γλῶσσα ἐπεξηραίνετο, μέλανα οὔρησε· νύκτα δυσφόρως, οὐκ ἐκοιμήθη, πάντα **παρέκρουσε**. τετάρτῃ πάντα παρωξύνθη, οὔρα μέλανα· εὐφορωτέρην, οὔρα εὐχροώτερα. πέμπτῃ περὶ μέσον ἡμέρης σμικρὸν ἀπὸ ρίνων ἔσταξεν ἄκρητον· οὔρα δὲ ποικίλα, ἔχοντα ἐναιωρήματα στρογγύλα, γονοειδέα, διεσπας μένα, οὐχ ἰδρῦετο· προσθεμένῳ δὲ βάλανον φουσώδεα σμικρὰ διήλθε. νύκτα ἐπιπόνως, ὕπνοι σμικροί, **λόγοι, λῆρος**, ἄκρεα πάντοθεν ψυχρὰ καὶ οὐκέτι ἀναθερμαινόμενα, οὔρησε μέλανα, ἐκοιμήθη σμικρὰ πρὸς ἡμέρην, **ἄφωνος**, ἴδρωσε ψυχρῶ, ἄκρεα πελιδνά. περὶ δὲ μέσον ἡμέρης ἐκταῖος ἀπέθανεν. τούτῳ πνεῦμα διὰ τέλους, ὥσπερ ἀνακαλομένῳ, ἀραιὸν μέγα· σπλῆν ἐπήρθη περιφερεῖ κυρτώματι, ἰδρῶτες ψυχροὶ διὰ τέλους. οἱ παροξυσμοὶ ἐν ἀρτίησιν.

Γαληνός

Ἐπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Ἐπιδημ. Α', 3, 17Α.253-9

Kühn

Ἐπί τούτου τοῦ ἀρρώστου κατά τήν τρίτην ἡμέραν ὁ μέλλον ἔσεσθαι θάνατος ἦν φανερός ἤδη τῷ μεμνημένῳ τῶν καθόλου θεωρημάτων. ἐν γάρ τῇ πρώτῃ τῶν ἡμερῶν ὀξέος πυρετοῦ γενομένου καί μετὰ τοῦτο ἰδρῶτος ἐπιφανέντος οὐκ ἔλυσε τόν πυρετόν, ἀλλά καί τήν νύκτα χαλεπὴν ἠνεγκεν. ἡ δευτέρα πάλιν ἅπαντα παρῶζυνεν, εἴθ' ἡ τρίτη μελάνων οὖρων ἔσχεν ἔκκρισιν. ἦν μὲν οὖν καί τό κατά τήν πρώτην ἡμέραν γενόμενον εὐθέως μοχθηρόν. τά γάρ κρίσιμα μὴ κρίνοντα, τά μὲν θανατώδεα, τά δέ δύσκριτα, θανατώδη μὲν, ἂν τι τῶν ἐπ' αὐτοῖς θανατωδῶν γένηται συμπτωμάτων ἢ σημείων, δύσκριτα δέ, ἐάν ἄνευ τούτων διαμένη τά σημεῖα τῆς τῶν χυμῶν ἀπεψίας. ἀλλ' ἐπί γε τοῦ Φιλίσκου θανατωδεις ἐγένετο σημεῖον, ἐπί τῷ μή λύσαντι τόν πυρετόν ἰδρῶτι, κατά τήν τρίτην ἡμέραν, τά μέλανα τῶν οὖρων, μετὰ τοῦ καί διψῶδη γενέσθαι καί τήν γλῶσσαν ἐπιξηρανθῆναι καί δυσφορῆσαι δι' ὅλης νυκτός ἀγρυπνήσαι τε καί **παρακροῦσαι**. καί τούτων οὕτως γενομένων ἐν τῇ τετάρτῃ τῶν ἡμερῶν πάντα τε παροξυνθῆναι φησι καί οὔρα πάλιν γενέσθαι μέλανα. μέμνησο τοιγαροῦν ὅτι τῆς τετάρτης ὁμοίως τῇ τρίτῃ χαλεπά συμπτώματα καί σημεῖα ἐχούσης ἐν ὀξεί νοσήματι τήν κρίσιν ἐχρῆν ἐσομένην προσδοκᾶν διά ταχέων, εἰ μὲν ἐν ἀρτίαις παρῶζύνετο, μᾶλλον ἐν ταῖς ἀρτίαις, εἰ δ' ἐν ταῖς περιτταῖς, ἐν ἐκείναις. ἐνθα δ' ἡ κρίσις, ἐνταῦθα δηλονότι καί ὁ θάνατος, ἐπί γε τῶν ὀλεθρίων νοσημάτων. καί τοίνυν ἀπέθανεν ἑκταῖος ὁ Φιλίσκος, διότι καί οἱ παροξυσμοί κατά τὰς ἀρτίας ἦσαν αὐτῷ. τοῦτο γάρ αὐτός ὁ Ἱπποκράτης ἐνεδείξατο κατά τό τέλος τῆς ὅλης ἐξηγήσεως γράψας ὡδί· τούτῳ τό πνεῦμα διά τέλεος ὡσπερ ἀνακαλουμένῳ ἀραιόν, μέγα, σπλήν ἐπήρθη περιφερῆ κυρτώματι, ἰδρῶτες ψυχροί διά τέλεος, οἱ παροξυσμοί ἐν ἀρτίησιν. ἄλλος δ' ἂν τις ἀρρώστος ἴσος ἐπί τοῖς αὐτοῖς συμπτώμασι τε καί σημείοις οὐ κατά τήν ἕκτην, ἀλλά κατά τήν ὀγδόην ἡμέραν ἀπέθανε τῆς τε δυνάμεως ἰσχυροτέρας οὔσης ἢ ὡς ἔτυχεν ὁ Φιλίσκος ἔχειν, τῶν τε συμπτωμάτων καί τῶν σημείων ἦττον ὀλεθρίων. ἐπί γάρ τούτῳ κατά τε τήν τρίτην ἡμερῶν καί τήν τετάρτην οὔρα μέλανα γενόμενα σαφῶς ἐδήλωσε τό μέγεθος τῆς κακοηθείας τοῦ νοσήματος, ἰδρῶτές τε ψυχροί γενόμενοι καί ἡ τοῦ αἵματος δέ στάσις ἐν τῇ ε' τῶν ἡμερῶν ἐπεκύρωσε τόν προσδοκώμενον ὀλεθρον σύντομον. ἔτι δέ μᾶλλον ὅτι προσέγραψε τῇ στάξει τό ἄκρητον ὧδε πως εἰπών, τῇ πέμπτῃ περί μέσον ἡμέρας μικρόν ἐπέσταξεν ἀπό ρινῶν ἄκρητον. ὅταν μὲν οὖν ἦτοι διαχώρησιν ἢ ἔμετον ἄκρητον εἴποι, τό ἄμικτον λέγει, διαχωρούσης ἢ ἐμουμένης ἦτοι τῆς ξανθῆς ἀμίκτου χολῆς ἢ τῆς μελαίνης ἢ τῆς ἰώδους· περί δέ τῆς στάξεως ἐάν ἀκούσωμεν ἄμικτον αἷμα τό ἐρυθρόν, αὕτη γάρ ἴδιος αὐτοῦ χροιά, ψευδός τι νοήσομεν. οὐδέποτε γάρ ἐρυθροῦ στάσις ἀπό ρινῶν ὀλεθρίῳ νοσήματι πέφηνεν, ἀλλ' αἰεὶ μέλανος· εἰκός οὖν ἐστίν αὐτό δὴ τοῦτο τό μέλαν ἄκρητον εἰπεῖν, βουληθέντος αὐτοῦ τό πάνυ τοιοῦτον. ἐν μὲν δὴ τῇ τρίτῃ τῶν ἡμερῶν ἐφαίνετο σαφῶς ἤδη τό τοῦ νοσήματος ὀλεθρίον, οὐ μὴν ὁπότε τεθνήξεται δηλον ἦν. ἐν δέ τῇ τετάρτῃ τῶν ἡμερῶν τῶν μελάνων οὖρων διαμεινάντων καί τῶν παροξυσμῶν ἐν ταῖς ἀρτίαις γιγνομένων, εἰ μὲν τῇ ἡλικίᾳ καί τῇ ῥώμῃ τῶν δυνάμεων ἀντεῖχεν, εἰκός ἦν ἄχρι τῆς ὀγδόης ἐξαρκέσαι τόν ἀρρώστον· εἰ δέ μή, κατά τήν πέμπτῃν τεθνήξεται. τῆς πέμπτης δ' ἐπί τοῖς εἰρημένοις αἵματος τε στάξιν ἀκράτου ἐχούσης καί δηλονότι τούς ψυχρούς ἰδρῶτας, οὓς διά

παντός τοῦ νοσήματος ἔφη γενέσθαι, προσεδόκησεν ἂν τις εὐλόγως μὴ δυνηθῆσθαι τὸν κατὰ τὴν ἕκτην ἡμέραν ἐσόμενον παροξυσμὸν ὑπομεῖναι τὸν κάμνοντα. ταῦτα τε οὖν ἀκόλουθα φαίνεται τοῖς καθόλου περί κρισίμων συγγραμμάτων καὶ πρὸς αὐτοῖς τῶν περί δυσπνοίας τε καὶ **παραφροσύνης**. εἰρηκῶς γάρ ἐν προγνωστικῷ, πνεῦμα δὲ πυκνὸν μὲν ἐὸν πόνον σημαίνει ἢ φλεγμονὴν ἐν τοῖς ὑπὲρ τῶν φρενῶν χωρίοις, μέγα δὲ ἀναπνεόμενον καὶ δια πολλοῦ χρόνου παραφροσύνην δηλοῖ· εἶτα νῦν ὅτι μὲν **παρεφρόνησεν** ὁ Φιλίσκος εἰρηκῶς, οὐδὲν δ' ἐν ὅλῃ τῇ διηγήσει περί δυσπνοίας γεγραφώς, εἰκότως ἐπὶ τῇ τελευτῇ τοῦ λόγου προσέθηκεν, τούτῳ τὸ πνεῦμα διὰ τέλεος ὡσπερ ἀνακαλουμένου, ἀραιόν, μέγα. πρόδηλον δ' ὅτι ταυτὸν ἔστιν ἀραιόν τε φάναι καὶ διὰ πολλοῦ χρόνου. τὸ δ' ὡσπερ ἀνακαλουμένῳ οἶον ἀναμιμνησκομένῳ σημαίνει. δέδεικται γάρ ἐν τοῖς περί δυσπνοίας ἀραιόν καὶ μέγα γίνεσθαι τὸ πνεῦμα διὰ τὴν βλάβην τῆς διανοίας, ὡσπερ ἐπιλανθανομένου τῶν ἐνεργιῶν τοῦ κάμνοντος, ὡς μὴθ' ὅτε καταπαῦσαι προσῆκεν αὐταῖς ἐπίστασθαι μὴθ' ὅτε ἄρξασθαι.

11

Pinel

Nosographie II

1813, 417 Paris, Brosson

403. On trouve dans les Epidémies d'Hippocrate (liv. III) une histoire particulière de pleurésie. **Anaxion**, qui demouroit près des portes de Thrace à Abdère, fut attaqué de fièvre aiguë avec douleur au côté droit, toux sèche, point d'expectoration, soif, insomnie, urine colorée, ténue et copieuse. Le septième jour, augmentation de la fièvre, continuation de la douleur et de la toux, respiration toujours difficile. Le huitième (*saignées copieuses du bras*), douleur moindre, toux toujours sèche. Le onzième, diminution de la fièvre, sueur autour de la tête, toux, expectoration un peu plus facile, néanmoins continuation de la soif. Le dix-septième, expectoration blanche et opaque, soulagement. Le vingtième, sueur, cessation de la fièvre, expectoration non encore assez élaborée. Le vingt-septième, retour de la fièvre, expectoration abondante et opaque, l'urine déposant un sédiment blanc, absence de la soif, sommeil. Le trente-quatrième, sueur universelle, point de fièvre, guérison.

Μετάφραση:

403. Βρίσκουμε στις Επιδημίες του Ιπποκράτη (βιβλίο III), μία χαρακτηριστική ιστορία πλευρίτιδας. **Ο Αναξίων**, που ζούσε δίπλα στις πύλες της Θράκης, στα Άβδηρα, προσβλήθηκε από υψηλό πυρετό συνοδευόμενο από πόνο στο δεξιό πλευρό, ξηρό βήχα, απουσία απόχρεμψης, δίψα, αϋπνία, κεχρωσμένα ούρα, αραιά και άφθονα. Την έβδομη μέρα, άνοδος του πυρετού, επιμονή του πόνου και του βήχα, ενώ η αναπνοή παρέμενε δυσχερής. Την όγδοη ημέρα, (μαζικές

αφαιμάξεις από το μπράτσο), μετριασμένος πόνος, και πάντα ο ξηρός βήχας. Την ενδέκατη, πτώση του πυρετού, εφίδρωση στο κεφάλι, βήχας, λίγο ευκολότερη απόχρεμψη, ωστόσο επιμονή της δίψας. Τη δέκατη έβδομη μέρα, λευκή και αδιαφανής απόχρεμψη και ανακούφιση. Την εικοστή μέρα, εφίδρωση, πτώση του πυρετού, απόχρεμψη που εξακολουθεί να μην είναι αρκετά οργανωμένη. Την εικοστή έβδομη, επάνοδος του πυρετού, άφθονη και αδιαφανής απόχρεμψη, απόθεση λευκού ιζήματος στα ούρα, απουσία δίψας, υπνηλία. Την τριακοστή τέταρτη, καθολική εφίδρωση, καθόλου πυρετός, ανάνηψη.

Ιπποκράτης

Έπιδ. III 3.124-7

Littre

Ἄρρώστος ὄγδοος.

Ἐν Ἀβδήροισιν Ἀναξίωνα, ὃς κατέκειτο παρὰ τὰς Θρηϊκίας πύλας, πυρετὸς ὄξυς ἔλαβεν· πλευροῦ ὀδύνη δεξιοῦ ξυνεχῆς· ἔβησσε ξηρὰ, οὐδ' ἔπτυε τὰς πρώτας· διψῶδης· ἄγρυπνος· οὔρα εὐχροα, πουλλὰ, λεπτά. Ἐκτη, **παράληρος**· πρὸς δὲ τὰ θερμάσματα οὐδὲν ἐνεδίδου. Ἐβδόμη, ἐπιπόνως· ὁ γὰρ πυρετὸς ἐπέτεινε, οἱ τε πόνοι οὐ ξυνεδίδουσαν, αἱ τε βῆχες ἠνώχλεον, δύσπνοός τε ἦν. Ὀγδόη, ἀγκῶνα ἔταμον· ἐρῤύη πολλόν, οἷον ἔδει· ξυνέδωκαν μὲν οἱ πόνοι· αἱ μὲντοι βῆχες ξηραὶ παρείποντο. Ἐνδεκάτη, ξυνέδωκαν οἱ πυρετοί· σμικρὰ περὶ κεφαλὴν ἴδρωσεν· αἱ βῆχες καὶ τὰ ἀπὸ πλεύμονος ὑγρότερα. Ἐπτακαιδεκάτη, ἤρξατο σμικρὰ πέπονα πτύειν· ἐκουφίσθη. Εἰκοστῆ, ἴδρωσεν· ἄπυρος· μετὰ δὲ κρίσιν, διψῶδης τε ἦν, καὶ τῶν ἀπὸ πλεύμονος οὐ χρησταὶ αἱ καθάρσιες. Εἰκοστῆ ἑβδόμη, ὁ πυρετὸς ὑπέστρεψεν· ἔβησσαν, ἀνήγε πέπονα, πουλλὰ· οὔροισιν ὑπόστασις πολλή, λευκή· ἄδιψος ἐγένετο· εὐπνοος. Τριακοστῆ τετάρτη, ἴδρωσε δι' ὅλου· ἄπυρος· ἐκρίθη πάντα. ἩΠΔΛΔΥ.

Γαληνός

Υπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Ἐπιδημ. Γ', 3, 17Α.769-

Kühn

72

Ἐπὶ τούτου μόνου τοῦ ἀρρώστου ἐν τῷ α' τε καὶ τῷ γ' βιβλίῳ τῶν γεγραμμένων ἀρρώστων ἐμνημόνευσε φλεβοτομίας ὁ Ἱπποκράτης, οὐχ ὡς μόνου φλεβοτομηθέντος, ἀλλ' ὡς κατὰ τὴν ἡμέραν μόνου. καὶ τῶν ἰατρῶν ὥσπερ ἐκ νόμου τινὸς οὐκέτι μετὰ τὴν δ' ἡμέραν φλεβοτομοῦντων. ὅπου τοίνυν οὗτος ὄγδοαῖος ἐφλεβοτομήθη, πολὺ δὴ που ἄλλους ἠγητέον δεομένους φλεβοτομίας περὶ β' καὶ γ' καὶ δ' κεχρηῆσθαι τῷ βοηθημάτι. παρέλιπε δὲ ὁ Ἱπποκράτης ὥσπερ τῶν ἄλλων ἀπάντων βοηθημάτων, ἐφ' ὧν ἀναγκασθεὶς ἐνίοτε γράφειν μηδὲν αὐτοὺς ὑπὸ τῶν προσφερομένων ὠφελεῖσθαι χάριν τοῦ τὴν κακοήθειαν ἐνδείξασθαι τοῦ νοσήματος. οὐ γὰρ θεραπευτικὴν αὐτῷ προύκειτο ταύτην γράψαι πραγματείαν, ἀλλὰ προγνωστικὴν. ἐπὶ τινῶν δ' οὐδ' ἀπ' ἀρχῆς φαίνεται παραγεγονῶς τοῖς ἀρρώστοις. ἐνίοτε γοῦν προσγράφει τοῦτο διὰ τέλους, ἐξ οὗ κἀγὼ οἶδα, τὸ δέ τι καὶ τότε συνέπεσε τελέως. τοῖς δὲ ἀγνοοῦσι καὶ ἡ τούτων τῶν

ἀρρώστων ὠφέλεια δέδεικται μοι διὰ τοῦ ἀ'περὶ κρίσεων, ἔνθα πῶς μὲν ἂν τις γνωρίσειε τὸ τελέως ἄπεπτον νόσημα, πῶς δὲ τὸ πέττεσθαι νυνὶ πρῶτον ἀρχόμενον, ὅπως δὲ τὸ προῆκον ἐν τῇ πέψει καὶ πῶς τὸ πλησίον ἤδη τῆς τελείας πέψεως ἐπειράθην ἐπιδειῖσαι σαφῶς. ὁ γ' οὖν Ἀναξίων οὗτος μέχρι μὲν οὖν βήττων ἦν, οὐδὲν δ' ἀπέπτυνεν ὅλως, ἀπεπτοτάτην εἶχε τὴν πλευρῖτιν. ἰα' δ' ἡμέρα πτύειν ἀρξάμενος ἐδήλωσε πέττεσθαι τὴν νόσον, ἔπειτα κατὰ βραχὺ τῷ χρόνῳ προϊόντι οὕτως ἔγραψεν ὁ Ἴπποκράτης, κατὰ τὴν κζ' ἀνῆγε πέπονα πολλὰ, οὔροισιν ὑπόστασις λευκὴ καὶ διὰ τοῦτο τελέως ἐκρίθη τῇ λ' καὶ δ'.

12 (α, β)

Pinel

Nosographie II

1813, 486

Les exemples d'hépatite que nous a transmis Hippocrate (*Epid. lib. I, æger. 12, lib. III, æger 2*) sont de vrais modèles d'une exacte description des symptômes; il ne manque à ces histoires que le résultat de l'autopsie cadavérique, ce qu'on ne pouvoit guère attendre que des progrès successifs de l'anatomie pathologique. Je vais les exposer. Un homme qui avoit déjà la fièvre, soupa et but amplement; il vomit pendant la nuit tout ce qu'il avoit pris: alors fièvre aiguë, douleurs à l'hypochondre droit avec inflammation interne sans dureté extérieure; nuit mauvaise, urine épaisse et rouge sans sédiment, langue sèche et soif légère. Le quatrième jour, fièvre aiguë, douleurs universelles. Le cinquième jour, urine huileuse et abondante, fièvre toujours intense. Le sixième jour, vers le soir, délire; la nuit, insomnie. Le septième jour, redoublement général, urine semblable aux précédentes, loquacité, délire (suppositoire), déjections alvines liquides, troubles, mêlées de vers; nuit laborieuse. Le huitième jour au matin, frissons suivis de fièvre aiguë et d'une sueur chaude, puis cessation de la fièvre, sommeil léger ; au réveil, sentiment de froid, expectoration de matière limpide ; vers le soir, **délire considérable**, vomissement peu abondant de matière noire, bilieuse. Le neuvième jour, refroidissement, **délire intense**, insomnie. Le dixième jour, douleur considérable aux oreilles, **délire**, augmentation des accidens. Le onzième jour, mort. **Hermocrate**, qui demeurait *auprès du nouveau mur*, fut attaqué d'une fièvre violente, avec douleur à la tête et aux lombes, tension à l'hypochondre droit sans dureté extérieure ; langue sèche dès les premiers jours ; surdité, insomnie, soif peu intense; urine rouge, épaisse, sans sédiment; déjections alvines peu abondantes de matières sèches. Le cinquième jour, urine ténue, sans dépôt, avec un nuage suspendu au milieu du vase, vers la nuit, **délire**. Le sixième jour,

ictère, redoublement général, perte de connoissance. Le septième jour, augmentation des symptômes, urine ténue comme les jours précédens; même état les jours suivans. Vers le onzième jour, diminution apparente des symptômes, assoupissement, urine épaisse, rougeâtre, mais ténue au fond du vase, sans sédiment, **absence du délire**. Le quatorzième jour, fièvre moindre, point de sueur, sommeil, point de délire, même état de l'urine. Le dix-septième jour, retour de la fièvre, qui est aiguë; les jours suivans urine ténue. Le vingtième jour, point de fièvre ni de sueur, continuation du dégoût, **absence du délire**, mais impossibilité de parler, langue sèche, soif nulle, assoupissement. Vers le vingt-quatrième jour, retour de la chaleur fébrile, déjections alvines fréquentes et liquides. Les jours suivans fièvre aiguë, langue sèche. Le vingt-septième, mort. Il avoit été sourd pendant tout le cours de la maladie; l'urine étoit épaisse et rouge sans sédiment, ou ténue sans couleur avec suspension au milieu; il avoit une aversion constante pour tous les alimens.

Μετάφραση:

Τα παραδείγματα ηπατίτιδας που μας παραδίδει ο Ιπποκράτης (Επιδ. Βιβλ. Ι, αρ. 12ος, βιβλ. ΙΙΙ, αρ. 2ος) είναι πραγματικά υποδείγματα μιας ακριβούς περιγραφής των συμπτωμάτων· δεν απουσιάζει από αυτές τις ιστορίες παρά το αποτέλεσμα της νεκροψίας, κάτι που δεν έχουμε παρά να περιμένουμε από τις διαρκείς προόδους της παθολογοανατομίας. Θα τις παρουσιάσω αμέσως. Ένας άνδρας που ήδη είχε πυρετό, δειπνεί και πίνει απλόχερα, κάνει έμετο κατά τη διάρκεια της νύχτας: παρουσιάζει υψηλό πυρετό, πόνο στο δεξιό υποχόνδριο συνοδευόμενο από εσωτερική φλεγμονή χωρίς εξωτερική σκληρότητα· περνά δύσκολη νύχτα, έχει πυκνά και ερυθρά ούρα χωρίς ίζημα, ξηρή γλώσσα και ελαφρά δίψα. Την τέταρτη μέρα, παρουσιάζει υψηλό πυρετό και καθολικούς πόνους. Την πέμπτη μέρα, άφθονα και ελαιώδη ούρα, με συνεχώς υψηλό πυρετό. Την έκτη μέρα, κατά το βράδυ, εμφανίζει παραλήρημα και το βράδυ αϋπνία. Την έβδομη μέρα, συνολική επιδείνωση, ούρα όμοια με τα προηγούμενα, φλυαρία, παραλήρημα (κλύσμα), τρόμο, υδαρείς κενώσεις με παρουσία σκουληκιών, επίπονη νύχτα. Το πρωί της όγδοης μέρας, ρίγος συνοδευόμενο από υψηλό πυρετό και μία θερμή εφίδρωση, στη συνέχεια πτώση του πυρετού, ελαφρύς ύπνος· με το ξύπνημα αίσθημα ψύχους, διαυγής απόχρεμψη· κατά το βράδυ, σοβαρό **παραλήρημα**, μικρή ποσότητα χολώδους εμέτου με σκούρο χρώμα. Την ένατη μέρα, κρύωμα, έντονο **παραλήρημα**, αϋπνία. Τη δέκατη μέρα, σημαντικός πόνος στα αυτιά, παραλήρημα, επιδείνωση των συμπτωμάτων. Την ενδέκατη μέρα ο ασθενής απεβίωσε. Ο **Ερμιοκράτης** που ζούσε κοντά στο νέο τοίχος, προσβλήθηκε από υψηλό πυρετό συνοδευόμενο από πόνο στο κεφάλι και την οσφυϊκή χώρα, τάση στο δεξιό υποχόνδριο χωρίς εξωτερική σκληρία· ξερή γλώσσα από τις πρώτες μέρες, κώφωση, αϋπνία, ελαφρά δίψα, ερυθρά πυκνά ούρα χωρίς ίζημα, κενώσεις σχετικά άφθονες και ξηρές. Την πέμπτη μέρα αραιά ούρα με νεφελώδες εναιώρημα, δίχως ίζημα· το βράδυ, **παραλήρημα**. Την έκτη μέρα, ίκτερος, καθολική επιδείνωση, απώλεια συνείδησης.

Την έβδομη μέρα, επιδείνωση των συμπτωμάτων, αραιά ούρα όπως αυτά των προηγούμενων ημερών, όμοια κατάσταση και τις επόμενες μέρες. Περί την ενδέκατη ημέρα, εμφανής υποχώρηση των συμπτωμάτων, υπνηλία, πυκνά ερυθρωπά ούρα, αλλά αραιά στον πάτο του δοχείου, δίχως ίζημα και **απουσία παραληρήματος**. Τη δέκατη τέταρτη μέρα, μέτριος πυρετός, απουσία εφίδρωσης, ύπνος, **απουσία παραληρήματος**, ίδια κατάσταση ούρων. Τη δέκατη έβδομη μέρα, επάνοδος του υψηλού πυρετού και τις επόμενες μέρες αραιά ούρα. Την εικοστή έβδομη μέρα, απουσία πυρετού και εφίδρωσης, επιμονή της ναυτίας, απουσία παραληρήματος, αλλά αδυναμία ομιλίας, ξηρή γλώσσα, απουσία δίψας, υπνηλία. Περί την εικοστή τέταρτη μέρα, υποτροπή του πυρετού, κενώσεις συχνές και υδαρείς. Τις επόμενες μέρες υψηλός πυρετός, ξηρή γλώσσα. Την εικοστή έβδομη μέρα απεβίωσε. Υπήρξε κωφός καθ' όλη τη διάρκεια της ασθένειας, τα ούρα υπήρξαν πυκνά και ερυθρά χωρίς ίζημα ή αραιά χωρίς χρώμα με εναιώρημα στο μέσο, ο ασθενής παρουσίαζε μία συνεχή αποστροφή για όλα τα τρόφιμα.

Ιπποκράτης

Έπιδ. I 2.710-3 Littré

Έπιδ. III 3.32-9 Littré

Άρρωστος 12ος

Άρρωστος δωδέκατος

Άνθρωπος θερμαινόμενος έδειπνησεν και έπιε πλέον. ήμεσε πάντα νυκτός, πυρετός όξύς, υποχονδρίου δεξιού πόνος, φλεγμονή υπολάπαρος εκ του έσω μέρους, νύκτα δυσφόρος· ούρα δέ κατ' άρχας πάχος έχοντα, έρυθρά· κείμενα ού καθίστατο· γλώσσα επίξηρος, ού λίην διψώδης. τετάρτη πυρετός όξύς, πόνοι πάντων. πέμπτη ούρησε λειών έλαιώδες πολύ· πυρετός όξύς. έκτη δειλής πολλά παρέκρουσεν. ούδδ νύκτα έκοιμήθη. έβδόμη πάντα παρωξύνθη· ούρα όμοια, λόγοι πολλοί, κατέχειν ούκ ήδύνατο· από δέ κοιλίης έρεθισμῶ ύγρὰ ταραχώδεα διήλθεν μετά έλμίγγων. νύκτα επιπόνως, πρωί δ' έρρίγωσε. πυρετός όξύς. ίδρωσε θερμῶ, άπυρος έδοξε γενέσθαι· ού πολὺ έκοιμήθη, έξ ύπνου ψύξις· πτυαλισμός. δειλής **πολλά παρέκρουσε**, μετ' όλίγον δέ ήμεσε μέλανα, όλίγα, χολώδεα. ενάτη ψύξις, **παρελήρει πολλά**, ούχ ύπνωσεν. δεκάτη σκέλεα έπωδύνως, πάντα παρωξύνθη, παρελήρει. ενδεκάτη απέθανεν.

Άρρωστος 2ος

Άρρωστος δεύτερος.

Έρμοκράτην, ός κατέκειτο παρὰ τὸ καινὸν τεΐχος, πῦρ έλαβεν. Ήρξατο δέ άλγείειν κεφαλήν, όσφύν· υποχονδρίου έντασις λαπαρῶς· γλώσσα δέ άρχομένῳ έπεκαύθη· κώφωσις αὐτίκα· ύπνοι ούκ ενήσαν· διψώδης ού λίην· ούρα παχέα, έρυθρά· κείμενα ού καθίστατο· από δέ κοιλίης ούκ

ὀλίγα ξυγκεκαυμένα διήει. Πέμπτη, οὔρησε λεπτά, εἶχεν ἐναιώρημα, οὐχ ἴδρυτο· ἐς νύκτα **παρέκρουσεν**. Ἑκτη ἰκτεριώδης· πάντα παρωξύνθη· οὐ κατενόει. Ἑβδόμη δυσφόρος· οὔρα λεπτά, ὅμοια· τὰς ἐπομένας παραπλησίως. Περὶ δὲ ἐνδεκάτην ἐόντι, πάντα ἔδοξε κουφισθῆναι. Κῶμα ἤρξατο· οὔρει παχύτερα, ὑπέρυθρα, κάτω λεπτά· οὐ καθίστατο· ἡσυχῇ κατενόει. Τεσσαρεσκαίδεκάτη, ἄπυρος· οὐχ ἴδρωσεν· ἐκοιμήθη· κατενόει πάντα· οὔρα παραπλήσια. Περὶ δὲ ἑπτακαίδεκάτην ἐόντι, ὑπέστρεψεν· ἐθερμάνθη. Τὰς ἐπομένας, πυρετὸς ὀξύς· οὔρα λεπτά· **παρέκρουσεν**. Πάλιν δὲ εἰκοστῇ ἐκρίθη· ἄπυρος· οὐχ ἴδρωσεν· ἀπόσιτος παρὰ πάντα τὸν χρόνον· **κατενόει πάντα· διαλέγεσθαι οὐκ ἠδύνατο**· γλῶσσα ἐπίξηρος· οὐκ ἐδίψη· κατεκοιμᾶτο σμικρὰ, κωματώδης. Περὶ δὲ εἰκοστὴν καὶ τετάρτην, ἐπεθερμάνθη· κοιλίη ὑγρῇ, πολλοῖσι λεπτοῖσι ρέουσα· καὶ τὰς ἐπομένας, πυρετὸς ὀξύς· γλῶσσα ξυνεκαύθη. Ἑβδόμη καὶ εἰκοστῇ, ἀπέθανεν. Τούτῳ κώφωσις διὰ τέλος παρέμενεν· οὔρα ἢ παχέα καὶ ἐρυθρά, οὐ καθιστάμενα, ἢ λεπτά καὶ ἄχροα, καὶ ἐναιώρημα ἔχοντα· γεύεσθαι οὐκ ἠδύνατο. ἩΕΔΚΖΘ.

Γαληνός Ὑπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Ἐπιδημ. Α', 3, 17Α.295-7 Kühn
 Ὑπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Ἐπιδημ. Γ', 1, 17Α.528-
 61

Ἀρρωστος 12ος

[λήμμα: Ἄνθρωπος θερμαινόμενος ἐδείπνησεν καὶ ἔπιε πλέον... ἐνδεκάτη ἀπέθανεν.]

Ἡ διήγησις αὕτη πρῶτον μὲν ἡμᾶς ἐδίδαξε δεῖν τὸν νοῦν προσέχειν εὐθέως ἐξ ἀρχῆς εἰσβαλλόντων τῶν νοσημάτων καὶ μὴ καταφρονούντας ἀφυλάκτως διαταῖσθαι, κἄν μικρὰ φαίνεται τὰ νοσήματα. νῦν γοῦν δειπνήσας ἀκαίρως ὁ ἄνθρωπος ἐν ἀρχῇ τοῦ πυρετοῦ μικροῦ δοκοῦντος ὑπάρχειν, ἐνεδείξατο γὰρ τοῦτο διὰ τοῦ θερμαινόμενος ὀνόματος, ἐβλάβη δηλονότι κἄξ αὐτοῦ τοῦ ἀκαίρως προενέγκασθαι τροφῆς. ἀλλὰ καὶ ἔπιε, φησὶ, πλέον, οὐκ εἰδὼς ἀρχὴν εἶναι μεγάλου νοσήματος. εἰκότως οὖν ἤμεσε μὲν ταῦτα, ὁ πυρετὸς δὲ ὀξύς ἅμα συμπτώμασιν οὐκ εὐκαταφρονήτοις ἐγένετο, ἀλλὰ καὶ ἀφορήτοις καὶ οὔρα παχέα, μὴ καθιστάμενα. κατὰ δὲ ε' ἐφάνη σαφῶς ὅτι τεθνήξεται τῶν ἐλαιωδῶν οὔρων ἐκκριθέντων ἐπὶ τοῖς προειρημένοις συμπτώμασιν, ἃ καὶ κατὰ τὴν ζ' ἡμέραν ὁμοίως οὐρηθῆναι φησιν. ἀπέθανε δὲ καὶ οὗτος ἐν ἡμέρᾳ κρισίμῳ τῇ ια'.

Ἀρρωστος 12ος

ε΄

Ἐρμοκράτην, ὃς κατέκειτο παρὰ τὸ καινὸν τεῖχος, πῦρ ἔλαβεν. Ἦρξατο δὲ ἀλγέειν κεφαλὴν, ὀσφύν· ὑποχονδρίου ἔντασις λαπαρῶς· γλῶσσα δὲ ἀρχομένῳ ἐπεκαύθη· κώφωσις αὐτίκα· ὕπνοι οὐκ ἐνήσαν· διψώδης οὐ λίην· οὖρα παχέα, ἐρυθρά· κείμενα οὐ καθίστατο· ἀπὸ δὲ κοιλῆς οὐκ ὀλίγα ξυγκεκαυμένα διήει. Πέμπτη, οὖρησε λεπτά, εἶχεν ἐναιώρημα, οὐχ ἴδρυτο· ἐς νύκτα **παρέκρουσεν**. Ἐκτη ἰκτεριώδης· πάντα παρωξύνθη· οὐ κατενόει.

Οὐδὲν ἐνταῦθα ληρεῖν ἀπέσχοντό τινες τῶν ἐξηγησαμένων τὸ βιβλίον, ἀλλὰ διὰ τοῦτο φασὶ γεγράφθαι παρὰ τὸ καινὸν, τεῖχος ὅτι νεοκονίατον ὃν ἔβλαψε τὸν ἄνθρωπον. ἕτεροι δὲ τούτοις ἀντιλέγοντες σπουδῆ πειρῶνται δεικνύειν, οὐ διὰ τὴν τίτανον ἐμνημονεύκεναι τοῦ καινοῦ τείχους αὐτὸν, ἀλλὰ διότι παρὰ τὸ ἔθος ἀποφραχθέντων τῶν ἀνέμων καὶ τῆς εὐπνοίας τῶν οἰκημάτων ἐν οἷς Ἐρμοκράτης ὄκει διαφθαρείσης, ἢ νόσος ἐγένετο τῷ ἀνθρώπῳ. περὶ μὲν οὖν τοῦ χωρίου καὶ ταῦθ' ἱκανὰ, μᾶλλον δ' ἀληθὲς εἰπεῖν ὅτι περιττά. περὶ δὲ τῶν συμβάντων αὐτῷ σκεπτέον ἐφεξῆς ἀναμιμνησκομένους τῶν ἐν ἑτέροις ἀποδοδειγμένων, ὧν καὶ τόδ' ἐστὶ, τρία γένη τὰ πρῶτα τῶν πυρετῶν εἶναι, τὸ μὲν τι τῶν ἐφημέρων ὀνομαζομένων, τὸ δὲ τι τῶν ἐκτικῶν, τὸ δὲ τρίτον οὐδ' ὀνομάζουσιν ὀξεῖς, ἐπὶ χυμοῖς σηπομένοις γινομένους. ὅτι μὲν ἐκ τοῦ τρίτου γένους τούτων ὁ πυρετὸς ἐγένετο τῷ Ἐρμοκράτῃ δῆλον εὐθέως ἐκ τοῦ φάναι τὸν Ἰπποκράτην κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς διηγήσεως ἐπ' αὐτοῦ τὸ, πῦρ ἔλαβεν. ὥσπερ γὰρ ἐφ' ἑτέρας διηγήσεως ἔγραψεν, ἄνθρωπος θερμαινόμενος ἐδείπνησεν, ἐνδείξασθαι βουλόμενος διὰ τοῦ θερμαινόμενος ὀνόματος τὴν μετριότητα τοῦ γενομένου τῷ δειπνήσαντι πυρετοῦ, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον νῦν ὠνόμασε πῦρ τὸν ἰσχυρὸν πυρετόν. ἀλλὰ καὶ κεφαλὴν ἀλγέειν ἤρξατο μετὰ κωφώσεως. εὐδηλον οὖν ἐκ τούτων ἐστὶν ἐπὶ τὴν κεφαλὴν ἀνηνέχθαι πλῆθος χυμῶν. ἐδείχθη δ' ὅτι τοῖς μὲν ψυχροτέροις καὶ φλεγματικωτέροις ὕπνοι τε καρῶδεις ἔπονται καὶ τὰ ληθαργικὰ πάθη, τοῖς δὲ θερμοτέροις ἢ ὄλως δακνωδέσιν **ἀγρυπνία τε καὶ παραφροσύνη**. γενομένης οὖν ἀγρυπνίας αὐτῷ μετὰ τε κωφώσεως καὶ κεφαλῆς ἀλγίματος καὶ ὀσφύος ὑποπεύειν εὐλόγον ἦν τοὺς πληρώσαντας τὴν κεφαλὴν χυμοὺς δακνωδεστέρους εἶναι. συμβαίνει δ' ἐπὶ τοῖς τοιοῦτοις, ὅταν ἅμα πυρετῷ θερμῷ καὶ διακαεῖ βλαβῶσι τὴν κεφαλὴν, ἔπεσθαι **παραφροσύνας**, ὡς ἔμαθες. ὅταν δὲ καὶ παραμένη μέχρι δύο ἢ τριῶν ἢ τεττάρων ἡμερῶν τὰ συμπτώματα, βεβαιότερον ἔτι προγνώση **τὴν παραφροσύνην**, ὥσπερ ἀμέλει καὶ νῦν ἐπὶ τοῦ Ἐρμοκράτους ἐγένετο. κατὰ γὰρ τὴν τῆς πέμπτης ἡμέρας διήγησιν ἔγραψε **παραφρονῆσαι** τὸν ἄνθρωπον. ὅτι δ' ὁ πυρετὸς οἷος εἴρηται ἦν δηλοῖ καὶ τὸ γλῶσσης σύμπτωμα. τί γὰρ φησι; γλῶσσα δ' ἀρχομένῳ ἐπεκαύθη. σημαίνει δὲ τοῦνομα τοῦτο, ξηρὰν μὲν αὐτὴν γεγονέναι πάντως, ἐγχωρεῖ δὲ καὶ μέλαιναν· ἐπὶ δὲ τοιαύτῃ γλώττῃ καὶ τοιοῦτῳ πυρετῷ τὸ μὴ σφοδρῶς διηγεῖν ἐνδείκνυται δυοῖν θάτερον, ἢ τὴν διάνοιαν βεβλάφθαι τοῦ κάμνοντος ἢ τὴν ἐν τῇ γαστρὶ δύναμιν φυσικὴν, ἢ πολλαχόσε τῶν σιτίων ὀρεγόμεθα, νεκροῦσθαι. προσκειμένης δὲ τῇ ἐξηγήσει καὶ τοιαύσδε λέξεως, ὑποχονδρίου ἔντασις

λαπαρῶς, ὑποληπτέον ἐν ἥπατι γεγονέναι τὴν ἀρχὴν τῆς πυρετικῆς διαθέσεως. ἐκ μὲν γὰρ τοῦ κατὰ τὸν ἐνικὸν ὀνομαζόμενον ἀριθμὸν εἶπειν ὑποχονδρίου δῆλον ὡς θατέρου μόνου καὶ οὐκ ἀμφοτέρων αὐτῶν ἔντασις ἦν. ἐπεὶ δ' ἀναγκαῖον ἢ τὸ δεξιὸν ἢ τὸ λαίον ὑποχόνδριον ἡμᾶς ἀκούειν, εὐλογώτερόν ἐστι τὸ δεξιὸν ἡγεῖσθαι τετάσθαι διὰ τὴν ὑπεροχὴν, ἢν ὑπερέχει θατέρου. τὰ γὰρ τοιαῦτα χωρὶς προσθήκης τε καὶ διορισμῶν λέγουσι. καὶ μέντοι καὶ ὁ τρόπος αὐτὸς τοῦ πυρετοῦ καὶ τῆς γλώττης αὐτῆς ἢ ἐπίκαισις ἰκανὴ τὴν καθ' ἧπαρ ἐνδείξασθαι διάθεσιν. ἢ δὲ λαπαρῶς εἰρημένη γεγονέναι κατὰ τὸ ὑποχόνδριον ἔντασις δῆλον μὲν ὅτι τὸ οἶον κενὴ δηλοῖ. τὸ γὰρ κενὸν ἐκ τοῦ λαπαροῦ σημαίνεται, τῷ δ' ἀντίκειται τὸ μετ' ὄγκου, καθάπερ τὸ τεταμένον τῷ χαλαρῷ, ὡς εἰ καὶ οὕτω εἶπε, δεξιῶν ὑποχονδρίου ἔντασις, ὄγκος δ' οὐ. ἢ τῷ μὴ γεγονέναι μεγάλην τὴν φλεγμονὴν τοῦ ἥπατος ἢ τῷ κατὰ τὰ σιμὰ μόνον, οἷς περιλαμβάνει τὴν γαστέρα, τῶν κυρτῶν οὐδέπω συνεξηρημένων αὐτοῖς. ἀλλὰ καὶ τὸ τὴν κοιλίαν συγκεκαυμένα διαχωρεῖν ἐνδεικτικὸν ἐστὶ τῆς κατὰ τὸ σπλάγγνον τοῦτο πυρώσεως. εἰ μὲν οὖν ἐπὶ τούτοις οὔρα θανατώδη συνέβη γενέσθαι, τάχιστ' ἂν ὁ ἄνθρωπος ἀπέθανεν· ἐπεὶ δ' ὡς τοῖς τοιοῦτοις ἦν μετρία, δυνατόν ἂν τις ἐλπίζειεν ἔσεσθαι χρονίσειν αὐτόν. ἀγαθὰ μὲν γὰρ οὔρα κατὰ τὴν εἰρημένην διάθεσιν οὐκ ἂν γένοιτο, τὰ δ' ἐρυθρὰ χρόνῳ μὲν πολλῷ νοσῆσαι τὸν ἄνθρωπον ἐνδείκνυται πάντως, οὐκ ἐξ ἅπαντος δὲ τεθνήξεσθαι, καθότι κἂν τοῖς εἰς τὸ προγνωστικὸν καὶ προρρήτικὸν ὑπομνήμασι κἂν τοῖς περὶ κρίσεων ἐδείχθη, μεμψαμένοις τὸν γράψαντα τὸ βιβλίον ἐκεῖνο. τὰ γὰρ δι' ἕτερόν τι συμβάντα τοῖς νοσοῦσιν εἰς ἕτερον ἀναφέρων ἀμαρτάνει. λέλεκται δ' ἡμῖν ἐπὶ πλέον ἐν ἐκείνοις τοῖς ὑπομνήμασι καὶ τὰ τῆς φρενίτιδος ἴδια σημεῖα καὶ ὡς ἐν τοῖς ὁμολογουμένοις Ἱπποκράτους εἶναι γνησίους, ὧν ἐστὶ καὶ τὸ προγνωστικὸν, ἐκάστου τῶν σημείων ἢ δύναμις ἀκριβῶς εἴρηται κατὰ μόνας αὐτῶν. περὶ μὲν οὖν ἐρυθρῶν ἢ ἐξερύθρων οὔρων οὐδὲν εἶπεν, ὑπερύθρου δὲ μνημονεύσας οὔρου καὶ τῶν ἐξερύθρων τὴν δύναμιν ἐνεδείξατο. γράφει δὲ περὶ τῶν ὑπερύθρων οὔρων ἐν τοῖς ὀνόμασι ὡδί· εἰ δ' ἔστι τὸ οὔρον ὑπέρυθρον καὶ ἢ ὑπόστασις ὑπέρυθρος εἶη, πολυχρονιώτερον μὲν τοῦτο τοῦ προτέρου γίνεται, σωτήριον δὲ κάρτα. τοῦ τοίνυν ὑπερύθρου σωτηρίου μὲν ὄντος ἐν τοῖς μάλιστα, πολὺ χρονιωτέρου δὲ τῶν προειρημένων, ἃ διὰ ταχέων εἴρηκε τὴν λύσιν ἔχειν τὰ λίαν ἐρυθρὰ, μακρότερον μὲν ἐνδείξεται χρόνον, οὔτε δὲ θάνατον, ὅσον ἐφ' ἑαυτοῖς, οὔτε **παραφροσύνην**, εἰ γε διὰ ξανθὴν χολὴν ἐν ἐγκεφάλῳ πλεονάζουσιν **αἱ παραφροσύναι** γίνονται, καθάπερ γε καὶ κατοπτηθείσης αὐτῆς, ὡς εἰς μέλαιναν ἤδη μεταπίπτειν, αἱ **μανιώδεις**. αἷμα δὲ πλεονάζειν ἀπεπτότερον καὶ ὀρρώδεστερον ἐνδείκνυται τὸ ἐρυθρὸν οὔρον, ἐν ταῖς φλεβίαις δηλονότι περιεχόμενον, ὅσαι καθ' ἧπάρ τ' εἰσὶ καὶ τὰ μέσα τοῦ σώματος, ὡς περὶ καὶ ξανθὴν χολὴν τὰ πυρρὰ καὶ μέλανα. πόθεν οὖν ἐπῆλθεν ἄλλοις τισὶ καὶ τοῖς περὶ Λύκον ἀποδέξασθαι τὸν γράψαντα ἐν προρρήτικῷ· κώφωσις καὶ οὔρα ἐξερύθρα ἀκατάστατα, ἐναιωρηθέντα, **παρακρουστικὸν**, τοῖς τοιοῦτοις ἰκτεροῦσθαι καλόν. ἔοικε μὲν γὰρ ἐκ τῶν ἐνταῦθα γεγραμμένων ἐφ' Ἑρμοκράτους ὁ γράψας τὸ βιβλίον ἐκεῖνο καθολικόν τι συνθεῖναι θεώρημα· πάμπολυ δ' ἔσφαλται καὶ τῆς τοῦ πράγματος αὐτοῦ φύσεως καὶ τῆς Ἱπποκράτους γνώμης καὶ τῶν ἐπὶ τοῖς ἀρρώστοις ὀρωμένων. **ἢ μὲν γὰρ τοῦ πράγματος φύσις ἐνδείκνυται**

τοὺς ξηροὺς τῇ κράσει καὶ δακνώδεις τῇ ποιότητι χυμοὺς εἰς ἐγκέφαλον ἀνενεχθέντας, αἰτίους ἀγρυπνίας τε καὶ φρενίτιδος γίνεσθαι, καθότι κἄν τοῖς περὶ τῶν πεπονθότων τόπων ὑπομνήμασιν ἐδεικνυον. Ἴπποκράτης δὲ τοιούτους μὲν οἶδε χυμοὺς, τὴν τε τῆς ξανθῆς καὶ μελαίνης χολῆς, ὑγρὸν δὲ καὶ ψυχρὸν τὸν τοῦ φλέγματος, ἀδηκτότατον δὲ καὶ μάλιστα οἰκεῖον ἡμῖν τὸ αἷμα. καὶ μέντοι καὶ ὡς ὀρρός ἐστὶ τῶν κατὰ τὰς φλέβας χυμῶν τὸ οὔρον αὐτὸς ἡμᾶς ἐδίδαξεν, ὡς εὐλογόν ἐστιν ὅταν αἷμα πλέον ἡμίπεπτον ἦ, καθαιρόμενον δι' οὔρων, ἐρυθρὰ ταῦτ' ἐργάζεσθαι καὶ διὰ τοῦτο χρόνιον μὲν ἔσσεσθαι τὸ νόσημα, δεομένου γε τοῦ αἵματος εἰς πέψιν χρόνου πλείονος, εἴπερ ἐκ τῶν χρόνων οἱ πεπασμοί, μήτε δ' ὀλεθρίου ποτὲ τοιούτου νοσήματος ὅσον ἐπὶ τοῖσδε τοῖς οὔροις ἐσομένου μήτε φρενιτικοῦ. ἀλλ' οὐ χρὴ μηκύνειν ἐνταῦθα, φθανόντων ἡμῶν τὴν ἀτοπίαν τῶν τοιούτων λόγων ἐν τοῖς εἰς τὸ προρρήτικὸν ὑπομνήμασιν ἐπιδειχθέναι. ἐπεὶ δὲ καὶ παχέα δηλοῖ γεγονέναι τὰ οὔρα καὶ μὴ καθιστάμενα, πάντως μὲν δή που τὰ τοιαῦτα τῶν ἀνατεταραγμένων τε καὶ θολερῶν ἐστίν, ὡς οὔτος εἴωθεν ὀνομάζειν, ἔστι δ' αἰεὶ τὰ τοιαῦτα ταραχῆς ἀπέπτου δηλωτικὰ, πολὺ τὸ φυσῶδες ἐχούσης πνεῦμα, καθάπερ τὸ γλεῦκος. διὰ τοῦτο γε καὶ κεφαλαλγίαι συμπίπτουσι τοῖς τὰ τοιαῦτα οὔρουσιν, ἐπὶ τὴν κεφαλὴν ἀναφερομένου πνεύματος ἅμα τοῖς θερμότεροις χυμοῖς, ὑφ' ὧν εἰκός ἐστὶ καὶ τὴν ἀγρυπνίαν αὐξηθῆναι καὶ κίνδυνον ἔσσεσθαι **παραφροσύνης**, ἐὰν οἱ χυμοὶ δριμύτητά τινα σχῶσι. ταῦτ' εὐθέως ἐν ἀρχῇ πάντα τὰ συμπτώματά τε καὶ σημεῖα γεγονέναι τῷ Ἐρμοκράτει διελθὼν ὁ Ἴπποκράτης, εἶτα μηδὲν γράψας περὶ τῶν ἐξῆς ἡμερῶν, ἄχρι τῆς πέμπτης ἐνδείκνυται διαμεμενηκέναι ταῦτα πάντα καὶ τότε πρῶτον αὐτὸς ἄρξασθαι τῆς τῶν ἄλλων διηγήσεως, ὅποτε μεταβολὴ τις ἐν αὐτοῖς ἐγένετο· κατὰ τὴν πέμπτην γοῦν ἡμέραν φησὶν οὐρῆσαι πολλὰ λεπτά. καὶ τοίνυν μεταβῶμεν ἤδη πρὸς τὴν ἐκείνης διήγησιν. πέμπτη οὔρησε λεπτά, εἶχεν ἐναιώρημα, οὐχ ἴδρυτο, εἰς νύκτα παρέκρυσεν. ὅποτε πρῶτον, ἢ τε τῶν οὔρων ἐξ ἀρχῆς ἐγένετο μεταβολὴ καὶ παρεφρόνησεν ὁ ἄνθρωπος, ἔγραψεν ὁ Ἴπποκράτης, κατὰ τὴν πέμπτην ἡμέραν, ὑπερβάς, ὡς εἴρηται, τὴν τῆς δευτέρας καὶ τρίτης καὶ τετάρτης διήγησιν, ὡς τῶν αὐτῶν ἐν αὐταῖς συμπτωμάτων μεινάντων, ἀναμνησθῶμεν οὖν περὶ τῶν λεπτῶν οὔρων ὧν εἶπεν ἐν προγνωστικῷ κατὰ τὴνδε τὴν λέξιν. ὀκόσοι δ' ἂν οὔρα λεπτά καὶ ὡμὰ οὔρέουσι πολὺν χρόνον, ἦν τᾶλλα ὡς περιεσομένοισιν ἦ, τούτοισιν ἀπόστασιν δεῖ προσδέχεσθαι ἐς τὰ κάτω τῶν φρενῶν χωρία, ὥστε καθ' ἕτερον τρόπον ἄπεπτον εἶναι σημαίνεται τὸ νόσημα διὰ τῶν λεπτῶν οὔρων, ὥσπερ καὶ διὰ τῶν παχέων, ὅποτε μὴ καθίσταται. τὰ γὰρ ἀνατεταραγμένα μὲν, ἀλλ' ἐν τῷ κεῖσθαι καθιστάμενα, πέψεως τινος ἀρχὴν ἐνδείκνυται, καὶ μάλισθ' ὅταν ἐν τάχει καθίσταται. τὰ δὲ μὴ καθιστάμενα πρὸς τῇ φυσῶδει ταραχῇ πάχος εἶναι σημαίνει χυμῶν ἀπέπτων. ἐκ μὲν δὲ τούτων ἤδη δηλόν ἐστι χρονίζειν τὸ νόσημα καὶ μέντοι καὶ κινδυνῶδες εἶναι, διὰ τε τὴν κακίαν τοῦ πυρετοῦ κακ τοῦ παρακροῦσαι τὸν ἄνθρωπον εἰς νύκτα. τὰ δ' ἐφεξῆς ἴδωμεν εἰ τούτοις ἀκόλουθον φαίνεται. ἰκτερώδης, πάντα παρωξύνθη, οὐ κατενόει. διορισμὸς ἐντεῦθεν σοι γινέσθω τῆς κατὰ τὸ ὑποχόνδριον ἐντάσεως ἐφ' ἥπατι συμβάσης. γίνεται μὲν γὰρ ποτε χολῆς ὠχρᾶς ἀνάχυσις ὅλον τὸ σῶμα, λόγῳ κρίσεως, ὡς κἄν τοῖς εἰς τοὺς ἀφορισμοὺς ὑπομνήμασιν εἴρηται, κατ' ἐκεῖνο τοῦ

βιβλίου τὸ χωρίον, ἔνθα φησίν· ἴκτερος πρὸ ἐβδόμης κακόν. ἀναμνήσθητι δὲ καὶ ὡς πρὶν πεφθῆναι τὸ νόσημα, πολλάκις ἤκουσας οὐτ' ἄλλην τινὰ ἀπόστασιν γίνεσθαι χρηστῶς οὔτε τὴν ἴκτερώδη. σημαίνει γὰρ ἡ τοιαύτη κωλύεσθαι τὴν χολὴν ἐκκαθαίρεσθαι τοῦ σπλάγχνου καὶ κενουῖσθαι διὰ τῆς γαστρὸς, ἥτοι δι' ἔμφραξιν ἢ διὰ φλεγμονὴν αὐτοῦ. πεπεμμένου δὲ τοῦ νοσήματος ἐνίοτε κριτικῶς εἰς τὰ κατὰ τὸ δέρμα μόρια τοῦ σώματος ἀποτίθεται τὸ περιτετεῦον ἢ φύσις, ἄλλων τέ τινων χυμῶν καὶ τῆς ξανθῆς χολῆς· οὐδὲν γὰρ ἐν τῷ παρόντι διαφέρει ξανθὴν ἢ ὠχρὰν ὀνομάζειν. ὅτι δὲ τῆς κατὰ τὸ ἥπαρ διαθέσεως ἀξανομένης ἢ ἴκτερώδης διάθεσις ἐγένετο δηλοῖ καὶ τὸ πάντα παροξυνθῆναι κατὰ τὴν ἕκτην ἡμέραν, ἅμα τῷ μὴ κατανοεῖν τὸν ἄνθρωπον, ὅπερ ἐστὶ καταφρονεῖν.

ζ'

Ἐβδόμη δυσφόρος, οὔρα λεπτά, ὅμοια, ταῖς ἐπομέναις παραπλησίως. περὶ δὲ ἐνδεκάτην ἐόντι πάντα ἔδοξε κουφισθῆναι.

Ἐν τῇ πέμπτῃ τῶν ἡμερῶν ἀρξάμενα χεῖρω γίνεσθαι τὰ οὔρα παρέμενε φυλάττοντα τὴν κακίαν, ἕως πολλῶν ἡμερῶν. οὐ γὰρ μόνον ἐπὶ τῆς ἐβδόμης, ἀλλὰ καὶ τὰ κατὰ τὰς ἐπομένας ἄχρι τῆς ἐνδεκάτης ἐν τοῖς αὐτοῖς γενέσθαι συμπτώμασί τε καὶ σημείοις τὸν Ἑρμοκράτην φησί· περὶ ἐνδεκάτην ἐόντι ἔδοξε πάντα κουφισθῆναι. καλῶς εἶπεν ἔδοξεν. οὐ γὰρ οἷόν τ' ἐστὶν ἐπὶ κινδυνωδεστάτοις σημείοις εὐθέως αὐτὸν ἐν ἀμείνωνι καταστάσει γενέσθαι, τῆς αὐτῆς ἀπεψίας διαμενούσης τῶν χυμῶν, μετὰ τοῦ μηδὲ κρίσιμον ἐπιφανῆναί τι κατὰ τὴν ἐνδεκάτην ἡμέραν, ὃ πολλάκις εἶωθεν ἐπιφαίνεσθαι, τῆς φύσεως ἥτοι δι' αἵματος ἐκκρίσεως ἢ γαστρὸς ἢ ἐμέτων ἢ ιδρώτων ἢ παρωτίδος ἢ τινὸς ἀποσκήμματος ἐκ τοῦ κινδύνου ῥυσαμένης τὸν ἄνθρωπον. ἐπισκεψώμεθα γοῦν ἐφεξῆς τὰ κατὰ τὴν ἐνδεκάτην ἡμέραν.

ζ'

Κῶμα ἤρξατο, οὔρα παχέα ὑπέρυθρα, κάτω λεπτά, οὐ καθίστατο, ἡσυχῆ κατενόει.

Ἐν ὅλον γέγονε βιβλίον ἐξηγουμένοις τὸ σημαινόμενον ἐκ τῆς κῶμα φωνῆς, ἐν ᾧ δεῖκνυται τὴν εἰς ὕπνον καταφορὰν οὕτως ὀνομάζων Ἴπποκράτης. εἰς ὕπνον δὲ λέγω καταφορὰν, ὅταν ἐγρηγορέναι μὲν ἀδυνατῶσιν οἱ κάμνοντες, οὐκ ἀναπεπταμένους ἔχοντες τοὺς ὀφθαλμοὺς, μύσαντες δ' αὐτοὺς ἥτοι βαθέσιν ὕπνοις ἢ λεπτοῖς ἢ ἀγρυπνίαις συνέχωνται. διὸ καὶ διορισμοῦ δεῖται καὶ πολλῆς συνέσεώς τε καὶ τριβῆς, ἵνα γνῶναι ἐπὶ τίνι διαθέσει κωματώδης ὁ νοσῶν ἐγένετο. πολλάκις μὲν γὰρ ὑγρότητι πολλῇ τοῦ πρώτου αἰσθητικοῦ μορίου, καθ' ὃ καὶ τὸν ὕπνον ὀρθῶς Ἀριστοτέλης ἔδειξε γινόμενον, ἔπεται κῶμα, καθάπερ ἐνίοις τῶν μεθυσθέντων γίνεται, πολλάκις δὲ διὰ μόνην ψύξιν, ἔστι δ' ὅτε καὶ δι' ἄμφω ταῦτα συμπίπτει βαθὺς καὶ κωματώδης ὕπνος, ἀλλὰ καὶ δι' ἀρρώστιαν δυνάμεως ἢ τοιαύτη γίνεται διάθεσις, οὕτως ἤδη νεκρουμένης

αυτῆς, ὡς ἐπιρμένα τὰ βλέφαρα φυλάττειν μὴ δύνασθαι. καὶ συμβαίνει τοὺς οὕτως ἔχοντας ἐπειδὴν μύωσι τοὺς ὀφθαλμοὺς ἢ μὴδ' ὅλως ἢ βραχὺ τι κοιμηθέντας, ἀγρυπνεῖ, οὐδὲ τότε διαίρειν τὰ βλέφαρα δυναμένων, ἦντινα διάθεσιν ἀπὸ τῆς γινομένης δι' ὑγρότητα καὶ ψύξιν οἱ σφυγμοὶ μάλιστα διορίζουσιν, ἀμυδρότατοί τε καὶ βραδεῖς καὶ ἀραιοὶ καὶ μικροὶ γινόμενοι. καὶ εἴπερ ταύτην τὴν θεωρίαν Ἰπποκράτης ἐξηγησάμενος παραπλησίως ταῖς ἄλλαις ἐγγράφει τὸ τῶν σφυγμῶν εἶδος ἐπὶ τῶν καμνόντων, ἀκριβέστερον οὕτω καὶ ἡμεῖς τῶν συμβαινόντων αὐτοῖς διαθέσεων εἶχομεν τὴν γνῶσιν· ἐπεὶ δὲ παρέλιπεν αὐτὴν, ὥσπερ ἔνιοι τὴν τῶν οὖρων, ἐξ ὧν ἔγραψεν, ἐκ τούτων χρὴ τεκμαίρεσθαι περὶ τῶν ἀρρώστων. φλεγματοδὴ μὲν οὖν χυμὸν ἐπὶ τὸν ἐγκέφαλον ἀφικέσθαι κατὰ τὴν ἐνδεκάτην ἡμέραν οὐκ εὐλογον ἐν νοσήματι ξηρῷ καὶ θερμῷ καὶ τὴν ἀρχὴν εὐθέως εἰσβάλλοντι. καὶ γὰρ ἢ τῆς γλώττης ἔγκαυσις ἢ τ' ἀγρυπνία καὶ ὁ πυρετὸς ἰσχυρὸς ὧν, ἢ τε κατὰ τὴν ἕκτην ἡμέραν ἰκτερώδης ἀνάχυσις, τὰ τε διαχωρήματα συγκεκαυμένα πυρώδη τὴν ἐν ὄλῳ τῷ σώματι διάθεσιν εἶναι δηλοῖ. σὺν τῷ καὶ εἴ τι πλῆθος ἤθροιστο χυμοῦ ἐν ἥπατι μόνῳ καὶ κατὰ τὰς ἐνταῦθα φλέβας, οὐ καθ' ὅλον τὸ σῶμα περιέχεσθαι τοῦτο, δηλωθὲν εὐθέως ἐν ἀρχῇ διὰ τοῦ τῶν οὖρων πάχους. ὑπολείπεται τοίνυν ἤτοι ψύξις σφοδρὰ κατὰ τὸν ἐγκέφαλον, ἢ ἀρρώστια δυνάμεως αἰτία τοῦ κόματος τῷ Ἑρμοκράτει γεγενῆσθαι κατὰ τὴν ἐνδεκάτην ἡμέραν· ὀπότερον δ' ἂν ἦ τούτων, ἐσχάτως ἐστὶν ὀλεθριον. ἀνίατοι γὰρ ἐδείχθησαν αἱ τοιαῦται ψύξεις, ὅταν ἀκολουθήσωσι θερμοῖς καὶ ξηροῖς νοσήμασιν. εἰκότως οὖν ἔγραψεν ὁ Ἰπποκράτης, ἔδοξε πάντα κουφισθῆναι. χαλεπωτάτου γὰρ σημείου τοῦ κατὰ τὸ κῶμα λαβόντος ἀρχὴν ἐπὶ τῆς ἐνδεκάτης ἡμέρας, ἀδύνατον ἦν ἀναλαμβάνειν τὸ σῶμα τῆνικαῦτα τὴν ὑγιεινὴν ἔξιν. οὐ μὴν οὐδὲ μέση τις ἐστὶν ἐν τοῖς τοιούτοις διάθεσις, ἀλλ' ἐὰν ἐκπέση τῆς ὑγιεινῆς καταστάσεως ἢ τοιαύτη τοῦ πυρετοῦ ἰδέα, πρὸς τὴν ἐναντίαν ἀφικνεῖται τὴν ὀλεθρίαν, ἐν ἣ σβέννυται τὸ ἔμφυτον θερμόν. τοῦ τοίνυν κόματος οὕτως ὀλεθρίου συμπτώματος ἐπὶ τῆς ἐνδεκάτης ἡμέρας γενομένου προσχῶμεν τοῖς οὖροις· εἰ μὲν γὰρ ὀλεθρία καὶ αὐτὰ φαίνοιτο, διὰ ταχέων δηλώσει τεθνήξεσθαι τὸν ἄνθρωπον, εἰ δὲ μέτρια, εἰς χρόνον ἐκταθήσεσθαι πλέονα. τὰ μὲν γὰρ ἄριστα τῶν οὖρων ἐν τῇ τοιαύτῃ διαθέσει ἀδύνατον γενέσθαι. τίνα δὲ λέγει περὶ αὐτῶν ἀκούσωμεν. οὖρα; φησὶ, παχύτερα· συνάπτουσι δ' ἐνταῦθά τινες μετὰ τὸ κῶμα τὸ ἔμπροσθεν εἰρημένον, ἤρξατο, τοῖς οὖροις προστισθέντες· ἐν γὰρ τῷ μεταξύ τεταγμένον αὐτὸ τοῦ τε κόματος καὶ τῶν οὖρων ἔνεστιν ὀπότερῳ τις βούλεται προσνέμειν, ὡς γενέσθαι τὴν ἀνάγνωσιν διττὴν, μίαν μὲν τοιαύτην, κῶμα ἤρξατο, μίαν δ' ἄλλην τοιάνδε, ἤρξατο δ' οὖρεῖν παχύτερα. καὶ γὰρ προστιθέασι τῷ οὖρει ῥήματι κατὰ τὴν ὀριστικὴν καλουμένην ἔγκλισιν εἰρημένῳ τὸ ν γράμμα καὶ γράφουσιν οὖρεῖν μετὰ τοῦ ν κατὰ τὴν ἀπαρέμφατον καλουμένην, ἵνα τῷ ἤρξατο σύμφωνος ἢ γραφῆ γένηται. πιθανώτερον δ' ἐστὶ τῷ κῶμα ῥήματι τὸ ἤρξατο προσκειῖσθαι, νῦν αὐτοῦ πρώτου ἀρξαμένου· τὰ δ' οὖρα παχέα κατ' ἀρχὰς εὐθὺς ἦν, ἐν γὰρ τῇ τῶν πρώτων ἡμερῶν διηγήσει γέγραπται κατὰ τήνδε τὴν λέξιν. οὖρει παχέα ἐρυθρὰ κείμενα οὐ καθίστατο, ὡς οὐκ ἐνδέχεται λέγειν αὐτὸν, τὰ οὖρα γενέσθαι παχέα μέχρι τῆς πέμπτης ἡμέρας ἀπ' ἀρχῆς τοιαῦτα γεγονότα· κατὰ γὰρ τὴν πέμπτην μεταπεσόντα λεπτά φησιν αὐτὰ γεγενῆσθαι, κᾶπειτα καὶ κατὰ

τὴν ἐβδόμην, ὡς τοιούτων ὄντων αὐτῶν, ἐμνημόνευσε. κατὰ τὴν ἐνδεκάτην οὖν εἰκότως εἶπεν, οὐρεὶ παχύτατα, παραβαλὼν αὐτὰ τοῖς ἀπὸ τῆς πέμπτης ἡμέρας ἕως ταύτης γινομένοις λεπτοῖς, ἀλλὰ καὶ ὑπέρυθρά φησιν αὐτὰ γενέσθαι καὶ κάτω μικρὰ σχεῖν ὑφιστάμενα. μέσα τοίνυν φαίνεται τὰ οὖρα γεγονέναι τῶν τ' ἀγαθῶν καὶ τῶν ὀλεθρίων. τὸ δ' ἐπὶ τελευτῇ λεγόμενον αὐτῶ διττῶς ἀναγινώσκουσιν· ἔνιοι μὲν οὕτως, οὐ καθίσταντο ἡσυχῇ, προστιθέντες τὸ ἡσυχῇ τοῖς μὴ καθισταμένοις οὔροις, ἔνιοι δ' οὕτως, καθίσταντο· καὶ πάλιν ἀφ' ἑτέρας ἀρχῆς, ἡσυχῇ κατενόει, καὶ φαίνεται τοῦτο μᾶλλον ἔχειν διάνοιαν. τὸ γὰρ ἡσυχῇ καὶ προειρημένου μὲν τοῦ καθίστασθαι τὰ οὖρα συνήθως οὕτω λέγουσιν οἱ Ἕλληνες· ἐπὶ δὲ τῶν μὴ καθισταμένων οὐ πάνυ τι προστιθέασι τὰ τοιαῦτα τῶν ὀνομάτων. τὰ μὲν οὖν κατὰ τὴν ἐνδεκάτην γινόμενα σημεῖα καὶ συμπτώματα ταῦτ' ἐστίν. ἴδωμεν δ' ἐφεξῆς ἃ περὶ τῆς τεσσαρεσκαίδεκάτης ἔγραψε.

η'

Τεσσαρεσκαίδεκάτη ἀπύρετος, οὐχ ἴδρωσεν, ἐκοιμήθη, κατενόει πάντα, οὖρα παραπλήσια.

Μάτην δόξει κεῖσθαι τὸ οὐχ ἴδρωσεν, ὅμοιον τῷ οὐχ ἡμορῥάγησεν, οὐκ ἤμεσεν, οὐ παρωτίδας ἔσχεν. ἀλλ' ὥσπερ ὀλίγω πρόσθεν ἔφη, περὶ δὲ ἐνδεκάτην ἐόντι πάντα ἔδοξε κουφισθῆναι, δυνάμενος μὲν εἰπεῖν ἀπλῶς ἐκουφίσθη πάντα, προσθεὶς δὲ τὸ ἔδοξεν ἕνεκα τοῦ τῶν ἐν ἑτέροις αὐτῷ γεγραμμένων ἀναμνησκεῖν, ἐν τοῖς μὴ κατὰ λόγον κουφίζουσιν οὐ δεῖ πιστεύειν, οὕτω καὶ νῦν οὐκ ὄκνησεν ἐκ περιττοῦ προσθεῖναι τὸ οὐχ ἴδρωσεν, ἀναμνήσεως ἕνεκεν τοῦ κατὰ τὴν ῥαστώνην ἀπίστου. τὸ γὰρ ἐνδεχόμενον ἐν τῇ τεσσαρεσκαίδεκάτῃ τῶν ἡμερῶν εἶπερ ἐγένετο, ἔσωσεν ἂν τὸν ἄνθρωπον. ἐκ γοῦν τοῦ μὴ γενέσθαι τῆς κακοθείας τοῦ νοσήματος ἀνέμνησεν ἡμᾶς. ἀγνοοῦνται δὲ πολλοῖς τῶν ἰατρῶν αἱ τοιαῦτα διαθέσεις, καὶ χαίρουσιν ἐπὶ τοῖς ἄμεινον ἔχειν δόξασιν, κἂν ἐπ' ὀλεθρίοις τοῖς ἔμπροσθεν σημείοις τε καὶ συμπτώμασι τοῦτο γενέσθαι συμβῆ, μὴ γινώσκοντες ὡς νεκρουμένης τῆς φύσεως καὶ σβεννυμένου τοῦ ἐμφύτου θερμοῦ τὰς τοιαύτας διαθέσεις συμβαίνει γίνεσθαι, παραπλησίως τοῖς εἰς ὄγκον αἰρομένοις μορίοις ἐκ κακοθήτους ρεύματος, ὅταν ἡ φύσις ἀρρώστοῦσα μὴδ' ὄλως ἐπιχειρῇ τῇ πέψει τοῦ τὸν ὄγκον ἐργασαμένου χυμοῦ. περὶ γὰρ τὰς γενέσεις τοῦ πύου, φησὶν, οἷ τε πόνοι καὶ οἱ πυρετοὶ γίνονται, μεταβαλλομένων ὑπὸ τῆς ἐμφύτου θερμασίας τῶν τὸν ὄγκον ἐργασαμένων χυμῶν ὅταν οὖν αὕτη μηκέτ' ἐγχειρῇ τῇ πέψει δι' ἀρρώστίαν, οὔτε πονοῦσιν οὔτε πυρέττουσιν, εἰ μὴ πάνυ μικρόν. ἐπὶ μὲν οὖν τοῖς ἐκπύησασιν ἐκκριθέντος τοῦ πύου σῶον φυλάττεται τὸ μόριον εἰς ὃ τὸ ρεῦμα κατέσκηψεν· ἐφ' ὧν δ' οὐτ' ἐκπύησις οὐτ' ὀδύνη τις ἀξιόλογος οὔτε πυρετὸς γίνεται, σήπεται τὸ μόριον, ὡς ἀναγκαῖον ἡμῖν γενέσθαι παντελῶς ἐκκόψαι ποτ' αὐτό. παραπλησίον τι συμβαίνει τούτῳ κάπλι τῶν ἀσήμως τε καὶ ἀλόγως ἀπυρέτων γενομένων ἐπὶ θανατώδεσι σημείοις. ὅτι δὲ τοιαύτη διάθεσις ἦν τῷ Ἑρμοκράτει καὶ τὰ τοῦ γενομένου κώματος ἐπὶ τῆς ἐνδεκάτης ἡμέρας ἐδήλου. τὸ γὰρ ἅμα πυρετῶ διακαεῖ καὶ χυμὸν ἔχοντι δηλονότι δακνώδη καὶ δριμῦν ἐξαίφνης σύμπτωμα σχεῖν, ὑγροῖς καὶ ψυχροῖς καὶ ἀδήκτοις ἐπόμενον χυμοῖς, ἐνδεικτικόν ἐστίν οὐ τοῦ

πεπαῦσθαι τὴν ἔμπροσθεν διάθεσιν, οὐδενός γε κρισίμου γεγονότος, ἀλλὰ τοῦ νεκροῦσθαι τε καὶ σβέννυσθαι τὴν ἔμφυτον θερμασίαν. εἴρηται μὲν οὖν ἐπὶ πλέον περὶ τούτων ἐν ἑτέροις, ἀλλὰ καὶ νῦν ἐν κεφαλαίοις ἅπαξ ἀρκείτω λελεχθαι περὶ τῶν ἀλόγως ἐπὶ χαλεποῖς νοσήμασιν ἀπυρέτων γενομένων. ὅσῳ γὰρ ἂν ὀλεθριωτέρων προηγησαμένων σημείων ἄμεινον ἔχειν δόξωσι, τοσοῦτῳ τὴν νόσον ὀλεθριωτέραν ἔχουσιν. εἰ δ', ὡς οἱ περὶ τὸν Σαβῖνον εἰρήκασι, λοχοῦντος τοῦ νοσήματος, ὥσπερ θηρίου τινὸς ἢ ἀνθρώπου πονηροῦ, διάνοιαν γὰρ ἔχοντός ἐστι ζώου τὸ λοχεῖν, ἐξαίφνης ἐπιθῆται λάθρα, μὴ προσδοκῶσι τοῖς ἐνεδρευομένοις ὑπ' αὐτοῦ. ἀλλὰ τὰ μὲν οὕτως εἰρημένα προσηκόντως ἂν τις ὀνομάσαι περιλάλησιν. οὐδὲν γὰρ εἰπόντες ἐπιστημονικόν, ἀλλὰ περιλαλήσαντες μόνον, οἴονται τὸ προκείμενον ἀποδεδειχέναι, διὰ παραδείγματος οὐδὲν οὐδὲ τοῖς παραβαλλομένοις ὅμοιον ἔχοντός τι. καταλιπόντες οὖν αὐτοὺς αὐτοὶ συμπληρώσωμεν ἤδη τὰ προκείμενα. καί μοι πρόσεχε τὸν νοῦν ἀκριβῶς ἐνταῦθα καὶ μὴ θαύμαζε πῶς ἐγὼ πολλάκις ὀλεθρίως εἰπὼν ἔχειν τινὰ μεταξὺ καλῶς αὐτοῦ σχόντος ἐξαίφνης, ὡς καὶ λούσασθαι, καταγελώμενος οὐ μόνον ὑπὸ τῶν ἰδιωτῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἰατρῶν, ἐμμεῖνας τῇ προρρήσει, μετὰ ταῦτ' ὑποστρέψαντος εἰς τὸ νόσημα τοῦ δόξαντος ἐσχηκέναι καλῶς, εἴτ' ἀποθανόντος, ἐκ μαντικῆς ἐνομίσθην, οὐκ ἰατρικῆς θεωρίας, προειρηκέναι, καὶ ταῦτα τῶν θαυμαστῶν τούτων ἰατρῶν οὐδαμῶθι γεγράφθαι λεγόντων αὐτά. πόθεν οὖν ὅτι κατὰ τὴν ἑνδεκάτην ἡμέραν ἢ τεθνήξασθαι τινὰς ἢ κριθήσεσθαι προεἶπον ἔστι μοι κἂν τοῖς περὶ κρισίμων αὐτάρκως γεγραμμένα τὰ περὶ τῶν τοιούτων προρρήσεων, ἔστι δὲ κἂν τοῖς περὶ κρισίμων· καὶ πάντων αὐτῶν ἡγεμῶν ἐστὶν ὁ θαυμάσιος Ἴπποκράτης. ἀλλὰ τὰ μὲν ἄλλα διὰ τε τῶν εἰρημένων ἄρτι βιβλίων ἐξείργασμαι καὶ τινων ἑτέρων. ἐν δὲ τῷ παρόντι τοῖς ἀνεγνωκόσιν ἐκεῖνα σαφῆ τὸν περὶ τῶν ἐνεστώτων ἀπεργάσομαι λόγον. ἐπὶ μὲν γὰρ τῆς ἑνδεκάτης ἡμέρας ἔδοξεν ὁ Ἑρμοκράτης κεκουφίσθαι, τῇ τεσσαρεσκαίδεκάτῃ ἀπηλλάχθαι τελῶς· ὠρισμένου δ' ἤδη καὶ προεγνωσμένου τοῦ πάντως ὑποστρέψαι τε καὶ τεθνήξασθαι τὴν ἑπτακαιδέκατην ἡμέραν ἀκόλουθον ἦν τοῖς κατὰ τὴν ἑνδεκάτην καὶ τεσσαρεσκαίδεκάτην γενομένοις ἐνεγκεῖν τὴν ὑποστροφὴν, ὡς ἂν κατὰ κρισίμους ἡμέρας τῆς τοῦ νοσήματος μεταβολῆς γενομένης. ἐμάθομεν γὰρ ἔν τε τῷ προγνωστικῷ καὶ τοῖς ἀφορισμοῖς τὰς κατὰ τετράδα περιόδους τῶν ἡμερῶν εἰς τὴν εἰκοστὴν, οὐ τὴν εἰκοστὴν πρῶτην ἀφικνεῖσθαι, καὶ διὰ τοῦτο τὴν μὲν ια' τῆς ιδ' ἐπίδηλον εἶναι, τὴν δὲ ιζ' τῆς κ. ὑποστρέψαι μὲν οὖν τῷ Ἑρμοκράτει εὐλογώτατον τὸ νόσημα κατὰ τὴν ιζ' ἡμέραν, ἀκολουθῆσαι δὲ κατὰ τὴν κ' ἑτέραν μεταβολὴν. οὐ μὴν ἤδη γέ πω δῆλον ἡμῖν τοῖς ἀναγνώσκουσι τὰ γεγραμμένα πρὸς Ἴπποκράτους ὅποια τις ἢ κατὰ τὴν εἰκοστὴν ἡμέραν ἔσοιτο μεταβολή, διὰ τὸ μήτε τὴν δύναμιν ὅπως εἶχε τοῦ κάμνοντος ἐπίστασθαι μήτε τὸ βεβαιότατον αὐτῆς σημεῖον ὑπ' αὐτοῦ γεγράφθαι. σὺν μὲν γὰρ τῇ τούτων γνώσει ῥᾶστον ἦν εἰπεῖν, εἴτε κατὰ τὴν εἰκοστὴν ἡμέραν ὁ κάμνων ἔξει τὴν τελευτὴν εἴτε καὶ εἰς πλείονας ἐκταθήσεται τὸ νόσημα. μὴ γνωσκομένων δ' ἐκείνων ἄδηλον. ἀκούσωμεν οὖν ὧν περὶ τῆς ἑπτακαιδέκατης καὶ ὧν περὶ τῆς εἰκοστῆς εἶπεν αὐτός.

θ´

Περὶ δὲ ἑπτακαιδεκάτην ἐόντι ὑπέστρεψεν, ἐθερμάνθη τὰς ἐπομένας, πυρετὸς ὄξυς, οὖρα λεπτά.

Τὰ μὲν ἄλλα τῆς ὑποστροφῆς ἐστὶ συμπτώματα, τὰ δ´ οὖρα τὰ λεπτά δηλοῖ τὴν νόσον ἄπεπτον ὑπάρχειν, ὥστ´ οὗτ´ εἰ καὶ μὴ μεγάλως ἦν τὰ φανέντα σημεῖα ὀλέθρια, σωθήσεσθαι τὸν ἄνθρωπον εἶπεν ἂν τις ἐπὶ τῆς ἑπτακαιδεκάτης ἡμέρας, ὁρῶν τὴν ἀπεψίαν τῶν οὖρων. αὐτὸς γὰρ εἶπεν ἐν τοῖς τοιούτοις κίνδυνον εἶναι, μὴ οὐ δυνήσεται τῷ χρόνῳ τοῦ νοσήματος ὁ κάμων ἐξαρκέσαι.

ι´

Πάλιν δ´ εἰκοστῇ ἐκρίθη ἀπύρετος, οὐχ ἴδρωσεν.

Ἐν ἧ κατὰ λόγον ἦν ἡμέρα παροξυνθῆναι τὸν πυρετὸν, εἶπερ ὅλως ἢ φύσις ἐνεχείρησε τῇ πέψει τῶν χυμῶν ἢ μόνον ὡς ἐδήλουν τὰ οὖρα διαμέοντα λεπτά, κατὰ ταύτην ἐπαύσατο τελέως ὁ πυρετός. οὐδὲ γὰρ κατὰ τὴν ἑπτακαιδεκάτην ἐγεγόνει τῷ λόγῳ τῆς ἐμφύτου θερμοσίας, ἀλλὰ μόνῳ τῷ τῆς σήψεως, ἐκθερμανθέντων πυρετωδῶς τῶν χυμῶν. τὸ τοίνυν ζέσαν αὐτῶν διαπνευσθὲν ἀπύρετον ἂν εἰργάσατο τὸν ἄνθρωπον. ἀλλὰ μενόντων τῶν ὀλεθρίων συμπτωμάτων, ὡς ἐφεξῆς ἐρεῖ, σαφὲς ἦν ἀπολεῖσθαι τὸν Ἑρμοκράτην. ὥσπερ δ´ ἐπὶ τεσσαρεσκαίδεκάτης ἡμέρας ἔγραψεν, οὐκ ἴδρωσεν οὕτως, καὶ κατὰ τὴν εἰκοστὴν αὐτὸ προσέθηκεν, ἀναμμιήσκων τῆς ἀσήμως γενομένης ραστώνης. ὅτι δὲ διέμεινε τὰ συμπτώματα τοῦ νεκροῦσθαι τὴν φύσιν τοῦ κάμωντος εὐδηλὸν ἐστὶν ἐξ ὧν ἐφεξῆς ἔγραψε τοῖς κατὰ τὴν εἰκοστὴν ἡμέραν εἰρημένοις, οἷς ἤδη πρόσεχε τὸ νοῦν.

ια´

Ἀπόσιτος παρὰ πάντα χρόνον, κατενόει, διαλέγεσθαι οὐκ ἠδύνατο, γλῶσσα ἐπίξηρος, οὐκ ἐδίψη, κατεκοιμᾶτο κωματώδης.

Πάντα τὰ εἰρημένα νεκρουμένης ἐστὶν ἤδη τῆς ζωτικῆς δυνάμεως γνωρίσματα, οἷον εὐθέως ἢ ἀποσιτία τὴν ἀνορεξίαν δηλοῦσα, ποτὲ μὲν διὰ τὸ στόμα τῆς κοιλίας γίνεται, κεκακωμένον ὑπότινος ἀλλοτριᾶς ποιότητος χυμῶν, ἔστι δ´ ὅτε διὰ τῆς δυνάμεως αὐτῆς νέκρωσιν, ἧς, ὅθ´ ὑγίαιεν, ἦν ἔργα τὸ τε τῆς ἐνεργείας αἰσθάνεσθαι καὶ τὸ τῶν ἰασομένων αὐτὴν ὀρέγεσθαι. τῆς δ´ αὐτῆς ταύτης ἔργον καὶ ἡ τῆς ὑγρᾶς οὐσίας ἐνδεία τε καὶ ἀναπλήρωσις· ὅπως οὖν εἶχε καὶ περὶ ταῦτα σαφῶς ἐδήλωσεν ὁ Ἴπποκράτης εἰπὼν, οὐκ ἐδίψη. καὶ τῷ μὲν ἀπόσιτος ἅπαντα τὸν χρόνον, ἐφεξῆς ἔγραψε κατενόει· τῷ δὲ γλῶσσα ἐπίξηρος, τὸ οὐκ ἐδίψη· τὸ μὲν κατενόει πρὸς τὸν κοινὸν ἀμφοτέρων διορισμὸν παραλαβὼν, τὸ δ´ οὐκ ἐδίψη πρὸς τὸν ἕτερον. ὁ μὲν οὖν κοινὸς διορισμὸς τοῦτο φησιν· οὐκ ἠσθάνετο τῆς ἐνδείας οὔτε τῆς κατὰ τὸ ξηρὸν οὐσίας οὔτε τῆς κατὰ τὸ ὑγρὸν, οὐ διὰ τὸ μὴ παρακολουθεῖν, ἀλλὰ διὰ τοῦ νεκροῦσθαι τὴν δύναμιν αὐτοῦ. τῷ δ´ οὐκ ἐδίψη προσέθηκε τὸ γλῶσσα ἐπίξηρος, εἰς διορισμὸν τοῦ μὴ δι´ ὑγρότητα τὸν ἄνθρωπον ἄδιψον

γεγονέναι, καθάπερ ἔνιοι τῶν ὑγρὸν καὶ ψυχρὸν ἠθροικότεων χυμὸν, ἀλλὰ καίτοι διαθέσεως οὔσης διωδεστάτης ἢ δύναμις οὐκ ἠσθάνετο νεκρουμένη. μή τι δὲ καὶ τὸ διαλέγεσθαι μὴ δύνασθαι κατὰ τὴν ταύτης ἐγένετο κάκωσιν. εἴπερ οὖν τὰ συμπτώματα ταῦτα καὶ κατὰ τὴν εἰκοστὴν ἡμέραν ὑπῆρχεν αὐτῷ καὶ σχεδὸν ἐν ὅλῃ τῇ νόσῳ, δῆλον ὅτι σβεννυμένης τῆς ἐμφύτου θερμασίας ὁ πυρετὸς ἐπαύσατο κατὰ τὴν εἰκοστὴν ἡμέραν. ὁμολογεῖ δὲ τούτοις καὶ τὸ κατεκοιμᾶτο σμικρὰ, κωματώδη. οὐ γὰρ ὡς οἱ κατὰ φύσιν ἔχοντες ἐκάθευδεν, ἀλλὰ δι' ἀρρώστιαν τῆς δυνάμεως ἐκὼν ἔμυεν, ὡς μὴ δύνασθαι τοὺς ὀφθαλμοὺς ἀνεωγότας ἔχειν, ἐκκλινέ τε αὐτοὺς καὶ σμικρὰ κατεκοιμᾶτο. προσέθηκε γὰρ τῷ κατεκοιμᾶτο τὸ σμικρὰ, διότι καὶ τοῦτο γνώρισμα τῆς κατὰ τὴν δύναμιν ἀρρώστιας ἦν, οὐ τῶν κατὰ φύσιν ὑπνων, τινὰ λέγεσθαι τῷ κάμνοντι κατὰ τὸν καιρὸν τοῦτον, ἢ δι' ὑγρότητα τῆς αἰσθητικῆς ἀρχῆς ὑπνώδες ἦν τὸ κῶμα. θαυμάσαι τοίνυν ἐστὶν οὐ διὰ τί τέθηκεν ὁ Ἑρμοκράτης, ἀλλὰ διότι μέχρι τῆς ἐβδόμης καὶ εἰκοστῆς ἡμέρας ἐξήρκεσιν· εὐλογον γὰρ ἦν οὐ μετὰ πολὺ τῆς εἰκοστῆς ἀκολουθῆσαι τὸν θάνατον αὐτῷ. δῆλον οὖν ὅτι νέος τις ἦν εὐρωστός τε φύσει καὶ διὰ τοῦτ' ἀντέσχετο, κατὰ βραχὺ μαραινόμενος. ἔνεστι γὰρ ἐξ ἀπάντων τῶν συμβάντων αὐτῷ τεκμήρασθαι τὸν καλούμενον ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἰατρῶν μαρασμὸν περιφρυγῆ γεγονέναι. διέφθειρε δὲ αὐτὸν ἐπὶ τῆς εἰκοστῆς ἐβδόμης ὁ διὰ τὴν τῶν χυμῶν σηπεδόνα γενόμενος πυρετὸς, ἐπὶ τῆς εἰκοστῆς τετάρτης, ὃν διὰ τῆς ἐχομένης ῥήσεως ἐδήλωσεν. ἄξιον δ' ἐπισημῆνασθαι διὰ τί κατὰ τὴν προκειμένην λέξιν ἔγραψε κατενόει πάντα. φαίνεται γὰρ οὐ πάντα κατανοήσας, αὐτοῦ τοῦ Ἴπποκράτους ἐν τῇ τῆς πέμπτης ἡμέρας διηγήσει γράψαντος αὐτὸν παρακροῦσαι, καὶ μετὰ ταῦτα πάλιν ἐπὶ τῆς ἕκτης προσθέντος, οὐ κατενόει, καὶ πάλιν ἐπὶ τῆς ἑπτακαιδεκάτης **παρέκρουσε**. δυοῖν τοίνυν θάτερον, ἢ ὅτι μόναις ταύταις ταῖς ἡμέραις **παρέκρουσε**, τῷ δ' ἄλλῳ χρόνῳ κατενόει, δηλῶσαι βουλόμενος ἔγραψε κατενόει πάντα, ἢ ὅτι κατὰ τὴν εἰκοστὴν ἡμέραν, ἧς ἐν τῇ προκειμένη ῥήσει τὴν διήγησιν ἔγραψε, κατενόει πάντα, τουτέστιν οὐδὲ μικρὸν παρεφέρετο. διὰ τί δὲ τοῦτο προσέθηκεν ὀλίγον ἔμπροσθεν εἶπον. ἀδίψων γὰρ καὶ ἀνορέκτων γινομένων τινῶν ἐν νόσοις, ἢ διὰ τὸ παραφρονεῖν ἀναισθητῶς ἐχόντων ὧν πάσχουσιν ἢ διὰ νέκρωσιν τῆς ἐν τῇ κοιλίᾳ δυνάμεως φυσικῆς. ἐπειδὴν οὕτω πάσχουσιν ἄνευ τοῦ παραφρονεῖν, ἀπολείπεται νεκρῶσαι τὴν φυσικὴν δύναμιν αὐτῶν.

ιβ'

Περὶ δὲ εἰκοστὴν καὶ τετάρτην ἐπεθερμάνθη, κοιλίη ὑγρῇ, λεπτοῖσι πολλοῖσι ρέουσα καὶ τὰς ἐπομένας, πυρετὸς ὄξυς, γλῶσσα συνεκαύθη, ἐβδόμη καὶ εἰκοστὴ ἀπέθανε.

Τούτῳ τῷ ἀρρώστῳ ἢ τετάρτη καὶ εἰκοστὴ τῶν κατὰ περίοδον οὕσα κρισίμων, ὡς ἐδείχθη, καὶ ἢ ἐβδόμη καὶ εἰκοστὴ πολὺ μᾶλλον ἐπὶ ταύτης ἐξ ἀναλογίας ἤνεγκαν τινὰς νεωτερισμοὺς. ὥσπερ γὰρ ἐπὶ τῆς ἑπτακαιδεκάτης ἡμέρας ὑποστρέψας κατὰ τὴν εἰκοστὴν ἔδοξεν ἔχειν ἄμεινον, οὐ σχὼν οὕτως κατὰ γὰρ τὴν ἀλήθειαν, ἀλλὰ φαντασίαν τοῖς πολλοῖς ποιήσας, σβεννυμένης τῆς

ἐμφύτου θερμασίας, ἀπύρετος ἐγένετο, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐπὶ τῆς εἰκοστῆς τετάρτης ἀρξάμενος πυρέττειν, ἐκ σηπεδόνας τῶν ὑπολοίπων χυμῶν, ἐξῆς καὶ διεχώρησε κάτω πολλὰ καὶ λεπτὰ καὶ κακοήθη, κατὰ τὴν εἰκοστὴν ἐβδόμην ἀπέθανεν, ὄξεος αὐτοῦ γενομένου καὶ ξηροῦ τοῦ πυρετοῦ, δι' ὧν καὶ ἡ γλῶσσα συνεκαύθη.

ιγ'

Τούτῳ κώφωσις διὰ τέλεος παρέμενεν. οὖρα ἢ παχέα καὶ ἐρυθρά, οὐ καθιστάμενα ἢ λεπτὰ καὶ ἄχροα ἐναιωρήματα ἔχοντα, γενέσθαι οὐκ ἠδύνατο.

Καὶ μετὰ τὴν τῆς εἰκοστῆς ἡμέρας διήγησιν ἐφεξῆς ἐγεγράφει τὸ μὲν νῦν εἰρημένον, τὸ γενέσθαι οὐκ ἠδύνατο, ταῦτ' ὁ σημαῖνον τῇ ἀπόσιτος φωνῇ. οὖρα δ' ἀπὸ τῆς ἐπτακαιδεκάτης ἄχρι τῆς εἰκοστῆς ἔφη γεγονέναι λεπτὰ, προειρήκει δ' , εἴ τι μεμνήμεθα, καὶ περὶ τῶν ἐρυθρῶν καὶ ἀκατάστατον ἔχόντων ἐναιωρήματα. νῦν οὖν ἐπαναλαβὼν ἅμα περὶ πάντων ὧν ἀπερήνατο, δυνάμει τοῦτο λέγει, ὡς οὖρησεν ἄλλοτ' ἄλλοῖα, χρηστὸν δ' ἀκριβῶς οὐδέποτε οὐδέν. ἀλλὰ καὶ ὅτι διὰ παντὸς αὐτῶ τοῦ νοσήματος ἡ κώφωσις παρέμεινεν, οὐκ εἰρημένον ἔμπροσθεν, εἰκότως νῦν προσέθηκεν. οὐκ οἶδα δ' ὅπως οὐκέτι οὐδέν εἶπε περὶ τῆς ἰκτερώδους ἀναχύσεως. ἀκόλουθον γὰρ ἦν καὶ ταύτης μνημονεῦσαι. τάχ' οὖν ὡς πρόδηλον ὅτι παρέμεινεν ἐσιώπησεν, οὐπω γὰρ οὐδ' ἰδρῶς ἐγένετο τῷ Ἑρμοκράτει οὔτε διὰ γαστρὸς ἢ οὖρων ἢ ἐμέτων ἠκολούθησε κένωσις χολωδῶν, ἀδύνατον ἦν παύσασθαι τὸν ἰκτερον. ἐκ πάντων οὖν τῶν εἰρημένων φαίνεται παθεῖν αὐτῷ τὸ ἦπαρ ἰσχυρῶς, ἀρχὴ τῆς φυτικῆς τε καὶ φυσικῆς ὀνομαζομένης ψυχῆς ὑπάρχον, ἧς ἐδείχθησαν εἶναι τέτταρες δυνάμεις, ἐλκτική τε καὶ καθεκτική καὶ ἀλλοιωτική καὶ ἀποκριτική, καθ' ἃς καὶ τρέφεσθαι καὶ ἀξάνεσθαι τοῖς σώμασιν ὑπάρχει καὶ παθούσης ταύτης ἀνορεξία δεινὰ καταλαμβάνουσιν, ὡς τεθνάναι μᾶλλον ἐθέλειν ἢ γεύσασθαι τινος. Τὰ μὲν παλαιότερα τῶν ἀντιγράφων τὴν ἀρχὴν τῶν προκειμένων χαρακτήρων τοῖς ἀρρώστοις εἶχεν ἀπὸ τῆς περὶ Βίτωνος κυναγχικῆς, ἐβδόμης ἀπὸ τῆς ἀρχῆς γεγραμμένης. ἀμέλει καὶ οἱ ἐξηγησάμενοι τοὺς προσγεγραμμένους τῷ βιβλίῳ τούτῳ χαρακτήρας ἀπ' ἐκείνης ἤρξαντο πάντες, τοῖς πρώτοις ἀρρώστοις λέγοντες αὐτοὺς μὴ προσκεῖσθαι. κατ' ἓνα μέντοι τῶν νῦν εἰς χεῖρας ἠκόντων ἡμῖν εὐρίσκονται καὶ τοῖς πρώτοις ἀρρώστοις προσκειμένοι χαρακτήρες, ὥστε καὶ ἡ κατὰ Διοσκορίδην ἔκδοσις προσκειμένους αὐτοὺς ἔχει. καὶ τούτῳ γε τῷ Ἑρμοκράτει πρῶτον μὲν ὑπογέγραπται τὸ π ἐν μέσῳ γραμμῆν ἔχον, ἀπάντων τῶν χαρακτήρων, ὧν ἐπὶ πάντων ἀρρώστον ἔφαμεν εὐρίσκεσθαι, προσγεγραμμένων. ἐφεξῆς δὲ τὸ ε γέγραπται καὶ μετ' αὐτὸ τὸ δ κάτωθεν ὀρθὴν γραμμῆν ἀπεστιγμένην ἔχον, οἷον περ τὸ υ προγραφέν. εἶτα μετ' αὐτὸ τὸ κ καὶ ξ καὶ μετὰ ταῦτα τὸ θ, κατὰ τόνδε τὸν τρόπον π. ε. δ. κ. ζ. θ. ὁ μὲν οὖν πρῶτος χαρακτήρ, ὡς καὶ πρόσθεν, σημαίνει τὸ πιθανόν, ὡσπερ γε καὶ τὸ ὕστατον γράμμα ποτὲ μὲν υ, ποτὲ δὲ θ γεγραμμένον, ὑγείας μὲν τὸ υ, θανάτου δὲ τὸ θ σημειῖον ἐστὶ. τὸ δὲ πρὸ τούτου τὸν ἀριθμὸν τῶν ἡμερῶν, ἐν αἷς ἦτοι ἀπέθανεν ὁ ἄνθρωπος ἢ τελέως ὑγιάσθη, σημαίνει· τὰ δὲ μεταξὺ τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἦτοι

σωθῆναι τὸν ἄνθρωπον ἢ ἀπολέσθαι συνέβη. καὶ νῦν οὖν ὁ τὸ ε μετὰ τοῦ κάτωθεν ἀπεστιγμένου δέλτα γράψας, ἐπισχεθέντων τῶν διαχωρημάτων, πιθανὸν εἶναι φησὶ κατὰ τὴν εἰκοστὴν ἐβδόμην ἡμέραν ἀποθανεῖν τὸν Ἑρμοκράτην. τινὲς δὲ τῶν ἐξηγητῶν διὰ τὸ ρυῖναι κατὰ τὴν εἰκοστὴν καὶ τετάρτην ἡμέραν τὴν γαστέρα, τὸν θάνατον αὐτῷ γεγονέναι φασὶ, παρατιθέμενοι τὸ ἐκ τοῦ προρρήτικου κατὰ λέξιν οὕτως ἔχον· κώφωσις καὶ οὔρα ἐξέρυθρα, ἀκατάστατα, ἐναιωρηθέντα παρακρουστικόν. τοῖς τοιοῦτοις ἰκτεροῦσθαι κακόν· κακὴ δὲ καὶ ἡ ἐπὶ ἰκτέρω μώρωσις. τούτους ἀφώνους μὲν, αἰσθανομένους δὲ συμβαίνει γίνεσθαι. οἶμαι δὲ καὶ κοιλία καταρρήγνυνται τουτέοισι οἷον ἐγένετο Ἑρμίπῳ καὶ ἀπέθανεν. αὕτη μὲν ἡ ἐκ τοῦ προρρήτικου λέξις, καὶ εἴρηται περὶ αὐτῆς ὅπου ἐξηγούμεθα τὸ βιβλίον ἐκεῖνο. νυνὶ δὲ τοσοῦτον εἰπεῖν ἐξαρκέσει πάλιν ἀναμνήσεως ἕνεκεν ὧν τ' ἐν ἐκείνοις ἐξηγησάμεθα καὶ ὧν ἐν τῷδε τῷ βιβλίῳ μέχρι δεῦρο. συνέβη γὰρ τὸν Ἑρμοκράτην μήτε δι' ἐπίσχεσιν γαστρὸς μήτε δι' ἔκκρισιν ἀποθανεῖν. ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἐπιφανῆσαι συμπτώματα τῆς διαθέσεως, ὥσπερ καὶ ὅποτε πρόσθεν ἀπέκρινε συγκεκαυμένα, ταῖς καὶ κατὰ τὸ ἥπαρ διαθέσει ἀμφοτέρων ἐπομένων, ὡς ἐδείξαμεν ἐν ἄλλοις τέ τισι κἀν τοῖς περὶ τῶν πεπονθότων τόπων ὑπομνήμασι. φαίνεται δὲ καὶ ὁ θάνατος αὐτῷ γεγονέναι μάλιστα μὲν διὰ τὸ ἥπαρ, ἤδη δὲ καὶ τὰ κατὰ τὴν κεφαλὴν οὐκ ἔχειν κατὰ φύσιν. ἔτι δ' ἀλογώτερον ἐξηγοῦνται τὸν ἄρρωστον οἱ φάσκοντες διὰ τοῦτο γεγράφθαι μόνον, ἵνα τὴν τῶν κρισίμων ἡμερῶν δύναμιν ἐξετάσωμεν, ὥσπερ οὐκ ἐπὶ πάντων μὲν τῶν νοσοῦντων κοινῶς τούτου παρατηρουμένου, τὰ δὲ καθ' ἕκαστον ἴδια κατὰ τὰς συμβάσας αὐτοῖς διαθέσεις.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1.3 ~ ΟΙ «ΕΠΙΔΗΜΙΕΣ» **ΤΟΥ** PHILIPPE PINEL

Constitutions médicales από το έργο:

La médecine clinique rendue plus précise et plus exacte par l'application de l'analyse
ou, Recueil et résultat d'observations sur les maladies aiguës, faites à la Salpêtrière.

1802

SECTION SECONDE.

Influence des localités y des saisons et du traitement sur les maladies observées à l'hospice de la Salpêtrière.

CONSIDÉRATIONS PRÉLIMINAIRES.

[σ. 269] LA marche de la nature est toujours la même; les caractères fondamentaux des objets en histoire naturelle doivent être distingués des formes accessoires qui leur sont imprimées par l'influence constante de tout ce qui les environne. Les plantes de diverses espèces ont chacune une certaine disposition des cotylédons dans la germination de la semence, une direction, une forme et une distribution de racines qui les distinguent, un port particulier, des périodes respectives de développement, de floraison, de fructification et de déclin qui ne permettent pas de les confondre entre elles; elles sont ensuite susceptibles d'une foule de variétés suivant la nature du climat, des saisons, du sol qui les porte, ou des attentions de la culture. On doit porter le même jugement sur l'homme malade: il est sujet à tous les symptômes qui tiennent du caractère particulier de sa maladie, et il est en outre modifié par la position des lieux, la nature du climat, les saisons, la manière de vivre, les affections morales dont il s'est formé une longue habitude. Ce n'est pas la faute de la médecine, mais celle du médecin, si on confond les propriétés fondamentales des objets avec leurs modifications accidentelles. A-t-on jamais déclamé contre

ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΝΟΤΗΤΑ

Επίδραση των τόπων, των εποχών και της θεραπευτικής αγωγής στις ασθένειες που παρατηρήθηκαν στο Άσυλο της Σαλπετριέρ

ΑΡΧΙΚΟΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΣ

Η πορεία της φύσης είναι πάντοτε η ίδια· οι θεμελιώδεις χαρακτήρες των αντικειμένων στη φυσική ιστορία πρέπει να διακρίνονται από τις δευτερεύουσες μορφές, οι οποίες αποτυπώνονται επάνω τους μέσω της διαρκούς επιρροής όλων όσα τους περιβάλλουν. Τα διάφορα είδη φυτών έχουν το καθένα μία συγκεκριμένη προδιάθεση των κοτυληδόνων κατά τη βλάστηση των σπόρων, μία κατεύθυνση, μία μορφή και μία κατανομή των ριζών οι οποίες τα διακρίνουν, μία συγκεκριμένη ανάπτυξη, αντίστοιχες περιόδους ανάπτυξης, άνθησης, καρποφορίας και φθίσης, οι οποίες εμποδίζουν τη σύγχυση μεταξύ τους· κατόπιν, είναι ευάλωτα σε ένα πλήθος ποικιλιών ανάλογα με το κλίμα, την εποχή, το χώμα στο οποίο φύονται ή τις ασθένειες της καλλιέργειας. Η ίδια κρίση πρέπει να γίνεται και στον άρρωστο άνθρωπο: υπόκειται σε όλα τα συμπτώματα τα οποία διαθέτουν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της αρρώστιας του και τροποποιείται, επίσης, εξαιτίας της τοποθεσίας όπου βρίσκεται, της φύσης του κλίματος, των εποχών, του τρόπου ζωής, και των ηθικών ασθενειών που τον διαμορφώνουν, μέσα από τη συνήθεια. Δεν είναι σφάλμα της ιατρικής, αλλά του ιατρού, εάν μπερδεύει τις θεμελιώδεις ιδιότητες των αντικειμένων με τις τυχαίες. Αποκηρύξαμε ποτέ τη φυσική ιστορία επειδή υπάρχει μεγάλη ποικιλία πιθήκων ή κολιμπρί, μήλων ή αχλαδιών;

l'histoire naturelle, parce qu'il y a une grande variété dans les singes et les colibris, dans les pommes ou les poires?

La structure organique de l'homme et les lésions respectives des fonctions de l'économie animale donnent lieu à des symptômes analogues dans tous le temps et dans tous les lieux; et c'est ce qu'on peut reconnoître par la comparaison des maladies que j'ai décrites, avec celles des mêmes espèces que d'autres auteurs ont observées dans tous les lieux de la terre et dans toutes les saisons. C'est dans cette vue que j'ai considéré d'abord l'histoire des maladies indépendamment de toutes les causes qui peuvent les modifier, que j'ai distingué avec soin leurs causes excitantes, leur développement, leur marche respective, leurs périodes, leurs terminaisons diverses, comme des suites des lois générales de la nature, de la même manière qu'on étudie en histoire naturelle les phénomènes de la végétation en général. Je cherche maintenant à démêler les modifications que les maladies éprouvent par les circonstances particulières de la position des lieux, de l'influence des saisons, et du traitement le plus simple et le moins propre à troubler leur marche.

¶

§ 1er. Influence des localités sur les maladies.

[...]

Les hôpitaux les plus habités sont peu propres a nous donner une idée exacte du caractère des maladies qui tiennent purement aux localités, puisque les personnes attaquées de maladies sporadiques viennent se mêler avec celles qui ont d'autres affections dépendantes des causes

Η οργανική δομή του ανθρώπου και οι αντίστοιχες αλλοιώσεις των λειτουργιών στη ζωική οικονομία οδηγούν σε ανάλογα συμπτώματα σε όλες τις εποχές και σε όλα τα μέρη· κι αυτό μπορούμε να το αναγνωρίσουμε μέσω της σύγκρισης των ασθενειών που έχω περιγράψει με εκείνες των ίδιων ειδών που άλλοι συγγραφείς έχουν παρατηρήσει σε όλα τα μέρη της γης και σε όλες τις εποχές. Υπό αυτό το πρίσμα εξέτασα κατ'αρχήν την ιστορία των ασθενειών ανεξαρτήτως των αιτιών που μπορεί να τις τροποποιούν, μελέτησα με προσοχή τις συναρπαστικές τους αιτίες, την ανάπτυξή τους, την πορεία της καθεμίας, τις περιόδους τους, τη λήξη τους, όπως και τις ακολουθίες των γενικών νόμων της φύσης, με τον ίδιο τρόπο που μελετούμε στη φυσική ιστορία, γενικά, τα φαινόμενα βλάστησης. Τώρα σκοπεύω να ξεδιαλύνω τις τροποποιήσεις που υφίστανται οι ασθένειες από τις ιδιαίτερες συνθήκες της τοποθεσίας, της επίδρασης των εποχών, και της πιο απλής και πιο κατάλληλης θεραπείας να ανακόψει την πορεία τους.

¶

§ 1. Επίδραση των τόπων στις ασθένειες.

[...]

Τα πιο πυκνοκατοικημένα νοσοκομεία είναι ελάχιστα κατάλληλα για να μας δώσουν μια ακριβή ιδέα του χαρακτήρα των ασθενειών που επιμένουν αποκλειστικά στα μέρη αυτά, εφόσον άτομα που προσβάλλονται από σποραδικές ασθένειες έρχονται συχνά και αναμιγνύονται με εκείνα που υποφέρουν από τις ασθένειες που εξαρτώνται από τα τοπικά αίτια, και μία μεγαλύτερη εισροή των μεν ή των δε μπορεί να μας δώσει διαφορετικά αποτελέσματα.

locales, et que l'afflux plus marqué des unes ou des autres peut donner des résultats différentes.

Un hospice aussi immense que celui de la Salpêtrière, et habité par plus de cinq mille personnes sans cesse soumises aux mêmes règles, a l'influence d'un long séjour, à la même manière de vivre durant toutes les saisons de l'année, à un avantage unique dont il seroit mal-à-propos de ne pas profiter pour fixer, par une sorte d'abstraction, tout ce qui peut être le produit des causes locales.

C'est sur cette masse de personnes avancées en âge ou d'infirmes, qu'agissent continuellement ces causes avec plus ou moins d'intensité, suivant certaines saisons; et les résultats en sont des maladies qui sont traitées dans une infirmerie commune.

L'hospice de la Salpêtrière, semble réunir presque toutes les causes physiques et morales propres à débilitier, et à communiquer un caractère particulier à plusieurs maladies. Il sert de retraite à des personnes usées, ou par des travaux assidus soit à la ville, soit à la campagne, ou par un excès de vie sédentaire un grand nombre est attaqué d'infirmités les plus invétérées. L'hospice est situé sur le penchant d'une petite colline et auprès de la Seine, c'est-à-dire que l'atmosphère y est plus ou moins pénétrée d'humidité. Plusieurs autres causes contribuent à produire des effets éternels: la nature saline et purgative des eaux dont les infirmes font habituellement usage, l'âge avancé de ces mêmes infirmes, les chagrins qui ont précédé, et une sorte de lutte contre la détresse et l'infortune, l'impression continuée de ces mêmes affections tristes contractées par le séjour de l'hospice, les qualités peu restaurantes de leur nourriture ordinaire, leur état d'isolement et leur séparation de leurs familles, l'idée d'une sorte d'abandon et de réclusion, à peine interrompue pendant le mois par quelques jours de sortie; ces causes

Étant un asylo τόσο μεγάλο όσο εκείνο του Salpêtrière, το οποίο κατοικείται από περισσότερα από πέντε χιλιάδες άτομα που υπόκεινται αδιάκοπα στους ίδιους κανόνες, υπό την επιρροή μίας (μακράς) διαμονής, με τον ίδιο τρόπο ζωής, καθ'όλες τις εποχές του έτους, παρουσιάζει ένα μοναδικό πλεονέκτημα το οποίο θα ήταν αδεξιότητα να μην εκμεταλλευτούμε προκειμένου να καθορίσουμε, μέσω ενός είδους αφαίρεσης, όλα όσα θα μπορούσαν να είναι προϊόντα τοπικών αιτιών.

Σε αυτή τη μάζα ανθρώπων προχωρημένης ηλικίας ή ασθενών είναι που επιδρούν συνεχώς αυτά τα αίτια, με περισσότερη ή λιγότερη ένταση, ανάλογα με συγκεκριμένες εποχές· και τα αποτελέσματα αυτών είναι οι ασθένειες οι οποίες αντιμετωπίζονται σε ένα κοινό αναρρωτήριο.

Το άσυλο της Salpêtrière μοιάζει να συγκεντρώνει σχεδόν όλα τα φυσικά και ηθικά αίτια κατάλληλα να εξουθενώσουν κάποιον, καθώς και να προσδώσουν έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα σε πολλές ασθένειες. Χρησιμοποιεί ως “ησυχαστήριο” για εξαντλημένα άτομα, πολλά εκ των οποίων, εξαιτίας της άοκνης εργασίας είτε στην πόλη είτε στην εξοχή, ή μίας ζωής υπερβολικά καθιστικής, έχουν προσβληθεί από τις πιο επίμονες ασθένειες. Το άσυλο βρίσκεται στην πλαγιά ενός μικρού λόφου και κοντά στο Σηκουάνα, το οποίο σημαίνει ότι η ατμόσφαιρα διαπερνάται λίγο ως πολύ από την υγρασία. Πολλά άλλα ακόμα αίτια συνδυάζονται και δημιουργούν ενοχλητικά αποτελέσματα: η αλμυρή και με υπακτική δράση φύση των νερών που χρησιμοποιούνται συχνά από τους ασθενείς, η προχωρημένη ηλικία των ίδιων των ασθενών, τα βάσανα που έχουν βιώσει και ένα είδος μάχης ενάντια στις δυσχέρειες και την ατυχία, η συνεχιζόμενη επίδραση αυτών των ίδιων των ασθενειών που προκαλούνται από τη μακρά παραμονή, οι ελάχιστα θεραπευτικές ιδιότητες της καθημερινής τους διατροφής, οι συνθήκες απομόνωσης και χωρισμού από τις οικογένειές τους, η αίσθηση ενός είδους εγκατάλειψης και αποκλεισμού, που μόλις και μετά βίας

agissent constamment, avec quelques variétés seulement, suivant les saisons, sur une grande masse d' infirmes; mais, pour mieux en évaluer les effets et l'intensité, quelques détails ultérieurs sont nécessaires.

[...]

Une constitution détériorée et usée par des écarts de régime ou une vie laborieuse, a déjà préparé la voie avant leur entrée dans l'hospice car si quelques événemens inattendus et qu'on ne peut prévoir ont réduit certaines femmes à chercher une retraite dans l'hospice, combien plus grand est le nombre de celles qui doivent leur sort infortuné u leur inconduite et à leur défaut de prévoyance! Privées, dans leur retraite, de leurs anciennes habitudes, ne se nourrissant que de souvenirs amers et de regrets, éloignées pour toujours du sein de leurs familles, réduites à la triste monotonie d'un hospice, peuvent-elles se soustraire aux idées les plus tristes et les plus mélancoliques, ne point s'exagérer leurs maux actuels, en leur ajoutant tous ceux qu'enfante une imagination ardente et ingénieuse à se tourmenter, lorsqu'auctut objet réel ne l'asservit et ne là fixe ?

De là, des murmures continuels contre un ordre de choses dont elles se croyent les victimes, un ressentiment profond contre ceux qui les dirigent, et qu'elles regardent comme des instrumens d'oppression et de tyrannie; nul espoir pour l'avenir, et toujours devant les yeux des inhrmites renaissantes, et une mort peu éloignée. [...]

διακόπτεται μετά από μήνες από κάποιες μέρες εξόδου· αυτά τα αίτια δρουν αδιάκοπα, ποικίλλοντας λίγο μόνο, ανάλογα με τις εποχές, σε μία μεγάλη μάζα ασθενών. Ωστόσο, για να εκτιμήσουμε καλύτερα τα αποτελέσματα και την ένταση, είναι απαραίτητες κάποιες τελευταίες λεπτομέρειες.....

[...]

Μία κράση επιβαρυμένη και εξασθενημένη από τις μεγάλες διαφορές στη διατροφή ή από μία εξαντλητική ζωή, έχει ήδη προετοιμάσει το δρόμο πριν από την είσοδό τους στο άσυλο, καθώς, κάποια απροσδόκητα συμβάντα που δεν ήταν δυνατόν να προβλεφθούν ανάγκασαν κάποιες γυναίκες να αναζητήσουν εκεί καταφύγιο. Πόσο μεγαλύτερος [ακόμη] είναι ο αριθμός εκείνων που χρωστούν την δυστυχία τους μοίρα στην ανάρμοστη συμπεριφορά τους και στην αφροντισιά τους! Στερημένες, στη “σύνταξή” τους, από τις προηγούμενες συνήθειές τους, μην έχοντας για πνευματική τροφή παρά μόνο πικρές αναμνήσεις και τύψεις, απομακρυσμένες για πάντα από τους κόλπους της οικογένειάς τους, αναγκασμένες να ακολουθούν τη θλιβερή μονοτονία ενός ασύλου, μήπως εγκαταλείπονται στις πιο στενάχωρες και μελαγχολικές ιδέες, υπερβάλλοντας όσον αφορά τους πραγματικούς τους πόνους, προσθέτοντας σε αυτούς όλους εκείνους που γεννά μία φαντασία γόνιμη και επινοητική στα βασανιστήρια, αφ'ης στιγμής κανένα αληθινό αντικείμενο δεν την αιχμαλωτίζει και δεν την επιδιορθώνει; Αποτέλεσμα, τα συνεχή παράπονα ενάντια σε μία τάξη πραγμάτων της οποίας θεωρούν ότι έχουν πέσει θύματα, και μία βαθιά αντιπάθεια ενάντια σε εκείνους που τις κατευθύνουν και τους οποίους αντιμετωπίζουν ως όργανα καταπίεσης και τυραννίας. Καμια ελπίδα για το μέλλον, και πάντα βρίσκουν μπρος τους ασθένειες που αναγεννούνται και ένα θάνατο που δε βρίσκεται και πολύ μακριά.

§11. Influence des saisons sur les maladies, et:
nouvelle manière de la déterminer avec exactitude.

[....]

Un rassemblement aussi considérable d'infirmes ou de personnes avancées en âge, que celui de l'hospice de la Salpêtrière qu'on peut regarder comme une petite ville, l'uniformité des causes physiques et morales qui agissent sur ces personnes constamment et dans toutes les saisons de l'année, m'ont paru très propres à isoler la considération des effets des localités, qui sont toujours les mêmes, de celle de l'influence des saisons, qui sont d'un autre Côté toujours variable. Pour y parvenir avec facilité il s'agit de faire d'abord un dénombrement exact des espèces de maladies qui ont lieu pendant le cours d'un mois, et de continuer de même pour le mois suivant. On construit ensuite une table synoptique divisée en plusieurs colonnes parallèles: dans la première est la première désignation des ordres et des genres rapportés à un ordre de classification qu'on aura adopté, dans la seconde le nom des espèces, dans la troisième le nombre respectif de chacune de ces espèces durant un mois quelconque et dans la quatrième le même recensement pour le mois suivant, de manière cependant que ces nombres se correspondent dans une ligne horizontale, comme je l'ai fait, par exemple, pour le mois de vendémiaire et de brumaire de l'an 8 on dispose enfin, dans une dernière colonne, une notice des observations météorologiques, en commençant par un mois antérieur à celui où date la description de la constitution médicale. Pour bien développer ces principes, je vais rendre compte de la marche que je suis en général dans mes cours, et je prends d'abord pour exemple le plus simple, les deux premiers mois du trimestre d'automne de l'an 8.

Il étoit nécessaire de débiter par un dénombrement exact des espèces de maladies qui avoient lieu dans les infirmeries les premiers jours de vendémiaire, en omettant de parler des convalescences et dès lors,

§11. Επίδραση των Εποχών στις Ασθένειες και:
νέος τρόπος ακριβούς προσδιορισμού της

[...]

Ένα σύνολο ασθενών ή ατόμων προχωρημένης ηλικίας τόσο σεβαστό όσο εκείνο στο άσυλο της Salpêtrière το οποίο μπορούμε να θεωρήσουμε ως μία μικρή πόλη, και η ομοιογένεια των φυσικών και ηθικών αιτιών που επιδρούν συνεχώς σε αυτά τα άτομα καθ'όλη τη διάρκεια του έτους, μου φάνηκαν ιδιαίτερα κατάλληλα προκειμένου να απομονώσω την εξέταση των επιπτώσεων της τοποθεσίας, η οποία παραμένει η ίδια, από εκείνη της επίδρασης των εποχών, οι οποίες, από μία άλλη σκοπιά, εναλλάσσονται συνεχώς. Για να το επιτύχω αυτό εύκολα, έφτασε αρχικά να κάνω μία ακριβή καταμέτρηση των ειδών των ασθενειών που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια ενός μήνα, και να συνεχίσω να κάνω το ίδιο και για τον επόμενο μήνα. Κατόπιν, δημιουργούμε ένα συνοπτικό πίνακα διαιρεμένο σε πολλές παράλληλες στήλες: στην πρώτη στήλη βρίσκεται ο πρώτος χαρακτηρισμός των τάξεων και των ειδών που θα ακολουθούν μία ταξινόμηση την οποία θα έχουμε υιοθετήσει, στη δεύτερη, το όνομα των ειδών, στην τρίτη, το αντίστοιχο όνομα του κάθε είδους κατά τη διάρκεια οποιουδήποτε μήνα, και στην τέταρτη η ίδια απογραφή για τον επόμενο μήνα, με τρόπο, ωστόσο, ώστε αυτά τα ονόματα να ευθυγραμμίζονται μεταξύ τους σε μία οριζόντια γραμμή· όπως για παράδειγμα έκανα για τους μήνες Vendémiaire (=σ.τ.μ. περίπου μεταξύ 22 Σεπτεμβρίου και 21 Οκτωβρίου, στο ημερολόγιο της Γαλλικής Δημοκρατίας) και Brumaire (=σ.μ. περίπου 22 Οκτωβρίου έως 21 Νοεμβρίου, όπως παραπάνω) του έτους 8. Τέλος τοποθετούμε, σε μία τελευταία στήλη, μία σημείωση των μετεωρολογικών παρατηρήσεων, ξεκινώντας από τον προηγούμενο μήνα εκείνου κατά τον οποίο χρονολογείται η περιγραφή της ιατρικής κατάστασης. Προκειμένου να αναπτύξουμε καλά αυτές τις αρχές, θα εξηγήσω την πορεία που ακολουθώ γενικά στα μαθήματά μου, παίρνοντας αρχικά το πιο απλό παράδειγμα, τους πρώτους δύο μήνες του τριμήνου του φθινοπώρου του έτους 8.

adoptant Ja classification des maladies en espèces, qui me sert de fondement dans mes leçons publiques, je parcours successivement les divers lits, je questionne les malades, et j'examine les divers symptômes qui peuvent frapper mes sens pour saisir le vrai caractère de la maladie si ses traits distinctes sont bien prononcés, ou pour avertir d'attendre encore à porter un jugement définitif si la maladie n'est pas bien développée, et que les signes qui l'annoncent soient encore douteux et équivoques.

[...]

Une légère réflexion sur la méthode rigoureuse qu'on doit suivre dans l'enseignement de la médecine, et la suite progressive des principes qu'il faut développer dans un cours de clinique, font aisément présumer que je ne parle point au commencement du cours de ce qu'on appelle la *constitution médicale*; je réserve au contraire cette doctrine pour la fin du deuxième mois, et je m'occupe avant cette époque, dans les leçons particulières que je fais chaque semaine, soit des localités remarquables de l'hospice ou du régime qu'on y observe, soit des affections morales les plus ordinaires aux infirmes et les plus propres à influencer sur la production des maladies; je m'occupe aussi d'autres objets préliminaires nécessaires à approfondir sur la manière d'explorer les symptômes, de

Ήταν απαραίτητο να ξεκινήσω από μία ακριβή καταμέτρηση των ειδών των ασθενειών που λάμβαναν χώρα στα αναρρωτήρια τις πρώτες μέρες του Vendémiaire, παραλείποντας να μιλήσω για την ανάρρωση και ως εκ τούτου, υιοθετώντας την ταξινόμηση των ασθενειών σε είδη, η οποία μου χρησιμεύει ως βάση στα δημόσια μαθήματά μου. Ακολούθως, περιφέρομαι σε διάφορα κρεβάτια, θέτω ερωτήσεις στους ασθενείς και εξετάζω τα διάφορα συμπτώματα που μου “χτυπάνε” στο μάτι προκειμένου να κατανοήσω τον αληθινό χαρακτήρα της ασθένειας εάν τα διακριτά της χαρακτηριστικά είναι εύκολα ορατά, ή που με προειδοποιούν να περιμένω ακόμα προκειμένου να καταλήξω σε μία οριστική κρίση εφόσον η ασθένεια δεν έχει αναπτυχθεί ακόμα πλήρως, και τα σημάδια που την αναγγέλουν είναι ακόμα αμφίβολα και αμφίσημα.

[...]

Ένας κάποιος αναστοχασμός σχετικά με την αυστηρή μέθοδο που πρέπει να ακολουθήσουμε κατά τη διδασκαλία της ιατρικής και η προοδευτική ακολουθία των αρχών που πρέπει να αναπτύξουμε σε ένα μάθημα κλινικής (ιατρικής - σ.τ.μ.), μας κάνουν εύκολα να καταλάβουμε ότι δε μιλάω καθόλου στην αρχή των μαθημάτων μου για εκείνο που ονομάζουμε *ιατρική κατάσταση*· αντιθέτως, κρατώ αυτή τη διδασκαλία για το τέλος του δεύτερου μήνα, και πριν από αυτό ασχολούμαι, στα ιδιαίτερα μαθήματα που παραδίδω κάθε εβδομάδα, είτε με την αξιοσημείωτη τοποθεσία του νοσοκομείου ή του τρόπου ζωής που ακολουθείται σε αυτό, είτε με τις πιο συνηθισμένες ηθικές ασθένειες των τροφίμων και τις πιο πιθανές να επηρεάσουν τη δημιουργία (φυσικών - σ.τ.μ.) ασθενειών· ασχολούμαι επίσης με άλλα προκαταρκτικά

reconnoître leur nature, leurs degrés divers d'intensité suivant la constitution individuelle ou les périodes de la maladie, sur les moyens de rapprocher tous les signes extérieurs et de démêler ceux qui sont caractéristiques de l'espèce, etc. Je rends aussi, semaine par semaine, un compte rigoureux, soit des guérisons opérées, soit des morts survenues et des ouvertures des corps [...]

L'art de trouver la vérité, c'est-à-dire de découvrir de nouveaux rapports (ce qui doit être le but de la médecine, comme de toutes les autres branches de l'histoire naturelle), sera de comparer entre eux non - seulement les objets qui sont le plus analogues, mais encore ceux qui offrent un grand nombre de dissemblances. S'il est donc utile de rapprocher la constitution médicale d'un automne avec celle de l'automne d'une autre année, il ne l'est pas moins de comparer sous ce même point de vue l'automne avec le printemps de la même année, ou avec le printemps d'une année différente. Cette dernière saison (an 9) a d'ailleurs l'avantage d'indiquer une correspondance plus directe entre le caractère des maladies régnantes et l'état météorologique de l'atmosphère.

[...]

On doit être peu surpris de la marche rétrograde qu'on est obligé de suivre dans la détermination de la constitution médicale: le désir naturel à l'homme de trouver de nouveaux rapports entre les objets, un certain penchant à établir une correspondance marquée entre des effets simultanés dont on recherche la cause, la facilité de s'étayer

αντικείμενα, απαραίτητα για την εμβάθυνση στον τρόπο εξερεύνησης των συμπτωμάτων, αναγνώρισης της φύσης τους, των διαφόρων βαθμών έντασης ανάλογα με την ατομική κράση ή την φάση της ασθένειας, στα μέσα προσέγγισης όλων των εξωτερικών σημείων και στο ξεκαθάρισμα εκείνων που είναι χαρακτηριστικά του είδους, κλπ. Εξηγώ επίσης, βδομάδα τη βδομάδα, με αναλυτικό τρόπο, είτε τις θεραπείες που εφαρμόζονται, είτε τους θανάτους που παρουσιάζονται και την ανατομία (“άνοιγμα”) των πτωμάτων.

[...]: Κλινική Ιατρική, σ. 386

Η τέχνη της αναζήτησης της αλήθειας, δηλαδή της ανακάλυψης νέων σχέσεων (αυτός που θα έπρεπε να είναι ο στόχος της ιατρικής, όπως και όλων των άλλων κλάδων της φυσικής ιστορίας), θα είναι η σύγκριση μεταξύ τους όχι μόνο των αντικειμένων που είναι περισσότερο ανάλογα, αλλά και εκείνων που προσφέρουν μεγάλο αριθμό ανομοιοτήτων. Εάν λοιπόν είναι χρήσιμη η προσέγγιση της ιατρικής κατάστασης ενός φθινοπώρου με εκείνη του φθινοπώρου ενός άλλου έτους, δεν είναι λιγότερο χρήσιμη η σύγκριση, υπό το ίδιο πρίσμα, του φθινοπώρου με την άνοιξη του ίδιου έτους, ή με την άνοιξη ενός άλλου. Αυτή η τελευταία εποχή (έτος 9) έχει, άλλωστε, το πλεονέκτημα μίας πιο άμεσης αντιστοιχίας του χαρακτήρα των κυρίαρχων ασθενειών με την μετεωρολογική κατάσταση της ατμόσφαιρας.

[...] Κλινική Ιατρική, σ. 389-390:

Δε θα πρέπει να μας εκπλήσσει η παλίνδρομη πορεία που αναγκαζόμαστε να ακολουθήσουμε κατά τον καθορισμό της ιατρικής κατάστασης: η φυσική επιθυμία του ανθρώπου να βρίσκει νέες σχέσεις ανάμεσα στα αντικείμενα, μία κάποια κλίση προς τη θεμελίωση μίας εμφανούς αντιστοιχίας ανάμεσα στα σύγχρονα φαινόμενα των οποίων την αιτία αναζητούμε, η ευκολία του

d'explications plus ou moins ingénieuses et de raisonnements spécieux , ont dû faire admettre que les changemens brusques dans le poids Je l'atmosphère , c'est-à-dire l'ascension rapide ou l'abaissement du mercure dans le baromètre dévoient être suivis de quelques accidens inattendus dans l'économie animale; de là une suite de faits consignés dans des journaux de médecine à différentes époques , sur des changemens brusques dans le poids de l'atmosphère, pendant les années 1757, 1760, 1761, 1762, 1763, 1764, etc., et sur les maladies qu'on a prétendu en avoir été la suite, comme des morts subites, des vertiges, des apoplexies, des fluxions , des rhumatismes, des accès d'épilepsie, la manie, etc.

[...]

Ce n'est point ici le lieu de faire des remarques critiques sur la marche générale qu'on suit en médecine pour tracer le caractère d' une constitution médicale ou d'une épidémie régnante et qui consiste a faire d'abord des remarques sur l'état de l'atmosphère, mois par mois, pendant l'année, en remontant même à l'année précédente a décrue ensuite le caractère générique des maladies qui ont régner et à attribuer leurs complications ou ce quelles ont de sinistre a l'influence des saisons.

Je me borne à mettre en opposition avec cette méthode la marche analytique que j'ai suivie. J'ai cherché d'abord à fixer avec précision les caractères spécifiques des maladies, par des observations multipliées et faites á différentes époques, pour qu'on puisse bien démêler ce qui tient

να χρησιμοποιούμε ως υποστήριγμα εξηγήσεις λίγο ως πολύ επινοητικές και αληθοφανείς συλλογισμούς, ήταν λογικό να μας κάνουν να παραδεχτούμε ότι οι απότομες αλλαγές στο ατμοσφαιρικό βάρος, δηλαδή η ταχεία άνοδος ή κάθοδος του υδράργυρου στο βαρόμετρο, θα έπρεπε να ακολουθούνται από κάποια απροσδόκητα ατυχήματα στη ζωική οικονομία· από μία ακολουθία γεγονότων που καταγράφονται στη ζωική οικονομία· από μία ακολουθία γεγονότων που καταγράφονται στα ιατρικά περιοδικά διαφορετικών περιόδων, σχετικά με τις απότομες αλλαγές στο ατμοσφαιρικό βάρος, κατά τα έτη 1757, 1760, 1761, 1762, 1763, 1764 κλπ. και σχετικά με τις ασθένειες που επρόκειτο να έχουμε στη συνέχεια, όπως τους αιφνίδιους θανάτους, τους ιλίγγους, τις αποπληξίες, τις ρευστοποιήσεις, τους ρευματισμούς, τις επιληπτικές κρίσεις, τη μανία κλπ.

[...] Κλινική Ιατρική σ. 394:

Δεν είναι εδώ ο στόχος να κάνουμε κριτικές παρατηρήσεις επάνω στη γενική πορεία που ακολουθούμε στην ιατρική προκειμένου να ανιχνεύσουμε το χαρακτήρα μιας ιατρικής κατάστασης ή μιας κυρίαρχης επιδημίας, και η οποία αποτελείται κατ' αρχήν από παρατηρήσεις επάνω στην κατάσταση της ατμόσφαιρας, μήνα με το μήνα κατά τη διάρκεια του χρόνου, φτάνοντας ακόμα και μέχρι την προηγούμενη χρονιά· ακολούθως από την περιγραφή του γενικευμένου χαρακτήρα των ασθενειών που επικράτησαν, και τέλος, από την απόδοση των επιπλοκών τους ή των απειλητικών τους χαρακτηριστικών στην επιρροή των εποχών.

Περιορίζομαι στο να αντιπαραθέσω αυτή τη μέθοδο με την αναλυτική διαδικασία που ακολούθησα. Προσπάθησα κατ' αρχήν να προσδιορίσω με ακρίβεια τους ειδικούς χαρακτήρες των ασθενειών, με επαναλαμβανόμενες παρατηρήσεις οι οποίες έγιναν σε διαφορετικές περιόδους, προκειμένου να μπορέσουμε να ξεδιαλύνουμε αυτό που αποτελεί πραγματικά μέρος της

proprement à la nature de la maladie de ce qui dépend des dispositions individuelles. Je considère ensuite avec attention les maladies qui tiennent aux localités, et qui sont comme endémiques durant toutes les saisons de l'année, afin d'en faire abstraction en traçant la constitution médicale.

Enfin, au moyen d'une classification exacte, je détermine non-seulement les diverses espèces de maladies et le nombre plus ou moins grand de ces espèces pour chaque mois du trimestre que j'ai à décrire, mais encore je puis comparer, pour rendre plus saillantes leurs différences, les divers trimestres entre eux, soit ceux de la même nature pris dans deux années différentes, comme le printemps avec le printemps, l'automne avec l'automne soit encore ceux d'une nature différente, comme le printemps avec l'automne de la même année ou de deux années différentes. C'est la marche qui m'a paru la plus exacte et la plus propre il écarte toute hypothèse toute opinion arbitraire, dans les considérations sur les influences atmosphériques.

Les avantages que donne un hospice tel que celui de la Salpêtrière pour déterminer la constitution médicale de diverses saisons, m'ont servi à indiquer avec quelle sage réserve il faut se diriger dans cette partie de la médecine pour éviter des opinions hasardées; mais je suis loin de vouloir donner l'exclusion à des recherches de la même nature, étendues à une ville entière ou à une régira quelconque, pourvu qu'on commence à s'occuper des localités, et qu'on étudie avec soin les maladies qui peuvent dépendre de cette source. C'est en donnant un pareil essor à l'esprit d'observation qu'on peut chercher à saisir les rapports de l'homme avec la marche générale de la végétation, l'époque de la germination, de la floraison et de la maturité des fruits, les irrégularités de la récolte, l'apparition des insectes et les ravages qu'ils peuvent

φύσης της ασθένειας από εκείνο το οποίο εξαρτάται από ατομικές τάσεις. Κατόπιν εξετάζω με προσοχή τις ασθένειες που συναντώνται στην τοποθεσία και οι οποίες είναι, θα λέγαμε, ενδημικές σε όλες τις εποχές του έτους, προκειμένου να μη ληφθούν υπόψη κατά την ανίχνευση της ιατρικής κατάστασης.

Τέλος, μέσω μίας ακριβούς ταξινόμησης, καθορίζω όχι μόνο τα διάφορα είδη ασθενειών και τον λίγο ως πολύ μεγάλο αριθμό αυτών των ειδών για κάθε μήνα του τριμήνου, όπως περιέγραψα, αλλά επίσης μπορώ να συγκρίνω, με στόχο να καταστήσω πιο εμφανείς τις διαφορές τους, τα διάφορα τρίμηνα μεταξύ τους, είτε εκείνα της ίδιας φύσης αλλά διαφορετικών ετών, όπως άνοιξη με άνοιξη και φθινόπωρο με φθινόπωρο, είτε πάλι εκείνα διαφορετικής φύσης, όπως άνοιξη με φθινόπωρο του ίδιου ή και διαφορετικών ετών.

Είναι η πορεία που μου φάνηκε ακριβέστερη και καταλληλότερη προκειμένου να απομακρύνουμε κάθε αυθαίρετη υπόθεση και άποψη όσον αφορά την εξέταση των ατμοσφαιρικών επιρροών.

Τα πλεονεκτήματα που προσφέρει ένα ίδρυμα όπως το Σαλπετριέρ για τον καθορισμό της ιατρικής σύστασης διαφορετικών εποχών μου χρησίμευσαν ως δείκτης ως προς το με πόση σύνεση και συγκράτηση πρέπει να προχωρεί κανείς προς τούτο το κομμάτι της ιατρικής προκειμένου να αποφύγει τις τυχαίες απόψεις. Αλλά απέχω από το να θέλω να αποκλείσω τις έρευνες ίδιας φύσης οι οποίες εκτείνονται σε μία ολόκληρη πόλη ή κάποια επαρχία, υπό την προϋπόθεση ότι ξεκινάμε με τη μελέτη της τοποθεσίας και ότι μελετούμε με προσοχή τις ασθένειες που μπορεί να εξαρτώνται από αυτή την πηγή. Μόνο αναπτύσσοντας έτσι το πνεύμα της παρατήρησης μπορούμε να προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε τη σχέση του ανθρώπου με τη γενική πορεία της χλωρίδας, την περίοδο της βλάστησης, της άνθησης και της ωρίμανσης των φρούτων, τις ανωμαλίες της συγκομιδής, την εμφάνιση των εντόμων και τις καταστροφές που μπορεί να προκαλέσει η αναχώρηση ή η

exercer le départ ou le retour des oiseaux de passage, les maladies des animaux domestiques, tous les phénomènes, en un mot, de la nature vivante et organisée, considérée relativement à la santé de l'homme.

[...]

Le but de mon ouvrage étant d'indiquer, dans l'état actuel de nos connoissances, une méthode exacte et précise de tracer la constitution médicale d'une année quelconque ou d'une saison particulière, j'ai cru devoir laisser subsister, dans cette seconde édition, les rapports réciproques marqués dans la première entre les histoires bien coordonnées des maladies, les localités, l'influence atmosphérique, et les effets naturels d'un traitement régulier. Les changemens favorables introduits depuis deux années dans l'hospice, ne peuvent manquer de modifier puissamment l'influence des localités, et d'amener des différences, soit dans le nombre respectif des espèces de maladies, soit dans les phénomènes de leurs variétés; mais ces nouvelles dispositions de l'hospice ne changeront rien dans la méthode de tracer, dans la suite, la constitution médicale ou les épidémies qui pourront régner; et dès lors le but que je me suis proposé reste toujours rempli: c'étoit de faire voir que la médecine avoit, comme les autres parties de l'histoire naturelle, une marche lente et graduée, et qu'à une certaine époque de la science, il falloit mettre une nouveau degré d'exactitude et de précision dans un des objets les plus importans, savoir la description générale des épidémies.

επιστροφή των αποδημητικών πτηνών, οι ασθένειες των κατοικίδιων ζώων, με μια λέξη, όλα τα φαινόμενα μίας φύσης ζωντανής και οργανωμένης η οποία εξετάζεται σε σχέση με την υγεία του ανθρώπου.

[...] Κλινική Ιατρική, σ. 471

Ο στόχος του έργου μου ήταν να καταδείξω, μέσα στα πλαίσια της τρέχουσας κατάστασης των γνώσεών μας, μία μέθοδο ακριβή και λεπτομερή για την ανίχνευση της ιατρικής σύστασης μίας οποιαδήποτε χρονιάς ή μίας συγκεκριμένης εποχής. Θεώρησα ότι έπρεπε να αφήσω, σε αυτή τη δεύτερη έκδοση, τις αμοιβαίες αναφορές που σημειώνονται στην πρώτη, ανάμεσα στις καλά οργανωμένες ιστορίες των ασθενειών, των τοποθεσιών, της ατμοσφαιρικής επιρροής και των φυσικών επιπτώσεων μίας τακτικής θεραπείας. Οι θετικές αλλαγές που εισήχθησαν εδώ και δέκα χρόνια στο άσυλο δεν μπορεί παρά να τροποποιήσουν έντονα την επίδραση της τοποθεσίας και να επιφέρουν διαφορές, είτε στον αριθμό των ειδών των ασθενειών, είτε στις ποικιλίες τους· αλλά αυτές οι νέες παροχές στο άσυλο δε θα αλλάξουν τίποτα στη μέθοδο ανίχνευσης, εν συνεχεία, της ιατρικής σύστασης ή των επιδημιών που μπορεί να επικρατούν· ως εκ τούτου ο στόχος τον οποίο έθεσα παραμένει πάντα εκπληρωμένος: σκόπευα να καταδείξω ότι η ιατρική είχε, όπως και τα άλλα κομμάτια της φυσικής ιστορίας, μία πορεία αργή και σταδιακή, και ότι σε μία συγκεκριμένη περίοδο της επιστήμης χρειαζόταν να θέσουμε ένα νέο βαθμό ακρίβειας και λεπτομέρειας σε ένα από τα σημαντικότερα αντικείμενα- συγκεκριμένα, στη γενική περιγραφή των επιδημιών.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1.4 ~ «ΙΣΤΟΡΙΚΑ» του PHILIPPE PINEL

από το έργο:

La médecine clinique rendue plus précise et plus exacte par l'application de
l'analyse ou, Recueil et résultat d'observations sur les maladies aiguës, faites à
la Salpêtrière.

La médecine 1804, 151, Paris, Brosson [Ordre
Clinique Troisième, Phlegmasies, Genre
XXIV. Encéphalite. Espece Ire.
Encéphalite.]

Un homme âgé de soixante-sept ans, d'une forte constitution, autrefois sujet aux hémorroïdes, quitte les travaux sédentaires du cabinet pour entrer dans la carrière politique ; sa vie est plus active; il va souvent à sa campagne. La tête nue et chauve, il reste exposé aux ardeurs du soleil: en rentrant chez lui, malaise général, céphalalgie; le soir, frisson, céphalalgie violente, visage très-rouge, les yeux étincelans, larmoyans; soif brûlante, **délire furieux**.

2e jour de la maladie. Deux saignées du pied sont suivies d'un peu de calme; le soir, paroxysme pendant lequel le malade veut quitter son lit, heurter la tête contre les murs ; il cherche à frapper ceux qui le retiennent.

3e. Face très-animée, peau brûlante, soif, agitation extrême ; plusieurs personnes ont de la peine à la contenir (*Boisson*

Άνδρας εξηνταεπτά ετών, μεγαλόσωμος, που στο παρελθόν έπασχε από αιμορροΐδες, εγκαταλείπει την καθιστική εργασία του γραφείου για να ακολουθήσει πολιτική καριέρα. Η ζωή του είναι πιο δραστήρια, λόγω της προεκλογικής εκστρατείας. Το κεφάλι του ακάλυπτο και φαλακρό, εκτίθεται στον ήλιο. Επιστρέφοντας στο σπίτι του, έχει γενική αδιαθεσία και κεφαλαλγία. Το βράδυ, ρίγος και έντονη κεφαλαλγία, πολύ ερυθρό πρόσωπο, μάτια θολά, δακρυσμένα. Πολύ έντονη δίψα και **έντονο παραλήρημα**.

2η ημέρα της νόσου. Δύο αφαιμάξεις στο πόδι ακολουθούνται από σχετική ηρεμία. Το βράδυ παροξυσμός, ο ασθενής θέλει να φύγει από το κρεβάτι του και χτυπάει το κεφάλι του στον τοίχο. Επιτίθεται σε αυτούς που τον κρατούν.

3η. Πολύ ερυθρό πρόσωπο, δέρμα που καίει, πολύ διεγερτικός. Απαιτείται παρουσία πολλών ατόμων για να τον συγκρατήσουν (*ποτό σε γαλάκτωμα με οπιούχα*). Η κρίση είναι λιγότερο οξεία από την προηγούμενη ημέρα.

émulsionnée ou avec le sirop de diacode). Paroxysme plus léger que la veille.

4e. Paroxysme très-violent ; le malade indique toujours la tête.

5e. Après le paroxysme, sueur, accablement. Rémission le lendemain, mais beaucoup de faiblesse. Quelques jours après le malade tombe dans un état de démence. Il meurt apopleptique quelques mois après.

Autopsie cadavérique. Les méninges, un peu épaissies, mais ses vaisseaux très-distendus par du sang noir sans caillots.

4η. Πολύ βίαιη κρίση. Ο ασθενής δείχνει συνεχώς το κεφάλι του.

5η. Μετά από κρίση, εφίδρωση, σωματική εξάντληση. Αναλαμβάνει την επομένη, αλλά παραμένει πολύ αδύναμος. Μετά από λίγες ημέρες ο ασθενής εκδηλώνει άνοια. Πεθαίνει με αποπληξία μετά από λίγους μήνες.

Νεκροψία. Οι μήνιγγες, λίγο πεπαχυσμένες, όμως τα αγγεία είναι ιδιαίτερα διατεταμένα από σκούρο αίμα χωρίς θρόμβους.

2 MC

Pinel

La médecine 1804, 152-3, Paris, Brosson [Ordre
clinique Troisième, Phlegmasies, Genre
XXIV. Encéphalite. Espece Ire.
Encéphalite.]

R***, âgée de soixante-six ans, adonnée au vin, avoit fait, trois mois auparavant, une chute sur la tête : dès lors céphalalgie, santé chancelante; depuis quelques jours, suintement puriforme par l'oreille gauche.

R***, γυναίκα εβδομήντα ετών, αλκοολική, προ τριών μηνών, πέφτοντας χτύπησε στο κεφάλι: έκτοτε κεφαλαλγία, κλονισμένη υγεία, εδώ και λίγες ημέρες εμφανίστηκαν πυώδεις εκκρίσεις από το αριστερό αυτί.

1er *jour de la maladie*. Frisson avec tremblement, céphalalgie violente, vomissement de matières verdâtres.

4e. *Entrée á l'infirmierie*. Visage rouge, langue sèche, rude; chaleur âcre de la peau, pouls dur, fréquent; abdomen tendu, un peu douloureux; agitation extrême, incohérence dans les idées.

5e. Réponses brusques, quelquefois justes; la malade jette ses couvertures, vent quitter son lit; déliré furieux dans la nuit, vomissement abondant de matières jaunes.

6e. Rémission, pouls intermittent, contraction du masseter, agitation continuelle, visage très-coloré, surtout les pommetes; abdomen météorisé. A onze heures de la nuit, tout á coup état comateux profond.

7e. Respiration fréquente, élevée; anomalies du pouls, mouvemens convulsifs des muscles de la face; mort á midi.

Autopsie cadavérique. Entre l'arachnoïde et la pie-mère, enduit considérable de matière puriforme qui remplissoit les intervalles des circonvolutions du cerveau; les ventricules latéraux contenoient un liquide semblable; le lobe moyen du côté gauche étoit détruit en partie vers la base du crâne, et réduit en une espèce de bouillie puriforme, verdâtre, sanieuse.

1η *ημέρα της νόσου*. Ρίγος με τρομώδεις κινήσεις, έντονη κεφαλαλγία, έμετοι πρασινωποί.

4η. *Εισαγωγή στο νοσοκομείο*. Ερυθρό πρόσωπο, σκληρή και άγρια γλώσσα, έντονη θερμότητα στο δέρμα, έντονοι παλμοί, ταχυκαρδία. Σκληρή κοιλιά, με ήπια ευαισθησία, πολύ διεγερτική, ακατάληπτες εκφράσεις.

5η. Απότομες απαντήσεις, κάποιες φορές σωστές. Η ασθενής πετάει τα σκεπάσματά της, θέλει να σηκωθεί από το κρεβάτι. Στη διάρκεια της νύχτας πολύ έντονο παραλήρημα*, έμετοι με κιτρινωπά υπολείμματα.

6η. Ύφεση, ασταθείς παλμοί, συσπάσεις των μασητήρων, συνεχής διέγερση, πολύ ερυθρό πρόσωπο, κυρίως στα ζυγωματικά. Κοιλιά μετεωρισμένη. Την ενδεκάτη βραδινή ξαφνικά πέφτει σε κωματώδη κατάσταση.

7η. Ταχύπνοια, ανωμαλία στους παλμούς, σπασμωδικές κινήσεις στους μύες του προσώπου. Καταλήγει το μεσημέρι.

Νεκροψία: Ανάμεσα στην αραχνοειδή μήνιγγα και τον υποσκληριδίο χώρο εμφανίζεται ουσία ως επίχρισμα που καλύπτει τις εγκεφαλικές έλικες. Στις κοιλίες εμφανίζεται παρόμοιο υγρό. Ο αριστερός μέσος λοβός είναι κατεστραμμένος προς τη βάση του κρανίου και μοιάζει να είναι ένας πρασινωπός πυώδης χυλός.

3 MC

Pinel

La médecine 1804, 175-6, Paris, Brosson,
clinique [Phlegmasies, Espèces
compliquées]

*** *a du chagrin*, des inquiétudes d'être enceinte, se nourrit et respire l'air de l'hospice.

*** *μελαγχολική*, ανησυχεί μήπως είναι έγκυος, ζει σε ίδρυμα.

<i>Symptômes de peritonise.</i>	<i>Symptômes adynamiques.</i>	<i>Symptômes communs.</i>	<i>Συμπτώματα περιτονίτιδας</i>	<i>Μη δυναμικά συμπτώματα</i>	<i>Κοινά συμπτώματα</i>
2 ^e jour depuis les couches ?	Abattement, morosité.	Bouche amère, nausées poul, fréquent.	2η ημέρα μετά τον τοκετό	Κατήφεια, δυσθυμία	Πικρή γεύση, ναυτία, ταχυκαρδία
Douleurs abdominales.	Pouls petit, foible.		Κοιλιακό άλγος	αδύναμες σφύξεις,	
3 ^e . Douleurs très-augmentées, surtout á l'hypogastre.	Prostration, selles liquides brunes, férides (?).		3η Πολύ έντονοι πόνοι, κυρίως στο υπογάστρο	Εξάντληση, υδαρείς καφεοειδείς κενώσεις	
4 ^e . Abdomen souple, mais très-douloureux.	Altération des traits de la face, stupeur, lange noire, sèche ; dents fuligineuses.		4η Κοιλιά μαλακή αλλά ιδιαίτερα επώδυνη	Αλλοίωση χαρακτηριστικών προσώπου, αφασία, μαύρη και ξηρή γλώσσα, σκούρα χρώση στα δόντια	
7 ^e	Délire, syncopes (<i>Quinquina, boisson vineuse.</i>)		7η...		
8 ^e . Par instans, douleurs très-vives, nulles dans d'autres.					

8η Παροδικά,
πολύ έντονοι
πόννοι,

Παραλήρημα,
συγκοπή
(κινίνο,
αραιωμένο
κρασί)

9e. Respiration stertoreuse. Le lendemain, cessation des douleurs abdominales, éruption miliare sur le thorax.

12e. Disparition de cette éruption, devoiement, abdomen bouffi, pouls intermittent. (Vésicatoires aux jambes, potion mucilagineuse nitrée et camphrée.).

13e. **Délire**, aphonie. Le lendemain, froid glacial des membres, face hippocratique; mort.

9η. Ρεγχάζουσα αναπνοή. Την επομένη, υποχώρηση του κοιλιακού άλγους, κεγχροειδές εξάνθημα στο στήθος.

12η. Το εξάνθημα εξαφανίζεται, διάρροια, τυμπανισμός κοιλίας, ακανόνιστοι παλμοί (φλύκταινες στα πόδια, παρασκεύασμα με νιτρώδη και καμφορά).

13η. **Παραλήρημα**, αφωνία. Την επομένη, παγωμένα άκρα, υποκράτειο προσωπείο, θάνατος.

4 MC

Pinel

La médecine 1804, 197-8, Paris, Brosson
clinique [Phlegmasies Espèces compliquées.
Rhumatisme gastrique.]

Ruime, âgée de soixante-quatre ans, couturière, fut affectée de **manie** á l'âge de cinquante-quatre ans, époque de la cessation de menstrues et de la perte de son mari. Le traitement débilant fut sans succès. Elle est conduite á la Salpêtrière ; et, quatre ans

Η Ruime, εξηντατεσσάρων ετών, μοδίστρα, εμφάνισε συμπτώματα **μανίας** στην ηλικία των πενήντατεσσάρων, στη διάρκεια της εμμηνόπαυσης και μετά την απώλεια του συζύγου της. Η θεραπεία δεν είχε αποτέλεσμα. Νοσηλεύτηκε στο νοσοκομείο Salpêtrière και μετά

après, elle recouvre l'usage des fonctions de l'entendement. A soixante ans, elle un lombago très-violent ; depuis quelques jours, état de santé douteuse.

1er *jour de la maladie.* Après un léger repas, frison très-vif, qui dure deux heures ; chaleur, douleur à la région lobaire gauche.

2e. Frissons vagues dans la journée, chaleur, douleurs augmentées pendant la nuit; nausées.

3e. *Entrée à l'infirmierie.* La douleur s'entendant aux muscles du dos, est exaspérée par le plus léger mouvement du trône; epigastralgie. L'émétique provoque le vomissement de matières amères. Le soir, l'affection se porte aux muscles du côté gauche du thorax: oppression, gêne de la respiration; pouls serré, fréquent.

4e. Accroissement des douleurs et de l'oppression ; cessation des symptômes gastriques. (*Infusion de tilleul avec sirop de guimauve.*)

5e. Transport des douleurs aux muscles lombaires et thoraciques du côté droit.

6e. Rémission, peau halitueuse; le soir, exaspération des symptômes.

7e. Frisson, suivi de chaleur, sueur abondante, constipation.

από τέσσερα χρόνια ανέκτησε κάποιες λειτουργίες ως προς την κατανόηση. Στα εξήντα της, έπαθε οξεία οσφυαλγία. Εδώ και κάποιες μέρες βρίσκεται σε κρίσιμη κατάσταση.

1η *ημέρα της νόσου.* Μετά από ελαφρύ γεύμα, έντονο ρίγος, που διήρκησε δέκα ώρες. Είχε αίσθημα καύσου, και πόνο στην αριστερή οσφυϊκή χώρα.

2η. Κύματα ρίγους στη διάρκεια της ημέρας, αίσθημα καύσου, εντεινόμενοι πόνοι στη διάρκεια της νύχτας, ναυτία.

3η. *Εισαγωγή στο νοσοκομείο.* Επιδείνωση του μυϊκού πόνου στην πλάτη με την παραμικρή κίνηση του κορμού. Επιγαστραλγία. Χολώδεις έμετοι. Το βράδυ νιώθει πόνους στο αριστερό μέρος του θώρακα: δυσχέρεια στην αναπνοή, ταχείες και ρηχές αναπνοές.

4η. Επιδείνωση των πόνων και της δυσχέρειας στην αναπνοή. Τα γαστρικά συμπτώματα υποχωρούν (*τίλιο με σιρόπι αλθαίας*)

5η. Ο πόνος μεταφέρεται στην οσφυϊκή χώρα και στους θωρακικούς μύες της δεξιάς πλευράς.

6η. Ύφεση, εφίδρωση. Το βράδυ επιδείνωση των συμπτωμάτων.

7η. Ρίγος, αίσθημα καύσου, έντονη εφίδρωση, δυσκοιλιότητα.

8η. Ύφεση. Άφθονα ούρα, ευαισθησία στην κοιλία, αθροιστική κεφαλαλγία, ξηροστομία, δίψα, επιγαστραλγία, εξάψεις, συγκοπή στη διάρκεια της ρίγους.

8e. Rémission; urine copieuse briquetée, une selle spontanée, sensibilité exquise des parois abdominales; céphalalgie susorbitaire, bouche pâteuse, soif ; épigastralgie, accès complet, syncope pendant le frisson.

9e. Disparition de la douleur lombaire ; douleur intolérable le long des attaches du diaphragme ; point d'accès, diminution des symptômes gastriques.

10e. Apyrexie, peau halitueuse, langue humectée, douleurs très modérées. Dès le lendemain, on prit regarder la malade entrée eu convalescence.

9η. Εξαφάνιση της οσφραλγίας. Αφόρητος πόνος στο διάφραγμα. Καμία υποχώρηση, ύφεση γαστρικών συμπτωμάτων.

10η. Απύρετη, υγρό δέρμα και γλώσσα, μετριασμένοι πόνοι. Από την επομένη, αρχίζει η ανάρρωση.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2.1 ~ ΛΕΞΙΛΟΓΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΡΑΦΡΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΤΗ ΜΑΝΙΑ ΣΤΙΣ ΕΠΙΔΗΜΙΕΣ I-VII ΚΑΙ ΣΤΟ CORPUS HIPPOCRATICUM

Σημείωση:

Η παρουσίαση χρησιμοποιεί ως βάση τα δεδομένα της εργασίας της Thuminger («The Early Greek Medical Vocabulary of Insanity», 2013:61-96) που περιλαμβάνεται στην έκδοση του W.V. Harris με τίτλο «Mental Disorders in the Classical World». Τα στοιχεία διασταυρώνονται με το Index Hippocraticus (1989) και τις εκδόσεις της σειράς του Loeb Classical Library [LCL 477, 1994]. Για την απόδοση των όρων στην ελληνική χρησιμοποιείται το *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης* των Henry George Liddell και Robert Scott και το *Ερμηνευτικό Λεξικό Πασών των Λέξεων του Ιπποκράτους* του Π. Αποστολίδη (1997). Οι πίνακες συστηματοποιούν και εξειδικεύουν τις πληροφορίες στις Επιδημίες I-VII και στο Corpus Hippocraticum.

Λέξη	Σημασία	Επιδημίες I-VII
		[*κάθε αναφορά περιλαμβάνει το βιβλίο και τη θέση στην έκδοση του Littré ή/και σε άλλες εκδόσεις έτσι όπως αυτά εμφανίζονται στη μελέτη της Thuminger, 2013]
ἄγνωια		
ἀγνοέω	δεν γνωρίζω	<i>Ἐπιδ. VII</i> 5.370.13
ἄγνοιᾶ	ἐλλειψη γνώσης	<i>Ἐπιδ. VII</i> 5.444.1 (= Jouanna 85.1.17) (ἄφωνή, ἄγνωια, παραλήρησις) ⁵¹⁹
ἄλλοφρονέω		
ἄλλοφρονέω ⁵²⁰	σκέπτομαι για ἄλλα ζητήματα, παραφρονώ	—
ἄσύνετος		
ἄσυνετέω (ἄξυν-)	εἶμαι ἀσύνετος, ἀνόητος	—
ἄσυνεσίη (ἄξυν-)	ἐλλειψη σύνεσης, ηλιθιότητα	—
ἄσύνετος (ἄξυν-), ον ⁵²¹	ἄφρων, ἀνόητος	<i>Ἐπιδ. II</i> 5.136.4
ἄφωνία		
ἄφωνέω ⁵²²	εἶμαι ἀφωνος	<i>Ἐπιδ. I</i> 2.714.1
*ἄφωνία, ιων. -τη	ἐλλειψη της φωνῆς	<i>Ἐπιδ. III</i> 3.82.3, 116.7, <i>Ἐπιδ. V</i> 5.238.15, 242.14, 248.23, <i>Ἐπιδ. VII</i> 5.392.10, 394.6, 400.8, 422.18, 444.1 (= Jouanna 85.1.17), 464.4

⁵¹⁹ Η λέξη παραλείπεται στην έκδοση *LCL* 477, 1994, σ. 204: Ἄνδροθάλει ἀφωνή, λήρησις.

⁵²⁰ Βλ. Index Hippocraticus, λ. ἄλλοφρονέω: *Νούσ. II* 7.30.3, *Γυν. I* 8.100.8 (MV: ἄλλοφάσσει ὅλι.)

⁵²¹ Βλ. Index Hippocraticus, λλ. ἀσυνεσίη, ἀσυνετέω: Για το ρ. ἀσυνετέω στο Index Hippocraticus σημειώνονται: *Ἄρθρ.* 4.126.10 —τι *Ἄγγων* 3.498.1, 524.20 —τινός *Ἀδέν.* 8.570.3. Για το ουσ. ἀσυνεσίη: *Φύσ. ἄνθρ.* 6.34.6, *Παρ.* 9.266.10.

⁵²² Οι λέξεις *ἀφωνέω*, *ἀφωνία*, *ἄφωνος* δεν περιλαμβάνονται στη μελέτη της Thuminger. Το ρ. μαρτυρεῖται ἀπαξ σε χωρίο στο *Ἐπιδ. I* 2.714.1 που ἔχει στην έκδοση του Littré ως εξής: δέ γλῶσσα ἠφώνει δεξιὴν χεῖρα παρελύθη μετὰ σπασμοῦ, παραπληκτικόν τρόπον, παρελήρει πάντα [...]. Βλ. επίσης για το ουσ. ἀφωνία και το επιθ. ἄφωνος: *Ἐπιδ. V* 5.248.23 (= Jouanna 80.1.7), ἀφωνή, λήρησις; *Ἐπιδ. V* 5.446.7-8: Τῷ Παρμενίσκῳ καὶ πρότερον ἐνέπιπτον ἄθυμια καὶ ἵμερος τῆς ἀπαλαγῆς βίου, ὅτε δὲ πάλιν εὐθυμία. Ἐν Ὀλύθῳ δὲ ποτε φθινοπώρου ἄφωνος κατείχετο.

ἄφρωνος, -η, ον	ἄφρωνος, ἀναυδός	<i>Ἐπιδ. I</i> 2.684.5, 686.12, 688.2, 694.1, <i>Ἐπιδ. III</i> 3.66.9, 82.13, 112.8, 114.3 & 9, 116.11, 118.3, 140.9, 142.4, 146.3
ἄ φ ρ ο σ ύ ν η		
ἄφρονέω ⁵²³	εἶμαι ασύνετος, μωρός	—
ἄφροσύνη, ἡ ⁵²⁴	ανοησία, μωρία	—
ἄφρων, ον ⁵²⁵	μωρός, ἀνόητος	—
β λ η τ ό ς		
βλητός, ἡ, όν ⁵²⁶	ο κτυπηθείς από ασθενεία, προσβληθείς	—
*δ υ σ θ υ μ έ ω⁵²⁷	εἶμαι ἄθυμος, βαρυθυμώ	—
*δ υ σ θ υ μ ί η⁵²⁸	αθυμία	<i>Ἐπιδ. I</i> 2.652.3, <i>Ἐπιδ. III</i> 3.52.8, 62.5, 134.5
*ε ύ θ υ μ ί η⁵²⁹	φαιδρότης, χαρά, ευφροσύνη	<i>Ἐπιδ. II</i> 5.126.8, <i>Ἐπιδ. V</i> 5.252.6, <i>Ἐπιδ. VI</i> 5.316.6, <i>Ἐπιδ. VII</i> 5.446.8

⁵²³ Βλ. Index Hippocraticus, λ. ἄφρονέω: *Νούσ. I* 6.174.13, (ϑ: φρονέοντος, M Li.) *Νούσ. II* 7.82.15, (M Li.: ἀφρονει ϑ, fort. pro ἀφρόν ϑει) *Ἀδέν. 8.566.12* (V^{CORR}: ἀφρενεῖ, V^{AC}: ἀφραίνει Li.).

⁵²⁴ Βλ. Index Hippocraticus, λ. ἀφροσύνη: *Διαίτ. I* 6.496.8, 512.20 —d.l. *Διαίτ. Όξ. N. N* 2.448.3 (A: παραφροσύνην MV Li.).

⁵²⁵ Βλ. Index Hippocraticus, λ. ἄφρων: *Τέχν. 6.14.17*, *Διαίτ. I* 6.514.8, 518.3, 522.17 & 22, *Ἐπιστ. 9.324.16*, 368.10, 372.20 II. *Ἱερ. N. 6.374.1*, *Νούσ. III* 7.120.20 (ϑ: ἔκφρονες M Li.).

⁵²⁶ Βλ. Index Hippocraticus, λ. βλητός: *Διαίτ. Όξ. N. 2.260.8*, *Κωακ. Πρ. 5.672.8*, *Νούσ. II* 7.16.5, 38.19, *III* 7.120.17 (bis; loco pr. Li.: om. ϑM) —*Γυν. I* 8.188.13 (MV Li.: ὀλόκληρον ϑ).

⁵²⁷ Βλ. Index Hippocraticus, λ. δυσθυμέω: *Γυν. II* 8.356.2, 364.14

⁵²⁸ Βλ. Index Hippocraticus, λ. δυσθυμική: VM 1.592.17 Aph. 4.568.11, Mul. II 8.364.14

⁵²⁹ Βλ. Index Hippocraticus, λ. εϑθυμική: Lex. 4.640.17,

*εὐθυμοῦς ⁵³⁰	αγαθός, ευμενής, χαρωπός, εὐθυμος	—
ἐκμαίνω		
ἐκμαίνω ⁵³¹	τρελαίνω, καταλαμβάνομαι από μανία	<i>Ἐπιδ. I</i> 2.702.18 (= Kühlewein 26, case 8.24), 704.12 (= Kühlewein 26, case 9.12–13), <i>Ἐπιδ. III</i> 3.46.6 (= Kühlewein 1, case 4.6), 82.16 (= Kühlewein 6.22), 138.13 (= Kühlewein 17, case 13.23), 140.22 (= Kühlewein 17, case 14.21), 148.4 (= Kühlewein 17, case 16.6), <i>Ἐπιδ. IV</i> 5.154.3, 154.4, 186.
ἔκστασις⁵³²		
ἐξίσταμαι	γίνομαι έξω φρενών, εἶμαι εκτός εαυτού, παραφρονώ	—
ἔκστασις ⁵³³	σύγχυση του νου, παραφροσύνη	—
ἔκφρων		
ἔκφρων, ον	έξω φρενών, παράφρων	<i>Ἐπιδ. V</i> , 5.258.19 (= Jouanna 106.7), <i>Ἐπιδ. VII</i> 5.392.11 (=Jouanna 21.2.5)
ἔμφρων		
ἐμφρονέω	έρχομαι εις τάς φρένας μου	<i>Ἐπιδ. V</i> 5.522.9
ἐμφρονώδης, ες	φαινόμενος ἐμφρων	<i>Ἐπιδ. VII</i> 5.378.15 (= Jouanna 7.4)
ἔμφρων, ον	λογικός, ευφυής συνετός, φρόνιμος	εχέφρων (mentis suae compos) <i>Ἐπιδ. V</i> , 5.214.4 (= Jouanna 14.4.11), 5.258.18 (= Jouanna 105.2.4), <i>Ἐπιδ. VII</i> , 5.378.23–24 (= Jouanna 8.1.25), 380.24 (= Jouanna

⁵³⁰ Βλ. Index Hippocraticus, λ. εὐθυμος: *Προρρ.* II. 9.16.4 & 20

⁵³¹ Βλ. Index Hippocraticus, λ. ἐκμαίνω: *Ἐπικ.* 8.500.6 (Li. sec. Gal. 19.96.4: ἐκμαίνηται MVaVb). Το χωρίο στην έκδοση του Littré έχει ως εξής: "Όταν βούληται ἄρσεν φυτεύειν, τῶν ἐπιμηνίων ἀποληγόντων ἢ ἐκλελοιπότην μίγνυσθα· καὶ ὠθέειν ὡς μάλιστα ἕως ἂν ἐκμαίνηται [...]."

⁵³² Η Thuminger (2013:89, σ. 99) περιλαμβάνει και το ἐξίσταμαι. Το ρήμα δεν απαντά στις Επιδημίες. Για τις αναφορές βλ. και Index Hippocraticus, λ. ἐξίσταμαι.

⁵³³ Βλ. Index Hippocraticus, λ. ἔκστασις: I. *Ἄρθρ.* 4.244.6 (MV Li.: ἔκτασιν) II. *Ἄφορ.* 4.578.14, *Κωακ. Πρ.* 5.598.10, 638.4 (A. Li. συστάσεις IR) 648.16, 690.12, *Προρρ.* II. 9.28.20].

		10.2.6), 388.6 (= Jouanna 12.3.8), 388.21 (= Jouanna 14.4.24), 390.2 (= Jouanna 15.2.22), 390.7 (= Jouanna 16.4.9), 390.13 (= Jouanna 17.2.17), 412.9 (= Jouanna 44.3.6), 418.17 (= Jouanna 50.3.12), 420.9 (= Jouanna 51.4.27), 448.15 (= Jouanna 92.5.5), 458.12 (= Jouanna 107.5.8), συνετός, λογικός (Prudens, sapiens, loco subst. οἱ ἔ.) — ⁵³⁴
ἐμφρόνως	συνετώς, φρονίμως	<i>Ἐπιδ.</i> VII, 5.396.6 (= Jouanna 25.5.6) (M. Li.: εὐφρόνως V)
ἐμβρόντητος		
ἐμβρόντητος, ον ⁵³⁵	ἐκθαμβος, παραπεπληγμένος τὴν διάνοιαν, μαινόμενος	—
ἐπιληρέω		
ἐπιληρ-έω	κατέχομαι ἀπὸ λήρον	<i>Ἐπιδ.</i> VII 5.458.20 (Li.: ὑπελήρει)
ἐπιληψίη		
ἐπιληπτικός, ἢ, ὄν	ο υποκειμένος σε επιληψία	για πρόσωπα (de hominibus) <i>Ἐπιδ.</i> VI 5.354.19, <i>Ἐπιδ.</i> VII 5.414.11, 456.16
ἐπίληπτος, ἰων. ἐπίλαμπτος	ο πάσχων ἀπὸ επιληψία, ο επιληπτικός	<i>Ἐπιδ.</i> VI 5.356.1, 356.3
ἐπιληψίη, ἢ, ⁵³⁶	σεληνιασμός, ἱερά νόσος	—
ἐπίληψις, ἢ,	σεληνιασμός, ἱερά νόσος	παροξυσμός (impetus morbi) <i>Ἐπιδ.</i> V 5.214.14 — για τὴν ἱερὴ νόσο, (sc. morbi sacri, ἀβέβαιο χωρίο, d.l.) <i>Ἐπιδ.</i> VI 5.268.1 (M. ἐκλάμψεις V Li.†)
κατανοέω		

⁵³⁴ Βλ. Index Hippocraticus, λ. ἔμφρων: *Ἐπιστ.*: 9.398.12. Το χωρίο στὴν ἔκδοση τοῦ Littré ἔχει ὡς ἐξῆς: «Nũn δέ περί ὧν δεῖ μάλιστα σπουδάζειν τοὺς ἔμφρονας, ἡμεῖς τὰ μὲν καὶ παρὰ τῶν πρότερον παρεληφότες, τὰ δέ και νũν αὐτοὶ προσεξευρίσκοντες, γεγράφαμέν σοι[...]».

⁵³⁵ Βλ. Index Hippocraticus, λ. ἐμβρόντητος: *Διαίτ.* I 6.518.3. Το χωρίο στὴν ἔκδοση τοῦ Littré ἔχει ὡς ἐξῆς: Εἰ δέ κρατηθεῖ ἐπὶ πλεῖον τό πũρ ὑπὸ τοῦ ἐόντος ὕδατος, τούτους ἤδη οἱ μὲν ἄφρονας ὀνομάζουσιν, οἱ δέ ἐμβροντήτους.

⁵³⁶ Βλ. Index Hippocraticus, λ. ἐπιληψίη: *Ἀφορ.* 4.496.7, 500.10, *Ἱερ.* N. 6.380.8 (θ: ἐπιλήψιος M Li.), *Τροφ.* 9.106.20.

για πρόσωπα που πάσχουν από αρρώστια (de aegrotis): *Ἐπιδ. I* 2.690.1 (= Kühlewein 26, case 3.4), 692.4 (= Kühlewein 26, case 4.1), 702.6–7 (= Kühlewein 26, case 7.14), 706.10 (= Kühlewein 26, case 10.4), 714.10 (= Kühlewein 26, case 13.20), *Ἐπιδ. III* 3.34.6 (= Kühlewein 1, case 2.4), 36.1 (= Kühlewein 1, case 2.8), 40.15 (= Kühlewein 1, case 3.17), 40.18 (= Kühlewein 1, case 3.20), 42.11 (= Kühlewein 1, case 3.8), 42.14 (= Kühlewein 1, case 3.12), 48.12 (= Kühlewein 1, case 5.21), 50.11 (= Kühlewein 1, case 6.15), 62.7 (= Kühlewein 1, case 11.22), 64.12 (= Kühlewein 1, case 12.16–17), 82.5 (= Kühlewein 6.10), 110.6 (= Kühlewein 17, case 2.9), 110.7 (= Kühlewein 17, case 2.11), 112.5 (= Kühlewein 17, case 2.26), 3.112.8 (IR Li.: om. V), 122.8 (= Kühlewein 17, case 7.23), 128.10 (= Kühlewein 17, case 9.16),⁵³⁷ *Ἐπιδ. V* 5.204.18 (= Jouanna 3.1.8), 206.8 (= Jouanna 5.1.4–5), 230.22 (= Jouanna 39.2.3), *Ἐπιδ. VII* 5.396.15 (= Jouanna 25.6.16–17), 462.9 (= Jouanna 114.3.13), (οὐδέν κατενόει) *Ἐπιδ. III* 3.142.3 (= Kühlewein 17, case 14.24), (πάντα κατενόει) *Ἐπιδ. I* 2.690.2 (= Kühlewein 26, case 3.5), 702.17 (= Kühlewein 26, case 8.23), 706.13 (= Kühlewein 26, case 10.7–8), 714.14 (= Kühlewein 26, case 13.2), *Ἐπιδ. III* 3.36.2 (= Kühlewein 1, case 2.9), 36.6 (= Kühlewein 1, case 2.13), 42.1,⁵³⁸ 42.11, 42.15 (= Kühlewein 1, case 3.13), 44.3 (Kühlewein 1, case 3.17), 134.12 (= Kühlewein 17, case 11.16), *Ἐπιδ. II* 5.100.12, (σμικρά κατενόει) *Ἐπιδ. I* 2.686.9 (= Kühlewein 26, case 2.3), 692.9 (= Kühlewein 26, case 4.6), 692.16–17 (Kühlewein 26, case 4.14), 710.7 (Kühlewein 26, case 11.9–10), *Ἐπιδ. III* 3.140.6 (Kühlewein 17, case 13.5).

⁵³⁷ Στο Index Hippocraticus σημειώνεται και το *Ἐπιδ. III* 3.140.22. Η έκδοση του Littré αναφέρει: «πάλιν δέ ταχύ παρενόει», και όχι κατενόει όπως σημειώνει και η Thuminger, βλ. σελ. 83, σ. 74.

⁵³⁸ Το σχετικό απόσπασμα στο *Ἐπιδ. III* 3.42.1 έχει ως εξής: Ἐνδεκάτη, κατενόει πάντα, ἄπυρος ὑπνωσεν οὔρα λεπτά. Το απόσπασμα δεν περιλαμβάνεται στη Thuminger που σημειώνει μόνο την επόμενη αναφορά στο 3.42.11: ἰδρωσε δι' ὄλου· ἐκουφίσθη· κατενόει μάλλον.

λ ἦ ρ ο ς

ληρέω είμαι ανόητος, φλυαρώ
 παραληρώ

Ἐπιδ. I 2.688.15 (= Kühlewein 26, case 3.2), *Ἐπιδ. VII* 5.396.7

σύνθ.: ἐπί-, παρα-, ὑπο-, ὑποπαρα-

λήρησις μωρολογία, φλυαρία

Ἐπιδ. V 5.248.23 (= Jouanna 80.1.7), *Ἐπιδ. VII* 5.398.19 (= Jouanna 26.5.6)

λήρος ανόητη ομιλία

Ἐπιδ. I 2.684.3 (= Kühlewein 26, case 1.3), 2.688.16 (= Kühlewein 26, case 3.3) (VIR Li.: παράληρος A), *Ἐπιδ. III* 3.24.5 (= Kühlewein 1, case 1.2), 48.6 (= Kühlewein 1, case 5.15), *Ἐπιδ. VII* 5.394.15 (= Jouanna 25.2.13), 396.4 (= Jouanna 25.5.3), 422.19 (= Jouanna 56.2.15)

ληρώδης, ες⁵³⁹ μάταιος, μωρολόγος

—

(επιρ., adv.,
 ληρωδῶς)

μ α ν ί α

μαίνομαι είμαι σε κατάσταση μανίας

Ἐπιδ. II 5.120.2 (Οἷσιν οἰδήματα ἐφ' ἔλκεσιν, οὐ μάλα σπῶνται, οὐδέ μαίνονται) 136.4, (Ἵν κατακόρεα τά στήθεα, ψελλοί, ..., καί φαλακροί· τουτέων ὄσοι ἐκ γενεῆς καί στρεβλοί, ἀσύνητοι, ἢ λιθιῶντες, ἢ μαινόμενοι) 138.19 (Τῷ μέλλοντι μαίνεσθαι τόδε προσημαίνει τό σημεῖον) *Ἐπιδ. IV* 5.196.11 (= Langholf 306) (αἰμορροΐδας), *Ἐπιδ. V* 5.204.8 (= Jouanna 2.1.8) (ἔπιε πλέον· μαινόμενος δέ), *Ἐπιδ. VII* 5.396.23 (= Jouanna 25.6.6) (ἀνεπήδα, ἀνεκεκράγει, ἐμαίνετο)

συνθ., comp.: ἐκ-, ὑπο-

μᾶνία, ιων. -ιη, ἡ μανία, παραφροσύνη

Ἐπιδ. II 5.120.4, 128.13, *Ἐπιδ. IV* 5.144.15 (= Langholf 72), *Ἐπιδ. VII* 5.384.20 (= Jouanna 11.6.15), 5.396.11 (= Jouanna 25.5.12)⁵⁴⁰

⁵³⁹ Βλ. Index Hippocraticus, λ. ληρώδης: *Κωακ. Πρ.* 5.680.19.

⁵⁴⁰ Βλ. Index Hippocraticus, λ. μανίη, Βλ. επίσης Thuminger, σελ. 85, σ. 83.

μᾶνικός, ἢ, ὄν	αὐτός που ἀνήκει ἢ ἀρμόζει στη μανία, ἔχω διάθεση ἢ τάση προς μανία, παράφρων, «τρελός»	συνθ., comp.: τυφο-, οἰστρο- για πρόσωπο που πάσχει ἀπὸ ἀρρώστια (de aegroto)] <i>Ἐπιδ. II</i> 5.130.19, για δήλωση συμπτώματος, (de signis morbi)] ⁵⁴¹ --- ουσιαστικοποιημ., (loco subst.)] (τά) μανικά=insania <i>Ἐπιδ. I</i> 2.638.6 (= Kühlewein 12.19) (πρεσβυτέροισι δέ καὶ ὄσοισιν ἤδη τό θερμόν κρατέεται, παραπληκτικά, ἢ μανικά) —μανικόν τι: <i>Ἐπιδ. IV</i> 5.194.8 (= Langholf 294) (οἶον εἶχεν ὁ πρεσβύτης, ὁ ἀπογενόμενος) ⁵⁴²
μανικῶς	υπέρμετρα, υπερβολικά, μανιωδῶς	(επιρ., adv.) μανικῶς <i>Ἐπιδ. VII</i> 5.374.18 (= Jouanna 5.7.7), 386.10 (= Jouanna 11.7.10)
μᾶνιώδης, ες	ὅμοιος με τη μανία, μανικός, παράφρων, πρόξενος μανίας	για δήλωση συμπτωμάτων [Insania indicans (de signis)] <i>Ἐπιδ. II</i> 5.132.8–9, για δήλωση ἀρρώστιας, [Insania similis (de morbis)] ---, ⁵⁴³ για χαρακτηρισμό προσώπου, θυμώδης, ευερέθιστος, [Iracundus (de homine)] <i>Ἐπιδ. II</i> 5.136.3
μανώδης, ες ⁵⁴⁴	μαινόμενος, παράφρων, μανικός	ουσιαστικοποιημ., (de loco subst. τό μ.) <i>Ἐπιδ. VII</i> 5.368.9 (Ἵπὸ δέ τὸν τελευταῖον

⁵⁴¹ Βλ. Index Hippocraticus, λ. μᾶνικός: *Προγν.* 2.120.10, *Προρρ. I* 5.514.11, *Κωακ. Πρ.* 5.626.4, 634.19, 710.1 *Προρρ. II.* 9.64.1.

⁵⁴² Η Thuminger (2013:84, σημείωση 81) σημειώνει: «Littre has ἄμα ἡσθῆνει τῆ ἐωυτοῦ γυναικί, τῆ κεκρυμένη, μανικόν τι ἐνῆν, ‘he was ill at the same time as his wife *who reached a crisis, there was some mania (in her) ...*’, while Langholf’s text would translate ‘he was ill at the same time as his wife, there was some *hidden* mania (in her) ... (Langholf ad loc.: ‘welche latent manisch war ...’). This passage, with Langholf’s reading, is remarkable for the notion of a κεκρυμμένον μανικόν that is only to an extent comparable to the examples Langholf quotes (κρυπτοὶ καρκίνοι in *Aph.* 6.38, 4.572.5 (= Magdelaine 6.38.6), as well as *Γυν. II.* 8.282.12, *Προρρ. II.* 9.32.5 and 9.32.8), where the reference is to tubercles and cysts, while the concept of a hidden insanity deserves a further, and differently framed discussion; *Progn.* 2.120.10 (= Alexanderson 3.6) ὀδόντας δὲ πρίειν ἐν πυρετῶ, ὀκόσοισι μὴ ξύνηθές ἐστιν ἀπὸ παίδων, μανικόν καὶ θανατῶδες; *Προρρ. I* 5.514.11 (= Polack 17.2), τὰ ἐξ ἐμέτου ἀσώδεος, φωνὴ κλαγῶδης, ὄμματα ἐπίχνου ἴσχοντα, μανικά; *Προρρ. II* 9.64.1 (ὀκόσους δὲ ξὺν τῆσιν ὀδύνησιν σκοτόδινοι λαμβάνουσι, δυσπαλάκτον καὶ μανικόν)».

⁵⁴³ Βλ. Index Hippocraticus, λ. μᾶνιώδης: *Ἄερων* 2.28.10, *Κωακ. Πρ.* 5.690.11, *Γυν. I* 8.100.9.

⁵⁴⁴ Η Thuminger δεν συμπεριλαμβάνει τη λέξη.

μ ε λ α γ χ ο λ ί α

μελαγχολιά ⁵⁴⁵	πάσχω από μελαγχολία
μελαγχολία ⁵⁴⁶	το έχειν την χολήν μέλαιναν, μελαγχολία
μελαγχολικός, ή, όν	ο έχων κράσιν μελαγχολικήν, ο πάσχων από νοσηρές καταστάσεις οφειλόμενες στην αύξηση της μέλαινας χολής
μελαγχολώδης, ες ⁵⁴⁷	όμοιος προς μέλαιναν χολήν

χρόνον, ἄλγημα στήθεος καταπίνοντι τό ποτόν... κύμινον καί ὠόν ῥυφαίνοντι κατέστη· ἢ γλῶσσα δέ, το μαννῶδες ξυνήνεγκεν) 416.11 (M. Li.: μανιῶδες V) (Ἐλλέβοροι προσήχθησαν, κεφαλῆς καθάρσιες· πρὸς τό στόμα μαννῶδες ξύν τοῖσιν ἄλλοισι μισγομένοισι ξυνήνεγκεν)

για πρόσωπα που πάσχουν από αρρώστια, [de hominibus (etiam loco subst. ό, οί μ.)]: *Ἐπιδ. II* 5.132.17, *Ἐπιδ. VI* 5.352.1 (= Manetti-Roselli 20.7), 354.19 (= Manetti-Roselli 31.10), 356.1 (= Manetti-Roselli 31.1), 356.3 (= Manetti-Roselli 31.5), για το σώμα: τό μ-όν *Ἐπιδ. V* 5.330.7 (= Manetti-Roselli 14.7), για συμπτώματα [de morbis signis (etiam loco subst. τό, τά μ.)] *Ἐπιδ. III* 3.98.1–2 (= Kühlewein 14.15.16), *Ἐπιδ. II* 5.128.9, *Ἐπιδ. V*, 5.252.16 (=Jouanna 87.2), *Ἐπιδ. VI* 5.272.2 (= Manetti-Roselli 1.11), *Ἐπιδ. VII* 5.448.1 (= Jouanna 91.5), τά περί τήν γνώμην μελαγχολικά *Ἐπιδ. III* 3.112.11–12 (= Kühlewein 17, case 2, 6)

⁵⁴⁵ Βλ. Index Hippocraticus, λ. μελαγχολιά: *Νούσ. I* 6.200.19 (M Li.: μελαγχολώδεσι υ), *Παθῶν* 6.246.10, *Ἐπιστ.* 9.330.14 (b^{cor} Li.: μελαγχολικοῖσι) b^{ac} MV) 338.17.

⁵⁴⁶ Βλ. Index Hippocraticus, λ. μελαγχολία: *Ἀέρων* 2.50.12, *Ἀφορ.* 4.492.6, *Νούσ. I* 6.144.12, *Ἐπιστ.* 9.358.12, 398.23.

⁵⁴⁷ Βλ. Index Hippocraticus, λ. μελαγχολώδης: *Νούσ. I* 6.200.19 (bis; loco pr. υ: μελαγχολῶσι M Li.) Remed. 36. Η Thuminger (2013: 66, σ. 24) συνοψίζει τη γνώμη των ερευνητών για τις 2 συνολικά αναφορές του επιθέτου: «The first instance is the already mentioned passage at *Morb. I* 6.200.19 οι ὑπό τῆς φρενίτιδος ἐχόμενοι τοῖσι μελαγχολῶσι κατὰ τήν παράνοϊαν, where the verb μελαγχολῶσι found in M is Littré's choice, while Wittern 30.8 and Potter follow Θ, μελαγχολώδεσι); the second is at *Aff.* 6.246.10, ὅσοι δέ μελαγχολῶσι, τά ὑφ' ὧν μέλαινα χολή, on which Potter 1988, 58–59, n. 1 writes: 'W. Τέχv.lt (*Studien zur Geschichte der Begriffe Heilmittel und Gift*, Leipzig, 1937, 87) deletes these two clauses because they contain the sole

μώρωσις

μώρωσις⁵⁴⁸ ατονία, νωθρότητα

μωρόομαι⁵⁴⁹ γίνομαι μωρός, ατονώ

μωρός, ή, όν⁵⁵⁰ νωθρός, ανόητος, άφρων

οϊστρομανία

οϊστρομανία⁵⁵¹ οιστρώδης μανία

παρακοπή

παρακοπή παραφορά, παραφροσύνη

Ἐπιδ. III 3.122.15 —(παρακοπή τῆς γνώμης) Ἐπιδ. III 3.118.13 —τοῦ νοῦ ---⁵⁵²

reference in the treatise to the humours “black bile” and “water”, in contradiction to the two-humour theory expounded in Ch. 1 and 37, and otherwise followed’; cf. also Jouanna 2007b, 16 n. 2, on these verbal occurrences, which are ultimately ‘not certain’. Kazantzidis (2011, 28) notes that an absence of the verb from the Hippocratic texts is made even more puzzling by the fact that the verb is used five times already in Aristophanes (*Aves* 14: μελαγχολῶν; *Ecclesiazusae* 251: μελαγχολᾶν; *Plutus* 12: μελαγχολῶντ’; *Plutus* 366: μελαγχολᾶς and *Plutus* 903: μελαγχολᾶν)».

⁵⁴⁸ Βλ. Index Hippocraticus, λ. μώρωσις, *Προρρ.* I 5.518.5 (Li.κώφωσις IR) 572.4 (in add. ante παρ’ IR: om. Li.†) *Κωακ. Πρ.* 5.626.8, *Παρθ.* 8.466.19.

⁵⁴⁹ Βλ. Index Hippocraticus, λ. μωρόομαι: *Προρρ.* I 5.534.2, *Κωακ. Πρ.* 5.622.15, *Παρθ.* 8.466.18. Βλ. επίσης Thuminger, σελ. 92, σ. 121, 122, όπου περιλαμβάνονται τα μωρόομαι και μώρωσις.

⁵⁵⁰ Βλ. Index Hippocraticus, λ. μωρός: *Διαίτ.* II 6.560.16, *Γόν.* 7.472.11. Τα χωρία έχουν ως εξής στην έκδοση του Littre: *Διαίτ.* II, 6.560.15-16: όκόσα δέ ύγρήν φύσιν έχει και ψυχρήν και μωρήν (στο πλαίσιο της περιγραφής των ιδιοτήτων διαφορετικών ουσιών και της επίδρασής τους στον οργανισμό), *Γον.*, 7.472.10-11: διό ούχ ύπάρχουσι οί ευνούχοι χρηστοί· τών δέ τάδε έκτριβέντων ή όδός τῆς γονῆς έμπέφρακται· πωροῦνατι γάρ οί όρχιες· και τά νεύρα σκληρά και μωρά γενόμενα υπό τοῦ πώρου οῦ δύναται τείνειν και χαλᾶν (για τη γονιμότητα και το παράδειγμα των ευνούχων).

⁵⁵¹ Η λέξη απαντά μόνο στις ψευδεπίγραφες Επιστολές. Index Hippocraticus, λ. οϊστρομανία *Ἐπιστ.* 9.372.6

⁵⁵² Βλ. Index Hippocraticus, λ. παρακοπή: *Παθών* 6.216.25 (Li. Παρακόπτει θ. M).

παρακόπτω	παρακόπτω τη διανοία, είμαι παράφρων	<i>Ἐπιδ.</i> V 5.204.17 (= Jouanna 3.1.7), 204.19 (= Jouanna 3.1.9), 206.8 (= Jouanna 5.1.4), 212.25 (= Jouanna 14.2.5), 228.20 (=Jouanna 31.2.18)
π α ρ ά κ ρ ο υ σ ι ς		
παράκρουσις	παραφροσύνη	<i>Ἐπιδ.</i> VI 5.328.10 (= Manetti-Roselli 6.10.1–2) ⁵⁵³
παρακρουστικός, ή, όν	παρακοπτικός, απατηλός	<i>Ἐπιδ.</i> VI 5.276.1 (= Manetti-Roselli 1.15.4), 5.304.1 (= Manetti-Roselli 3.22.1), 328.7 (= Manetti-Roselli 6.9.7)
παρακρούω	παραφρονώ	απόλεια της λογικής (pass. mente capior) <i>Ἐπιδ.</i> III 3.148.3 (= Kühlewein 17, case 16.6) (IR. Li.: om. V), παραφρονώ, συχνά με επιρ., [act. intr. insanio (saepius accederunt acc. Quasi adv. πάντα, πολλά, μικρά)] <i>Ἐπιδ.</i> I 2.682.12 (= Kühlewein 26, case 1.19), 686.3 (= Kühlewein 26, case 2.20), 690.1 (= Kühlewein 26, case 3.4), 690.9 (= Kühlewein 26, case 3.13), 692.3–4 (= Kühlewein 26, case 4.23), 692.10 (= Kühlewein 26, case 4.7), 692.17 (= Kühlewein 26, case 4.14), 694.13 (= Kühlewein 26, case 5.1), 694.14 (= Kühlewein 26, case 5.2), 694.17 (= Kühlewein 26, case 5.6), 696.7 (= Kühlewein 26, case 5.13), 696.8 (= Kühlewein 26, case 5.14), 702.13 (= Kühlewein 26, case 8.19), 702.14 (= Kühlewein 26, case 8.20), 710.6 (= Kühlewein 26, case 11.9), 710.8 (= Kühlewein 26, case 11.11), 710.10 ⁵⁵⁴ , 712.4 (= Kühlewein 26, case 12.22), 712.9–10 (= Kühlewein 26, case 12.4), 714.7 (= Kühlewein 26, case 13.17), 714.9 (= Kühlewein 26, case 13.19), 714.13 (= Kühlewein 26, case 13.23), 716.9–10 (= Kühlewein 26, case 14.11), <i>Ἐπιδ.</i> III 3.34.5 (= Kühlewein 1, case 2.3), 36.4 (= Kühlewein 1, case 2.11) (R Gal. Li.: om. VI), 40.12 (= Kühlewein 1, case 3.13–14), 40.14 (= Kühlewein 1, case 3.16), 40.16 (= Kühlewein 1, case 3.18–19), 40.19 (= Kühlewein 1, case 3.22), 42.4 (= Kühlewein 1, case 3.26), 42.6 (=

⁵⁵³ *Ἐπιστ.* 9.328.21

⁵⁵⁴ Η αναφορά από το *Ἐπιδ.* I 2.710.10 απουσιάζει από τη Thuminger, υπάρχει, όμως, στο Index Hippocraticus.

		Kühlewein 1, case 3.3), 42.9 (= Kühlewein 1, case 3.6), 42.16–44.1 (= Kühlewein 1, case 3.15), 48.4 (= Kühlewein 1, case 5.13), 48.16–17 (= Kühlewein 1, case 5.1), 48.19 (= Kühlewein 1, case 5.3) (IR Li.: om. V), 50.10 (= Kühlewein 1, case 6.15), 52.2 (= Kühlewein 1, case 6.19), 56.8–9 (= Kühlewein 1, case 8.18), 60.6 (= Kühlewein 1, case 10–11), 62.4 (= Kühlewein 1, case 11.19), 64.12 (= Kühlewein 1, case 12.16), 104.2–3 (= Kühlewein 17, case 1.25), 104.10 (= Kühlewein 17, case 1.8–9), 106.8 (= Kühlewein 17, case 1.19), 110.5 (= Kühlewein 17, case 2.8–9), 116.8 (= Kühlewein 17, case 3.5), 118.2 (= Kühlewein 17, case 4.16), 128.9 (= Kühlewein 17, case 9.15), 132.2 (= Kühlewein 17, case 10.20), 132.8 (= Kühlewein 17, case 10.1), 136.7 (= Kühlewein 17, case 11.1), 146.15 (= Kühlewein 17, case 16.2), <i>Ἐπιδ. IV</i> 5.152.19, 154.15, 184.16, <i>Ἐπιδ. VI</i> 5.326.2 (= Manetti-Roselli 6.5.2–3), 354.16 (= Manetti-Roselli 8.30.11 = Langholf 334), <i>Ἐπιδ. VII</i> 5.460.10 (= Jouanna 112.1.8–9) σύνθ. ὑπο-
παραλήρησις		
παραληρέω	μιλώ ασυνάρτητα, λέγω ανοησίες	<i>Ἐπιδ. I</i> 2.706.12 (= Kühlewein 26, case 10.6), 712.11 (Kühlewein 26, case 12.5), 712.12, 714.2 (Kühlewein 26, case 13.13), <i>Ἐπιδ. III</i> 3.50.12 (= Kühlewein 1, case 6.17)
		σύνθ., comp. ὑπο-
παραλήρησις	ανόητη ομιλία, ελαφρά ή πρόσκαιρη παραφροσύνη	<i>Ἐπιδ. VII</i> 5.366.17 (= Jouanna 2.4.16), 5.366.20 (= Jouanna 2.4.20), 374.16 (= Jouanna 5.7.6), 382.20 (= Jouanna 11.2.6), 410.6 (= Jouanna 43.1.22), 440.9 (= Jouanna 83.6.18), 444.1 (= Jouanna 85.1.17)
παράληρος, ον	άφρων, παραλαλών	<i>Ἐπιδ. I</i> 2.610.1 (= Kühlewein 2.18), 620.2 (= Kühlewein 6.20), 688.16 (= Kühlewein 26, case 3.3) (A: λήρος VIR Li.), <i>Ἐπιδ. III</i> 3.82.1 (= Kühlewein 6.4), 96.2–3 (= Kühlewein 13.11), 122.12 (= Kühlewein 17, case 7.1–2), 122.13 (= Kühlewein 17, case 7.2–3), 124.5 (= Kühlewein 17, case 8.13), 128.19–20 (= Kühlewein 17, case

		9.3), 140.9 (= Kühlewein 17, case 13.8), 140.12 (=Kühlewein 17, case 13.11–12)
π α ρ ά λ λ α ξ ι ς		
παράλλαξις ⁵⁵⁵	παραλάξεις φρενών=παραφρονήσεις	—
π α ρ ά ν ο ι α		
παρανοέω	είμαι έξω φρενών, είμαι παράφρων	<i>Ἐπιδ. III</i> 3.140.7 (= Kühlewein 17.13.5–6), 140.22 (= Kühlewein 17, case 13.6), <i>Ἐπιδ.</i> <i>V</i> , 5.232.2, (40.1.6 Jouanna)
παράνοια ⁵⁵⁶	παραφροσύνη, τρέλα, παράνοια	—
παράνοος ⁵⁵⁷	αλλόφρων, τρελός, παρανοϊκός	—
π α ρ α φ ο ρ ά		
παραφέρω	παραφέρομαι, εκφεύγω	

⁵⁵⁵ Βλ. Index Hippocraticus, λ. παράλλαξις: *Αγμῶν* 3.470.7 (Τείνειν δέ τουτέων τῶν τρόπων ἐνίοισι τῶν προειρημένων ἦν μεγάλαί αἱ παραλλάξεις ἔωσιν.) 538.8 (Εἰ δέ ἀναγκάζοιο μὲν ἐμβάλλειν, ἐλπίζοις δέ ἐμβαλεῖν, καὶ μὴ πολλή ἢ παράλλαξις εἶη τοῦ ὀστέου) *Μοχλ.* 4.346.2 (...ὁ χόνδρος, ἐντιθένα ἄχνην ὀθονίου ἐναποδέοντα λοπῶ καρχηδονίῳ ἢ ἐν ἄλλῳ, ὃ μὴ ἐρεθειῖ τῷ λοπῶ δέ τάς παραλλάξιας παρακολλᾶν, καὶ ἀναλαμβάνειν.) —φρενῶν, *Διαίτ. Ὀξ. Ν. Ν.* 2.396.1. (τά τέ ὑποχωρήματα ἔξυγρα καὶ ὠχρά γίνεταί, καὶ δίψαι σφοδραὶ ἔνεισι, καὶ ἀγρυπνίη, ἐνίστε δέ καὶ παραλλάξεις φρενῶν).

⁵⁵⁶ Βλ. Index Hippocraticus, λ. παράνοια: *Προγν.* 2.178.7, *Νούσ.* *I* 6.200.19, *Ἱερ. Ν.* 6.362.4, *Παρθ.* 8.466.19 – παράνοιαι μανιώδεις *Γυν. I* 8.100.9. Το τελευταίον χωρίον ἀπὸ τοῦ *Γυν. I* 8.100.9 ἔχει ὡς ἐξής: ὧδε χρονιωτέρη ἢ νοῦσος γίνεται· τοῖσι τε οὐασιν οὐκ ὀξέως ἔστι τό ἄκουειν ἐκ τῆς νοῦσου· καὶ καρδιώξει, καὶ ἐρεύζεται, καὶ αλλοφάσσει, καὶ παράνοιαι γίνονται μανιώδεις.

⁵⁵⁷ Βλ. Index Hippocraticus, λ. παράνοος, *Νούσ.* *I* 6.200.21 (= Wittern 30.8–9) (για ἀσθενεῖς με φρενίτιδα καὶ μελαγχολώδεις).

παραφορά, ιων. παραφορή, δωρ. παρφορά ⁵⁶⁰	διατάραξη φρενών, παραφροσύνη	—	<i>Ἐπιδ. III</i> 3.138.11, ⁵⁵⁸ <i>Ἐπιδ. II</i> 5.94.6 (= Langholf 36), <i>Ἐπιδ. IV</i> , 5.152.16, 186.9, ⁵⁵⁹ 188.5, (Li.: κατά- VIR), 194.12
παράφορος, ον	ο δυνάμενος να ολισθήσει, παράφρων	—	επί επιδέσμων (s. pr. de ligamentis)--- ⁵⁶¹ με σημασία μεταφορική (s. met.), για πρόσωπο που πάσχει (de aegroto) <i>Ἐπιδ. II</i> 5.100.11, ⁵⁶² για συμπτώματα και ασθένειες --- ⁵⁶³ (παραφορά) γνώμης --- ⁵⁶⁴
π α ρ α φ ρ ο σ ύ ν η			
παραφρονέω	είμαι έξω φρενών, παράφρων	—	<i>Ἐπιδ. I</i> 2.688.15 (= Kühlewein 26, case 3.2), 704.10 (= Kühlewein 26, case 9.10), 706.2 (= Kühlewein 10.20), <i>Ἐπιδ. II</i> 5.128.17, <i>Ἐπιδ. VII</i> 5.422.9 (= Jouanna 54.1.2)
παραφρόνησις ⁵⁶⁵	παραφροσύνη	—	—
παραφροσύνη ⁵⁶⁶	παραπλάνησις φρενών, "τρέλα"	—	—

⁵⁵⁸ Η Thuminger δεν συμπεριλαμβάνει το χωρίο, αναφέρεται, όμως, στο Index Hippocraticus. Στην έκδοση του Littrè το απόσπασμα έχει ως εξής: *Ἐπιδ. III* 3.138.9-11: ἐμφύσημα κακόν· πουλύ δίψος· κωματώδης· ὑποχονδρίου δεξιῦ ἔπαρμα ξύν ὀδύνη· ἄκρεα πάντοθεν ὑπόψυχρα· σμικρά παρέλεγεν· λήθη πάντων, ὅτι λέγοι· παρεφέρετο.

⁵⁵⁹ Η Thuminger δεν συμπεριλαμβάνει το χωρίο, αναφέρεται, όμως, στο Index Hippocraticus. Το απόσπασμα στην έκδοση του Littrè έχει ως εξής: *Ἐπιδ. IV* 186.9: κωματώδης, παραφερόμενος ἐξ ὕπνου, οὐκ ἐξεμάνη.

⁵⁶⁰ Βλ. Index Hippocraticus, λ. παραφορή: *Ἀνατ.* 8.540.7, *Ἐπτ.* (Sp) 122.5.

⁵⁶¹ Βλ. Index Hippocraticus, λ. παράφορος: *Ἀρθρ.* 4.120.20.

⁵⁶² Βλ. Index Hippocraticus, λ. παράφορος: *Προρρ.* 15.528.2, *Γυν.* 118.282.15, *Ἐπιστ.* 9.390.14.

⁵⁶³ Βλ. Index Hippocraticus, λ. παράφορος: *Κωακ. Πρ.* 5.602.1.

⁵⁶⁴ Βλ. Index Hippocraticus, λ. παράφορος: *Προρρ.* 15.518.12 (Gal. Li.: παράφρονος IR).14, *Κωακ. Πρ.* 5.592.11, 600.9, 648.21.

⁵⁶⁵ Βλ. Index Hippocraticus, λ. παραφρόνησις: *Νούσ.* 1, 6.200.22-23 (= Wittern 30.12), *Ἐπιστ.* 9.380.17, 386.21

⁵⁶⁶ Βλ. Index Hippocraticus, λ. παραφροσύνη: *Προγν.* 2.120.5, 122.13, 126.4, 134.11, (π. ἔσται C' M: παραφρονήσει V: παραφρονήσειν Li.) 174.7, *Διαίτ. Ὀξ.* N. 2.314.8, *Διαίτ. Ὀξ.* N. N. 2.440.11, 446.11, 448.2 & 3 (MV Li.: ἄφροσ. A) 450.9, *Ἄφορ.* 4.470.11, 520.10, 576.13, 580.1

παράφρων ⁵⁶⁷ μωρός	ο εκτρεπόμενος ή πλανώμενος τας φρένας, άφρων,	—
σύνεσις		
συνήμι ⁵⁶⁸	(μεταφ.) αντιλαμβάνομαι, εννοώ	—
σύνεσις ⁵⁶⁹	ευφύια, οξύνοια	<i>Επιδ. II</i> 5.136.12
συνετός, ή, όν ⁵⁷⁰	φρόνιμος, νοήμων	—
σωφρονέω ⁵⁷¹	Έχω σώας τάς φρένας, είμαι σώφρων, συνέρχομαι	—
τυφομανία		
τυφομανία, ή	η μανιώδης υπερηφάνεια	για αρρώστια (n. path.) <i>Επιδ. IV</i> 5.150.21 (V: τυφομανή Li.† sec. Gal. 19.147.15 [LM Kühn, τυφο- ilbg.] ⁵⁷² : τυφλομανή IR
ύποκαταφρονέω		
ύποκαταφρονέω	καταφρονώ λίγο, ανακτώ ελαφρά τις αισθήσεις	<i>Επιδ. IV</i> 5.176.1
ύπομαίνομαι		

& 4 & 5 & 10, 582.2 & 9, *Προρρ. I* 5.512.5, 516.5, *Κωακ. Πρ.* 5.602.12, 604.2 & 6, 634.22, 638.17, 694.6 & 13, *Νουσ. III* 7.136.15, *Παρθ.* 8.468.7, *Αδέν.* 8.570.11, *Προρρ. II* 9.40.4, *Κρισ.* 9.306.3.

⁵⁶⁷ Βλ. Index Hippocraticus, λ. παράφρων: d.l. *Προρρ. I* 5.518.12 (παράφρονος IR: παράφορον Li.).

⁵⁶⁸ Βλ. Index Hippocraticus, λ. συνήμι. Βλ. επίσης Thuminger, σελ. 92, σ. 117.

⁵⁶⁹ Βλ. Index Hippocraticus, λ. σύνεσις: *Άέρων* 2.24.2, *Τέχν.* 6.2.5 & 10, 10.19, 20.10, 26.5, *Νούσ. I* 6.200.12, *Υερ. N.* 6.390.16, 392.4, *Εύσχ.* 9.232.4, 244.7, *Παρ.* 9.268.14 - ιητρική σ. *Νόμ.* 4.638.12 (MV: ιητρικήσ, σ. Li.)

⁵⁷⁰ Βλ. Index Hippocraticus, λ. συνετός: *Άέρων* 2.92.9, *Διαίτ. Υγ.* 6.86.7 (A: Li. cf. 6.208.2: δυνατός MV), *Παθών* 6.208.2 —ό σ. *Νούσ. IV* 7.566.13.

⁵⁷¹ *Artic.* 4.220.4 (= Kühlewein 50.7), άτάρ και ίησιος σκεθροτέρης οί τοιοῦτοι δέονται, εί σωφρονοϊεν; *Superf.* 8.504.22 (= Lienau 34.16–17) ... έξεμεϊ, και μαινεται και πάλιν σωφρονέει.

⁵⁷² Γαλ. 19.147.15K: Τυφομανή: μικρόν εκ φρενίτιδος και ληθάργου πάθημα.

ὕπομαίνομαι	μαίνομαι ελαφρώς	— ⁵⁷³
ὕποληρέω		
ὕποληρέω	έχω τις φρένες ταραγμένες	<i>Επιδ. VII</i> 5.394.20 (= Jouanna 25.3.19), 458.20–21 (= Jouanna 109.2.20–21) (MV: έπελήρει, Li.)
ὕποπαρακρούω		
ὕποπαρακρούω	παρακρούω ελαφρώς	<i>Επιδ. VII</i> 5.440.4 (= Jouanna 85.5.13)
ὕποπαραληρέω		
ὕποπαραληρέω	παραληρώ ελαφρώς	<i>Επιδ. VII</i> 5.372.21 (= Jouanna 5.2.9)
φρενίτις		
φρενιτιαῖος, α, ον	φρενιτικός	<i>Επιδ. III</i> 3.62.10 (= Kühlewein 1, case 11.2) ⁵⁷⁴
φρενιτικός, ή, όν	ο πάσχων από φρενίτιδα	για τη δήλωση συμπτωμάτων και ασθeneιών (de signis et morbis): <i>Επιδ. VII</i> 5.460.11 (= Jouanna 112 1.9) — τά φρενιτικά <i>Επιδ. I</i> 2.620.6 (= Kühlewein 6.1), 666.11 (= Kühlewein 22.16), <i>Επιδ. III</i> 3.80.3 (= Kühlewein 5.26), 98.2 (= Kühlewein 14.15–16), για πρόσωπα που πάσχουν από αρρώστια, (de hominibus): <i>Επιδ. I</i> 2.636.6 (= Kühlewein 12.9), 650.10 (= Kühlewein 18.14–15), 654.3 (= Kühlewein 18.8), <i>Επιδ. III</i> 3.70.6 (= Kühlewein 3.1–2), 80.2 (= Kühlewein 5.25), 82.15 (= Kühlewein 6.21), 82.16 (= Kühlewein 6.22–23), 90.14 (= Kühlewein 11.14), 116.15 (= Kühlewein 17, case 4.11), 140.13 (= Kühlewein 17, case 13.12), <i>Επιδ. IV</i> 5.186.19, <i>Επιδ. VII</i> 5.422.4 (= Jouanna 53.1.21), 434.20 (= Jouanna 78.1.8), 460.13 (= Jouanna

⁵⁷³ Βλ. Index Hippocraticus, λ.: ὕπομαίνομαι: *Διαίτ. I* 6.520.19 (ὕπομαίνεσθαι M: ὕπομαινομένους Li.: deest θ). Το χωρίο στην έκδοση του Littré έχει ως εξής: *Διαίτ. I* 6.520.19-20-6.522.1-2: Εἰ δέ τι νι πλέον επικρατηθεῖ το ὕδωρ ὑπό τοῦ πυρός, ὀξεῖη ἢ τοιαύτη ψυχὴ ἄγαν, καὶ τούτους ὄνειρώσσειν ἀνάγκη· καλέουσι δέ αὐτούς ὕπομαινομένους· ἔστι γάρ ἔγγιστα μανίης τό τοιοῦτον· καὶ γάρ ἀπό βραχείης φλεγμονῆς καὶ ἀσυμφόρου μαίνονται καὶ ἐν τῆσι μέθησι καὶ ἐν τῆσι εὐεξίησι τῆς σαρκός καὶ ὑπό τῶν κρηφαγιῶν.

⁵⁷⁴ Βλ. Index Hippocraticus, λ. φρενίτ-ιαῖος: VIR. φρενίτις Gal. Li., φρενιτις Π₅: del. Kw.

		112.1.12), 460.19 (= Jouanna 112.3.21) — τρόπον -κόν 460.11 (= Jouanna 112 1.9)
φρενίτις	φλεγμονή του εγκεφάλου, σφοδρός πυρετός μετά παραφροσύνης	<i>Ἐπιδ. I</i> 2.654.6 (= Kühlewein 18.11), ⁵⁷⁵ <i>Ἐπιδ. III</i> 3.62.10 (= Kühlewein 1, case 11.2) ⁵⁷⁶ , 142.4 (= Kühlewein 17, case 14.25), 146.6 (= Kühlewein 17, case 15.16), 148.5 (= Kühlewein 17, case 16.8), <i>Ἐπιδ. V</i> 5.236.24 (= Jouanna 52.1.7) <i>Ἐπιδ.</i> <i>VII</i> 5.432.12 (= Jouanna 71.1.14)
φρόνησις		
φρονέω	σκέπτομαι, νοώ	σκέπτομαι, νοώ (cogito, sentio)---, ⁵⁷⁷ γνωρίζω, μεταχειρίζομαι τη λογική μου (sapio, ratione uttor)--- ⁵⁷⁸ εχέφρων (compos mentis sum) <i>Ἐπιδ. V</i> 5.254.9 (= Jouanna 91.2.7), 5.454.2 (= Jouanna 100.2.7) <i>Ἐπιδ.</i> <i>VI</i> 5.454.2 (= Jouanna 100.2.7), 458.16 (= Jouanna 108.2.14) ⁵⁷⁹ —οὐδέν φρονεῖν <i>Ἐπιδ. V</i> 5.240.10 (= Jouanna 60.2.5), <i>Ἐπιδ. VII</i> 5.402.4 ⁵⁸⁰ (σύνθ. comp.: ἐμ- κατά-, παρα-, ὑπέρ-, ὑποκατα-)
φρόνησις ⁵⁸¹	σύνεση, φρονιμάδα	—
φρόνιμος ⁵⁸²	σώφρων, συνετός	—

⁵⁷⁵ Βλ. Index Hippocraticus, λ. φρενίτις: Gal. Li.+ : om. AVIR

⁵⁷⁶ Βλ. Index Hippocraticus, λ. φρενίτις: Gal. Π₅ : Li.: φρενιτιαῖα VIR: del. Kw.

⁵⁷⁷ Βλ. Index Hippocraticus, λ. φρονέω: *Ἱερ. N.* 6.386.17, 392.7 & 15 — *Ἄρθρ.* 4.104.22, *Νούσ.*
I 6.174.13 (M Li.: ἀφρονέοντος θ: ἀφραίνοντος Erot. 26.2) *Διαίτ. I* 6.496.15, 524.2, *Ἀδέν.*
8.568.2, *Προρρ. II* 9.20.14, *Ἐπιστ.* 9.364.4 394,5.

⁵⁷⁸ Βλ. Index Hippocraticus, λ. φρονέω: *Ἄρθρ.* 4.292.4, *Διαίτ. I* 6.518.7, *III* 6.610.14 (θ Li.:
ἀφρονέοντα M), *Ἐπτ.* 7.450.9 & 14

⁵⁷⁹ Βλ. Index Hippocraticus, λ. φρονέω: *Ἱερ. N.* 6.354.9, 374.20, 388.11, *Παρθ.* 8.468.17, *Ἐπιστ.*
9.384.9.

⁵⁸⁰ *Ἱερ. N.* 6.372.8, *Γυν. II* 8.390.1.

⁵⁸¹ Βλ. Index Hippocraticus, λ φρόνησις: Νομ. 4.460.2, *Φυσῶν* 6.110.17 & 19, (bis; loco post.
A Li.: φρόνημα M) 112.4 & 10 (A M γρ. i.mg. Li.: φύσιν M i.t.), 11 & 13, *Ἱερ. N.* 6.390.12,
394,1 & 2, *Διαίτ. I* 6.486.9, 512.20, *Ἐπιστ.* 9.394.7 —in membris et corpora *Ἱερ. N.* 6.372.21,
390.15, *Ἐπτ.* 7.450.17

⁵⁸² Βλ. Index Hippocraticus, λ φρόνιμος: 19,22, 514.7 & 11 & 15, 518.1 & 12 & 20, 520.11,
522.15 & 17 & 21, *Ἐπιστ.* 9.336.6, 338.18 —c. inf. *Ἐπιστ.* 9.324.15 —adv. φ-ως λέγεις *Ἐπιστ.*
9.356.12

ΠΙΝΑΚΑΣ ΛΕΞΙΛΟΓΙΟΥ ΤΗΣ ΜΑΝΙΑΣ ΣΤΙΣ *ΕΠΙΔΗΜΙΕΣ*
ΚΑΙ ΣΤΟ ΙΠΠΟΚΡΑΤΙΚΟ CORPUS

ΕΡΓΟ	μαίνω	έκμαινω	ὕπομαινομαι	μανή	τυφομανή	οίστρομανή	μανιώδης	μανικός	μανικῶς	Σύνολο
Νούσων ΙΑ	1									1
Νούσων ΙΒ										/
Περὶ τῶν Ἐντὸς Παθῶν	1									1
Νούσων Ι	1			1						2
Περὶ Παθῶν										/
Ἐπιδημία Ι		2						1		3
Ἐπιδημία ΙΙΙ		5								5
Ἐπιδημία ΙΙ	3			2			2	1		8
Ἐπιδημία ΙV	1	3		1	1			1		7
Ἐπιδημία VI										/
Ἐπιδημία V	1			1					1	3
Ἐπιδημία VII	1			1					1	3
Προγνωστικόν	1						1			2
Προρρητικός ὁ Πρῶτος		3					1			4
Προρρητικός ὁ Δεύτερος	2			3			1			6
Ἀφορισμοί	2			5			2			9
Κωακαὶ Προγνώσεις	1	6		1			5			13
Περὶ Ἱερῆς Νούσου	5									5
Περὶ Ἀέρων, Τόπων, Ὑδάτων							1			1
Περὶ Τόπων τῶν κατ' Ἄνθρωπον	4			2						6
Περὶ Διαίτης τὸ Πρῶτον	2		1	3						6
Περὶ Διαίτης το Τέταρτον (Περὶ ἐνυπνίων)	1			1						2
Περὶ κρισίων	2			4						6
Περὶ κρισίμων										/
Περὶ Νούσων ΙΙΙ							1			1
Περὶ Νούσων ΙV										/
Περὶ Παρθενίων	2	1		1			1			5

29

Περὶ Γυναικείων I & II		/
Περὶ Ἐπικυήσιος		/
Περὶ Γυναικείης Φύσιος		/
Περὶ Ἑπταμήνου		/
Περὶ Ὀκταμήνου		/
Περὶ Γονῆς		/
Περὶ Ἀφόρων		/
Περὶ Φύσιος Παιδίου		/
Ὅρκος		/
Περὶ τῶν ἐν Κεφαλῇ Τρωμάτων		/
Μοχλικός		/
Περὶ Ἀδένων	1	1
Περὶ Τέχνης	1	1
Περὶ Γονῆς	1	1
Νόμος		/
Περὶ Αἰμορροΐδων		/
Περὶ Διαίτης τὸ Δεύτερον		/
Περὶ Διαίτης Ὀξέων Νοσημάτων		/
Περὶ Διαίτης Ὀξέων Νοσημάτων, Νόθα		/
Περὶ Διαίτης Ὑγιεινῆς		/
Κατ' Ἱητρεῖον		/
Περὶ Ἀγμῶν		/
Περὶ Ἄρθρων		/
Περὶ Ἐγκατατομῆς ἐμβρύου		/
Περὶ Ἀνατομῆς		/
Περὶ Ὀδοντοφυΐης		/
Περὶ Χυμῶν		/
Περὶ Φύσιος ἀνθρώπου		/
Περὶ Φυσῶν		/
Περὶ Ὑγρῶν Χρήσιος		/
Περὶ Συρίγγων		/
Περὶ Ἀδένων		/

Περὶ Σαρκῶν										/
περὶ Ἑβδομάδων										/
Περὶ Καρδίας										/
Περὶ Τροφῆς										/
Περὶ Ὄψιως										/
Περὶ Ὄστέων Φύσιος										/
Περὶ Ἰητροῦ										/
Περὶ Εὐσχημοσύνης										/
Παραγγελία										/
Ἐπιστολαί	12			22			1			34
Σύνολο	43	20	1	51			1	15	3	2
										Τελικό Συν. 137*

*Τα στοιχεία συμφωνοῦν με τον Byl (2011) που σημειώνει 134, καθώς δεν περιλαμβάνει το ὑπομείνωμαί και τα σύνθ. ουσ. τυφομανή, οϊστρομανή. Διαφοροποιείται ἀπὸ τη Thuminger (2013) που επικεντρώνεται αποκλειστικά σε κείμενα του 5ου και 4ου αι. π.Χ. και σημειώνει 99.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2.2 ~ ΊΠΠΟΚΡΑΤΗΣ

Η μανία στις ΉΠΙΔΗΜΙΕΣ I-VII του Ιπποκρατικού Corpus

Σημείωση:

Η παρουσίαση χρησιμοποιεί τη συνήθη από τη σύγχρονη ιστορικο-φιλολογική έρευνα ομαδοποίηση των 7 έργων των Ήπιδημιών σε 3 ομάδες: Πρώτο δίνεται το υλικό της ομάδας Α (=Ήπιδ. I και III) που χρονολογείται γύρω στο ± 410 π.Χ.· δεύτερο, το υλικό της ομάδας Β (=Ήπιδ. II, IV και VI) που χρονολογείται γύρω στο 427/426 - 373/372 π.Χ. και τρίτο της ομάδας Γ (=Ήπιδ. V και VII) που χρονολογείται γύρω στο 378-358 π.Χ.. Στην αρχή κάθε χωρίου αναγράφεται ο τύπος της μανίας και η σχετική αναφορά στην έκδοση του Littré. Η μετάφραση των χωρίων στην αγγλική γλώσσα προέρχεται από τη σειρά του *Loeb Classical Library*. Η μετάφραση στην ελληνική προέρχεται από τη σειρά του *Ζήτρου* (τ. II, μετάφραση: Δ. Λυπουρλής), τη σειρά του Κάκτου (Ιπποκράτης, Ήπιδημίες Α'-Δ', Άπαντα 13 & Ήπιδημίες Ε'-Ζ', Άπαντα 14), το μεταφρασμένο στην ελληνική έργο του M. Grmek, *Οι ασθένειες στην αυγή του δυτικού πολιτισμού*, Χατζηνικολή, 1989 (μτφ.: Α. Νικολαΐδου κ.ά.), το μεταφρασμένο στην ελληνική έργο του Joanna J., *Ιπποκράτης*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1998 (Μτφ. Δημ. Δ. Τσιλιβεργής).

6. Τὰ περὶ κεφαλὴν καὶ τράχηλον ἀλγήματα καὶ βάρεια μετ' ὀδύνης ἄνευ πυρετῶν καὶ ἐν πυρετοῖσι· φρενιτικοῖσι μὲν σπασμοί, καὶ ἰώδεα ἐπανεμεῦσιν, ἔνιοι ταχυθάνατοι τούτων. ἐν καύσοισι δὲ καὶ τοῖς ἄλλοις πυρετοῖς, οἷσι μὲν τραχήλου πόνος καὶ κροτάφων βάρος καὶ σκοτώδεα περὶ τὰς ὄψιας καὶ ὑποχονδρίου σύντασις οὐ μετ' ὀδύνης γίνεται, τούτοισιν αἰμορραγεῖ διὰ ῥινῶν· οἷσι δὲ βάρεια μὲν ὅλης τῆς κεφαλῆς, καρδιωγμοὶ δὲ καὶ ἀσώδεές εἰσιν, ἐπανεμέουσιν χολώδεα καὶ φλεγματώδεα. τὸ πολὺ δὲ παιδίοισιν ἐν τοῖσι τοιούτοισιν οἱ σπασμοὶ μάλιστα, γυναῖξι δὲ καὶ ταῦτα καὶ ἀπὸ ὑστερέων πόνοι, πρεσβυτέροισι δὲ καὶ ὅσοις ἤδη τὸ θερμὸν κρατεῖται, παραπληγικὰ ἢ **μανικὰ** ἢ στερήσεις ὀφθαλμῶν.

Αρχαίο Κείμενο: *É. Littré*

XII. Pains about the head and neck, and heaviness combined with pain, occur both without and with fever. Sufferers from phrenitis have convulsions, and eject verdigris-coloured vomit; some die very quickly. But in ardent and the other fevers, those with pain in the neck, heaviness of the temples, dimness of sight, and painless tension of the hypochondrium, bleed from the nose; those with a general heaviness of the head, cardialgia, and nausea, vomit afterwards bile and phlegm. Children for the most part in such cases suffer chiefly from the convulsions. Women have both these symptoms and pains in the womb. Older people, and those whose natural heat is failing, have paralysis or **raving** or blindness.

Hippocrates, I, *LCL* 147, W.H.S. Jones, 1923, 165

6. Πόνοι στο κεφάλι και στον λαιμό και βάρος συνοδευόμενο από πόνο, συμβαίνουν και με πυρετό και χωρίς. Όσοι προσβάλλονται από φρενίτιδα παθαίνουν σπασμούς και κάνουν εμετό που έχει το χρώμα της σκουριάς· μερικοί πεθαίνουν πολύ γρήγορα. Στους καύσους και σε άλλα είδη πυρετού, οι ασθενείς έχουν πόνους στον λαιμό, βάρος στους κροτάφους, θολή όραση και ανώδυνη ένταση στο υποχόνδριο, παρουσιάζουν ρινοραγία. Όσοι έχουν βάρος σε όλο το κεφάλι, καρδιαλγία και ναυτία, κάνουν εμετό από χολή και φλέγμα. Τα περιστατικά τούτα εκδηλώνονται συνήθως στα παιδιά, προκαλώντας σ' αυτά κυρίως σπασμούς, αλλά και στις γυναίκες, οπότε συνοδεύονται από πόνους στη μήτρα, και τέλος στους ηλικιωμένους, και σε όσους έχουν φυσική θερμοκρασία μειωμένη, στους οποίους προκαλούν παράλυση, **παραλήρημα** ή τύφλωση.

Ιπποκράτης, Ἄπαντα 13, Επιδημίες I, Α' - Δ', Κάκτος, 1993, 47-9

Ἄρρωστος ὄγδοος.

Ἐρασῖνος ὄκει παρὰ Βοώτεω χαράδρην. πῦρ ἔλαβεν μετὰ δεῖπνον, νύκτα ταραχώδης. ἡμέρην τὴν πρώτην δι' ἠσυχίης, νύκτα ἐπιπόνως. δευτέρη πάντα παρωξύνθη, ἐς νύκτα παρέκρουσε. τρίτη ἐπιπόνως, πολλὰ παρέκρουσε. τετάρτη δυσφορώτατα· ἐς δὲ τὴν νύκτα οὐδὲν ἐκοιμήθη· ἐνύπνια καὶ λογισμοί· ἔπειτα χεῖρω, μεγάλα καὶ ἐπίκαιρα, φόβος, δυσφορία. πέμπτη πρωὶ κατήρητο· κατενόει πάντα· πολὺ δὲ πρὸ μέσου ἡμέρης **ἐξεμάνη**, κατέχειν οὐκ ἠδύνατο, ἄκρεα ψυχρὰ ὑποπέλια, οὔρα ἐπέστη· ἀπέθανε περὶ ἡλίου δυσμάς. τούτῳ πυρετοὶ διὰ τέλεος σὺν ἰδρῶτι, ὑποχόνδρια μετέωρα, σύντασις μετ' ὀδύνης· οὔρα μέλανα ἔχοντα ἐναιωρήματα στρογγύλα· οὐχ ἰδρύετο· ἀπὸ δὲ κοιλίης κόπρανα διήει· δίψα διὰ τέλεος οὐ λίην· σπασμοὶ πολλοὶ σὺν ἰδρῶτι περὶ θάνατον.

Αρχαίον Κείμενον: *É. Littré*

Case VIII

Erasinus lived by the gully of Bootes. Was seized with fever after supper; a troubled night. First day. Quiet, but the night was painful. Second day. General exacerbation; delirium at night. Third day. Pain and much delirium. Fourth day. Very uncomfortable; no sleep at night: dreams and wanderings. Then worse symptoms, of a striking and significant character; fear and discomfort. Fifth day. Early in the morning was composed, and in complete possession of his senses. But long before mid-day was **madly delirious**; could not restrain himself; extremities cold and rather livid; urine suppressed; died about sunset. In this patient the fever was throughout accompanied by sweat; the hypochondria were swollen, distended and painful. Urine black, with round, suspended particles which did not settle. There were solid discharges from the bowels. Thirst throughout not very great. Many convulsions with sweating about the time of death.

Hippocrates, I, *LCL* 147, W.H.S. Jones, 1923, 201-3

Ὀγδοὺς Ἀρρωστος

Ὁ Ερασίνος, ποὺ ἔμενε κοντὰ στὴ χαράδρα τοῦ Βοιώτη, ἐκδήλωσε πυρετὸ μετὰ τὸ δεῖπνο· πέρασε ταραγμένη νύχτα. Τὴν πρώτη μέρα εἶχε ηρεμία, ἀλλὰ τὴ νύχτα ἀνησυχία. Τὴ δευτέρη μέρα ἐκδηλώθηκε γενικὸς παροξυσμὸς καὶ παράκρουση τὴ νύχτα. Τὴν τέταρτη μέρα εἶχε μεγάλη δυσφορία· τὴ νύχτα δὲν κοιμήθηκε καθόλου με ὄνειρα καὶ ομιλίες. Μετὰ ἐμφανίστηκαν χειρότερα συμπτώματα σοβαρὰ καὶ επικίνδυνα, φοβίες καὶ ἀνησυχία.

Τὴν πέμπτη μέρα, τὸ πρωί, ξαναβρήκε τὰ λογικά του καὶ ἀνέκτησε πλήρως τὶς αἰσθήσεις του. Ἀρκετὴ ὥρα ὅμως πρὶν ἀπὸ τὸ μεσημέρι ξανάρχισε νὰ **παραληρεῖ**· δὲν μποροῦσε νὰ συγκρατηθεῖ·

τα άκρα του ήταν παγωμένα και κάπως μελανιασμένα· η διούρηση σταμάτησε. Πέθανε γύρω στο ηλιοβασίλεμα.

Στον ασθενή τούτο ο πυρετός συνοδευόταν ως το τέλος από ιδρώτα· τα υποχόνδρια ήταν πρησμένα, τεντωμένα και πονούσαν. Τα ούρα ήταν σκούρα, με στρογγυλά αιωρούμενα σωματίδια που δεν σχημάτιζαν ίζημα. Από τα έντερα αποβάλλονταν στερεά κόπρανα. Η δίψα δεν ήταν τόσο έντονη ως το τέλος. Λίγο πριν από τον θάνατο εμφανίστηκαν πολλοί σπασμοί με ιδρώτα.

Ιπποκράτης, Άπαντα 13, Επιδημίες Ι, Α΄- Δ΄, Κάκτος, 1993, 82-5

3 ἐ ξ ε μ ά ν η Ἐπιδ. Ι 2.704.12 Littré

Ἄρρώστος ἔνατος.

Κρίτωνι ἐν Θάσῳ ποδὸς ὀδύνη ἤρξατο ἰσχυρὴ ἀπὸ δακτύλου τοῦ μεγάλου ὀρθοστάδην περιόντι. κατεκλίνη αὐθημερόν, φρικώδης, ἀσώδης, σμικρὰ ὑποθερμαινόμενος, ἐς νύκτα παρεφρόνησεν. δευτέρῃ οἴδημα δι' ὅλου τοῦ ποδὸς καὶ περὶ σφυρὸν ὑπέρυθρον μετὰ συντάσιος, φλυκταινίδια μέλανα, πυρετὸς ὀξύς, **ἐξεμάνη**· ἀπὸ δὲ κοιλίης ἄκρητα, χολώδεα, ὑπόσυχνα. ἀπέθανεν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς δευτεραῖος.

Αρχαίο Κείμενο: *É. Littré*

Case IX

Crito, in Thasos, while walking about, was seized with a violent pain in the great toe. He took to bed the same day with shivering and nausea; regained a little warmth; at night was delirious. Second day. Swelling of the whole foot, which was rather red about the ankle, and distended; black blisters; acute fever; **mad delirium**. Alvine discharges unmixed, bilious and rather frequent. He died on the second day from the commencement.

Hippocrates, I, *LCL* 147, W.H.S. Jones, 1923, 203

Αρρώστος Ἐνατος

Ο Κρίτωνας στη Θάσο, καθώς περπατούσε στο δρόμο, αισθάνθηκε δυνατό πόνο στο πόδι (η αρχή έγινε από το μεγάλο δάχτυλο). Την ίδια μέρα έπεσε στο κρεβάτι με ρίγος, ναυτία και λίγο πυρετό· τη νύχτα παραμιλούσε. Τη δεύτερη μέρα πρήστηκε ολόκληρο το πόδι· η περιοχή του αστραγάλου ήταν κοκκινωπή και με κάποια δυσκαμψία· μικρές σκουρόχρωμες φουσκάλες· υψηλός πυρετός· **παραφρόνησε**· αρκετά κόπρανα, άμεικτα, χολώδη. Πέθανε τη δεύτερη μέρα από την εμφάνιση της αρρώστιας.

4 **ἐ ξ ε μ ά ν η** *Ἐπιδ. III* 3.46.6 *Littré*

Ἄρρωστος τέταρτος.

Ἐν Θάσῳ, Φιλίστης κεφαλὴν ἐπόνεε χρόνον πουλύν· καί ποτε καὶ ὑποκαρωθεὶς, κατεκλίθη· ἐκ δὲ πόνων πυρετῶν ξυνεχέων γενομένων, ὁ πόνος παρωξύνθη· νυκτὸς ἐπεθερμάνθη τὸ πρῶτον. Τῇ πρώτῃ, ἤμεσε χολώδεα, ὀλίγα, ξανθὰ τὸ πρῶτον, μετὰ δὲ, ἰώδεα πλείω· ἀπὸ δὲ κοιλίης κόπρανα διήλθεν· νύκτα δυσφόρος. Δευτέρῃ, κώφωσις· πυρετὸς ὀξύς· ὑποχόνδριον δεξιὸν ξυνετάθη· ἔρρεπεν ἐς τὰ ἔσω· οὔρα λεπτὰ, διαφανέα, εἶχεν ἐναιώρημα γονοειδές, σμικρόν· **ἐξεμάνη** περὶ μέσον ἡμέρης. Τρίτῃ δυσφόρος. Τετάρτῃ σπασμοί· παρωξύνθη πάντα. Πέμπτῃ, πρῶτὸν ἀπέθανεν. ἩΦΔιΕΘ.

Αρχαίο Κείμενο: *É. Littré*

Case IV

Philistes in Thasos had for a long time pain in the head, and at last fell into a state of stupor and took to his bed. Heavy drinking having caused continuous fevers the pain grew worse. At night he grew hot at the first.

First day. Vomited bilious matters, scanty, at first yellow, afterwards increasing and of the colour of verdigris ; solid motions from the bowels; an uncomfortable night.

Second day. Deafness; acute fever; tension of the right hypochondrium, which fell inwards. Urine thin, transparent, with a small quantity of substance, like semen, floating in it. About mid-day **became raving**.

Third day. Uncomfortable. Fourth day. Convulsions; exacerbation.

Fifth day. Died early in the morning.

Hippocrates, I, *LCL* 147, W.H.S. Jones, 1923, 193-5

Τέταρτος άρρωστος

Στη Θάσο, ο Φιλίστης είχε πονοκεφάλους πολύ καιρό και κάποτε ένιωσε έντονη υπνηλία κι έπεσε στο κρεβάτι. Εξαιτίας του ποτού εμφανίστηκε συνεχής πυρετός και ο πονοκέφαλος έγινε εντονότερος. Αρχικά ζεστάθηκε τη νύχτα.

Την πρώτη μέρα έκανε λίγο εμετό από χολώδεις και κίτρινες ουσίες στην αρχή, μετά όμως η ποσότητα του εμετού αυξήθηκε και πήρε το χρώμα της σκουριάς· είχε στερεά κόπρανα και πέρασε ανήσυχη νύχτα. Τη δεύτερη μέρα έπαθε κώφωση, υψηλό πυρετό, ένταση στο δεξιό υποχόνδριο,

με ροπή προς τα μέσα. Τα ούρα του ήταν αραιά, διάφανα, με μικρό εναιώρημα που έμοιαζε με σπέρμα. Γύρω στο μεσημέρι άρχισε να **παραληρεί**. Την τρίτη μέρα είχε δυσφορία. Την τέταρτη τον έπιασαν σπασμοί και γενικός παροξυσμός. Πέθανε το πρωί της πέμπτης μέρας. ΉΦΔιΕΘ

Ιπποκράτης, Άπαντα 13, Επιδημίες I, Α' - Δ', Κάκτος, 1993, 189

5 **ἐξ ἐμάνη** *Επιδ. III* 3.82.16 *Littré*

5. Ἦρξαντο μὲν οὖν οἱ καῦσοι καὶ τὰ φρενιτικὰ πρῶτὸ τοῦ ἥρος, μετὰ τὰ γενόμενα ψύχρα· καὶ πλείστοι τηνικαῦτα διενόσησαν· ὀξεία δὲ τούτοισι καὶ θανατώδεα ξυνέπιπτεν. Ἦν δὲ ἡ κατάστασις τῶν γενομένων καύσων ὧδε· ἀρχόμενοι κωματώδεις, ἀσώδεις, φρικώδεις· πυρετὸς οὐκ ὀξύς· οὐ διψώδεις λίην· οὐ παράληροι· ἀπὸ ῥινῶν ἔσταζε σμικρά· οἱ παροξυσμοὶ τοῖσι πλείστοισιν, ἐν ἀρτίησι, περὶ δὲ τοὺς παροξυσμοὺς λήθη καὶ ἄφρασις καὶ ἄφωνή· ἄκρεά τε τούτοισιν, αἰεὶ μὲν ψυχρότερα ποδῶν καὶ χειρῶν, πούλῳ δὲ περὶ τοὺς παροξυσμοὺς μάλιστα· πάλιν τε βραδέως καὶ οὐ καλῶς ἀνεθερμαίνοντο, καὶ πάλιν κατενόουν καὶ διελέγοντο· κατεῖχε δὲ ἡ τὸ κῶμα ξυνεχὲς, οὐχ ὑπνώδεις, ἢ μετὰ πόνων ἄγρυπνοι· κοιλίαι ταραχώδεις τοῖσι πλείστοισι τούτων, διαχωρήμασιν ὠμοῖσι, λεπτοῖσι, πούλλοισιν· οὔρα πολλὰ, λεπτὰ, κρίσιμον οὐδὲ χρηστὸν οὐδὲν ἔχοντα· οὐδὲ ἄλλο κρίσιμον οὐδὲν τοῖσιν οὕτως ἔχουσιν ἐπεφαίνετο· οὔτε γὰρ ἡμορράγει καλῶς, οὔτε τις ἄλλη τῶν εἰθισμένων ἀπόστασις ἐγένετο κρίσιμος· ἔθνησκόν τε ἕκαστος, ὡς τύχοι, πεπλανημένως, τὰ πολλὰ περὶ τὰς κρίσιας, ἐκ πολλοῦ δὲ τινες ἄφρωνι, ἰδρῶντες πούλλοι. Τοῖσι μὲν οὖν ὀλεθρίως ἔχουσι ξυνέπιπτε ταῦτα· παραπλήσια δὲ καὶ τοῖσι φρενιτικοῖσιν· ἄδιψοι δὲ πάνυ οὔτοι ἦσαν· οὐδ' **ἐξἐμάνη** τῶν φρενιτικῶν οὐδεὶς, ὥσπερ ἐπ' ἄλλοισιν, ἀλλ' ἄλλη τινὶ καταφορῇ κακῇ, νωθρῇ, βαρέως ἀπώλλυντο.

Αρχαίο Κείμενο: *É. Littré*

VI. Now the ardent fevers and phrenitis began early in the spring after the cold snaps which occurred, and very many fell sick at that time. These suffered acute and fatal symptoms. The constitution of the ardent fevers that occurred was as follows. At the beginning coma, nausea, shivering, acute fever, no great thirst, no delirium, slight epistaxis. The exacerbations in most cases on even days, and about the time of the exacerbations there was loss of memory with prostration and speechlessness. The feet and hands of these patients were always colder than usual, most especially about the times of exacerbation. Slowly and in no healthy manner they recovered their heat, becoming rational again and conversing. Either the coma held them continuously without sleep, or they were wakeful and in pain. Bowels disordered in the majority of these cases, with

crude, thin, copious stools. Urine copious, thin, with no critical or favourable sign, nor did any other critical sign appear in these patients. For there occurred neither favourable hemorrhage nor any other of the usual critical abscessions. The manner of their dying varied with the individual; it was usually irregular, at the crises, but in some cases after long loss of speech and in many with sweating. These were the symptoms attending the fatal cases of ardent fever, and the cases of phrenitis were similar. These suffered from no thirst at all, and no case showed the **mad delirium** that attacked others, but they passed away overpowered by a dull oppression of stupor.

Hippocrates, I, *LCL* 147, W.H.S. Jones, 1923, 245-7

6. Οι καύσοι και οι φρενίτιδες άρχισαν να παρουσιάζονται νωρίς την άνοιξη, μετά τα κύματα ψύχους, και πρόσβαλαν πάρα πολλούς. Τα συμπτώματά τους ήταν βαριάς μορφής θανατηφόρα. Η μορφή του πυρετού ήταν η ακόλουθη: στην αρχή κόμα, ναυτία, ρίγη, με πυρετό, αλλά όχι υψηλό, χωρίς πολλή δίψα ούτε παραλήρημα· από τη μύτη έσταζε λίγο αίμα. Οι παροξυσμοί εμφανίζονταν στις περισσότερες περιπτώσεις τις άρτιες μέρες και, καθώς πλησίαζαν, παρουσιαζόταν απώλεια μνήμης, εξάντληση και αφασία. Τα πόδια και τα χέρια των ασθενών τούτων ήταν πάντα πιο κρύα από το συνηθισμένο, πολύ όμως περισσότερο όταν πλησίαζε ο παροξυσμός. Με αργό ρυθμό και όχι καλά οι άνθρωποι ξανάβρισκαν τη θερμότητά τους, το λογικό και την ομιλία τους. Ή ήταν συνεχώς βυθισμένοι σε κόμα, χωρίς να κοιμούνται ή έμεναν άγρυπνοι από τους πόνους. Οι περισσότεροι είχαν διαταραχές του πεπτικού συστήματος και κενώσεις άπεπτες, αραιές και άφθονες. Τα ούρα τους ήταν άφθονα, αραιά, χωρίς κρίσιμο ή ευνοϊκό σύμπτωμα· γενικά δεν εμφανιζόταν σε αυτούς τους ασθενείς τίποτα που να δηλώνει την κρίση της αρρώστιας· δεν συνέβαιναν δηλαδή ούτε ευεργετικές αιμορραγίες, ούτε άλλο συνηθισμένο κρίσιμο απόστημα. Ο καθένας πέθαινε όπως τύχαινε, άτακτα, συνήθως κοντά στην περίοδο των κρίσεων, ενώ σε άλλες περιπτώσεις με΄τα από μακρόχρονη απώλεια της ομιλίας και άλλοτε με έντονη εφίδρωση.

Τούτα ήταν τα συμπτώματα που συνόδευαν τα θανατηφόρα κρούσματα· παραπλήσια ήταν και τα συμπτώματα της φρενίτιδας. Αυτοί οι άρρωστοι μάλιστα δεν υπέφεραν από δίψα, και σε καμιά περίπτωση δεν εμφανίστηκε ο **παροξυσμός μανίας** που συμβαίνει στους άλλους φρενιτικούς, πέθαιναν όμως επιβαρημένοι από κάποια κακοήθη κατάσταση νωθρότητας και ληθάργου.

Ιπποκράτης, Άπαντα 13, Επιδημίες I, Α΄- Δ΄, Κάκτος, 1993, 206-9

6 **έ ξ ε μ ά ν η** *Έπιδ.* III 3.138.13 *Littré*

Άρρώστος τρισκαιδέκατος.

Ἀπολλώνιος ἐν Ἀβδήροις ὀρθοστάδην ὑπεφέρετο χρόνον πούλυν. Ἦν δὲ μεγαλόσπλαγχνος, καὶ περὶ ἧπαρ ξυνήθης ὀδύνη χρόνον πούλυν παρείπετο, καὶ δὴ τότε καὶ ἰκτερώδης ἐγένετο· φουσώδης· χροῖς τῆς ὑπολεύκου. Φαγῶν δὲ, καὶ πῶν ἀκαιρότερον βόειον, ἐθερμάνθη σμικρὰ τὸ πρῶτον, κατεκλίθη· γάλαξιν δὲ χρησάμενος ἐφθοῖσι καὶ ὠμοῖσι, πολλοῖσιν, αἰγείοισι καὶ μηλείοισι, καὶ διαίτη κακῇ, πάντων αἰ βλάβαι μεγάλαι· οἷ τε γὰρ πυρετοὶ παρωξύνθησαν, κοιλίη τε τῶν προσενεχθέντων οὐδὲν διέδωκεν ἄξιον λόγου, οὐρά τε λεπτὰ καὶ ὀλίγα διήει, ὕπνοι τε οὐκ ἐνήσαν· ἐμύσημα κακόν· πούλιν δίψος· κωματώδης· ὑποχονδρίου δεξιῶ ἔπαρμα ξὺν ὀδύνη· ἄκρεα πάντοθεν ὑπόψυχα· σμικρὰ παρέλεγεν· λήθη πάντων, ὅ τι λέγοι· παρεφέρετο. Περὶ δὲ τεσσαρεσκαίδεκάτην, ἀφ' ἧς ῥιγώσας ἀπεθερμάνθη καὶ κατεκλίθη, **ἐξεμάνη**· βοή, ταραχή, λόγοι πολλοὶ, καὶ πάλιν ἴδρυσις, καὶ τὸ κῶμα τηνικαῦτα προσῆλθεν· μετὰ δὲ ταῦτα κοιλίη ταραχώδης, πολλοῖσι, χολώδεσιν, ἀκρήτοις, ὠμοῖσιν· οὐρα μέλανα, σμικρὰ, λεπτὰ· πούλλη δυσφορή· τὰ τῶν διαχωρημάτων ποικίλως· ἢ γὰρ μέλανα καὶ σμικρὰ καὶ ἰώδεα, ἢ λιπαρὰ καὶ ὠμὰ καὶ δακνώδεα· κατὰ δὲ χρόνους ἐδόκεε καὶ γαλακτώδεα διδόναι. Περὶ δὲ εἰκοστὴν τετάρτην, διὰ παρηγορίας· τὰ μὲν ἄλλα ἐπὶ τῶν αὐτῶν· σμικρὰ δὲ κατενόησεν· ἐξ οὗ δὲ κατεκλίθη, οὐδενὸς ἐμνήσθη, πάλιν δὲ ταχὺ παρενοίει· ὥρμητο πάντα ἐπὶ τὸ χειρόν. Περὶ δὲ τριηκοστὴν, πυρετὸς ὀξύς· διαχωρήματα πούλλα, λεπτὰ· παράληρος· ἄκρεα ψυχρά· ἄφωνος. Τριηκοστῇ τετάρτη, ἀπέθανεν. Τουτέῳ διὰ τέλεος, ἐξ οὗ καὶ ἐγὼ οἶδα, κοιλίη ταραχώδης· οὐρα λεπτὰ, μέλανα· κωματώδης· ἄγρυπνος· ἄκρεα ψυχρά· παράληρος διὰ τέλεος. Φρενιτικός.

Ἀρχαίον Κείμενον: *É. Littré*

Case XIII

Apollonius in Abdera was ailing for a long time without being confined to bed. He had a swollen abdomen, and a continual pain in the region of the liver had been present for a long time; moreover, he became during this period jaundiced and flatulent; his complexion was whitish. After dining and drinking unseasonably cow's milk he at first grew rather hot; he took to his bed. Having drunk copiously of milk, boiled and raw, both goat's and sheep's, and adopting a thoroughly bad regimen, he suffered much therefrom. For there were exacerbations of the fever; the bowels passed practically nothing of the food taken; the urine was thin and scanty. No sleep. Grievous distension; much thirst; coma; painful swelling of the right hypochondrium; extremities all round rather cold; slight delirious mutterings; forgetfulness of everything he said; he was not himself. About the fourteenth day from his taking to bed, after a rigor, he grew hot; **wildly delirious**; shouting, distress, much rambling, followed by calm; the coma came on at this time. Afterwards the bowels were disordered with copious stools, bilious, uncompounded and crude; urine black, scanty and thin. Great discomfort. The evacuations showed varying symptoms; they were either black, scanty

and verdigriscoloured, or else greasy, crude and smarting; at times they seemed actually to be like milk. About the twenty-fourth day comfortable; in other respects the same, but he had lucid intervals. He remembered nothing since he took to bed. But he quickly was again delirious, and all symptoms took a sharp turn for the worse. About the thirtieth day acute fever; copious, thin stools; wandering; cold extremities; speechlessness.

Thirty-fourth day. Death.

This patient throughout, from the time I had knowledge of the case, suffered from disordered bowels; urine thin and black; coma; sleeplessness; extremities cold; delirious throughout.

Hippocrates, I, *LCL* 147, W.H.S. Jones, 1923, 279-81

Δέκατος τρίτος άρρωστος

Ο Απολλώνιος στα Άβδηρα υπέφερε πολύ καιρό, χωρίς να πέσει στο κρεβάτι. Τα σπλάχνα του είχαν πρηστεί και είχε από καιρό ένα συνηθισμένο πόνο στο συκώτι· εκτός όμως απ' αυτά, έπαθε ίκτερο και τυμπανισμό· το χρώμα του έγινε υπόλευκο.

Αφού έφαγε και ήπια, χωρίς να πρέπει, αγελαδινό γάλα, ένιωσε ελαφρύ πυρετό για πρώτη φορά και πήγε στο κρεβάτι του. Ήπια άφθονο γάλα, βρασμένο και άβραστο, τόσο κατσιακίσιο όσο και πρόβειο, και συνέχισε να τρέφεται τελείως ακατάλληλα· τα συμπτώματα έγιναν χειρότερα. Ο πυρετός παρουσίασε παροξυσμούς, οι κοιλιακές κενώσεις ήταν ασήμαντες σε σύγκριση με τις τροφές που έτρωγε, τα ούρα ήταν αραιά και λιγοστά, δεν μπορούσε να κοιμηθεί, ο τυμπανισμός ήταν δυσάρεστος, η δίψα έντονη· υπέφερε από κώμα, οδυνηρό πρήξιμο στο δεξιό υποχόνδριο· ολόκληρα τα άκρα του ήταν κάπως κρύα· παρουσίασε ελαφρό παραλήρημα, ξεχνούσε όσα έλεγε και παραφερόταν.

Γύρω στη δέκατη τέταρτη μέρα, αφότου έπεσε στο κρεβάτι από ρίγη και πυρετό, **είχε παροξυσμό** με κραυγές, ταραχή, λόγια πολλά· μετά πάλι ησύχασε και τότε τον έπιασε κώμα. Στη συνέχεια τα έντερα διαταράχτηκαν από άφθονες κενώσεις, χολώδεις, αμιγείς και ωμές· τα ούρα ήταν σκούρα, λιγοστά και αραιά. Ένιωθε μεγάλη δυσφορία. Οι κενώσεις είχαν ποικίλες μορφές· ήταν μαύρες, λιγοστές και στο χρώμα της σκουριάς ή λιπαρές, ωμές και ερεθιστικές· κάποτε μάλιστα έμοιαζαν με γάλα.

Γύρω στην εικοστή τέταρτη μέρα ένιωσε καλύτερα· κατά τα άλλα τα ίδια, είχε όμως μικρές αναλαμπές. Αφότου έπεσε στο κρεβάτι, δεν θυμόταν τίποτα. Γρήγορα όμως έπαθε ξανά παραλήρημα, κι όλα τα συμπτώματα γύρισαν απότομα προς το χειρότερο. Γύρω στην τριακοστή μέρα καταλήφθηκε από υψηλό πυρετό· οι κενώσεις ήταν άφθονες και αραιές· παραμιλούσε· τα άκρα του πάγωσαν· έχασε τη φωνή του. Την τριακοστή τέταρτη μέρα πέθανε. Ο ασθενής αυτός

συνέχεια, από τότε που έλαβα εγώ γνώση του περιστατικού, υπέφερε από διαταραχή του πεπτικού συστήματος· τα ούρα του ήταν αραιά και σκούρα· είχε κόμα, αυπνία, παγωμένα άκρα και παραληρούσε συνέχεια. [Είχε φρενίτιδα].

Ιπποκράτης, Άπαντα 13, Επιδημίες I, Α΄- Δ΄, Κάκτος, 1993, 241-3

7 ἐ ξ ε μ ά ν η *Επιδ. III* 3.140.22 *Littré*

Ἄρρώστος τεσσαρεσκαιδέκατος.

Ἐν Κυζίκῳ γυναικὶ θυγατέρας τεκούση διδύμους, καὶ δυστοκησάση, καὶ οὐ πάνυ καθαρθείση, τὸ μὲν πρῶτον ἐπῆλθε πυρετὸς φρικώδης, ὀξύς· κεφαλῆς καὶ τραχήλου βάρους μετ' ὀδύνης· ἄγρυπνος ἐξ ἀρχῆς, σιγῶσα δὲ καὶ σκυθρωπὴ καὶ οὐ πειθομένη· οὔρα λεπτὰ καὶ ἄχροα· διψώδης, ἀσώδης τὸ πούλυ· κοιλίη πεπλανημένως, ταραχώδης, καὶ πάλιν ζυνισταμένη. Ἐκτη, ἐς νύκτα πούλλα παρέλεγεν· οὐδὲν ἐκοιμήθη. Περὶ δὲ ἐνδεκάτην ἐοῦσα, **ἐξεμάνη**, καὶ πάλιν κατενόει· οὔρα μέλανα, λεπτὰ, καὶ πάλιν διαλείποντα, ἐλαιώδεα· καὶ κοιλίη πολλοῖσι, λεπτοῖσι, ταραχώδεσιν. Τεσσαρεσκαιδεκάτη, σπασμοὶ πούλλοι· ἄκρεα ψυχρά· οὐδὲν ἔτι κατενόει· οὔρα ἐπέστη. Ἐκκαιδεκάτη, ἄφωνος. Ἑπτακαιδεκάτη, ἀπέθανεν. Φρενίτις. ἩΜΤΙΖΘ.

Αρχαίο Κείμενο: *É. Littré*

Case XIV

In Cyzicus a woman gave birth with difficult labour to twin daughters, and the lochial discharge was far from good.

First day. Acute fever with shivering; painful heaviness of head and neck. Sleepless from the first, but silent, sulky and refractory. Urine thin and of no colour; thirsty; nausea generally; bowels irregularly disturbed with constipation following.

Sixth day. Much wandering at night; no sleep.

About the eleventh day **she went out of her mind** and then was rational again; urine black, thin, and then, after an interval, oily; copious, thin, disordered stools.

Fourteenth day. Many convulsions; extremities cold; no further recovery of reason; urine suppressed.

Sixteenth day. Speechless.

Seventeenth day. Death.

Hippocrates, I, *LCL* 147, W.H.S. Jones, 1923, 281-283

Δέκατος τέταρτος άρρωστος

Στην Κύζικο μια γυναίκα που γέννησε με μεγάλη ταλαιπωρία δίδυμες κόρες και που η κάθαρσή της δεν έγινε ολότελα ομαλά παρουσίασε αρχικά ψηλό πυρετό με ρίγος· επώδυνο βάρος στο κεφάλι και στον τράχηλο· από την αρχή είχε αυπνίες, ήταν σιωπηλή, σκυθρωπή και ανυπάκουη· ούρα λεπτά και άχρωμα· δίψα, ναυτία κάθε τόσο· κόπρανα τη μια πολυ χαλαρά και την άλλη σφιχτά –δίχως καμία τάξη. Την έκτη μέρα μεγάλο παραμιλητό τη νύχτα· δεν κοιμήθηκε. Γύρω στην ενδέκατη μέρα **σάλεψε το μυαλό της**, συνήρθε όμως και πάλι· ούρα σκούρα, λεπτά και κατά διαστήματα· ελαιώδη· διαταραχή του εντερικού σωλήνα, με πολλά λεπτά κόπρανα. Τη δέκατη τέταρτη μέρα πολλοί σπασμοί· άκρα ψυχρά· καμία πλέον πνευματική διαύγεια· επίσχεση ούρων. Τη δέκατη έκτη μέρα έχασε τη φωνή της. Τη δέκατη έβδομη πέθανε. [Φρενίτιδα].

Ιπποκράτης, τ. 2, Δημήτριος Λυπουρλής, Ζήτρος, 2000, 139-41

8 **έ ξ ε μ ά ν η** *Επιδ. III 3.148.4* *Littré*

Άρρωστος έκκαιδέκατος.

Έν Μελιβοίη νεηνίσκος εκ ποτών και άφροδισίων πολλών πουλύν χρόνον θερμανθείς κατεκλίθη· φρικώδης δέ και ασώδης ήν, και άγρυπνος, και άδιψος. Από δέ κοιλίας τη πρώτη πολλά κόπρανα διήλθε ξύν περιόρρω πολλῶ, και τας έπομένας ύδατόχλοα πολλά διήει· ούρα λεπτά, όλίγα, άχροα· πνεύμα άραιόν, μέγα, δια χρόνου· ύποχονδρίου έντασις ύπολάπαρος, παραμήκης έξ άμφοτέρων· καρδίας παλμός, δια τέλεος ξυνεχής· ούρησεν έλαιώδες. Δεκάτη, παρέκρουσεν άτρεμέως, ήν δέ κόσμιός τε και ήσυχος· δέρμα καρφαλέον και περιτεταμένον· διαχωρήματα ή πολλά, λεπτά, ή χολώδεα, λιπαρά. Τεσσαρεσκαιδεκάτη, πάντα παρωξύνθη· παρεκρούσθη, πολλά παρέλεγεν. Είκοστῆ, **έξεμάνη**· βληστρισμός· ούδέν ούρει· σμικρά ποτά κατείχετο. Τῆ είκοστῆ τετάρτη, άπέθανεν. Φρενίτις.

Αρχαίο Κείμενο: *É. Littré*

Case XVI

In Meliboea a youth took to his bed after being for a long time heated by drunkenness and sexual indulgence. He had shivering fits, nausea, sleeplessness, but no thirst.

First day. Copious, solid stools passed in abundance of fluid, and on the following days the excreta were copious, watery and of a greenish yellow. Urine thin, scanty and of no colour; respiration rare and large with long intervals; tension, soft underneath, of the hypochondrium, extending out to either side; continual throbbing throughout of the epigastrium; urine oily.

Tenth day. Delirious but quiet, for he was orderly and silent; skin dry and tense; stools either copious and thin or bilious and greasy.

18. Those who have swellings at wounds do not have convulsions or **delirium**. When swellings disappear suddenly, those whose wounds are behind will have spasms with pain, those whose wounds are in front will have **delirium** or sharp pains in the side, or bright red dysentery. Swellings that are eased for no apparent reason are a deceitful sign (as in the case of Andronicus' child, where the erysipelas returned) unless by returning to the same state they offer a favorable sign. This affection by the ear which was congenital was dispersed towards the pubis, another's which appeared on the third day after birth festered on the ninth. He was cured in seven days. Things that disappear suddenly are more dangerous.

Hippocrates, VII, *LCL* 477, Wesley D. Smith, 1994, 65-67⁵⁸³

18. Αν μετά από σοβαρό τραύμα δεν παρουσιαστεί οίδημα, είναι πολύ κακό· τα μαλακά οιδήματα είναι καλά, τα σκληρά κακά. Τα άτομα που έχουν οίδημα στο τραύμα δεν κινδυνεύουν συνήθως να προσβληθούν από σπασμούς ή **παραλήρημα**· όταν όμως το οίδημα εξαφανιστεί απότομα, τα τραύματα, που έχουν πίσω την έδρα τους, εμφανίζουν οδυνηρούς σπασμούς· τα τραύματα, που έχουν μπροστά την έδρα τους, εμφανίζουν **παραλήρημα**, δυνατούς πόνους στα πλευρά ή κόκκινη δυσεντερία.

Τα οιδήματα που παρουσιάζουν αδικαιολόγητη βελτίωση είναι ύποπτα, για παράδειγμα το ανεμοπύρωμα του παιδιού του Ανδρόνικου, που υποτροπίασε, εκτός αν το οίδημα, γυρίζοντας πάλι πίσω στο ίδιο μέρος, υποδηλώνει κάτι καλό.

Οίδημα, που υπήρχε εκ γενετής στο αφτί, έκανε μετάσταση στο εφηβαίο. Σε κάποιο άλλο άτομο το οίδημα που εμφανίστηκε την τρίτη μέρα μετά τη γέννηση, σχημάτισε πύον την ένατη· το άτομο τούτο έγινε καλά μετά από επτά ημέρες. Τα οιδήματα που εξαφανίζονται απότομα είναι χειρότερα.

Ιπποκράτης, Άπαντα 13, Επιδημίες I, Α΄ - Δ΄, Κάκτος, 1993, 145-7

⁵⁸³ Η πρόταση «Τρωμάτων ἦν ἰσχυρῶν ἐόντων οἴδημα μὴ φαίνεται, μέγα κακόν· τὰ χαῦνα, χρηστὸν, τὰ ἄνω νεμόμενα, κάκιον» δεν περιλαμβάνεται στην έκδοση του LCL.

10**μ α ν ί α**

Επιδ. Π 5.128.13

Littré

2. Ὅσοι τῆ γλώσση παφλάζουσι, χειλῶν μὴ ἐγκρατέες ἐόντες, ἀνάγκη, λυομένων, ἐμπύους γίνεσθαι, ἢ ὀδύνη ἐν τοῖσι κάτω χωρίοισιν ἰσχυρῆ, ἢ κωφότης λύει, καὶ αἷμα πολλὸν ἐκ τῶν ῥινῶν, ἢ **μανίη**.

Αρχαίο Κείμενο: *É. Littré*

2. Those who stammer with the tongue and cannot control the lips must, when that is resolved, become empyemic. That is resolved by severe pain in the lower area, or deafness, also by much blood from the nose, or **delirium**.

Hippocrates, VII, *LCL* 477, Wesley D. Smith, 1994, 75

2. Ὅσοι τραυλίζουν καὶ δὲν συγκρατοῦν τὰ χεῖλη τους, κατ' ἀνάγκη παρουσιάζουν ἐμπυήματα κατὰ τὴν κρίση τῆς ἀρρώστιας ἢ θεραπεύονται με δυνατό πόνο στα κάτω μέρη ἢ με ἀφθονή ρινορραγία ἢ με **τρέλα**.

Ιπποκράτης, Ἄπαντα 13, Επιδημίες I, Α' - Δ', Κάκτος, 1993, 153

11**μ α ν ι κ ὸ ς**

Επιδ. Π 5.130.19

Littré

16. Οὗ ἂν ἡ φλέψ ἢ ἐν τῷ ἀγκῶνι σφύζῃ, **μανικὸς** καὶ οἰξύθυμος· ὃ δ' ἂν ἀτρεμέη, τυφώδης.

Αρχαίο Κείμενο: *É. Littré*

16. One whose blood vessel at the arm-bend throbs is **wild** and passionate. He whose vessel is still is stuprous.

Hippocrates, VII, *LCL* 477, Wesley D. Smith, 1994, 79

16. Ὅποιος ἔχει παλμούς στη φλέβα [τῆς πτυχῆς] τοῦ ἀγκῶνα εἶναι **μανιακὸς** καὶ οἰξύθυμος· ὁποιος δὲν ἔχει παρουσιάζει κατάπτωση.

Ιπποκράτης, Ἄπαντα 13, Επιδημίες I, Α' - Δ', Κάκτος, 1993, 157

12**μ α ν ι ὴ δ η ς**

Επιδ. 5.132.8

Littré

Π

23. Κιρσοὶ δὲ φαλακρῶν, ἢν μὴ μεγάλοι ἔωσι, **μανιώδεις**.

Αρχαίο Κείμενο: *É. Littré*

23. Varicosities of bald people, unless they be large, **indicate mania**.

Hippocrates, VII, *LCL* 477, Wesley D. Smith, 1994, 81

23. Οι κιρσοὶ των φαλακρῶν, αν δεν εἶναι μεγάλοι, **προαναγγέλλουν παροξυσμούς μανίας**.

Ιπποκράτης, Ἄπαντα 13, Επιδημίες I, Α' - Δ', Κάκτος, 1993, 159

13α μ α ν ι ὴ δ ε ε ς Ἐπιδ. 5.136.3 *Littré*

 μ α ι ν ὴ μ ε ν ο ι ΙΙ 5.136.4

13β

14. Ἵν κατακορέα τὰ στήθεα, ψελλοὶ, **μανιώδεις**, καὶ φαλακροί· τουτέων ὅσοι ἐκ γενεῆς καὶ στρεβλοὶ, ἀσύνετοι, ἢ λιθιῶντες, ἢ **μαινόμενοι**· οἷσι δὲ μὴ ἑτέρου κακοῦ λύσις.

Αρχαίο Κείμενο: *É. Littré*

14. Those whose chest is saturated stammer, **tend to mania**, are bald. Those of them that are congenitally cockeyed are witless, silly, or **maniacal**. If not, there is a cure for the other evil.

Hippocrates, VII, *LCL* 477, Wesley D. Smith, 1994, 85

14. Οι ἄνθρωποι που ἔχουν στο στήθος υπερβολικὴ ποσότητα χολῆς, ψελλίζουν και γίνονται **μανιακοί** και φαλακροί· ὅσοι πάσχουν εκ γενετῆς εἶναι αλλήθωροι, χαζοί, με λιθίαση ἢ **μανιακοί**, τουλάχιστον στην περίπτωση που η πάθηση δεν ἔφερε λύση ἄλλης αρρώστιας.

Ιπποκράτης, Ἄπαντα 13, Επιδημίες I, Α' - Δ', Κάκτος, 1993, 163

14 μ α ἰ ν ε σ θ α ι Ἐπιδ. ΙΙ 5.138.19 *Littré*

32. Τῷ μέλλοντι **μαίνεσθαι** τόδε προσημαίνει τὸ σημεῖον· αἷμα συλλέγεται αὐτῷ ἐπὶ τοὺς τιτθούς

Αρχαίο Κείμενο: *É. Littré*

32. For one who is going to **go mad**, this sign foretells it: blood gathering in the breasts.

32. Όποιος πρόκειται να **κυριευτεί από μανία**, προδίδεται από το εξής σύμπτωμα: συσσωρεύεται αίμα στους μαστούς.

Ιπποκράτης, Άπαντα 13, Επιδημίες I, Α' - Δ', Κάκτος, 1993, 169

15 **μ α ν ί η ν** *Επιδ. IV 5.144.15 Littré*

2. Τὸ χολῶδες τῷ σχοινοπλόκῳ κατακορές, καὶ τὰ καυστικά· καταφερομένῳ περὶ ἰσημερίην κάτω αἷμα πουλὸν διήλθεν. Γέροντι πάνυ σφόδρα ἀπεγένετο, οὐ πρόσω τεσσαρεσκαίδεκα ἡμερέων. Τῷ δὲ στιγματῆ παρ' Αντιφίλου, καυστικῷ, κριθέντων ἐβδόμη, χολῶδεϊ, τυφώδεϊ, τρίτη μετὰ κρίσιν ἦει οὕτως αἷμα· περιεγένετο· καὶ ὑποστροφή ὕστερον ἐγένετο· ἐκρίθη, ὡς εἰκὸς, περὶ πληϊάδων δύσιν τὸ πρῶτον· μετὰ δὲ πληϊάδων δύσιν χολῶδης ἐς **μανίην**· κρίσις περὶ ἐνάτην ἄνευ ἰδρωτός.

Αρχαίο Κείμενο: *É. Littré*

2. The biliousness of the ropemaker was extreme, and the caustic fever. He was prostrated by it around the equinox and passed much blood below. An old man lost much, not before fourteen days. The branded slave near Antiphilus' who had caustic fever with crisis on the seventh day, biliousness and delirium, had the same evacuation on the third day after the crisis. He spat up blood. He survived and had a later relapse. It is likely that the first crisis was around the setting of the Pleiades. And after the setting of the Pleiades he was bilious to the extent of **madness**. A crisis about the ninth day, without sweating.

Hippocrates, VII, *LCL* 477, Wesley D. Smith, 1994, 93

2. Εκείνος που ἐφτιαχνε σκοινιά εἶχε υπερβολικὴ ποσότητα χολῆς καὶ υπέρθερμους χυμούς· στην ἰσημερία ἔπεσε σε υπνηλία καὶ εἶχε ἀφθονή κένωση. Ἐνας γέροντας εἶχε πολὺ μεγάλη αιματηρὴ κένωση, ὄχι προτοῦ περάσουν δεκατέσσερις μέρες. Ὁ στιγματισμένος δούλος του Αντίφλου, γεμάτος υπέρθερμους χυμούς καὶ άτομο χολικό, παρουσίασε κρίση τὴν ἑβδομὴ μέρα, ἔπεσε σε νάρκη καὶ τὴν τρίτη μέρα μετὰ τὴν κρίση ἐμφάνισε αιμορραγία τῆς ἰδίας μορφῆς. Συνήλθε, ἀλλὰ ἀργότερα υποτροπίασε. Ἡ πρώτη κρίση, στὴ δύση των Πλειάδων, ἦταν κανονικὴ: ὕστερα ἀπὸ τὴ δύση των Πλειάδων, ἐγίνε χολικός μέχρι **τρέλας**: ἡ κρίση ἐκδηλώθηκε γύρω στὴν ἐνάτη μέρα χωρὶς ἐφίδρωση.

Ιπποκράτης, Άπαντα 13, Επιδημίες I, Α' - Δ', Κάκτος, 1993, 258-61

16α ἐξεμάνη *Ἐπιδ. IV 5.154.3 Littré*
ἐκμανῆναι 5.154.4

16β

15. Ὁ πρῶτος παρενεχθεὶς, μειράκιον· τούτῳ οὖρον καθαρὸν, λεπτόν· πάντων διαχώρησις πολλή, λεπτή, ἄχολος· γλῶσσα τρηχέη πάνυ· πυρετὸς περिकाίης· ἄγρυπνος· κοιλίη κυρτή· οὗτος παρέκρουσεν, οἴμαι, ὀγδόη, τρόπον τὸν ἀκόλαστον, ἀνίστασθαι, μάχεσθαι, αἰσχρομυθέειν ἰσχυρῶς, οὐ τοιοῦτος ἑών. Τούτῳ ἀθρόων οὖρων πολλῶν ἐλθόντων λεπτῶν ἐξ ἐπισχέσιος, ὕπνος ἐγένετο ξυνεχῆς, καὶ ἰδρῶς, κρίσιμος δοκέων ἐξ οὐ τοιούτου, ἴσως περὶ δεκάτην· ἔπειτα **ἐξεμάνη** τε αὖθις, καὶ ἀπέθανε ταχέως, ἐνδεκαταῖος. Προφάσιος, οἴμαι, πιεῖν ἄκρητον συχρὸν, πρὶν **ἐκμανῆναι**. Ὀλίγα ἔτεα αὐτῷ, εἴκοσιν ἐγγύς.

Αρχαίο Κείμενο: *É. Littré*

15. The first to have delirium, a young man. His urine pure and thin. Much feces of all sorts, thin, not bilious. Tongue very hard. Burning fever, sleepless, belly bulging. He was delirious on the eighth day, I think, in the irrepressible way: leapt up, fought, used very foul language. (He wasn't that type.) He passed great quantities of thin urine after retention. He developed continuous sleep, and sweat which seemed critical, after not being so, perhaps towards the tenth day. Then his **madness** resumed and he died suddenly on the eleventh day. The cause, I think: he drank much undiluted wine just before **going mad**. He was near twenty years old.

Hippocrates, VII, *LCL* 477, Wesley D. Smith, 1994, 103

15. Ο πρώτος που έπαθε παραλήρημα ήταν ένα παλικάρι· τα ούρα του ήταν καθαρά και αραιά, οι κενώσεις του άφθονες, αραιές, χωρίς χολή, η γλώσσα πολύ τραχιά, ο πυρετός πολύ δυνατός· είχε αυπνία και πρήξιμο στην κοιλιά· νομίζω πως ο άρρωστος αυτός είχε παραλήρημα την όγδοη μέρα, που εκδηλώθηκε μάλιστα με τρόπο άπρεπο· σηκωνόταν, πολεμούσε, έλεγε πολλές αισχρολογίες, χωρίς να έχει τέτοιο χαρακτήρα. Μετά από επίσχεση ούρων ούρησε άφθονα και αραιά ούρα και μετά κοιμήθηκε αδιάκοπα· παρουσίασε και εφίδρωση που φάνηκε να παίρνει κρίσιμο χαρακτήρα, χωρίς όμως να είναι κρίσιμη· ίσως ήταν η δέκατη μέρα· μετά έπαθε πάλι **παροξυσμό** και σύντομα πέθανε, την ενδέκατη μέρα. Νομίζω πως αιτία ήταν το πολύ κρασί που ήπια, χωρί να το αραιώσει με νερό, πρὶν από τον **παροξυσμό**. Ο άρρωστος δεν ήταν μεγάλος, παρά μόνο είκοσι χρονών περίπου.

17 ἐξ ε μ ά ν η *Επιδ. IV* 5.186.9 *Littré*

45. Ὁ ἀπ' Ἀμφιλόχου κώμης Ἀριστέης τετάρτη παρέκρουσε· κοιλίη υπόχλωρα διήει· καὶ ὕπνοι οὐχ ὑγιέες· λευκόχροος. Ἀρχομένων, οἷον ὑποτρομώδεες καὶ δακτύλους καὶ χεῖλα διαλεγόμενοι, καὶ τᾶλλα ταχυγλωσσότεροι προπετέως· ἔρευθος ἐπὶ προσώπου μάλιστα τούτοις ἦν. Οὗτοι, ἐκ θωρήξιος ἢ ἐμέτου χρηστῶς ἐμέσαντες, ᾤδον. Ὁ δὲ κατὰ Μηδοσάδεω, ᾧ λεπτά, ἄχολα, ὕδατώδεα, πούλλα διεχώρει, ὑποχόνδριον ὑπακοῦον καὶ κυρτόν· κωματώδης ἐγένετο· περὶ τεσσαρεσκαιδεκάτην, πρὸς κρίσιν μάλιστα ἰόντι, ῥίγος ἄτρομον, διάλυσις, πάρεσις, σύμπτωσις· τὰ τῶν ἀπιόντων· κωματώδης, παραφερόμενος ἐξ ὕπνου, οὐκ ἐξεμάνη· ἐκρίθη περὶ τεσσαρεσκαιδεκάτην· οὐδὲν τῶν κρινόντων ἐναντίον. Ὁμοίως ὁ ἕτερος, ἐν ἀρχῆσιν ὑπόγλιστρα διαχωρήματα, ἐξ οἷων τὸ παχὺ κρίσιμον, ἀγρύπνω· μετὰ ταῦτα, ὑπόγλιστρα, ὑπόχολα, πέποννα, χολώδεα, μὴ λεπτά· ἐπὶν δὲ ἄρξεται ξυνίστασθαι, ταχεῖαι αἱ κρίσεις. Ὑποχόνδριον ἐντεταμένον· ἐφάνη φλεδονώδεα τρόπον περὶ ἕκτην· ἔπειτα ἐκοιμήθη ἐβδόμη· ἐκρίθη περὶ ἐνάτην. Λευκόχροοι, οὐ πυρροὶ, ἀμφοτέροι. Διαχωρημάτων ὕδατωδῶν, ἦν ἐς αἰθρίην τεθῆ, πέλιον ἄνωθεν λεπτόν, κάρτα εἴκελον ἰσατώδει, κάτωθεν γίνεται ὑπόστασιν ἔχον. Οἷσι κατὰ τὰ δεξιὰ ὑπολάπαρος ἔντασις, φρενιτικοί, ἦν μὴ λύηται, λήγοντος τοῦ πυρετοῦ· οἷσι δὲ ὑπὸ λαπαρότητος κοιλίης, ἐν αὐτῷ τούτῳ οἷον περιλαμβανόμενον ἢ σκληρόν, ὀδυνῶδες γίνεται καὶ πάνυ κακότηδες, οὐκ ἐθέλει διαχεῖσθαι, ἴσως ἐκ τῶν τοιούτων ἐκπτύσκονται. Ἐν δὲ τοῖσι δεξιοῖσιν αἱ ἐπάρσεις, ὅσαι μὲν ἐπὶ πούλλυ μαλακαὶ, καὶ μάλιστα πιέζοντι ἦν ὑποβορβορύζη, οὐ πάνυ τι κακοθήεες, οἷη τῷ ἀπ' Ἀμφιλόχου καὶ τῷ κατὰ Μηδοσάδεω. Οὗτοι κωματώδεες, καὶ ἐν τοῖσιν ὕπνοισι παραφερόμενοι.

Αρχαίο Κείμενο: *É. Littré*

45^a. The man from Amphilochnus' village, Aristees, was delirious on the fourth day. Pale, greenish bowel movements, sleep healthy; his complexion was white. At the commencement their fingers trembled somewhat, and their lips when they talked, although otherwise they were rather quick and ready speakers. There was redness of countenance especially in these. After successfully vomiting from drinking heavily of wine, or from a vomitive, they swelled up. The man from Lower Mosades: his feces were thin, not bilious, watery and profuse; his hypochondrium yielded to pressure and was rounded; he became comatose towards the fourteenth day. As he was approaching near the crisis, chill without shivering, loss of faculties, loss of strength, collapse, symptoms of the excrement. Comatose, delirious after sleep, **not mad**. Crisis around the fourteenth day, with none of the critical signs bad. Similarly the other man; sticky slimy feces at first, the sort

which when solid are a critical sign; restlessness. Later somewhat slimy, somewhat bilious, concocted, bilious, not thin movements. When they start to be composed the crisis is coming quickly. Hypochondriuin seemed stretched like painful swelling of veins around the sixth day. Then he slept on the seventh. Crisis toward the ninth. Both were of white complexion, not red. Watery movements: if one put them in the open air they developed a thin dark layer on top. like the bluish color of woad, and underneath a sediment. People who have flaccid stretching on the right became phrenitic unless it is reduced when the fever subsides. For those who because of slackness of the intestinal area have in that spot a sense of seizure around it or hardness, a it becomes painful and very ill-natured, and will not dissipate. Perhaps from such occurrences they develop a suppuration. Swellings on the right side, as many as are mostly soft, and particularly if they produce rumbling when one presses them, are not ill-natured, like the one in the case of the man from Amphilochoi village and the man from Lower Mosades. They were comatose and were delirious in sleep.

Hippocrates, VII, *LCL* 477, Wesley D. Smith, 1994, 139-41

45. Ο Αριστέης, από το χωριό του Αμφιλόχου, έπαθε παραλήρημα την τέταρτη μέρα: τα κόπρανά του ήταν κάπως κίτρινα: ο ύπνος του δεν ήταν φυσιολογικός: το δέρμα του λευκό. Στην αρχή τα δάχτυλα των αρρώστων σαν να έτρεμαν κάπως, καθώς τα χείλη τους, όταν μιλούσαν· άλλωστε μιλούσαν πιο γρήγορα και πιο ορμητικά: το πρόσωπό τους ήταν υπερβολικά κόκκινο. Μετά από καλό εμετό έπειτα από υπερβολική οινοποσία ή εμετικό πρήστηκαν.

Το άτομο από την οικογένεια του Μηδοσάδη, που έβγαζε κόπρανα αραιά, χωρίς χολή, νερουλά και σε μεγάλη ποσότητα, είχε υποχόνδριο μαλακό και πρησμένο: έπεσε σε κόμα: γύρω στη δέκατη τέταρτη μέρα, κι ενώ βρισκόταν πολύ κοντά στην κρίση, παρουσίασε ρίγος χωρίς τρεμούλα, εξάντληση, ατονία, κατάπτωση: είχε κένωση κι έπεσε σε βαθύ λήθαργο: ύστερα από τον ύπνο εκδήλωσε παραλήρημα, χωρίς **μανιακή κρίση**: γύρω στη δέκατη τέταρτη μέρα εκδηλώθηκε η κρίση: κανένα από τα κρίσιμα συμπτώματα δεν ήταν αντίθετο.

Όμοια και ο άλλος είχε στην αρχή κόπρανα κάπως γλοιώδη, το είδος εκείνο που, όταν πήζει, γίνεται κρίσιμο: είχε αυπνία: ύστερα από αυτά, τα κόπρανά του έγιναν κάπως γλοιώδη, υπόχολα, ώριμα, χολώδη, όχι αραιά: όταν άρχισαν να πήζουν, δεν άργησαν να φανούν οι κρίσεις. Εκδηλώθηκε διάταση του υποχονδρίου και γύρω στην έκτη μέρα φλυαρία. Ο άρρωστος κοιμήθηκε την έβδομη μέρα κι εκδήλωσε κρίση την ένατη.

Οι δυο αυτοί άρρωστοι είχαν λευκό δέρμα και μαλλιά όχι ξανθοκόκκινα. Όταν τα νερουλά κόπρανά εκτέθηκαν στο ύπαιθρο, το ανώτερο μέρος, το αραιό, έγινε μαυροκίτρινο, ενώ το κατώτερο, που κατακαθίζει, έγινε ακριβώς ίδιο με το λουλάκι.

Τα άτομα που παρουσιάζουν αρκετά μαλακή διάταση του δεξιού υποχονδρίου προσβάλλονται από φρενίτιδα, αν υποχωρεί ο πυρετός κι αυτή παραμένει. Όσοι έχουν κάτι σαν διόγκωση ή σκληρότητα ακόμα και μέσα στο κενό της κοιλιάς τους, πονούν και η κατάστασή τους είναι ιδιαίτερα κακοήθης· δεν παρουσιάζει καμία χαλάρωση, κι ίσως από αυτήν δημιουργούνται διαπυήσεις. Τα πρηξίματα όμως στη δεξιά μεριά, αν είναι κατά κανόνα μαλακά και προπάντων αν αναδίδουν γουργουρητά, όταν πιέζονται, συνήθως δεν είναι σχεδόν καθόλου κακοήθη· τέτοια ήταν η περίπτωση του ανθρώπου από το χωριό του Αμφίλοχου και του μέλους της οικογένειας του Μηδοσάδη. Οι άρρωστοι αυτοί ήταν βυθισμένοι σε κόμα και ο ύπνος τους προκαλούσε παραλήρημα.

Ιπποκράτης, Άπαντα 13, Επιδημίες I, Α' - Δ', Κάκτος, 1993, 299-301

18 μανικόν τι *Επιδ. IV 5.194.8 Littré*

55. Οἷον εἶχεν ὁ πρεσβύτες, ὁ ἀπογενόμενος· ἄμα ἡσθένει τῇ ἑαυτοῦ γυναικί, τῇ κεκριμένη, **μανικόν τι** ἐνήν, ἐλθούσης δὲ ἔλμινθος ὑποπαχέης καὶ σίτου ὀλίγου, αὐτίκα ἐπαύσατο καὶ ἐκοιμήθη, καὶ ὑγιῆς ἦν. Ὁ πρεσβύτες οὗτος, καὶ τοῦ σώματος περίτασις τοῦ δέρματος· ἄκρεα ψυχρά· λαπαρός· τρομώδης ἐν ἀρχῆσι καὶ χεῖλα καὶ χεῖρας καὶ φωνήν· παρηνέχθη κοσμίως, ἔχασκεν, οὐ πάνυ δύσπνοος ἦν· ἡμέρησιν οὐκ οἶδα πρόσω εἴκοσιν, ἀπέθανεν.

Αρχαίο Κείμενο: *É. Littré*

55. Like the disease of the old man who died: he was ill at the same time as his wife who reached a crisis. She had **some mania**, but she passed a rather thick worm, and a small amount of feces. Immediately her trouble stopped, she slept and became healthy. The old man, with similar affection, had in addition stretching of the skin on the body, extremities cold, slackness; at the outset he trembled in lips, hands, voice. He was delirious inoffensively, he gaped without much breathing abnormality. He died approaching twenty days; I am uncertain when.

Hippocrates, VII, *LCL* 477, Wesley D. Smith, 1994, 149

55. Αυτή ήταν η κατάσταση του γέρου που πέθανε· αρρώστησε την ίδια εποχή με τη γυναίκα του, της οποίας η ασθένεια κρίθηκε ευνοϊκά, και **είχε εκδηλώσεις μανίας**· όταν όμως έβγαλε κάπως χοντρό εντερικό σκουλήκι κι έκανε μια κένωση, **απαλλάχτηκε** αμέσως, κοιμήθηκε κι έγινε καλά. Ο γέρος όμως είχε διάταση του δέρματος στο σώμα και άκρα παγωμένα· ήταν ευκοίλιος· στην αρχή έτρεμαν τα χείλη, τα χέρια και η φωνή του· είχε ήρεμο παραλήρημα, χασμουρητά κι μικρή δύσπνοια· πέθανε μετά από είκοσι μέρες και κάτι, δεν ξέρω ακριβώς πόσες.

Ιπποκράτης, Άπαντα 13, Επιδημίες I, Α' - Δ', Κάκτος, 1993, 307

19 **έ μ ά ν η** *Επιδ. IV* 5.196.11 *Littré*

Άλκιππος, έχων αιμορροΐδας, έκωλύετο θεραπευθῆναι· θεραπευθείς **έμάνη** πυρετού όξέος έπιγενομένου, έπαύσατο.

Αρχαίο Κείμενο: *É. Littré*

58. Alcippus had hemorrhoids, was prevented from being treated. When he was treated **he went mad**. An acute fever came on and he was cured.

Hippocrates, VII, *LCL* 477, Wesley D. Smith, 1994, 151

58. Είχαν απαγορεύσει στον Άλκιππο να θεραπεύσει τις αιμορροΐδες του· όταν θεραπεύτηκε, **καταλήφθηκε από παροξυσμούς μανίας**· το κακό σταμάτησε με την εμφάνιση υψηλού πυρετού.

Ιπποκράτης, Άπαντα 13, Επιδημίες I, Α' - Δ', Κάκτος, 1993, 309

20 **Τ υ φ ο μ α ν ί η*** *Επιδ. IV* 5.150.21 *Littré*

13. Μετά πληιάδων δύσιν ό θεράπων ό τοῦ Άττικου, υπό τεταρταίου άλισκόμενος, τυφώδης, ιδρύθη. Ἔτερος τήν αὐτήν ὥρην ἀληθεῖ τυφωμανίη· ἐς ισχία καί σκέλεα ἤλθεν ὀδύνη, έπαύετο, ποσταῖος οὐ γινώσκω. Ταύτην τήν ὥρην, φρικώδεις, έμετώδεις, καί μετά κρίσιν άπόσιτοι, καί χολώδεις, καί σπλῆνες μεγάλοι σκληροί, ὀδυνώδεις, καί αιμορράγικοί· τισί δέ τήν αὐτήν ὥρην μετά πληιάδων δύσιας, εκ ρινῶν αίμα χλοῶδες ἐπί πλάνησιν.

Αρχαίο Κείμενο: *É. Littré*

13. After the setting of the Pleiades the sen-ant of Atticus, taken by a quartan, settled into a coma. Another at the same season, genuine typhomania* Pain came into the hips and legs, stopped, I don't know which day. At that time they had shivering, vomiting, no appetite after the crisis, were

bilious. Spleens large, hard, painful and hemorrhagic. Some in the same season after the setting of the Pleiades had bilious blood from the nose in affections of the spleen.

Hippocrates, VII, *LCL* 477, Wesley D. Smith, 1994, 101

Ύστερα από τη δύση των Πλειάδων, ο υπηρέτης του ανθρώπου από την Αττική, έπαθε τεταρταίο πυρετό με ληθαργικά φαινόμενα, αλλά έγινε καλά. Την ίδια εποχή άλλος παρουσίασε πραγματική τυφομανία· οι γοφοί και τα πόδια κυριεύτηκαν από πόνο· η αρρώστια υποχώρησε, δεν ξέρω πότε. Εκείνη την εποχή οι άρρωστοι είχαν ρίγη και εμετούς και, μετά την κρίση, ανορεξία, χολική κατάσταση, διογκώσεις, σκληρύνσεις και πόνους στη σπλήνα, καθώς και αιμορραγίες· την ίδια εποχή, μετά τη δύση των Πλειάδων, εκδηλώθηκαν ρινορραγίες με ικτερικό αίμα σε κάποια περιστατικά περιοδικών πυρετών.

Ιπποκράτης, Άπαντα 13, Επιδημίες I, Α' - Δ', Κάκτος, 1993, 267

21 μ α ι ν ό μ ε ν ο ς *Επιδ. V 5.204.7 Littré*

2. Έν Ἡλιδι, Τιμοκράτης ἔπιε πλέον· **μαινόμενος** δὲ ὑπὸ χολῆς μελαίνης, ἔπιε τὸ φάρμακον· οὕτως ἐκαθάρθη τὸ κάθαρμα πούλν, φλέγμα τε καὶ χολὴν μέλαιναν· διῆει δὲ ἡμέρης· πρὸς δεῖλην ἐπαύσατο τῆς καθάρσιος· καὶ πόνον ἐπόνησεν ἐν τῇ καθάρσει πούλν, καὶ, πίων ἄλφιτον, ὕπνος ἔλαβεν αὐτὸν, καὶ εἶχε τὴν νύκτα, μέχρις ἥλιος ἀνεκὰς ἐγένετο· ἐν δὲ τῷ ὕπνῳ οὐκ ἐδόκεε τοῖς παρευῶσιν ἀναπνεῖν οὐδὲν, ἀλλὰ τεθνάναι, οὐδ' ἠσθάνετο οὐδενὸς, οὔτε λόγου, οὔτε ἔργου, ἐτάθη δὲ τὸ σῶμα καὶ ἐπάγη, ἐβίω δὲ καὶ ἐξήγρητο.

Αρχαίο Κείμενο: *É. Littré*

2. In Elis, Timocrates drank too much and **went insane** from black bile. He took the drug and was purged. Much was purged from him: he produced phlegm and black bile throughout the day. Towards afternoon he stopped the purging. He had much pain in the purging. He drank barley broth; sleep took him and held him all night until the sun was high. In sleep he did not seem to those who were present to be breathing, but to have died. He perceived nothing, speech or action, and his body was stretched out and rigid. But he survived and waked up.

Hippocrates, VII, *LCL* 477, Wesley D. Smith, 1994, 153

2. Στην Ἡλιδα ο Τιμοκράτης ἤπιε παραπάνω ἀπὸ το κανονικό. **Κυριευμένος ἀπὸ μανία** ἐξαιτίας της μαύρης χολῆς, πήρε καθαρτικό. Ἐτσι καθαρίστηκε με ἀφθονη κένωση φλέγματος και μαύρης

χολής. Αφόδευσε την ημέρα, ενώ προς το βράδυ η κάθαρση σταμάτησε. Κατά την κένωση ένιωθε έντονους πόνους. Ήπια αλεύρι ανακατεμένο με νερό και κοιμήθηκε όλη τη νύχτα, ωστόσο ο ήλιος ανέβηκε ψηλά. Κατά τη διάρκεια του ύπνου έδινε την εντύπωση σε όσους ήταν κοντά του πως δεν ανέπνεε καθόλου και ότι ήταν νεκρός. Δεν αντιλαμβανόταν τίποτα, ούτε λόγια ούτε πράξεις. Το σώμα του ήταν τεντωμένο και παγωμένο. Ωστόσο έζησε και σηκώθηκε.

Ιπποκράτης, Άπαντα 14, Επιδημίες 2, Ε' - Ζ', Κάκτος, 1993, 27

22α **μ α ν ί η** *Επιδ.* VII 5.384.20 *Littré*
μ α ν ι κ ώ ς 5.386.10

22β

11. Τῆ Ἑρμοπολέμου, χειμῶνος ὦρη, πυρετός, καί κεφαλῆς ἀλγήματα· καί ὁπότε πίοι, ὡς χαλεπῶς καταπιούσα· ἐξανέστη, καί τήν καρδίην οἱ γυιούσθαι ἔφη· γλῶσσα πελιδνή ἀπ' ἀρχῆς. Ἡ δέ πρόφασις ἐδόκει ἐκ φρίκης μετά λουτρόν γενέσθαι. Ἄγρυπνος καί νύκτα καί ἡμέρην· μετά τάς πρώτας ἡμέρας, ἐρωτωμένη, οὐκ ἔτι μόνην κεφαλῆν, ἀλλά καί ὄλον τό σῶμα πονέειν ἔφη· δίψα, ὅτε μὲν κατακορῆς, ὅτε δέ μετρίῃ. Πέμπτη καί ἕκτη καί μέχρι τῆς ἐνάτης σχεδόν παραλήρησις, καί αὐτίς πρὸς ἐωυτήν ἐλάλει μετά κώματος ἡμιτελέα· καί τῆ χειρὶ ἔστιν ὅτε ἐπωρέγετο πρὸς τό κονίημα καί προσκεφάλαιόν τι ψυχρόν ἐνεόν τῆ κεφαλῆ καί τοῖσι στήθεσι προσεῖχε, καί το ἱμάτιον ἔστι ὅτε ἀπερρίπτει· καί ἐπὶ ὀφθαλμοῦ τοῦ δεξιοῦ τό ὑφαιμον ἦν, καί δάκρυον ἦν· οὖρον δέ, ὃ τοῖσι παισὶ πονηρόν ἐστιν αἰεὶ. Ὑπεχώρει δέ ἀπ' ἀρχῆς μὲν ὑποκίρρα, ὕστερον δέ ὕδατώδεα σφόδρα καί τοιουτόχροα. Ἐνδεκάτη, ἐδόκει μετριώτερον θερμῆ εἶναι, καί ἄδιψος ἔστιν ὅτε ἐγένετο, οὕτως ὡς, εἰ μὴ τις διδοίη, οὐκ ἦται. Ὑπνοὶ μετά τόν πρῶτον χρόνον ἐγένοντο ἐπιεικῶς ἡμέρης, ἐς δέ νύκτα ἀγρυπνος, καί ἐπὶ μᾶλλον ἐς νύκτα. Ἐνάτη ἢ γαστήρ ἐξεταράχθη ὕδατώδεα διαχωρήσασα, ὡσαύτως δὴ καί ἐνδεκάτη· τάς δέ ἐπιούσας, ἐπιεικῶς πολλή ἢ διανάστασις καί τοιαύτη. Ἦσαν δέ ἐν τῆσι πρόσθεν ἡμέρησιν ἀκρηχολίαι, καί κλαυθοὶ οἶον παιδαρίου, καί βοή καί δειμάτα, καί περιβλέψεις, ὁπότε δὴ ἐκ τοῦ κώματος ἐγείροιο. Τῆ δέ τεσσαρεσκαίδεκάτη, ἔργον κατέχειν ἦν, ἀναπηδῶσαν καί βοῶσαν ἐξαίφνης καί συντόνως, ὡσπερ ἂν ἐκ πληγῆς καί δεινῆς ὀδύνης καί φόβου, ὡς καταλαβόν τις αὐτήν κατάσχοι χρόνον ὀλίγον· εἶτα πάλιν ἡσυχίην τε εἶχε κεκομματισμένη, καί ὑπνώσουσα διετέλει οὐχ ὀρῶσα ὄλως, ἔστι δ' ὅτε οὐδέ ἀκούουσα· μετέβαλλε δέ ἐς ἀμφοτέρα θόρυβόν τε καί ἡσυχίην πυκνά, σχεδόν ὅλην τὴν ἡμέρην ταύτην· ἐς νύκτα δέ τὴν ἐπομένην, ὑπῆλθέ τι ὑφαιμον, οἶον μυζῶδες, καί πάλιν οἶον ἰλυῶδες, μετὰ δέ, πρασοειδέα σφόδρα καί μέλανα. Τῆ δέ πεντεκαίδεκάτη, ὀξεῖς ῥιπτασμοί· καί οἱ φόβοι, καί ἡ βοή ἐγένετο ἥπιος, παρηκολούθει δέ τό ἀγριοῦσθαι καί τό θυμαίνειν καί κλαίειν, εἰ μὴ οἱ ταχέως, ὃ, τι βούλοιο, ῥεχθείη· καί ἐπεγίγνωσκεν μὲν πάντας καί πάντα ἤδη μετὰ πρῶτας εὐθύς ἡμέρας· καί τό τοῦ ὀφθαλμοῦ κατέστη· ἡ δέ **μανίη** παρά καιρόν, καί ἡ βοή, καί ἡ μεταβολή

ἡ εἰρημένη παρηκολούθει ἐς τό κῶμα· ἤκουεν ἀνωμάλως, τά μὲν σφόδρα καί εἰ σμικρόν τις λέγοι, ἐπ' ἐνίων δέ μείζον ἔδει διαλέγεσθαι· πόδες αἰεὶ ὀμαλῶς τῷ ἄλλῳ σώματι θερμοὶ ἔς τε τὰς τελευταίας ἡμέρας. Τῇ ἑκκαιδεκάτῃ ἦσσαν. Ἑπτακαιδεκάτῃ, μετριώτερον τῶν ἄλλων ἡμερῶν ἔχουσα, ἐς νύκτα, ὡς φρίκης αὐτῇ γενομένης, ξυνάγουσα ἐπυρέτηνε μᾶλλον· καί ἡ δίψα πολλαὴ ἦν· τά δ' ἄλλα ὁμοια παρηκολούθει· τρόμοι δέ περί τὰς χεῖρας ἐγένοντο, καί κεφαλὴν ὑπέσειεν· ὑπόπια καί ἐμβλέψεις τῶν ὀφθαλμῶν πονηραί· καί ἡ δίψα ἰσχυρὴ πιέουσα, πάλιν ἦτει, καί ἤρπαζε, καί λαύρως ἐπινεν, ἀποσπάσαι δέ οὐκ ἠδύνατο· γλῶσσα ξηρὴ, ἐρυθρὴ σφόδρα, καί τό στόμα ὄλον καί χεῖλα καθηλωμένα καί ξηρά· καί τὰς χεῖρας ἀμποτέρας ἐπὶ τό στόμα φέρουσα ἐμασσᾶτο, τρομώδης ἐοῦσα, καί, εἴ τι προσενέγκαι τις μασσήσασθαι ἢ ῥυφήσασθαι, λαύρως καί **μανικῶς** κατέπινε καί ἐρρύφανεν· καί τὰ περί τήν ὄψιν πονηρά. Ἡμερησι δέ τρισίν ἢ τέσσαρσι πρό τῆς τελευτῆς, φρῖκαί τε αὐτῇ ἔστιν ὅτε ἐνέπιπτον, ὥστε ξυνάγειν τό σῶμα, καί ξυγκαλύπτεσθαι, καί πνευστιᾶν· τέτανοί τε τὰ σκέλεα, καί ψύξις ποδῶν· ἡ δίψα δέ ὁμοίη, καί τὰ περί τήν διάνοιαν ὁμοια· καί ἐξαναστάσεις, ἢ διά κενῆς, ἢ σμικρά καί λεπτά μετά τινος βραχέος τόνου. Τῇ δέ τελευταίῃ, τῇ τρίτῃ καί εικοστῇ, τό ὄμμα μέγα τό πρῶτ' ἦν, καί περίβλεψις βραχεΐη· καί ἡσυχίην ἔσχεν ἔστιν ὅτε καί ἄνευ τοῦ ξυγκεκαλύφθαι τε καί κεκωματίσθαι. Πρός δέ τήν ἐσπέριν, τοῦ δεξιοῦ ὀμματος κίνησις, οἷη ὄρεούσης, ἢ τινος βουλήσιος, ἐκ τοῦ ἔξω κανθοῦ πρὸς ρῖνα· ἐπεγίνωσκέ τε καί πρὸς το ἐρωτώμενον ὑπερκρίνετο· φωνή μετά πολλά ὑπότραυλος, καί ὑπό τῆς βοῆς ἀπερῶγωῖα καί βραγχώδης.

Ἀρχαίον Κείμενον: *É. Littré*

11. The wife of Hermoptolemus, in the winter, had fever and headache. Whenever she drank she sat upright because of difficulty swallowing. She said that her heart had been damaged. Tongue livid from the outset. The cause seemed to be a chill after a bath. She was sleepless, night and day. After the first days, when asked, she no longer said that her head hurt, but that her whole body hurt. Thirst, sometimes insatiable, sometimes moderate. On the fifth and sixth days and up to the ninth, almost constantly delirious. Later, she babbled to herself half intelligible things in the midst of coma. She would reach out with her hand from time to time towards the plaster wall, and to the cold pack on her head. She would put her hands on her chest and sometimes throw off the cover. There was a bloodshot area in her right eye and a tendency to weep. The urine of die sort that is always bad in children. The stool from the outset yellowish, later very watery and the same color. On the eleventh day the heat seemed more moderate, and she was without thirst sometimes to the extent that if one did not give something to her she did not ask. Sleep, after the initial period, was generally in the day, but towards night she was sleepless and towards night her suffering was

worse. On the ninth day her intestines were upset, passing watery excrement, and on the tenth. Through the subsequent days the movements were generally frequent and similar. She had bursts of temper in the previous days, and childish weeping, crying out, frights, and glancing about, whenever she roused from coma. On the fourteenth day it was a task to restrain her as she leaped up and shouted suddenly and intensely, as though from a blow or a dreadful pain or fright, whenever anyone took hold of her and held her down briefly. Then again she lapsed into coma and was silent and persisted in drowsiness, seeing nothing, and sometimes not hearing. And she alternated often between uproar and quiet virtually that whole day. Towards the following night she passed a bloody movement, like mucus, and again muddy, and later very greenish and dark. On the fifteenth day sharp tossing about. The frights and the shouts became gentle, but she persisted in her wildness, her anger and tantrums if what she wanted was not done for her quickly. She recognized everyone and all objects straightway after the first days. The eye condition settled down. But **the mania**, inappropriate behavior, crying out, and the alternations I described, persisted until the coma. She heard irregularly: some things very clearly, even if one said them quietly, but for some it was necessary to talk louder. Her feet were throughout as warm as the rest of her body until the final days, but on the sixteenth day less so. On the seventeenth day she was more comfortable than on the other days, but towards night she drew herself together as though a chill was coming on, and her fever increased. There was much thirst. Everything else continued the same. But trembling developed in her hands and she kept tossing her head. The area under her eyes, and the looks of her eyes were bad. Her thirst was powerful. When she had drunk she would ask for more, snatch it and drink violently. They could not take it away from her. Her tongue was dry, quite red, and her whole mouth and lips ulcerated, parched. She kept moving both hands to her mouth and chewing them, trembling, and if anyone gave her something to chew or sip, she drank and sipped it violently, **madly**. The area around her eyes was bad. On the three or four days before the end shivers came on her at times so that she would draw her body together, cover up, and breathe hard. Cramps in the legs, cold feet. The thirst as before, and mental affection similar. Bowel movements either nothing or small and thin with brief straining. On the last day, the twenty-third, her eye was large in the morning and her vision short. She was quiet at times, without huddling under covers or coma. Towards evening there was movement of the right eye, as though seeing or seeking something, from the outer corner towards the nose. She showed recognition and answered what was asked. Her voice lisping after much talking, and broken and hoarse from the shouting.

Hippocrates, VII, *LCL* 477, Wesley D. Smith, 1994, 315-19

Στη γυναίκα του Ερμποτόλεμου, το χειμώνα, πυρετός και πόνοι στο κεφάλι· όταν έπινε σαν να είχε δυσκολία να καταπιεί· σηκώθηκε και είπε ότι της σακάτευαν την καρδιά: γλώσσα άσπρη από την αρχή. Η πρώτη εκδήλωση φαίνεται ότι ακολούθησε ένα ρίγος μετά το λουτρό. Άυπνη νύχτα και ημέρα· μετά τις πρώτες ημέρες, όταν τη ρωτούσαν, έλεγε ότι πονάει όχι μόνο στο κεφάλι αλλά σ' όλο το σώμα. Δίψα, πότε έντονη και πότε μέτρια. Την Πέμπτη, έκτη και μέχρι την ένατη σχεδόν παραμιλούσε κι' έπειτα ξανάρχιζε να μιλάει μόνη της με μισοτελειωμένες φράσεις· επίσης είχε υπνηλία· κάποιες στιγμές προσπαθούσε να φτάσει με το χέρι της στο προσκέφαλο κι' ένα δροσερό μαξιλάρι που βρισκόταν στο κεφάλι της και το ακουμπούσε στο στήθος της· που και που πετούσε το σκέπασμά της. Στο δεξί μάτι υπήρχε το χαρακτηριστικό ίχνος του αίματος και εκεί υπήρχε κι ένα δάκρυ. Τα ούρα είχαν την όψη που είναι πάντα κακή στα παιδιά. Τα κόπρανα αρχικά ήταν κιτρινωπά και στη συνέχεια υγρά- με το ίδιο χρώμα. Την ενδεκάτη ο πυρετός φαινόταν λιγότερο υψηλός και κάποιες στιγμές έχανε τη δίψα της τόσο που αν δεν της έδιναν, δεν ζητούσε. Οι στιγμές του ύπνου μετά την πρώτη περίοδο, ήταν ικανοποιητικές την ημέρα, αλλά τη νύχτα δεν κοιμόταν και υπέφερε κυρίως τη νύχτα. Την ένατη είχε διαταραχή στην κοιλιά, υγρό υλικό, το ίδιο και τη δέκατη, και τις επόμενες ημέρες τα κόπρανα ήταν ακρετά άφθονα και όμοια με τα προηγούμενα. Τις προηγούμενες ημέρες υπήρχαν παραλογισμοί, αναστεναγμοί σαν εκείνους των μικρών παιδιών, κραυγές, τρόμοι, ματιές προς όλες τις κατευθύνσεις, κάθε φορά που έβγαινε από την υπνηλία της. Τη δέκατη τέταρτη ήταν αρκετά δύσκολο να την κρατήσει κανείς, καθώς τινάζοταν και φώναζε ξαφνικά και με όλη της τη δύναμη, σαν να την είχε πιάσει ένας τρομερός πόνος και μεγάλος φόβος, και να ήθελε κάποιος να την πάρει και να την κρατήσει για λίγο· ύστερα ησύχαζε πάλι, βυθισμένη στην υπνηλία της κι έμενε ζαλισμένη χωρίς να βλέπει και, κάποιες στιγμές, χωρίς καν να ακούει· περνούσε συχνά από τη μιά κατάσταση στην άλλη, ταραχή και ηρεμία, σχεδόν όλη εκείνη την ημέρα. Την επόμενη νύχτα είχε μια κένωση με λίγα αιματηρά, κάπως γλοιώδη κόπρανα, έπειτα μια άλλη σα λάσπη και έπειτα μια άλλη με χρώμα πράσου πολύ σκούρο ή μαύρη. Τη δέκατη πέμπτη, μικρές διεγέρσεις και τρόμοι· οι κραυγές της έπεσαν αλλά επέμεναν η οργή, ο θυμός, τα κλάματα, αν καθυστερούσαν έστω και λίγο να κάνουν αυτό που ήθελε. Μόλις πέρασαν οι πρώτες ημέρες ξανάρχισε να αναγνωρίζει όλα τα πρόσωπα και όλα τα αντικείμενα, και το ίχνος στο μάτι είχε περάσει. Αλλά ο **παραλογισμός**, η ασυναρτησία, οι κραυγές και ύστερα αυτό το πέρασμα στην υπνηλία για το οποίο μίλησα, συνεχίζονταν. Άκουγε ακατάπαυστα, πότε τέλεια, ακόμη κι όταν μιλούσαν σιγά, και πότε έπρεπε

να υψώσει κανείς τη φωνή του. Τα πόδια της ήταν πάντα ζεστά όσο και το υπόλοιπο σώμα, μέχρι και τις τελευταίες ημέρες. Τη δέκατη έκτη, λιγότερο βαριά. Τη δέκατη έβδομη, ενώ βρισκόταν σε καλύτερη κατάσταση από τις άλλες ημέρες, τη νύχτα μαζευόταν σαν να είχε ρίγος και ο πυρετός ανέβηκε. Η δίψα ήταν μεγάλη· τα υπόλοιπα παρέμεναν ίδια· τα χέρια της έτρεμαν και τίναζε το κεφάλι· μώλωπες στα μάτια και δυσάρεστες ματιές· και η δίψα βίαιη· αφού είχε πει ξαναζητούσε· άρπαζε το δοχείο κι έπινε ασυγκράτητα, δεν μπορούσαν πια να της το πάρουν· γλώσσα ξερή, πολύ κόκκινη, και όλο το στόμα και τα πληγιασμένα χείλη ξερά· φέρνοντας τα δύο της χέρια στο στόμα της τα μασουλούσε καθώς την έπιανε ο τρόμος, κι ό,τι της έδιναν να μασήσει ή να καταπιεί το καταβρόχθιζε ασυγκράτητα και **με μανία**. Η κατάσταση της όρασης, κακή. Τρείς ή τέσσερις μέρες πριν το τέλος, την έπιαναν κάποιες στιγμές ρίγη κι' εκείνη μαζευόταν, σκεπαζόταν και λαχάνιαζε· συσπάσεις στις κνήμες· πόδια κρύα πια· η δίψα ίδια· για τις κενώσεις της, είτε για μικρή ποσότητα, είτε για καθόλου, κάποια προσπάθεια που κρατούσε λίγο. Την τελευταία ημέρα, την εικοστή Τρίτη, το μάτι το πρωί ήταν μεγάλο και το βλέμμα, γύρω γύρω, γρήγορο, ήταν ήρεμη κάποιες στιγμές και χωρίς να σκεπαστεί ή να είναι βυθισμένη στην υπνηλία. Προς το βράδυ, κίνηση του δεξιού ματιού, σαν να έβλεπε ή να ήθελε κάτι, από την εξωτερική πλευρά προς την μύτη. Αναγνώριζε και απαντούσε στην ερώτηση που της έκαναν· η φωνή της είχε γίνει ψευδή και από τις κραυγές, σπασμένη και βραχνή.

M. Grmek, Οι ασθένειες στην αυγή του δυτικού πολιτισμού,
Χατζηνικολή, 1989, 490-1, Μτφ.: Α. Νικολαΐδου, Ε. Ταμβάκη, Γ. Βαρέμης, Σ. Ποταμιάνος

23 **μ α ν ι κ ῶ ς** *Ἐπιδ.* VII 5.374.18 *Littré*

5. Τῷ Κύδιος περί χειμερινάς ἡλίου τροπᾶς ῥίγος καί πυρετός, καί ὠτός δεξιῦ ἄλγημα, καί κεφαλῆς ὀδύνη· τό δέ τοιοῦτον ἄλγημα εὐθύς ἐκ σμικροῦ παιδίου παρηκολούθει ῥευματώδες καί συριγγῶδες καί ἔνοδμον, ἔχον δέ οὕτω τά πολλά ἀνώδυνον ἦν· τότε δέ ἡ ὀδύνη ἦν δεινή καί ἡ κεφαλαλγία. Δευτεραίῳ ἢ τριταίῳ ἐόντι, χολῆς ἔμετος· ἀνακαθιζομένῳ ἐγένετο ὑπόχολον· γλίσχρον, ὡς ἐξ ὠοῦ, ὕπωχρον. Τετάρτη ἐς νύκτα καί πέμπτη ὑποπαρελήρει· καί ἡ ὀδύνη τῆς κεφαλῆς καί τοῦ ὠτός δεινή, καί ὁ πυρετός. Ἐκτη, ὑποχώρησις ἀπό λινοζώστιος, καί ἡ θερμὴ λῆξαι ἐδόκει καί ἡ ὀδύνη. Τῇ ἑβδόμῃ ὡς ὑγιῆς· κροτάφῳ δέ σφυγμός οὐκ ἔλιπεν· ἰδρῶτος οὐδέν ἐγένετο. Ὀγδοῆ, χυλοῦ ἐρρύφησεν, ἐς δέ τὴν ἑσπέρην σεύτλου· καί τὴν νύκτα ὕπνος· καί σφόδρα ἀνώδυνος· καί τὴν ἐνάτην ἦσθετο πρὸς ἡλίου δυσμᾶς· ἐς δέ νύκτα, τῆς κεφαλῆς δεινὴ ὀδύνη καί τοῦ ὠτός· ξυνέβαινε δέ καί πυορροεῖν τό οὗς περὶ τοῦτον τόν καιρόν, ὅποτε μάλιστα πονοίη, εὐθύς ἀπ' ἀρχῆς. Ὅλην δέ τὴν νύκτα τὴν ἐνάτην καί τὴν ἐπιούσαν ἡμέρην καί τῆς νυκτός τό πλεῖον,

οὐκ ἐπεγίνωσκεν οὐδένα, στένων δέ διετέλει· ἡμέρην δέ ἐντός ἐωυτοῦ ἐγένετο, καί αἱ ὀδύνη ἐληξάν, καί τά τῆς θερμῆς μετριώτερα. Ῥυφήσαντι δέ λινόζωστιν τῇ ἐνδεκάτῃ, ὑπεχώρησε φλεγματοῦδα, μυξώδα, κάκοδμα. Δυοκαιδεκάτῃ, καί τρισκαιδεκάτῃ, μετρίως. Τεσσαρεκαιδεκάτῃ, ἀρξάμενος ἀφ' ἐωθινοῦ μέχρι ἐς μέσον ἡμέρης ἵδρου ὄλον τό σῶμα, μετά ὕπνου καί κόματος πολλοῦ· ἐγεῖραι ἔργον ἦν· πρὸς ἐσπέρην δέ διηγέρθη· καί τό μέν σῶμα μετρίως κατεψύχθη, ἐν κροτάφοισι δέ σφυγμός διετέλει. Πεντεκαιδεκάτῃ καί ἑκκαιδεκάτῃ, χυλοῖσιν ἐχρήσατο. Ἐν δέ τῇ ἑπτακαιδεκάτῃ, ἦκε πάλιν ἐς νύκτα ὀδύνη τῶν αὐτῶν, καί παραλήρησις καί ἐπουρόροι. Ὀκτωκαιδεκάτῃ καί ἔνεακαιδεκάτῃ καί εἰκοστῇ, **μανικῶς** ἦν δέ κεκραγῶς, ἐπαίρειν ἐωυτόν πειρώμενος, οὐ δυνάμενος δέ κρατεῖν τῆς κεφαλῆς, τῆσι χερσίν ἐπορευόμενος καί αἰεῖ τι διακενῆς θηρεύων. Πρώτῃ καί εἰκοστῇ, ἰδρώτιον περί τό πρόσωπον πλεῖστον ἦν· τῇ δέ φωνῇ κατά τόν χρόνον τοῦτον, εἰ μέν σφόδρα ἀποβιάσαιτο, εἶπεν ἅ ἐβούλετο τελέως, εἰ δ' οὖν προχειρῶς, ἡμιτέλεα· καί τό στόμα λελυμένον, καί αἱ γένυες καί χεῖλα αἰεῖ ἐν κινήσει, ὥς τι θέλοντος λέγειν· καί τῶν ὀφθαλμῶν πυκνή κίνησις καί ἔμβλεψις, καί χρῶμα ἐπ' ὀφθαλμοῦ δεξιοῦ, οἷον εἶρηται τό ὕφαιμον, καί βλέφαρον τό ἐπάνω ἐπέδησε, καί κατά γνάθον ἔρευθος ἐπί τελευτῆς, καί φλέβες πᾶσαι αἱ ἐν τῷ προσώπῳ, φανεραί οὔτε ζυνεσταλμένοι· καί τοῖσιν ὀφθαλμοῖσιν οὐκ ἔτι ζυμμύων ἦν, ἀλλ' ἀτενές ἐνορῶν, καί διαίρων τά βλέφαρα ἐς τό ἄνω μέρος, ὡς ἐπὶν τι ἐμπέση ἐς τό ὄμμα· καί ὁπότε πίσι, κατιόντος ἐς τά στήθεα καί τήν κοιλίην ψόφος, οἷος καί Χαρταδεῖ. Πνεῦμα δέ ἐπιεικῶς διά παντός μέτριον· γλῶσσα, οἷη ἐστι τοῖσι περιπλευμονικοῖσιν, ὠχρόλευκος· ἀπ' ἀρχῆς καί διά παντός κεφαλαλγίη· τράχηλος διά παντός ἀκίνητος· ζυμπεριάγειν τῇ κεφαλῇ ἔδειτο· καί τό κατά ῥάχιν ἐκ τραχήλου, ἰθύ καί ἄκαμπτον· καί κλίσεις, ὅποια εἶρηται, καί οὐκ αἰεῖ ὕπτιος· τό δέ πῦον εἶδει ὀρρώδες, λευκόν, πούλυ, ἔργον ὑποσπογγίσει, ὀδμή ὑπερβεβλημένη· κατά τόν τελευταῖον χρόνον, ποδῶν ἄψιος οὐ πάνυ καταισθανόμενος.

Αρχαίον Κείμενον: *É. Littré*

5. Cydis' son, about the winter solstice, had shivering and fever, distress in the right ear, and headache. But that kind of distress had persisted from babyhood, with draining, a fistular sore and a bad smell, but still was not for the most part painful. But at that time the pain and the headache were terrible. On the second or third day he vomited bile. When he sat at stool it was bilious, gluey, egglike, pale yellow. Towards night on the fourth day and the fifth, some delirious talk. The pain in the head and the ear was dreadful, and the fever. On the sixth, bowel movement from linozostis: the heat and the pain appeared to abate. On the seventh he seemed well, but the throbbing in the temples did not abate. No sweating occurred. On the eighth day he had barley broth, and beet broth towards evening; sleep at night, totally without pain, and on the ninth, until

the period towards sundown. But towards night terrible pain in the head and the ear. Flows of pus from the ear coincided with his times of greatest discomfort, right from the start. The whole ninth night, and the next day, and most of the night, he did not recognize anyone, and groaned continuously. During the day he came to himself and the pains slackened and signs of fever were more moderate. When he took linzostis on the eleventh day, he passed bilious movements with mucus, foul-smelling. On the twelfth and the thirteenth day, moderately better. On the fourteenth, beginning at dawn and up to midday, sweat over the whole body, with sleep and much coma. It was hard to rouse him. But he wakened towards evening and his body cooled off moderately, but the throbbing in the temples persisted. On the fifteenth and sixteenth day he had barley broth. And on the seventeenth pain in the same places came on again towards night, and delirious talk and the flow of pus. On the eighteenth, nineteenth and twentieth, **delirium**. He cried out if he tried to raise himself, and could not control his head; he reached out with his hands continually, looking for something in the empty air. On the twentyfirst day, sweating about the right side of the ribs and the chest and head. On the twenty-second there was much sweat about the face. With his voice in this period, if he was very forceful he succeeded in saying what he wished. But if he was casual, it was imperfect. His mouth was slack, the jaws and lips always moving as though he wanted to say something; and there was much moving of the eyes and glancing about, and color at the right eye such as we call bloodshot; and the upper eyelid swelled, and there was redness in the cheek as he was approaching the end, and all the blood vessels in his forehead were obvious, so great was their distress. He no longer closed his eyes, but he had a fixed stare, raising his eyelids upward as when something falls into the eye. And when he drank there was a gurgling as it went into the chest and the intestine, like that in the case of Chartades. The breathing was properly moderate throughout. The tongue yellowish-white like that of those with pneumonia. The headache was there throughout from the beginning, the neck immovable throughout. He had to turn it about with his head. The spine at the base of the neck was straight and unbending. He lay as described, not always on his back. The pus was serous to the view, white, copious, hard to sponge up. Its smell overwhelming. In the last period he could hardly perceive a touch on his feet.

Hippocrates, VII, *LCL* 477, Wesley D. Smith, 1994, 303-5

5. Το παιδί του Κύδη γύρω στο χειμερινό ηλιοστάσιο παρουσίασε ρίγη, πυρετό, πόνο στο δεξιό αφτί και πονοκέφαλο. Την αρρώστια τούτη είχε από μικρό παιδί μαζί με συρίγγιο και δύσοσμη ροή, χωρίς όμως να πονά τις περισσότερες φορές. Τότε όμως ο πόνος του αφτιού ήταν φοβερός, όπως και του κεφαλιού.

Τη δεύτερη ή τρίτη μέρα έκανε εμετό χολής. Παίρνοντας την κατάλληλη θέση, απέβαλε κόπρανα κάπως χολικά, γλοιώδη, σαν το υγρό του αβγού, και κιτρινωπά. Τη νύχτα της τέταρτης μέρας, αλλά και την πέμπτη μέρα, είχε ελαφρό παραλήρημα. Ο πόνος του κεφαλιού και του αφτιού ήταν έντονος, το ίδιο και ο πυρετός. Την έκτη μέρα έκανε κένωση ύστερα από χορήγηση σκαρόχορτου. Ο πυρετός και ο πόνος φάνηκαν να υποχωρούν. Την έβδομη μέρα ήταν σχεδόν καλά. Ωστόσο οι σφυγμοί στον κρόταφο δεν σταμάτησαν. Ιδρώτας δεν παρουσιάστηκε καθόλου.

Την όγδοη μέρα πήρε ζωμό και το βράδυ ρόφημα από σέσκουλα. Τη νύχτα κοιμήθηκε. Δεν πονούσε καθόλου. Την ένατη μέρα διατηρούσε τις αισθήσεις του μεχρι το ηλιοβασίλεμα. Τη νύχτα όμως παρουσιάστηκε δυνατός πόνος στο κεφάλι και στο αφτί. Συνέβαινε μάλιστα το αφτί να πυροει όλο αυτό το διάστημα, από την αρχή, κυρίως όμως όταν οι πόνοι εμφανίζονταν ισχυροί. Όλη τη νύχτα της ένατης μέρας, αλλά και την επόμενη μέρα και το μεγαλύτερο μέρος της νύχτας, δεν αναγνώριζε κανέναν και δεν σταματούσε να αναστενάζει. Την ημέρα συνήλθε, οι πόνοι σταμάτησαν και ο πυρετός μετριάστηκε. Την ενδέκατη μερα πήρε σκαρόχορτο μέσα σε ζωμό και είχε κενώσεις με βλέννα, μύξα και άσχημη οσμή. Τη δωδέκατη και δέκατη τρίτη μέρα η κατάσταση ήταν μέτρια.

Τη δέκατη τέταρτη μέρα ιδρώσε σε όλο το σώμα από τα χαράματα μέχρι το μεσημέρι, με ύπνο και έντονο κόμα. Δυσκολεύτηκε να ξυπνήσει. Συνήλθε το βράδυ. Το σώμα του ήταν αρκετά δροσερό, οι σφυγμοί όμως στους κροτάφους συνεχίζονταν. Τη δέκατη πέμπτη και δέκατη έκτη μέρα πήρε ζωμούς. Τη δέκατη έβδομη, τη νύχτα, ο πόνος επανήλθε, όπως και το παραλήρημα και η πυόρροια. Τη δέκατη όγδοη, δέκατη ένατη και εικοστή μερα ήταν **σε κατάσταση μανιακής κρίσης**: κραύγαζε, προσπαθούσε να σηκωθεί, χωρίς να μπορεί να κρατήσει το κεφάλι του όρθιο, άπλωνε τα χέρια του και ψηλαφούσε συνέχεια το κενό. Την εικοστή πρώτη μέρα εμφανίστηκε λίγος ιδρώτας στο δεξιό πλευρό, στο στήθος και στο κεφάλι. Την εικοστή δεύτερη μέρα το μεγαλύτερο μέρος του προσώπου ιδρώσε. Όσο για τη φωνή κατά το διάστημα τούτο, αν έκανε έντονες προσπάθειες, μπορούσε να πει τέλεια ό,τι ήθελε, αν όμως μιλούσε χωρίς προσπάθεια, τα λόγια του έβγαιναν μισά. Το στόμα του ήταν χαλαρό, οι γνάθοι και τα χείλη του διαρκώς σε κίνηση, σαν κάτι να ήθελε να πει. Τα μάτια του στριφογύριζαν συχνά και έριχναν βλέμματα εδώ κι εκεί. Το χρώμα του δεξιού ματιού ήταν σαν αυτό που λέγεται αιματόχρωμο [ένεση του

επιεφυκότος], το πάνω βλέφαρο πρήστηκε, η γνάθος κοκκίνησε στο στέλος και οι φλέβες σε ολόκληρο το πρόσωπο ήταν σε κατάσταση διαστολής και όχι συστολής. Δεν μπορούσε πια να κρατήσει τα μάτια του μισόκλειστα, το βλέμμα του ήταν απλανές και τραβούσε τα βλέφαρα προς τα πάνω, σαν να είχε πέσει κάτι μέσα στο μάτι του. Κάθε φορά που έπινε, το ποτό κατέβαινε στο στήθος και στην κοιλιά με θόρυβο, όπως στον Χαρτάδη.

Η αναπνοή ήταν αρκετά φυσιολογική σε όλο το διάστημα της αρρώστιας. Η γλώσσα ήταν παρόμοια με τη γλώσσα των περιπνευμονικών, με χρώμα κιτρινόλευκο. Από την αρχή ως το τέλος υπήρχε πονοκέφαλος και δυσκαμψία του τραχήλου, που ήταν αναγκασμένος να στρέφεται μαζί με όλο το κεφάλι. Το τμήμα της σπονδυλικής στήλης γύρω από τον τράχηλο ήταν ίσιο και άκαμπτο. Η κατάκλιση ήταν όπως είπαμε, όχι όμως συνέχεια ανάσκελα. Το πύον έμοιαζε με ορό, ήταν λευκό, άφθονο, δύσκολο να το σκουπίσει κανείς, με οσμή υπερβολικά έντονη. Τον τελευταίο καιρό ο άρρωστος δεν αισθανόταν σχεδόν τίποτα, όταν άγγιζαν τα πόδια του.

Ιπποκράτης, Άπαντα 14, Επιδημίες 2, Ε' - Ζ', Κάκτος, 1993, 191-5

24α μ α ν ί η *Επιδ.* VII 5.396.11 *É. Littré*
 έ μ α ί ν ε τ ο 5.396.23

24β

25. Καί ἡ Θεοδώρου σφόδρα ἐν πυρετῷ, αἰμορραγίης γενομένης, χειμῶνος· λήξαντος δέ τοῦ πυρετοῦ περί δευτέραν, οὐ πολὺ ὕστερον, πλευροῦ δεξιοῦ ὡς ἀπὸ ὕστερέων βάρους· καί πρῶτον δέ ἐγεγόνει, καί τὰς ἐχομένας ἢ ὀδύνη κατά στήθος δεινή· καί πλευρόν δεξιόν πυριωμένη, ἐχάλασεν. Τεταρταίῃ, τὰ ἀλγήματα· τό πνεῦμα, πυκνότερον· ἢ ἀρτηρίῃ μόλις ἀναπνεύσει ὑπεσύριζεν· κλισίη ὑπτίη, ἐπιστρέφεσθαι χαλεπῶς· ἐς νύχτα ὀξύτερος ὁ πυρετός, καί λῆρος βραχύς ἐγένετο. Πέμπτη πρωΐ, ἐδόκει ἠπιώτερος εἶναι· ἰδρώτιον ἀπὸ μετώπου κατεχύθη ὀλίγον πρῶτον, ἔπειτα πουλὺν χρόνον ἐς ὄλον τό σῶμα καί πόδας· μετὰ δέ ταῦτα ἐδόκει αὐτῇ κεχαλακέναι τό πῦρ· ἦν δέ πρός χεῖρα ψυχρότερον τό σῶμα· αἱ δέ ἐν κροτάφοισι καί μᾶλλον ἐπήδων, καί πνεῦμα πυκνότερον, καί ὑπελήρει ἄλλοτε καί ἄλλοτε, καί πάντα ἐπὶ τό χεῖρον. Γλῶσσα διά τέλος λευκή λίην· ἢ τέ βήξ οὐκ ἐνῆν, ὅτι μή τριταίῃ καί πεμπταίῃ ὀλίγον χρόνον· δίψα οὐκ ἐνῆν, πτυσμὸς δέ ἦν· ὑποχόνδριον δεξιόν σφόδρα ἐπῆτο περί τήν πέμπτην, μετὰ δέ μαλθακώτερον· ὑποχώρησις τριταίῃ ἀπὸ βαλάνου κόπρου ὀλίγης, πέμπτη πάλιν ὑγρόν ὀλίγον· κοιλίη δέ λαπαρή· οὔρα στρυφνά, ὀποειδέα· ὄμματα ὡς κοπιώσης, χαλεπῶς ἀνέβλεπε καί περιέφερεν. Πέμπτη ἐς νύκτα χαλεπῶς, καί λῆρος εἶπετο. Ἐκτη, πάλιν τήν αὐτὴν ὠρην περί πληθούσαν ἀγορήν, ἰδρῶς πουλὺς κατεχεῖτο, ἀπὸ μετώπου ἦρχετο ἐς ὄλον τό σῶμα πουλὺν χρόνον· ἐμφρόνως διετίθετο τὰ ἑαυτῆς· πρός μέσον δέ ἡμέρης, σφόδρα ἐλήρει, καί τὰ τῆς καταψύξιος ὁμοία, βαρύτερα δέ τὰ κατά τόν χρῶτα πάντα· πρός δέ τήν ἐσπέρην, ἢ κνήμη αὐτῆς

ἐκ τῆς κλίνης κατερῥύη, καὶ τῷ παιδί παραλόγως ἠπέιλησέ τε καὶ πάλιν ἐσιώπησε, καὶ ἐς ἡσυχίην μετέβαλεν· περί δέ τόν πρῶτον ὕπνον, δίψα πολλή, καὶ **μανίη**, καὶ ἀνεκάθιζε, καὶ τοῖσι παροῦσιν ἐλοιδορεῖτο, καὶ πάλιν ἀπεσιώπησε καὶ ἐν ἡσυχίῃ ἦν· καὶ ἐδόκει τὴν ἐπίλοιπον νύχτα κεκωματίσθαι· τούς δέ ὀφθαλμούς οὐ ξυνηῖγεν. Ἐπί δ' ἡμέρην ὑπεκρίνετο τὰ πλεῖστα νεύμασιν, ἀτρεμίζουσα τὸ σῶμα, καὶ κατανοοῦσα ἐπιεικῶς· πάλιν δέ ἰδρῶς τὴν αὐτὴν ὥρην· ὁμοίως οἱ ὀφθαλμοὶ κατηφέες, ἐς τὸ κάτω βλέφαρον μᾶλλον ἐγκείμενοι, ἀτενίζοντες, κεκαρωμένοι, τὰ λευκά τῶν ὀφθαλμῶν ὠχρά καὶ νεκρώδεα, καὶ τὸ πᾶν χρῶμα ὠχρόν καὶ μελανέον· τῇ χειρὶ τὰ πολλά πρὸς τοῖχον ἢ πρὸς ἱμάτιον· οἱ ψόφοι δέ πινοῦση ἐγίνοντο, ἀπεπύτιζε καὶ ἄνω ἐς τὴν ῥίνα, καὶ ἐκροκυδολογεί, καὶ ξυνεκάλυπτε τὸ πρόσωπον· μετὰ δέ τὸν ἰδρῶτα, χεῖρες ὥσπερ κρυστάλλιναι· ὁ ἰδρῶς παρηκολούθει ψυχρός· σῶμα πρὸς χεῖρα ψυχρόν· ἀνεπήδα, ἀνεκεκράγει, **ἐμαίνεται**· πνεῦμα πολὺ· τρομώδεις αἱ χεῖρες ἐγένοντο, ὑπὸ δέ τὸν θάνατον ἐλθούση σπασμώδεις. Ἐβδομαίη ἐτελεύτησεν. Οὖρησε τῇ ἕκτῃ ἐν νυκτί ὀλίγον· τὸ οὐρούμενον τῷ κάρφει εἴλετο, γλίσχρον, γονοειδές· ἄγρυπνος ἀπάσας· μετὰ τὴν ἕκτην οὔρον ὑφαιμον.

Αρχαίον Κείμενον: *É. Littré*

25. The wife of Theodorus, greatly in fever, hemorrhage having occurred, in winter. The fever abated the second day; shortly afterwards she had heaviness of the right side, as from the womb. This was the first time it had happened. On succeeding days the pain in the chest was terrible. With fomentations on the right side she improved. On the fourth day, the pains; the breathing quicker. Her trachea whistled as she breathed with difficulty. She lay on her back; difficulty turning over. Towards night the fever grew more acute. There was, briefly, delirious talk. Early on the fifth day the fever seemed more mild. Sweat poured from her forehead, briefly at first, then for a long period over her whole body and feet. After this she thought the burning had grown less, and her body was cooler to the touch, but the vessels at the temples jumped more, her breath was more rapid, she talked deliriously from time to time, and all signs changed for the worse. Throughout, the tongue was extremely white; there was no cough except on the third and fifth day for a short time. There was no thirst, but expectoration. The right hypochondrium was much swollen on the fifth day but afterwards softer. Some solid excrement on the third day after a suppository. On the fifth again, a little liquid. The belly soft. Urine astringent, like fig juice. The eyes as of one who is weary. She had difficulty seeing things and looking about. On the fifth day towards night, difficulty- and delirious talk. On the sixth, again, at the same hour, that of the filling of the market-place, much sweat poured from her. It went from the forehead to die whole body for a long time. She conducted herself rationally. Towards midday, however, she talked very

deliriously, the chilling was similar but she had greater heaviness all over the body. Towards evening her lower leg slipped out of bed, she threatened her child irrationally and again fell silent, changed into quiescence. About the first sleep, thirst. **Much delirium:** she sat up and rebuked those who were there. Again she fell silent and remained quiescent. She seemed to be in a coma the rest of the night. She did not close her eyes. Towards day she answered mostly with nods, her body unmoving, reasonably alert. Again the sweat at the same hour. The eyes similarly downcast, leaning more on the lower lid, staring, torpid, the whites of the eyes yellowish and corpse-like. Her whole color yellowish and dark. Mostly reaching with her hand towards the wall or the bedclothes. The gurgling occurred when she drank, and she spurted it out and brought it up through her nose. She plucked at the blankets, and kept her face covered up. After the sweats her hands were like ice. Cold sweat persisted. Body cold to the touch. She jumped up, cried out, **raved**. Breathing very rapid. She developed trembling in the hands. At the point of death she twitched. She died on the seventh day. She urinated a little in her bed on the sixth day in the night. The urine was picked up on a twig, sticky, like semen. Sleepless all nights. After the sixth day bloody urine.

Hippocrates, VII, *LCL* 477, Wesley D. Smith, 1994, 327-31

25. Η γυναίκα του Θεοδώρου είχε βίαιο πυρετό, αμέσως μετά από μια αιμορραγία, το χειμώνα. Αφού πρώτα υποχώρησε ο πυρετός κατά τη δεύτερη μέρα, λίγο μετά ένωσε ένα βάρος στη δεξιά πλευρά, σαν να προερχόταν από τη μήτρα της: αυτά συνέβησαν αρχικά· τις επόμενες μέρες, ένωσε ένα πόνο στο στήθος· ήταν πολύ δυνατός. Ορισμένες επαλείψεις στη δεξιά πλευρά την ανακούφισαν. Την τέταρτη μέρα, οι πόνοι επανεμφανίστηκαν. Η αναπνοή ήταν περισσότερο αγχώδης· η τραχεία, κατά τη διάρκεια της εισπνοής, η οποία ήταν ούτως ή άλλως επώδυνη, φουσούσε λίγο. Είχε ξαπλώσει με τη πλάτη και είχε δυσκολία να γυρίσει. Τη νύχτα, επανήλθε οξύτερος ο πυρετός και είχε κι ένα σύντομο παραλήρημα. Την πέμπτη μέρα, το πρωί, ο πυρετός φαινόταν ότι είχε μετριαστεί αρκετά· λίγος ιδρώτας κατέβαινε από το μέτωπο, σε μικρή ποσότητα αρχικά, έπειτα όμως σε μεγαλύτερη ποσότητα, στο σύνολο του σώματος και στα πόδια. Μετά απ' αυτό, της φάνηκε ότι ο πυρετός εξαφανίστηκε· καθώς την άγγιζες, το σώμα ήταν αρκετά δροσερό. Τα αγγεία εντούτοις στους κροτάφους κτυπούσαν, η αναπνοή δυσκόλευε ακόμα περισσότερο, παραληρούσε από τη μια στιγμή στην άλλη. Η γλώσσα της πήρε ένα συνεχές υπόλευκο χρώμα· δεν υπήρχε καθόλου βήχας, εκτός από την τρίτη και την πέμπτη μέρα, και τούτο για ένα σύντομο διάστημα· δεν υπήρχε ιδρώτας, παρά μόνον αποχρέμψεις· το υποχόνδριο, στα δεξιά, ήταν πολύ πρησμένο την πέμπτη μέρα· στη συνέχεια μαλάκωσε κάπως. Έβγαζε την τρίτη μέρα με τη βοήθεια ενός υπόθετου, ορισμένες εκκρίσεις, ενώ την πέμπτη μέρα έβγαλε λίγο υγρό·

κοιλιά μαλακή, ούρα στυπτικά, είχαν την όψη του χυμού του σιλφίου· μάτια ίδια με μια κουρασμένη γυναίκα· ένοιωθε δυσκολία να τα σηκώσει και να τα στρίψει. Την πέμπτη μέρα, τη νύχτα, ένοιωθε πόνους· παραλήρημα. Την έκτη μέρα, επίσης την ίδια ώρα, τη στιγμή όπου η αγορά ήταν γεμάτη, άφθονος ιδρώτας ξεχυνόταν· άρχισε από το μέτωπο κι επεκτάθηκε σε ολόκληρο το σώμα για πολύ χρόνο· έχοντας όλες τις αισθήσεις της, ρύθμιζε η ίδια τις υποθέσεις της· κατά τη μέση όμως της μέρας, παραμιλούσε συνεχώς· το ρίγος της παρουσίασε την ίδια κατάσταση· υπήρχε εντούτοις επιδείνωση σε ό,τι αφορούσε το χρώμα της· το βράδυ, το πόδι της έπεσε έξω από το κρεβάτι· απείλησε χωρίς λόγο το παιδί της, έπειτα ξανάπεσε σε ησυχία και ξαναβρήκε λίγη ηρεμία· τη στιγμή ακριβώς του πρώτου ύπνου, ένοιωσε βαθιά δίψα, **παραλήρημα**· σηκωνόταν και καθόταν στο κρεβάτι της, κατηγορούσε τους ανθρώπους που ήταν παρόντες και ξαναβυθιζόταν στη σιωπή, πέφτοντας σε ηρεμία. Καθόλη την υπόλοιπη νύχτα, έδινε την εντύπωση ότι είχε βυθιστεί σ' ένα βαθύ ύπνο· τα βλέφαρά της εντούτοις δεν ήταν κλειστά. Την έβδομη μέρα, απαντούσε τις περισσότερες φορές με μια κίνηση του κεφαλιού, το σώμα της παρέμενε ακίνητο ενώ το πνεύμα της ήταν μέτρια διαυγές· ξανά ιδρώτας την ίδια περίπου ώρα· κατά τον ίδιο τρόπο, τα μάτια της είχαν χαμηλώσει, τοποθετούνταν μάλλον προς την πλευρά των κάτω βλεφάρων, σταθερά, δίνοντας την εντύπωση ατόμου πνευματικά καθυστερημένου· το λευκό των ματιών ήταν κίτρινο, χρώμα που ταίριαζε μάλλον σε πτώματα· το χρώμα της ήταν παντού κίτρινο και μαύρο· έφερε το χέρι της τον περισσότερο καιρό προς τον τοίχο ή προς τα σκεπάσματα της· άφηνε ν' ακουστούν θόρυβοι όταν έπινε κάτι· απέβαλλε ακόμα και από τη μύτη· μάζευε με το χέρι της τούφες από το μαλλί των σκεπασμάτων· έκρυβε το πρόσωπό της με τα χέρια της· μετά τον ιδρώτα, τα χέρια της ήταν τόσο κρύα όσο ο πάγος· ο ιδρώτας ο οποίος κατέφθανε αργότερα ήταν παγωμένος· το σώμα, στην επαφή, ήταν παγωμένο. Αναπηδούσε έξω από το κρεβάτι, τσίριζε, **παραληρούσε**. Γρήγορη αναπνοή· τα χέρια της έτρεμαν και, στο πλησίασμα του θανάτου, είχε σπασμούς. Την έβδομη μέρα πέθανε. Είχε ουρήσει την έκτη μέρα, κατά τη διάρκεια της νύχτας, μικρή ποσότητα. Αυτό που ούρησε, κολλούσε στο ξύλο, ήταν γλοιώδες κι έδινε την εντύπωση σπέρματος. Δεν κοιμήθηκε όλες αυτές τις νύχτες. Μετά την έκτη μέρα, ούρα με ελαφρά αιμόρροια.

Jouanna J., Ιπποκράτης, Μτφ. Δημ. Δ. Τσιλιβεργής, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1998, 398-9

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ ~ ΓΑΛΗΝΟΣ

Σημείωση:

Η παρουσίαση οργανώνεται όπως εκείνη του Παραρτήματος Ι: Πρώτο δίνεται το υλικό της ομάδας Α(=Υπόμν. εις Ίπποκρ. Ήπιδημ. Α΄, 2 και 3, Ύπόμν. εις Ίπποκρ. Ήπιδημ. Γ΄, 2 και 3) που χρονολογείται από τον Smith (1979:124) γύρω στο 176-183· δεύτερο δίνεται το υλικό της ομάδας Β(=[Γαλην.] Ύπόμν. εις Ίπποκρ. Ήπιδημ. Β΄, 3, που θεωρείται μεταγενέστερο, από την Αναγέννηση. Επιπλέον υλικό δίνεται από υπομνήματα σε άλλα ιπποκρατικά κείμενα (Ύπόμν. εις Ίπποκρ. Άφορ., Γαληνοῦ εις τό Προγνωστικόν Ίπποκράτους Ύπόμνημα) ή έργα του Γαληνικού Corpus (Περί τῶν τῆς Ψυχῆς Ήθῶν, Περί τῶν Ίπποκράτους καί Πλάτωνος δογμάτων, Περί Δύσπνοιας). Η αναφορά του τύπου της μανίας (Littre) συμπληρώνεται με την αντίστοιχη από την έκδοση του Kühn και ακολουθούν το «λήμμα» από το ιπποκρατικό κείμενο και το γαληνικό «σχόλιο» ξανά από την έκδοση του Kühn.

1

μ α ν ι κ ᾶ

(Ἐπιδ. I, 2.638.6L)

Ὑπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Ἐπιδημ. Α΄, 2, 17Α.158-9Κ.

νθ΄.

Πρεσβυτέροισι δὲ καὶ ὄσοισιν ἤδη τὸ θερμὸν κρατέεται καὶ παραπληκτικὰ ἢ **μανικὰ** ἢ στερήσεις ὀφθαλμῶν.

Ὁ λόγος ἦν αὐτῶ περὶ τῶν βαρυνομένων τε ἅμα τὴν κεφαλὴν καὶ καρδιωσσόντων καὶ ἀσσωμένων, οὓς ἐπανεμῆν ἔφη χολώδη καὶ φλεγματώδη, καὶ μάλιστα εἰ παιδία εἶεν, ἐν οἷς καὶ σπασμοὺς γίνεσθαι μᾶλλον ἢ τοῖς τελείοις. ἀλλὰ καὶ γυναῖξιν ἔφη καὶ ταῦτα καὶ ἀπὸ ὑστερῶν πόνους συμβαίνειν. ἐφεξῆς οὖν φησι τοῖς πρεσβυτέροις παραπληξίας τε γίνεσθαι καὶ **μανίας** καὶ στερήσεις ὀφθαλμῶν, προσέθηκε δὲ τῷ λόγῳ τὸ οἷσιν ἤδη τὸ θερμὸν κρατέεται, τὴν αἰτίαν ἐνδεικνύμενος, δι’ ἣν ταῦτα γίνεται. παραπληξίας μὲν καλεῖ τὰς ἐξ ἀποπληξίας εἰς τι μόριον κατασκηπτούσας παραλύσεις, **μανίας δὲ τὰς ἄνευ πυρετοῦ παραφροσύνας**. εἶωθε δὲ ταῦτα γίνεσθαι τοῖς πρεσβυτέροις διὰ τὴν ἀσθένειαν τῆς φύσεως, ἀδυνατούσης ἐκκρῖναι δι’ ἐμέτων ἢ αἰμορραγίας τὸ περὶ τὴν κεφαλὴν ἠθροισμένον πλῆθος, ἐφ’ ᾧ καὶ στερήσεις ὀφθαλμῶν ἐνίοτε γίνονται κατασκήπτοντι τούτοις.

2

ἐ ξ ε μ ἄ ν η

(Ἐπιδ. I, 2.702.18L)

Ὑπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Ἐπιδημ. Α΄, 3, 17Α.286-7Κ.

η΄.

Ἐρασινόν, ὃς ᾤκει παρὰ τῆ τοῦ Βοώτου χαράδρῃ. πῦρ ἔλαβε μετὰ δεῖπνον, νύκτα παραχώδης. ἡμέραν τὴν πρώτην δι’ ἠσυχίης, νύκτα ἐπιπόνως. δευτέρῃ πάντα παρωξύνθη, ἐς νύκτα παρέκρυσσε. τρίτῃ ἐπιπόνως, παρέκρυσσε πολλὰ. τετάρτῃ δυσφορώτατα· ἐς δὲ τὴν νύκτα οὐδὲν ἐκοιμήθη· ἐνύπνια καὶ λογισμοί· ἔπειτα χεῖρω καὶ μεγάλα καὶ ἐπίκαιρα, φόβος, δυσφορή. πέμπτῃ πρωτὶ κατήρητο καὶ κατενόει πάντα· πολὺ δὲ πρὸ μέσον ἡμέρης, **ἐξεμάνη**, κατέχειν οὐκ ἠδύνατο, ἄκρεα ψυχρὰ, ὑποπέλια, οὔρα ἄπεπτα, ἀπέθανε περὶ ἡλίου δυσμάς. τούτῳ οἱ πυρετοὶ διὰ τέλεος σὺν ἰδρῶτι, ὑποχόνδρια μετέωρα, ζύντασις μετ’ ὀδύνης· οὔρα δὲ μέλανα ἔχοντα ἐναιωρήματα στρογγύλα· οὐκ ἰδρῦτο· ἀπὸ κοιλῆς δὲ κόπρανα διήει· δίψα διὰ τέλεος οὐ λίην σπασμοὶ πολλοὶ σὺν ἰδρῶτι, περὶ θάνατον δὲ διὰ τέλεως.

Τῷ Ἐρασίνῳ τούτῳ διὰ τέλεος, τουτέστι δι' ὅλου τοῦ νοσήματος, ἰδρῶς ἦν ἄκριτος ὑποχόνδριά μοχθηρῶς ἔχοντα καὶ οὔρα μέλανα. τίς ἐλπὶς οὖν σωτηρίας αὐτῷ; ὥστε κἂν εὐλόγως δόξει τις μάτην γεγράφθαι τὰ κατὰ τὸν ἄνθρωπον τόνδε διὰ τὸ πᾶσι πρόδηλον εἶναι τὸ ἐσόμενον ἐπ' αὐτοῦ. ἀλλ' ἴσως αὐτοῦ τοῦ κατὰ τὸν θάνατον τάχους παράδειγμα τὸν ἄρρωστοῦντα ἔγραψεν. ἐν γοῦν τῷ Προγνωστικῷ προειπών· οἱ δὲ πυρετοὶ κρίνονται ἐν τῆσιν αὐτῆσιν ἡμέρησι τὸν ἀριθμὸν, ἐξ ὧν τε προγίνονται οἱ ἄνθρωποι καὶ ἐξ ὧν ἀπόλλυνται, κἄπειτα τοὺς πάντας εὐήθη σχόντας σημεῖα εἰπὼν τεταρταίους παύεσθαι ἢ πρόσθεν, ἐφεξῆς εἶπεν· οἱ τε κακοηθέστατοι καὶ ἐπὶ σημείων δεινोटάτων γινόμενοι τεταρταῖοι κτείνουσιν ἢ πρόσθεν. ὁ τοίνυν Ἐρασίνος, καίτοι πάντ' ἔχων δεινά, μέχρι τῆς πέμπτης ἡμέρας προέβη, ὅτι κατὰ τὴν πρώτην εἶχε μετρίως. ἔγραψε γοῦν ἐπ' αὐτοῦ κατὰ λέξιν οὕτως· ἡμέρην τὴν α' δι' ἡσυχίας. ἢ ε' τοίνυν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς, καθ' ἣν ἀπέθανε τετάρτη γένηται μὴ συναριθμουμένης τῆς πρώτης.

3

ἐξ ε μ ἀ ν η

(Ἐπιδ. I 2.704.12L) Ὑπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Ἐπιδημ. Α', 3, 17Α.288-9Κ.

θ'.

Κρίτωνι ἐν Θάσῳ ποδὸς ὀδύνη ἤρξατο ἰσχυρῶς ἀπὸ δακτύλου τοῦ μεγάλου ὀρθοστάδην περιόντι. κατεκλίνη αὐθημερόν, φρικώδης, ἀσώδης, μικρὰ ὑποθερμαινόμενος, ἐς νύκτα παρεφρόνησε. δευτέρῃ οἴδημα δι' ὅλου τοῦ ποδὸς καὶ περὶ σφυρὸν ὑπέρυθρον μετὰ ξυντάσιος, φλυκταινίδια μέλανα, πυρετὸς ὀξύς, **ἐξεμάνη**· ἀπὸ δὲ κοιλίης ἄκριτα, χολώδεια, ὑπόσυχνα διήλθεν. ἀπέθανεν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς δευτεραῖος.

Οὗτος ὁ ἄρρωστος ἄξιός ἐστι μνημονεύεσθαι διὰ τὸ τάχιον τῆς ἀπωλείας. εἰ δὲ προεγέγραπτο καὶ ὁ τρόπος τοῦ θανάτου τότε ἂν ἡμᾶς ὁ λόγος ὠφέλησε τελέως. νυνὶ μὲν ἐξ ὧν ἔγραψεν, ὅτι πλῆθος ἦν ἀμπολυ φαίνεται καὶ ὡς ὥρμησεν ἢ φύσις ἀπὸ τῶν κυρίων μερῶν αὐτὰ πρὸς τὸ σκέλος ἀποθέσθαι, μὴ δυναμένου δὲ τοῦ μορίου δέξασθαι τὸ πᾶν ὅσον ὑπέλειπε τὸ περιττόν παλινδρομησαν εἰς τὴν κεφαλὴν ἀνήχθη, κακοήθους δ' ὄντος αὐτοῦ **παραφροσύνη μανιώδης** ἐγένετο. τεκμήριον δὲ τῆς κακοηθείας τοῦ περιττοῦ τὸ παραχρῆμα φλυκταινίδια μέλανα γενέσθαι περὶ τὸ σφυρόν. ἄξιον οὖν ἐστὶ θαυμάσαι, διὰ τί τὸν ἄνθρωπον τοῦτον οὐκ ἐφλεβοτόμησεν εὐθέως ἀρχόμενον τοῦ νοσεῖν. ἀλλ' ἴσμεν ὡς ἐπὶ τοὺς πλείστους ὧν ἔγραψεν ἄρρώστων εἰσήχθη προηκούσης ἤδη τῆς νόσου.

α'.

Ἐν Θάσῳ, Φιλίστης κεφαλὴν ἐπόνει χρόνον πουλύν καί ποτε καὶ ὑποκαρωθεὶς κατεκλίθη· ἐκ δὲ πότων, πυρετῶν συνεχῶν γενομένων ὁ πόνος παρωξύνθη νυκτὸς, ἐπεθερμάνθη τὸ πρῶτον. τῇ πρώτῃ, ἡμεσε χολώδεα, ὀλίγα, ξανθὰ πρῶτα, μετὰ δὲ ταῦτα ἰώδεα πλείω, ἀπὸ δὲ κοιλίης κόπρανα διήλθε, νύκτα δυσφόρως. δευτέρῃ κώφωσις· πυρετὸς ὀξύς, ὑποχόνδριον δεξιὸν συνετάθη· ἔρρεπεν εἰς τὰ ἔσω· οὖρα λεπτά, διαφανέα, εἶχεν ἐναιώρημα γονοειδές, μικρόν· **ἐξεμάνη** περὶ μέσον ἡμέρης, τρίτῃ δυσφόρως, τετάρτῃ σπασμοὶ παρωξύνθη πάντα, πέμπτῃ πρῶτ' ἀπέθανεν.

Ὡς μεμνημένοις ὧν εἷς τε τὸ προγνωστικὸν ἐξηγησάμην καὶ τοὺς ἀφορισμοὺς καὶ τὸ προρρητικόν, ἔτι τε τὸ πρῶτον καὶ δεύτερον τῶν ἐπιδημιῶν, οὕτω ποιήσομαι τὸν λόγον ὑπὲρ τοῦ μὴ μακρολογεῖν· ὀρθοστάδην οὗτος ὁ ἄνθρωπος ἐνόσει κεφαλὴν ἀλγῶν, ὥσπερ καὶ ὁ πρὸ αὐτοῦ γεγραμμένος. ἀλλ' ἐπὶ τούτου μὲν οὐ μικρὸν προσέθηκε σύμπτωμα τὸ καρωθῆναί ποτ' αὐτόν, ἐπ' ἐκείνου δ' οὐ προσέθηκε. καὶ τὴν ἀρχὴν δὲ τῆς νόσου τούτου μὲν ἐξ ἀμαρτήματος μεγάλου φησὶν γεγονέναι· πεπονθυίας γὰρ ἰσχυρῶς κεφαλῆς μέγιστόν ἐστι κακὸν οἴνου πόσις δαυιλῆς. ἐπ' ἐκείνου δὲ ἐκ προφάσεως φησὶν ἄρξασθαί τὴν νόσον, ὥστ' ἐπ' ἐκείνου μὲν οὐδέπω τὸν ἐγκέφαλον ἠγεῖται πεπονθέναι, μόνῃς δὲ τῆς ἐν τῇ κεφαλῇ πλεονεξίας τῶν χυμῶν εἶναι τὰ συμπτώματα. τῷ Φιλίστῃ δὲ τούτῳ καὶ αὐτὸν ἐν τῷ χρόνῳ τὸν ἐγκέφαλον ἐν διαθέσει γεγονέναι μοχθηρᾷ, προσγενομένης δὲ τῆς ἐν τῷ πότῳ βλάβης οὕτως μέγα καὶ ἰσχυρὸν ἀπειργάσατο τὸ πάθος, ὡς ἀποκτεῖναι πεμπταῖον αὐτόν. ὅσα δὲ κατὰ τὰς ἡμέρας ταύτας ὁ Ἴπποκράτης ἔγραψε γενέσθαι συμπτώματα τῷ Φιλίστῃ, τὰ μὲν τῆς κατὰ τὴν νόσον ὀξύτητος ἐστίν, ὡς εἰ καὶ μηδὲν ἐγκέφαλος ἐβέβλαπτο, τὰ δὲ αὐτοῦ τοῦ ἐγκεφάλου. τῆς μὲν οὖν κατὰ τὴν νόσον ὀξύτητος τά τε κατὰ τοὺς ἐμέτους ἐστὶ συμπτώματα καὶ τῶν οὖρων ἢ ποιότης, αὐτοῦ δὲ τοῦ ἐγκεφάλου ἢ τε κώφωσις καὶ ὁ σπασμὸς καὶ τὸ **ἐκμανῆναι**. τὸ δ' οὕτως εἰρημένον ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ὑποχόνδριον δεξιὸν συνετάθη, ἔρρεπεν ἐς τὸ εἶσω· γίγνεται μὲν ὅταν ὑπὸ τοῦ διαφράγματος ἔλκηται τὰ κατ' αὐτό. τὸ διάφραγμα δ' αὐτὸ τείνεται ποτὲ μὲν ἐν πλευρίτιδι διὰ τὸ μέγεθος τῆς φλεγμονῆς τοῦ τὰς πλευρὰς ὑπεζωκότος ὑμένος, ποτὲ δὲ διὰ τὴν ἀρχὴν τῶν νεύρων ἀνασπῶσαν ἐφ' ἑαυτὴν τὰ καθήκοντα πρὸς τὸ διάφραγμα νεῦρα, διὰ φλεγμονὴν ἰδίαν.

ἀλλὰ νῦν γε τῶν εἰρημένων τριῶν εὐλογώτερόν ἐστι διὰ τὴν τῶν νεύρων τάσιν ἀνασπώμενον αὐτὸ ἀνεσπακέναι τὸ ὑποχόνδριον· ὡς τα πολλὰ μὲν οὖν καὶ ἄμφω τὰ ὑποχόνδρια κατὰ τὰς τοιαύτας διαθέσεις ἔσω γίνεται. συμβαίνει δ' ἐνίοις καὶ τὸ ἕτερον μόνον, ὅταν καὶ τὸ τῆς ἀρχῆς τῶν νεύρων τὸ μὲν ἕτερον μέρος ἰσχυρῶς ἢ πεπονθός, τὸ δ' ἕτερον ἢ μηδ' ὄλως ἢ μετρίως.

5

ἐ ξ ε μ ἄ ν η (Ἐπιδ. III 3.82.16L) Ὑπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Ἐπιδημ. Γ', 3, 17A.686-699K.

λγ'.

Ἦρξαντο μὲν οὖν οἱ καῦσοι καὶ τὰ φρενιτικὰ πρό τοῦ ἥρος, μετὰ τὰ γενόμενα ψύχρα· καὶ πλείστοι τηνικαῦτα διενόσησαν· ὀξέα δὲ τούτοισι καὶ θανατώδεα ζυνέπιπτεν.

Τὴν γεγενημένην ἔμπροσθεν ἐκ τῆς τοῦ περιέχοντος κράσεως σηπεδόνα τῶν χυμῶν εὐλογον ἦν ὑπὸ τοῦ γενομένου κρύους ἐπὶ τῇ τελευτῇ τοῦ χειμῶνος εἰς τὸ βάθος ὡσθεῖσαν ἐργάζεσθαι νοσήματα παραπλήσια τοῖς ἐρυσιπέλασιν. ἄλλε τε οὖν τινὰ τούτου γενόμενα τοῦ γένους διηγῆσεται καὶ ταῦτα δ' ἦν καυσώδη καὶ φρενιτικὰ κοινήν μὲν ἔχοντα τὴν αἰτίαν, διαφέροντα δὲ τοῖς πάσχουσι τόποις. οἷς μὲν γὰρ εἰς τὰ περί το ἥπαρ τε καὶ τὴν γαστέρα χωρία καὶ μάλιστ' αὐτῆς τὸ στόμα κατέσκηψεν ἢ κακοχυμία, τούτοις τὰ καυσώδη νοσήματα συνέπεσεν, οἷς δ' ἐπὶ τὸν ἐγκέφαλον ἠνέχθη, τὰ φρενιτικά.

λδ'.

Ἦν δὲ ἡ κατάστασις τῶν γενομένων καύσεων ὧδε· ἀρχόμενοι κωματώδεις, ἀσώδεις, φρικώδεις· πυρετὸς ὀξύς, οὐδέ διψώδεις λίην, οὐδέ παράληροι.

Ὅσα τοῖς καύσοις ἐγένετο συμπτώματα διὰ τὴν κατάστασιν, κατὰ τὸν ἴδιον τοῦ πάθους λόγον, ταῦτ' ἐπισημαίνεται, διὸ κακῶς ἀντὶ τοῦ κωματώδεις ἔγραψάν ἐνιοὶ κωματώδεις. ἴδιον γὰρ τοῦτο τῶν καύσεων, οἷς καὶ τὸ διψῆν ἀπαύστως καὶ σχεδὸν οὐδ' ἂν ἄλλο τις ἐξαίρετον εἶπη γνώρισμα καύσεων πυρετῶν, ἀλλ' ἐκ δυοῖν τούτων αὐτάρκως συμπληροῦσθαι φαίη, δίψους ἀπαύστου καὶ θερμασίας διακαιούσης αἰσθανομένων τῶν καμνόντων. ἀλλ' ἡ τότε κατάστασις ὑγρότητος πολλῆς πληρώσασα τὴν κεφαλὴν τὸ κωματώδες ἢ πᾶσιν ἢ τοῖς πλείστοις τῶν ὀπωσοῦν νοσησάντων ἠνεγκε σύμπτωμα κατὰ

τὴν εἰσβολὴν τοῦ νοσήματος, οὐπω τῆς κακοχυμίας εἰς τοσοῦτον δριμύτητος ἠκούσης, ὡς ἀγρυπνίας τε σφοδρᾶς καὶ παραφροσύνας καὶ φρενίτιδας ἐργάζεσθαι. τὸ μὲν οὖν καῦμα σπανίως πάνυ γίνεταί τοις καύσοις πυρετοῖς, τὸ δ' ἀσᾶσθαι πάνυ πολλάκις· οὐ μὴν ἀχώριστόν γ' ἐστίν, ὡς τὰ προειρημένα δύο, τό τε ἄπαστον τοῦ δίψους καὶ τὸ τῆς θερμασίας διακαές. φρικώδεις γε μὴν πολλάκις οἱ καυσούμενοι γίνονται, διὸ καὶ τοῦτ' ἐπεσημῆματο. τὸ δ' ἐφεξῆς γεγραμμένον πυρετὸς οὐκ ὀξύς ἐνιοὶ μὲν ἀπλῶς γράφουσι χωρὶς τῆς ἀποφάσεως πυρετὸς ὀξύς, τίνες δὲ μετὰ τῆς ἀποφάσεως, οὕτως, πυρετὸς οὐκ ὀξύς, ἀπὸ τινος ἐκάτεροι λόγου πιθανοῦ τὴν διαφέρουσαν ἔχοντες γραφήν· οἱ μὲν χωρὶς τῆς ἀποφάσεως, ὅτι τῶν ἀχωρίστων ἐπὶ καυσώδους νοσήματος ὀξύς πυρετὸς, ὥσπερ καὶ δίψος, οἱ δὲ καὶ δι' αὐτὸ τοῦτο γεγράφθαι λέγοντες ἅμα τῇ ἀποφάσει, διότι σπάνιόν τι καὶ παράδοξον αὐτοῖς συνέβη, καθάπερ τὸ τοῦ κώματος, οὕτω καὶ τὸ τοῦ πυρετοῦ. καὶ γὰρ οὖν καὶ τούτοις ἐφεξῆς αὐτὸν γράψαι φασίν· οὐδὲ διψώδης λίην. καίτοι καὶ τοῦτο τὸ σύμπτωμα καύσων πυρετῶν ἐστὶν ἰδιαίτατον· εἰκὸς οὖν, ὥσπερ οὐ λίαν διψώδεις ἦσαν, οὕτως αὐτοῦς οὐ λίαν ὀξύ πυρέξαι. τάχα δὲ καὶ γεγραμμένον ὑφ' Ἰπποκράτους τὸ πυρετὸς οὐ λίην ὀξύς ὑπὸ τοῦ πρῶτον ἐκγραμμένου σφαλέντος ἔμεινεν ἡμαρτημένον· ἀναφύεται δὲ μικρὸν ζήτημα περὶ πάντων τῶν παθολογικῶν σημείων. εἰ γὰρ ἐγχωρεῖ ποτὲ μὴ παρόντων αὐτῶν ὅμως φυλάττεσθαι τὸ τοῦ πάθους εἶδος, ἕτερα τῶν παθολογικῶν ἡμῖν ἔσται πιστότερα πρὸς τὴν τῶν παθῶν διάγνωσιν, ἀλλ' εἴπερ τοῦθ' ὑποθοίμεθα, προσηκόντως τις ἀξιῶσει μὲν ἐκεῖνα παθολογικὰ καλεῖν, ἃ δ' ἔμπροσθεν ἐκαλεῖτο παθολογικὰ, συνεδρεύοντα· ὧν τὰ μὲν ἀχώριστ' ἐστὶ καὶ ὡς ἂν τις φαίη τῆς τοῦ πάθους οὐσίας αὐτῆς συνθετικά. τὰ δὲ συνεδρεύοντα τῶν ὡς τὸ πολὺ γινομένων αὐτοῖς ἐστίν. εἰ οὖν ὁ κάμων μὴ διψώδης μῆτε λίαν ὀξέως πυρέττων εἴη, ἐκ τίνος ἔτι γνωρίσματος ἐροῦμεν εἶναι τὸ νόσημα καῦσον; εἰ γὰρ καὶ πάνυ πολλοῖς τῶν καυσομένων ἀσώδεσιν εἶναι συμβέβηκεν, ἀλλ' οὐκ ἴδιόν γε τοῦ πάθους τοῦτο· πολλοὶ γὰρ καὶ ἄλλοι τῶν ὁπωσοῦν νοσησάντων ἀσώδεις γίνονται. οὐδὲ γοῦν, ὅπερ ἐνίοις ἔδοξε τὰς τοιαύτας ἀπορίας οἰθηεῖσιν ἀποδράσασθαι, καὶ ἡμῖν ἔσται ῥητέον ἐκ τῶν διαχωρουμένων μάλιστα γνωρίζεσθαι τὸν καῦσον εἰποῦσιν. οὐτε γὰρ ἄκρατα χολώδη μόνοις καύσοις ἐκκρίνουσιν αἱ γαστέρες οὐτε σύντηξις μόνοις τούτοις. ἀλλ' ἐστὶ μὲν καὶ ταῦτα συμπτώματα κακοήθη τε καὶ διακαῶν πυρετῶν, ἐκκρίναντες δ' ὅμως αὐτὰ πολλοὶ καὶ διψῶσι μετρίως καὶ τῆς τοῦ πυρετοῦ θερμασίας ἀνέχονται. κατὰ δὲ τὴν προκειμένην κατάστασιν οὐδὲ τοιαῦτ' ἐγένετο διαχωρήματα· κοιλία γὰρ, φησι, ταραχώδεις τοῖσι πλείστοισι τούτων, διαχωρήμασιν ὠμοῖσι, λεπτοῖσι, ἔοικεν οὖν ὁ Ἰπποκράτης τὸν καῦσον γνωρίζειν τῷ διηνεκεῖ τοῦ δίψους τε καὶ τῆς διακαοῦς θερμασίας, ὥσπερ τὴν φρενίτιν τῷ διηνεκεῖ τῆς παραφροσύνης. οὕτω

γὰρ εἰ καὶ μὴ πάνυ διψῶδεις εἶεν οἱ κάμνοντες ἢ μὴ πάνυ σφόδρα διακαιόμενοι, δι' ὅλης δὲ τῆς νόσου τὰ λελεγμένα εἶεν δύο συμπτώματα, καῦσος εἶναι τὸ νόσημα λεχθήσεται καὶ γενήσεται μὲν τις αὐτοῦ θερμότερος πυρετός, ὡς καὶ συντήκειν τὸ σῶμα καὶ διαχωρήσεις ἐργάζεσθαι χολώδεις καὶ συντηκτικές· οὐ λεχθήσεται δὲ καῦσος, ἂν μὴ διαμένοντα δι' ὅλης ἔχη τῆς νόσου τὰ εἰρημένα δύο μικρὸν ἔμπροσθεν, ἄπαυστόν τε τὸ δίψος, ὅποσον ἂν τύχῃσι πίνοντες, ἀηδῆ τε καὶ καυσώδη καὶ ἀσώδη τὴν θερμασίαν. ὡς τὸ πολὺ μὲν οὖν καὶ δίψος σφοδρότατον αὐτοῖς ὑπάρχει καὶ πυρετὸς διακαέστατος, ἐν δὲ τῷ σπανίῳ, καθάπερ νῦν, ὃ τε πυρετὸς οὐκ ἀκριβῶς ὄξυς ἂν γίνοιτο καὶ διψῶδεις οὐ λίαν οἱ κάμνοντες εἶεν, ἄπερ ἐπεσημήνατο δι' αὐτὸ τοῦτο, καθάπερ καὶ τὸ μηδ' ὅλως αὐτοὺς γενέσθαι παραλήρους, ἐπειδὴ καὶ τοῦτο συμπίπτει τοῖς καύσοις. ὅτι δὲ **μικρῶς παραφροσύνης** ἐστὶν ὄνομα τὸ **παράληροι**, πρόσθεν εἴρηται.

λε'.

Ἀπὸ ῥινῶν μικρὰ ἔσταξε.

Τῶν ἐπιγενομένων τοῦτο τοῖς κακοήθεσι καύσοις, ὥσπερ αἰμορραγίαι τοῖς ἐπεικέσιν. ἀλλὰ καὶ συλλήβδην εἰπεῖν, ἅπαντα στάξις ἀπὸ ῥινῶν μοχθηρὸν ἐστὶ σημεῖον, ὡς ἐμάθομεν.

λστ'.

Οἱ παροξυσμοὶ τοῖσιν πλείστοις ἐν ἀρτίησι.

Τῶν σπανίων καὶ τοῦτ' ἐστὶ, φαίνονται γὰρ οἱ τε καῦσοι καὶ πάνθ' ὁμοίως αὐτοῖς τὰ λίαν ὄξέα νοσήματα τοὺς παροξυσμούς ἐν περισσαῖς ἔχοντα.

λζ'.

Περὶ δὲ τοὺς παροξυσμούς λήθη καὶ ἄφεςις καὶ ἀφωνία.

Καὶ ἡ λήθη σαφὴς ἐστὶ καὶ δέδεικται πολλάκις ἐκ τῶν ὀλεθρίων οὖσα. τὴν ἄφεςιν δὲ τὴν οἶον, ἐκλυσίν τε καὶ πάρεσιν ἀπάντων τῶν μορίων τοῦ σώματος εἰκὸς ἐστὶ λέγειν αὐτόν, ὅταν ὁμοίως τοῖς παραλελυμένοις ἐρρήμινα φαίνηται. ὅτι δ' ὀλέθριον καὶ τοῦτο' ἐστὶ μεμάθηκας. ὥσπερ καὶ περὶ τῶν ἄλλων ἀπάντων συμπτωμάτων, ὅσα γέγραπται κατὰ τὸ βιβλίον, ὡς ἐξηγεῖσθαι μόνον ἐν αὐτῷ χρὴ τὰ δοκοῦντα μὴ σαφῶς εἰρησθαι, τῶν ἀποδεδειγμένων ἐν ἑτέροις ἀναμνησκοντα μόνον, οὐ κατὰ διέξοδον διδασκαλίας αὐτῶν ποιούμενον.

λη΄.

Ἄκρεα αἰεὶ τούτοισί τε μέν ψυχρότερα ποδῶν καὶ χερῶν. πολὺ δέ περί τούς παροξυσμούς μάλιστα, πάλιν τε βραδέως καὶ οὐ καλῶς ἀνεθερμαίνοντο καὶ πάλιν κατενόουν καὶ διελέγοντο.

Τὴν ποικιλίαν τῶν γενομένων συμπτωμάτων τοῖς τότε νοσήμασι διηγεῖται ἀπάντων ὄντων.

λθ΄.

Κατεῖχε δέ ἡ τὸ κῶμα συνεχῶς, οὐχ ὑπνῶδες, ἢ κατὰ πόνων ἄγρυπνοι.

Σαφές καὶ τοῦτ' ἐστὶ τῷ μεμνημένῳ τῶν γεγραμμένων ἐν τε τῷ περί τοῦ κόματος γράμματι καὶ τοῖς ἔμπροσθεν ὑπομνήμασι. ὅταν γὰρ ἐγρηγορέναι μὲν ἀνεφρόσι τοῖς ὀφθαλμοῖς οἱ κάμνοντες μὴ δύνωνται, μύσαντες δ' αὐτούς ἐλπίδι τοῦ κοιμηθῆναι διαμένωσιν ἐγρηγορότες, τὸ τοιοῦτον καλοῦμεν οὐχ ὑπνῶδες κῶμα. εἰ δέ καὶ πόνος τις αὐτοῖς παρείη, προδήλως ἀγρυπνήσουσι μᾶλλον οἱ οὕτως ἔχοντες, ὡς μὴδ' εἰς φαντασίαν ὕπνου γε ἀφικέσθαι λεπτοῦ. γίνεται γάρ τι καὶ τοιοῦτον τοῖς οὕτω κωματώδεσιν, ὡς ἐν μεθορίῳ καθίστασθαι τῶν τ' ἀκριβῶς ἐγρηγορότων καὶ τῶν κοιμωμένων.

μ΄.

Κοιλία ταραχώδεις τοῖσι πλείστοισι τούτων, διαχωρήμασιν ὠμοῖσι, πολλοῖσι, λεπτοῖσι.

Εὐδὴλον μὲν καὶ τούτων ἐστὶν ὡς οὐ προσέχει τῇ τῶν διαχωρημάτων ἰδέα κατὰ τὴν τῶν καυσωδῶν νοσημάτων διάγνωσι. ὠμά γοῦν ἔφη καὶ λεπτά καὶ διαχωρούμενα τοῖς τότε καυσούμενοις γίνεσθαι, μῆτε χολωδῶν ἀκράτων μῆτε συντήξεων μνημονεύσας, ἃ τίνες οἴονται μέγιστα γνωρίσματα καύσων εἶναι πυρετῶν.

μα΄.

Οὔρα τὰ πολλὰ λεπτά, κρίσιμον οὐδέ χρηστόν οὐδέν ἔχοντα.

Ἐν ταῖς περί τῶν οὔρων διηγήσεσιν εἶθε τὰ συμβεβηκότα γράψας αὐτοῖς μηκέτι προστιθέναι πότερον ἀγαθοῦ τινός ἐστὶν ἢ κακοῦ σημεῖα, μεμνήσθαι νομίζων ἡμᾶς ὧν ἐμάθομεν ἐν προγνωστικῷ καθόλου, περί κακίας τε καὶ ἀρετῆς οὔρων. ἐνταῦθ' οὖν μοι δοκεῖ προστεθῆναι καί τι προειρηκῶς αὐτὰ λεπτά, διότι προσέγραψεν αὐτοῖς τὰ πολλὰ.

μεμνημένος γάρ, ὅτι καὶ δι' οὐρῶν πλήθους αὐτὸς ἡμᾶς ἐδίδαξε γίνεσθαι ποτε κρίσιν, ἐπεσημῆνατο νῦν, ὅτι καὶ πολλῶν ὄντων αὐτῶν ὁμῶς οὐδὲν ἦν κρίσιμον οὐδὲ χρηστὸν. οὐ γὰρ ἐκκαθαίρουσα τὸ σῶμα καὶ κινουῦσα τὰ λυποῦντα φαίνεται νῦν ἡ φύσις ἐργαζομένη τὸ πλῆθος τῶν οὐρῶν, ἀλλ' ὥσπερ ἔμαθες ἰδρῶτάς τε καὶ διαχωρήματα ποτὲ μὲν ὡς συμπτώματα τῆς κατὰ τὸ σῶμα παρουσίας τῶν μοχθηρῶν χυμῶν ἐκκρίνεσθαι, ποτὲ δὲ ἐκκαθαίρουσας αὐτὰ τῆς φύσεως, οὕτω καὶ νῦν τὰ οὔρα πλεοναζούσης ὑγρότητος ὀρρώδους ἐν τῷ σώματι συμπτῶματ' ἐστὶ. διὰ τοῦτ' οὖν αὐτοῖς προσέθηκε τὸ κρίσιμον οὐδὲν οὐδὲ χρηστὸν. ἐξεκρίνετο γὰρ ἤτοι διὰ πλῆθος ἄμετρον, οὐ δυναμένων αὐτὰ τῶν περιεχόντων μορίων στέγειν, ἢ διὰ δῆξιν ἰσχυρὰν ἀνωμένων τε καὶ διὰ τοῦτο πρὸς τὴν ἀπόκρισιν ἐξορμώντων. τοιαῦτα δὲ κατὰ τὴν αὐτὴν ταύτην κατάστασιν ἐγένετο καὶ διὰ τῆς γαστρὸς ἐκκρινόμενα, καθότι προεῖρηται, καὶ δηλονότι καὶ οἱ ἰδρῶτες ἀνάλογον αὐτοῖς ἦσαν.

μβ'.

Οὐδ' ἄλλο κρίσιμον οὐδὲν τοῖσι οὕτως ἔχουσιν ἐπεφάνετο, οὔτε γὰρ ἡμορράγει καλῶς οὔτε τις ἄλλη τῶν εἰθισμένων ἀπόστασις ἐγένετο κρίσιμος, ἔθνησκόν τε ἕκαστος, εἰ τύχης πεπλανημένως, τὰ πολλά περὶ τὰς κρίσιαις, ἐκ πολλοῦ δὲ τινες, ἄφωνοι, ἰδρῶντες πολλοί. τοῖσι γοῦν ὀλεθρίως ἔχουσι συμβαίνει ταῦτα.

Τῶν μὲν οὖν ὀλεθρίως ἐχόντων ξυνέπιπτε ταῦτα, ἃ κατέλεξεν ἐνταῦθα σοι, τὰ τῶν ὀλεθρίως ἐχόντων καυσωδῶν συμπτώματα. Προακήκοας δὲ πολλάκις ἤδη διὰ τί τῶν εἰρημένων ἕκαστον ὀλεθρίον ἐστὶ· τοῖσι μὲν ὀλεθρίως ἔχουσι ξυνέπιπτε ταῦτα.

μγ'.

Παραπλήσια δὲ καὶ τοῖσι φρενιτικοῖσι.

Συμπληρώσας τὸν περὶ τῶν καύσεων λόγον ἐπὶ τὰ συμβάντα τοῖς φρενιτικοῖς μεταβαίνει προσχῶμεν οὖν κἀνταῦθα ταῖς ῥήσεσιν αὐτοῦ.

μδ'.

Ἄδιψοι δὲ πάνυ ἦσαν οὗτοι.

Περὶ τῶν φρενιτικῶν ὁ λόγος· ἀδίμους δ' αὐτοὺς γεγονέναι φησὶν οὐχ οὕτως διὰ τὸ πολλήν ὑγρότητα πλεονάζουσαν ἔχειν ἐν τῷ στόματι τῆς γαστρὸς, ὡς διὰ τὸ μὴ παρακολουθεῖν οἷς ἔπασχον καὶ νεκρῶσθαι τὴν ὀρεκτικὴν τοῦ στομάχου αὐτοῖς δύναμιν.

με'.

Οὐδ' **ἐξεμάνη** τῶν φρενιτικῶν οὐδεὶς, ὥσπερ ἐπ' ἄλλοισιν, ἀλλ' ἄλλη τινὶ καταφορῇ κακῆ, νοθρῆ, βαρέως ἀπόλλυντο.

Εἰ χωρὶς τοῦ προειπεῖν οὐδ' **ἐξεμάνη** τῶν φρενιτικῶν οὐδεὶς ἀπλῶς εἰρήκει τοὺς τότε φρενιτικούς ἀπόλλυσθαι καταφορῇ νοθρῆ, πιθανὸν ἦν ἀκοῦσαι μεταπτώσεως εἰς λήθαργον αὐτοῖς γενομένης οὕτω διαφθείρεσθαι. προειρημένου δὲ τοῦ, οὐδ' ἐξεμάνη οὐδεὶς, εὐλογώτερόν ἐστι μετὰ καταφορᾶς αὐτοὺς ἀπόλλυσθαι μένοντας **φρενιτικούς**, ὅπερ ἐστὶ **παραφρονοῦντας**· ἐν τούτῳ γὰρ μόνῳ διηνεκῶς ὑπάρχοντι μετὰ πυρετοῦ τὴν φρενίτιν νοοῦμεν, οὐδενὶ διαφέρουσαν ἄλλῳ **τῆς μανίας** πλὴν τῷ πυρετῷ· φρενῶν μὲν γὰρ ἄμφω βλάβαι, τὸ δὲ χωρὶς πυρετοῦ τῶν μαινομένων ἴδιον, ὥσπερ τὸ σὺν πυρετῷ τῶν φρενιτικῶν. θαυμαστὸν οὖν οὐδέν, ἠθροισμένων ἐν τῷ σώματι χυμῶν ὤμῶν, ὡς τὰ γε διαχωρούμενα τὴν ἔνδειξιν ἐποιήσατο, κωματώδεις τε ἅμα καὶ παραφρονοῦντας γενέσθαι, κωματώδεις μὲν διὰ τε τὸ πλῆθος καὶ τὴν ψυχρότητα τῶν ὤμῶν χυμῶν, παραφρονοῦντας δέ, διότι σηπόμενοι δριμύτητά τε καὶ θερμασίαν ἐγέννων.

6

ἐξεμάνη

(*Επιδ.* III 3.138.13L) Ὑπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Ἐπιδημ. Γ', 3, 17A.782-4K.

Π. Δύσπν., 7.886-7K

πδ'.

Ἀπολλώνιος ἐν Ἀβδήροισιν ὀρθοστάδην ὑπεφέρετο χρόνον πολὺν, ἦν δὲ μεγαλόσπλαγγος, καὶ περὶ ἧπαρ ξυνήτης ὀδύνη χρόνον πολὺν παρείπετο, καὶ δὴ τότε καὶ ἰκτερώδης ἐγένετο· φουσώδης· χροῖς τῆς ὑπολεύκου, φαγῶν δὲ, καὶ πῶν ἀκαιρότερον βόειον, ἐθερμάνθη μικρὰ τὸ πρῶτον, κατεκλίθη. γάλαξι δὲ χρησάμενος ἐφθοῖσι καὶ ὠμοῖσι, πολλοῖσιν αἰγείοισι καὶ μηλείοισι, καὶ διαίτη κακῆ, πάντων αἰ βλάβαι μεγάλαι· οἱ τε γὰρ πυρετοὶ παρωξύνθησαν, κοιλίη τε τῶν προσενεχθέντων οὐδέν διέδωκεν ἄξιον λόγου, οὐρά τε λεπτά καὶ ὀλίγα διήει, ὕπνοι οὐκ ἐνήσαν· ἐμφύσημα κακόν πουλὺ δίψος. κωματώδης, ὑποχονδρίου δεξιῶ ἔπαρμα ξὺν ὀδύνη, ἄκρεα πάντοθεν ὑπόψυχα, σμικρὰ παρέλεγεν,

λήθη πάντων, ὅ τι λέγοι, παρεφέρετο. περὶ δὲ τεσσαρεσκαίδεκάτην, ἀφ' ἧς ῥιγώσας ἀπεθερμάνθη, κατεκλίθη καὶ **ἐξεμάνη**, βοή, ταραχή, λόγοι πολλοί, καὶ πάλιν ἴδρωσις, καὶ τὸ κῶμα τηνικαῦτα προσῆλθε. μετὰ δὲ ταῦτα κοιλίη ταραχώδης, πολλοῖσι, χολώδεσιν, ἀκρήτοισι, ὠμοῖσιν, οὔρα μέλανα, σμικρὰ, λεπτά, πολλὴ δυσφορία, τὰ τῶν διαχωρημάτων ποικίλως. ἢ γὰρ μέλαινα καὶ σμικρὰ καὶ ἰώδεα, ἢ λιπαρὰ καὶ ὠμὰ καὶ δακνώδη· κατὰ δὲ χρόνους ἐδόκεε καὶ γαλακτώδεα διδόναι. περὶ δὲ εἰκοστὴν τετάρτην, διὰ παρηγορίας· τὰ μὲν ἄλλα ἐπὶ τῶν αὐτῶν· σμικρὰ δὲ κατενόησεν· ἐξ οὗ δὲ κατεκλίθη, οὐδενὸς ἐμνήσθη, πάλιν δὲ ταχὺ παρενοεῖ· ὥρμητο πάντα ἐπὶ τὸ χειρόν. περὶ δὲ τριηκοστὴν πυρετὸς ὀξύς, διαχωρήματα πολλὰ, λεπτά, παράληρος, ἄκρεα ψυχρά, ἄφωνος, τριηκοστῇ τετάρτη, ἀπέθανεν. τουτέφω διὰ τέλεος, ἐξ οὗ καὶ ἐγὼ οἶδα, κοιλίη ταραχώδης· οὔρα λεπτά, μέλανα, κωματώδης, ἄγρυπνος, ἄκρεα ψυχρά, παράληρος, διὰ τέλεος φρενιτικός.

Κατὰ τούτου πάλιν ὁ Ἴπποκράτης ὡσπερ ἐπ' ἄλλων πολλῶν αὐτὸς ἐπὶ τῷ τέλει τῆς διηγήσεως ἐν κεφαλαίοις βραχέσιν ἐδήλωσε τὰ γενόμενα συμπτώματά τε καὶ σημεῖα, δι' ὧν ἂν τις προγνῶ τὸν ἐσόμενον θάνατον. ἔχει δὲ ἡ ῥῆσις ὧδε· τουτέφω διὰ τέλεος ἐξ οὗ καὶ ἐγὼ οἶδα, κοιλίη ταραχώδης, οὔρα λεπτά καὶ μέλανα, κωματώδης, ἄγρυπνος, ἄκρεα ψυχρά, **παράληρος** διὰ τέλεος. τῶν δὲ κατὰ μέρος οὐδὲν ἐστὶν ἀσαφές, εἴ τις τῶν προεξηγημένων ἡμῖν μνημονεύει.

7

ἐ ξ ε μ ά ν η

(Ἐπιδ. III
3.140.22L)

Ἵπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Ἐπιδημ. Γ', 3, 17A.785-6K.

Π. Δύσπν., 7.887K

πε'.

Ἐν Κυζίκῳ γυναικὶ θυγατέρας διδύμους τεκούση καὶ δυστοκησάση καὶ οὐ πάνυ καθαρθείση τῇ μὲν πρῶτῃ ἐπῆλθε πυρετὸς φρικώδης, ὀξύς, κεφαλῆς καὶ τραχήλου βάρος μετὰ ὀδύνης, ἄγρυπνος ἐξ ἀρχῆς, σιγῶσα δὲ καὶ σκυθρωπὴ καὶ οὐ πειθομένη, οὔρα λεπτά καὶ ἄχροα, διψώδης, ἀσώδης τὸ πολὺ· κοιλίη πεπλανημένως ταραχώδης καὶ πάλιν ξυνισταμένη. ἕκτη, ἐς νύκτα πολλὰ παρέλεγεν· οὐδὲν ἐκοιμήθη. περὶ δὲ ἐνδεκάτην ἐοῦσα, **ἐξεμάνη** καὶ πάλιν κατενόει, οὔρα μέλανα, λεπτά, καὶ πάλιν διαλείποντα, ἐλαιώδεα καὶ κοιλίη πολλοῖσι, λεπτοῖσι, ταραχώδεσι. τεσσαρεσκαίδεκάτη, σπασμοὶ πολλοί, ἄκρεα ψυχρά, οὐδὲν ἔτι κατενόει, οὔρα ἐπέστη, ἰστ' ἄφωνος, ἰζ' ἀπέθανε, φρενίτις.

Οὐ μόνον ὅτι μὴ καλῶς ἐκαθάρθη τὴν λόχειον κάθαρσιν, ὑπελείφθη τῇ γυναικὶ ταύτῃ μελαγχολικώτερον αἷμα, διὸ κατ' ἀρχὰς μὲν ἦν σιγῶσα καὶ σκυθρωπὴ καὶ οὐ πειθομένη, μετὰ δὲ ταῦτα **παρεφρόνησε σφοδρῶς, ὡς ἐκμανῆναι**, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν δυστοκίαν φλεγμηνάσης τῆς μήτρας ὁ πυρετὸς ηὔξήθη. δῆλον δ' ὅτι τῆς κακοχυμίας ἐπὶ τὴν κεφαλὴν ἀνενεχθείσης ἢ τε **παραφροσύνη μανιώδης** ἐγένετο καὶ οἱ σπασμοὶ συνηκολούθησαν. αἱ δὲ τῶν κρισίμων ἡμερῶν περίοδοι σφύζονται κἀνταῦθα, καθάπερ ἐπὶ πάντων τῶν ἀρρώστων. εἰ δὲ πού τι φανεῖ σπανίως διαφθειρόμενον, ἐκεῖνο μόνον ἐπισημαίνομαι.

8

ἐ ξ ε μ ά ν η

(Ἐπιδ. III
3.148.4L)

Ἵπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Ἐπιδημ. Γ', 3, 17A.791K.

Π. Δύσπν., 7.887K

πζ'.

Ἐν Μελιβοίῃ νεηνίσκος ἐκ πότων καὶ ἀφροδισίων πολλῶν πολὺν χρόνον θερμανθεὶς κατεκλίθη, φρικώδης δὲ καὶ ἀσώδης ἦν, ἄγρυπνος καὶ ἄδιψος. ἀπὸ δὲ κοιλίης τῇ πρώτῃ πολλὰ κόπρα διῆλθε σὺν περιρρόφῳ πολλῶ καὶ τὰς ἐπομένας ὑδατόχλοα πολλὰ διῆει, οὔρα λεπτὰ, ὀλίγα, ἄχροα, πνεῦμα ἀραιὸν, μέγα διὰ χρόνου, ὑποχονδρίου ἔντασις ὑπολάπαρος, παραμήκης ἐξ ἀμφοτέρων, καρδίης παλμὸς, διὰ τέλεος ξυνεχής· οὖρησεν ἐλαιῶδες, δεκάτη, παρέκρυσεν ἀτρεμέως, κόσμιός τε καὶ ἥσυχος, δέρμα καρφαλέον καὶ περιτεταμένον, διαχωρήματα πολλὰ καὶ λεπτὰ, ἢ χολώδεα, λιπαρά. ἰδ' πάντα παρωξύνθη, πολλὰ παρέλεγεν. ὀγδόῃ **ἐξεμάνη**, βληστρισμὸς, οὐδὲν οὔρει, μικρὰ ποτὰ κατείχετο. τῇ κδ' ἀπέθανε φρενίτις.

Οἱ μὲν πολλοὶ πότοι τὰ τε νεῦρα βλάπτουσι καὶ τὴν ἀρχὴν αὐτῶν, τὸν ἐγκέφαλον. τὰ δ' ἀφροδίσια καὶ ταῦτα μὲν ἱκανῶς λυπεῖ καὶ τὴν δύναμιν καταλύει τε καὶ ἀρρωστον ἐργάζεται. μοχθηρὸν οὖν ἀθροίσας πλῆθος ὁ νεανίσκος οὔτος, εἰκότως ἤρξατο μὲν ἀπὸ πυρετῶν μετρίων, ἐπὶ προήκοντι δὲ τῷ χρόνῳ χείρων ἑαυτοῦ γενόμενος ὕστερον εἰς φρενίτιν ἀκριβῆ περιέστη. γίνεσθαι δ' αὐτὴν ἐδήλου τότε μέγα καὶ ἀραιὸν πνεῦμα καὶ τὸ κόσμιόν τε καὶ ἀεὶ σιωπηλὸν εἶναι τὸν νοσοῦντα **παρακροῦσαι μέτρια**. τοῖς μὲν γὰρ κούφοις καὶ ταραχώδεσιν ἀνθρώποις ἐπὶ σμικραῖς προφάσεσιν αἱ παραφροσύναι γίνονται, τοῖς δ' ἐναντίοις τὸ ἦθος ἐπὶ μεγάλας αἰτίαις. διὰ τί δὲ τῷ ἀραιῷ πνεύματι τὸ διὰ χρόνου προσέγραψε, κατὰ τὸν ἔμπροσθεν ἀρρωστον ἐπεσκεψάμεθα. καὶ περὶ τῶν καθ' ὑποχόνδρια παλμῶν ἐν ἄλλοις τε κἀν τῷ προγνωστικῷ διῆλθον, ὥσπερ καὶ τῆς ὑπολαπάρου καθ'

ὑποχόνδριον ἐντάσεως, ὅτι τὴν χωρὶς ὄγκου λέγει καὶ γίνεταί τῶν μὲν μυῶν ἀπαθῶν ὄντων, ἐν διαθέσει δὲ τινι γιγνομένων τῶν ἔνδον τοῦ περιτοναίου μορίων.

9α,
9β

μ α ἰ ν ο μ α ἰ Ἐπιδ. Π 5.120.2L, [Γαλην.] Ὑπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Ἐπιδημ. Β', 3, 17Α.459-
μ α ν ἰ α 5.120.4L 61K

[Ἀφορ. 4.558.7 Ὑπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Ἀφορ. 17B.877-80]
L

λη'.

Οἷσιν οἰδήματα ἐφ' ἔλκεσιν, οὐ μάλα σπῶνται, οὐδὲ **μαίνονται**· τούτων δὲ ἀφανισθέντων ἐξαίφνης, οἷσι μὲν ἐς τὸ ὀπισθεν, σπασμοὶ μετὰ πόνων, οἷσι δὲ ἐς τοῦμπροσθεν, **ἢ μανία**, ἢ ὀδύνη πλευροῦ ὀξεία, ἢ δυσεντερία ἐρυθρή. τὰ οἰδήματα τὰ παραλόγως ρήζοντα κίβδηλον, ὡς τῷ τοῦ Ἀνδρονίκου παιδίῳ τὸ ἐρυσίπελας ἐπαλινδρόμησεν, ἢν μὴ ἐς τὸ αὐτὸ ἐλθὼν χρηστόν τι σημαίνει.

Καὶ ἐν τῷ πέμπτῳ τῶν ἀφορισμῶν φησιν οἷς ὄγκοι τοῖς ἔλκεσι ἐπιγίνονται οὐ πάνυ τι σπῶνται, οὐτε **μαίνονται**. γράφει γάρ οὕτως· ὀκόσοισιν οἰδήματα ἐφ' ἔλκεσι φαίνεται, οὐ μάλα σπῶνται, οὐδὲ **μαίνονται**. τουτέων δ' ἀφανισθέντων ἐξαίφνης, τοῖσι μὲν ὀπισθεν σπασμοὶ, τέτανοι, τοῖσι δὲ ἔμπροσθεν **μανία**, ὀδύνη πλευροῦ ὀξεῖα ἢ ἐμπύησις ἢ δυσεντερία, ἢν ἐρυθρὰ ἢ τὰ οἰδήματα. σπῶνται γάρ ἐνίοτε τινες ἐφ' ἔλκεσι καὶ **μαίνονται**, ὅταν δηλονότι μέγεθος ἀξιόλογον ἢ κακοήθειάν τινα προσλάβωσι. τῶν δὲ ὄγκων ἀφανισθέντων ἐξαίφνης γίνονται σπασμοὶ, ὅταν ἐν τοῖς ὀπίσω μέρεσιν ἢ τὰ ἔλκη ἤγουν κατὰ νῶτον. εἰ δὲ ἐν τοῖς πρόσω, **μανία** ἢ ὀδύνη ὀξεῖα τοῦ πλευροῦ ἢ καὶ τὰ ἄλλα αἴτιον ἐστίν, ὅτι τὰ ὀπισθεν νευρώδη ὑπάρχουσι. τὰ δὲ ἔμπροσθεν ἀρτηριώδη καὶ φλεβώδη τυγχάνουσιν ὄντα. ὃ δὲ γράφεται ἐνταῦθα σπασμοὶ μετὰ πόνων, ἐν τοῖς ἀφορισμοῖς ἐστὶ σπασμοί, τετανοί. καὶ ἀντὶ τούτων δυσεντερία ἐρυθρὰ ἐκεῖ λέγεται ἢ ἐμπύησις ἢ δυσεντερία, ἢν ἐρυθρὰ ἢ τὰ οἰδήματα. καλεῖ δε οὕτως δυσεντερίαν τὴν αἵματηράν, ἣτις ἐστὶν αἵματος κένωσις δι' ἐντέρων χωρὶς ἐλκώσεως. ὅτε δὲ καὶ ἀρρώστια τοῦ ἥπατος αἱματώδη διαχωρῆται, καὶ τότε ὀνομάζεται δυσεντερία τὸ πάθος, καὶ πολλοὶ τῶν ἱατρῶν ἀμελοῦντες τοῦ ἥπατος αἴτιοι θανάτου τοῖς κάμνουσιν ἐγένοντο. καὶ εἰκὸς ἐκ τῆς εἴσω

μὲν γὰρ καὶ ὀξύθυμους τὸ πλῆθος τῆς θερμασίας ἐργάζεται, νοθροὺς δὲ καὶ βαρεῖς καὶ δυσκινήτους ἢ τῆς κράσεως ψυχρότης.

**Υπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Προγν., 1, 18B.87-91

κη'.

Ἦν καὶ σφυγμὸς ἐνεῖη ἐν τῷ ὑποχονδρίῳ, θόρυβον σημαίνει ἢ παραφροσύνην, ἀλλὰ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐπικατιδεῖν χρή τῶν τοιουτέων. ἦν γὰρ αἱ ὄψεις πυκνά κινέωνται, μανῆναι τούτους ἐλπῖς.

Εὐρίσκεται μὲν ἐν τίσιν ἀντιγράφων οὐ σφυγμὸς, ἀλλὰ παλμὸς γεγραμμένος. ἐμάθομεν δὲ ὅτι τὸ σύμπτωμα τοῦτο διὰ πνεῦμα γίνεται φυσῶδες, ἀλλ' ἐν τοῖς πλείστοις γέγραπται σφυγμὸς. ἦτοι γε ὡς συνῶν ταῖς μεγάλαις φλεγμοναῖς ἢ καὶ τῆς κατὰ ῥάχιν ἀρτηρίας τῆς μεγάλης ἢ αἰσθητῆς κίνησις τῷ κάμνοντι, ὡς που κὰν τῷ δευτέρῳ τῶν ἐπιδημιῶν εἶπεν ὁ ἀνὴρ· ὅταν ἢ φλέψ ἢ κατ' ἀγκῶνα σφύξη, **μανικός** καὶ ὀξύθυμος. εὐδηλος γὰρ ἐστὶ κὰνταῦθα τὸ σφύζειν ἐπὶ τῆς μεγάλης οὕτω καὶ σφοδρᾶς κινήσεως τῶν ἀρτηριῶν ἐπιφέρων, ὡς καὶ πρό τοῦ τὴν ἀφήν ἐπιβάλλειν αὐταῖς αἰσθητὴν εἶναι τὴν κίνησιν, ἐνίοτε μὲν αὐτῷ τῷ πάσχοντι μόνῳ, ἐνίοτε δὲ καὶ τοῖς ἐξωθεν ὀρώσιν. ὅτι δ' ἂν ἦ τούτων τῶν συμπτωμάτων οὐκ ἀγαθὸν ἐστὶ σημεῖον. καὶ γὰρ ἡ μεγάλη ἀρτηρία τῶν κυριωτάτων μορίων ὑπάρχει καὶ ἡ γαστήρ καὶ τὸ ἦπαρ, ὥσπερ γε καὶ τὸ διάφραγμα. πάντως δὲ τούτων ἐν ἐστὶ τι τὸ πάσχον, εἴτε παλμὸς εἴη γεγραμμένος εἴτε σφυγμὸς. ἀλλὰ τὸ μὲν διάφραγμα παραφροσύνην ἐτοιμοτάτην φέρει, διόπερ καὶ προσαγορεύεσθαι φησὶν αὐτὸ φρένας ὑπὸ τῶν παλαιῶν, οὐχ ἥκιστα δὲ καὶ τὸ στόμα τῆς γαστρὸς, ὅταν μεγάλως φλεγμαίνῃ. τα δ' ἄλλα μόρια τα τῆδε πάσχοντά τι τῶν εἰρημένων παθημάτων ἐν ἐπικινδύνῳ γίνεται διαθέσει. διὸ καὶ Ἴπποκράτης εἰκότως ἦτοι θόρυβον ἔφη σημαίνεσθαι πρὸς τοῦ συμπτώματος ἢ **παραφροσύνην**· θόρυβον μὲν ἐνὶ κοινῷ συμβεβηκότι πασῶν τῶν κινδυνωδῶν διαθέσεων, ἐφ' αἷς οὐ τοῖς κάμνουσι μόνον, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἰατροῖς θορυβεῖσθαι συμβαίνει. **Παραφροσύνην** δὲ διὰ τε τὸ διάφραγμα καὶ τὸ τῆς γαστρὸς στόμα. περὶ μέντοι τῶν καθ' ὑποχόνδριον μυῶν ἐπισκεπτέον ἐστίν, οὔτε γὰρ **παραφροσύνην** ἐξ ἀνάγκης οὔτε κίνδυνον ἐπιφέρουσιν οὗτοι σφύζοντες ἢ παλλόμενοι. μήτε οὖν ἰδιώτερον ἀκοῦσαι χρή τοῦ ἐνεῖη ῥήματος ἐν τῇ λέξει, καθ' ἣν εἶπεν ὁ Ἴπποκράτης, εἰ δὲ καὶ σφυγμὸς ἐνεῖη ἐν τῷ ὑποχονδρίῳ, τὸν ἐν τῷ βάθει τοῦ ὑποχονδρίου γινόμενον παλμὸν ἢ σφυγμὸν ἐκ τῆς ἐνεῖη φωνῆς ἐνδείξασθαι βουληθέντος αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐπικατιδεῖν χρή τῶν τοιουτέων. ἦν γὰρ αἱ ὄψεις πυκνά κινέωνται **μανῆναι ἐλπῖς**. ἐπειδὴ θόρυβον ἢ **παραφροσύνην** ὑπὸ τοῦ συμπτώματος ἔφη δηλοῦσθαι, διορίζεται νῦν καὶ διδάσκει πηνίκα

μέν **παραφροσύνη**, πηνίκα δέ θόρυβος ἔσται μόνον. ὁ διορισμός δ' ἀπό τῆς τῶν ὀφθαλμῶν κινήσεως, οὓς οὐ νῦν μόνον, ἀλλά καί τοις ἄλλοις ἅπασιν νοσήμασιν, ἐφ' ὧν ὑποπτεύεις ἔσεσθαι **παραφροσύνην**, ἀκριβῶς ἐπισκέπτου. τό γάρ ἀστήρικτον αὐτῶν ἐκείνης ἐστί δηλωτικόν. ἐνταῦθα δέ οὐχ ἀπλῶς ἔφη **παραφρονησαι** τόν ἄνθρωπον, ἀλλά **μανήσεσθαι** σφοδράν τινα παραφροσύνην ἐπί τῶν εἰρημένων σημείων γενήσεσθαι δηλῶν. ὅτι δέ ἡ πυκνή κίνησις τῶν ὀφθαλμῶν τήν ὑποψίαν τῆς **παραφροσύνης** βεβαιοῖ δῆλον οἶμαι σοι κάκ τῶν ἤδη λεγομένων ἐπινοεῖν, ἤνικα τοὺς περί τοὺς ὀφθαλμούς μύας ἐλέγομεν αἰσθάνεσθαι πρώτως τῶν κατὰ τόν ἐγκέφαλον παθῶν. αὐτός δέ ὁ ἐγκέφαλος ἐπί διαφράγματι καί στόματι κοιλίας πάσχει, καθότι καί τοις ἄλλοις τοῖς νευρώδεσι. ἐξ ἐκείνου γάρ ἀπάντων τῶν νεύρων πεφυκότων, ὅσα μόρια πλείστων αὐτῶν ἢ μεγίστων μετέχει, ταῦτα εἰκότως εἰς συμπάθειαν ἄγει τήν ἑαυτῶν ἀρχήν.

12

μ α ν ι ὠ δ η ς

Ἐπιδ. 5.132.8 Littré

Π

13α

μ α ν ι ὠ δ ε ε ς

Ἐπιδ. Π (5.136.3L —

μ α ι ν ὀ μ ε ν ο ι

)

13β

(5.136.4L

)

14

μ α ἰ ν ε σ θ α ι

Ἐπιδ. Π (5.138.19L) —

[μανίην: Ἀφορ. 4.544.16 Γαλην., Ὑπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Ἀφορ. 17B.832-
L 3K]

Ὑπόμν. εἰς Ἴπποκρ. Ἀφορ. 17B.832-3K

μ'.

Γυναίξιν ὀκόσησιν ἐς τοὺς τιθθοὺς αἷμα συστρέφεται, **μανίην** σημαίνει.

Ὅτι μὲν εἰς τοὺς τιθθοὺς τὸ αἷμα φερόμενον, εἴθ' ὑπὸ τῶν αὐτόθι ἀδένων μεταβαλλόμενον γάλα γίγνεται, κατὰ τὸν προγεγραμμένον ἀφορισμὸν εἴρηται. νυνὶ δ' ὅταν ἀμετάβλητον

διαμένη τὸ παραγενόμενον εἰς αὐτοὺς αἶμα, φησὶν ὁ Ἱπποκράτης μανίην σημαίνεσθαι. ἐγὼ μὲν οὖν οὕτω τοῦτο γινόμενον ἐθεασάμην, ὥστ' εἰ καὶ γίνεται ποτὲ μὲν τῶν σπανίων ἐστίν. ὁ Ἱπποκράτης δ' ὡς ἐωρακῶς αὐτὸ γράφει· καὶ εἴπερ γε ἀληθές ἐστι, τοιάνδε τινα χρῆ νομίζειν αὐτῆς τὴν αἰτίαν ὑπάρχειν. τῶν ἀδένων ἢ φύσις καὶ μάλιστα κατὰ τοὺς τιτθοὺς ἄναιμός τέ ἐστι καὶ δηλονότι ψυχρά. τὸ γὰρ ἄναιμον ἅπαν ψυχρόν, καὶ δὴ καὶ τὴν τοῦ φερομένου πρὸς αὐτοὺς αἵματος ἀλλοίωσιν ἐπὶ τὸ ψυχρότερον ἐργάζεται. ὅσφ γάρ εἰσιν οἱ ἀδένες οὗτοι τῆς τοῦ ἥπατος σαρκὸς ψυχρότεροι, τοσοῦτον τὸ γάλα τοῦ αἵματος. ὅταν οὖν ποτε πολὺ τε ἅμα καὶ ζέον αἶμα πάντη τοῦ σώματος ἀναφέρηται καὶ μάλιστα ἐπὶ τὴν κεφαλὴν, μανήσονται μὲν, ὅτι τὴν κεφαλὴν καταλαμβάνει τὸ τοιοῦτον αἶμα· τὸ δ' ἐπὶ τοὺς τιτθοὺς ὀρμησαν αὐτοῦ τὴν εἰς τοῦναντίον οὐ δυνήσεται λαβεῖν ἀλλοίωσιν ὡς γενέσθαι γάλα, διὰ τε τὴν ζέσιν καὶ τὸ πλῆθος.

15	μ α ν ί η ν	<i>Ἐπιδ.</i> IV	(5.144.15L)	—
16	ἐ ξ ε μ ά ν η ἐ κ μ α ν ῆ ν α ι	<i>Ἐπιδ.</i> IV	(5.154.3L) (5.154.4L)	—
17	ἐ ξ ε μ ά ν η	<i>Ἐπιδ.</i> IV	(5.186.9L)	—
18	μ α ν ι κ ό ν τ ι	<i>Ἐπιδ.</i> IV	(5.194.8L)	—
19	ἐ μ ά ν η	<i>Ἐπιδ.</i> IV	(5.196.11L)	—
20	μ α ι ν ό μ ε ν ο ς	<i>Ἐπιδ.</i> V	(5.204.7L)	—

21**Τυφωμανία***Επιδ.* IV

—

5.150.21

[Τῶν Ἱπποκράτους Γλωσσῶν

Ἐξήγησις, 19.147.15K

Ὅροι ἰατρικοί 19. 414-5K]

Τῶν Ἱπποκράτους Γλωσσῶν Ἐξήγησις, 19.147.15K

Τυφωμανία: μικρόν ἐκ φρενίτιδος καὶ ληθάργου πάθημα

Ὅροι ἰατρικοί 19. 414-5K

Κάτοχος ἐστὶν ἀναισθησία τῆς ψυχῆς μετὰ πήξεως τοῦ παντός σώματος. εἶδη δὲ κατόχου τρία. ὁ μὲν γὰρ ὑπνώδης ὡς παράκειται τῷ ληθάργῳ, ὁ δὲ ἕτερος ἐγρηγορώς ὡς παράκειται τέτανος καὶ ἡ ἐφ' ὑστέρα καλουμένη πνίξις. — τρίτον εἶδος κατόχου ὃν οὐκ ἂν τις ἀσυνέτως κάτοχον ὀνομάζοι φρενιτικόν. γίνεται δὲ ἐκ μίγματος δύο ἀρρώστημάτων κατόχου τε καὶ φρενίτιδος ὡσπερ καὶ ἡ τυφωμανία.

22**μανία***Επιδ.* VII (5.384.20L) —**μανικῶς**

(5.386.10L)

23**μανικῶς***Επιδ.* VII (5.374.18L) —**24α****μανία***Επιδ.* VII (5.396.11L) —**ἐμαίνετο**

(5.396.23L)

24β

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α : ΑΡΧΑΙΕΣ ΠΗΓΕΣ

Α.1. ΕΠΙΔΗΜΙΕΣ: ΠΠΟΚΡΑΤΗΣ ΚΑΙ ΓΑΛΗΝΟΣ

Ίπποκρ.= Ίπποκράτης Κώος, γιατρός (5^{ος} αι. π.Χ.)

Εκδ. Littré, Emile (1801-1881), Oeuvres complètes d'Hippocrate: traduction nouvelle avec le texte grec en regard, collationné sur les manuscrits et toutes les éditions: accompagnée d'une introduction de commentaires médicaux, de variantes et de notes philologiques: suivie d'une table générale des matières; τ. I-X, Paris 1839-1861, Ανατυπ.: Amsterdam, 1961-1962.

Ήπιδ. Ι=	Ήπιδημιών τό Πρώτον	[2.598-716]
Ήπιδ. ΙΙ=	Ήπιδημιών τό Δεύτερον	[5.72-179]
Ήπιδ. ΙΙΙ=	Ήπιδημιών τό Τρίτον	[3.24-3148]
Ήπιδ. ΙV=	Ήπιδημιών τό Τέταρτον	[5.144-196]
Ήπιδ. V=	Ήπιδημιών τό Πέμπτον	[5.204-258]
Ήπιδ. VI=	Ήπιδημιών τό Έκτον	[5.266-357]
Ήπιδ. VII=	Ήπιδημιών τό Έβδομον	[5.364-469]

Γαλην.= Γαληνός Περγαμηνός, γιατρός (2^{ος} αι. μ.Χ.)

Εκδ. Kühn, Karl Gottlob, Κλαύδιου Γαληνού Άπαντα, Klaudiu Galenu Aranta = Claudii Galeni Opera omnia (MGO I-XX), Lipsiae 1821-1833, Ανατύπ.: Hildesheim 1964-1965.

Ύπόμν. εις Ήπποκρ. Ήπιδ. Α΄, 1 =	Ήπποκράτους Ήπιδημιών Α. καί Γαληνοῦ εις αυτό Ύπόμνημα Α	[17 Α.1-83]
Ύπόμν. εις Ήπποκρ. Ήπιδ. Α΄, 2 =	Ήπποκράτους Ήπιδημιών Α. καί Γαληνοῦ εις αυτό Ύπόμνημα Β	[17 Α.84-202]
Ύπόμν. εις Ήπποκρ. Ήπιδ. Α΄, 3 =	Ήπποκράτους Ήπιδημιών Α. καί Γαληνοῦ εις αυτό Ύπόμνημα Γ	[17 Α.203- 302]

Υπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Ἐπιδ. Β', 1 =	Ἱπποκράτους Ἐπιδημιῶν Β. καί Γαληνοῦ εἰς αὐτό Ὑπόμνημα Α	[17 A.303-312]
Υπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Ἐπιδ. Β', 2 =	Ἱπποκράτους Ἐπιδημιῶν Β. καί Γαληνοῦ εἰς αὐτό Ὑπόμνημα Β	[17 A.313-383]
Υπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Ἐπιδ. Β', 3 =	Ἱπποκράτους Ἐπιδημιῶν Β. καί Γαληνοῦ εἰς αὐτό Ὑπόμνημα Γ	[17 A. 384-462]
Υπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Ἐπιδ. Β', 4 =	Ἱπποκράτους Ἐπιδημιῶν Β. καί Γαληνοῦ εἰς αὐτό Ὑπόμνημα Δ	[17 A.463-467]
Υπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Ἐπιδ. Β', 5 =	Ἱπποκράτους Ἐπιδημιῶν Β. καί Γαληνοῦ εἰς αὐτό Ὑπόμνημα Ε	[17 A.468-479]
Υπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Ἐπιδ. Γ', 1 =	Ἱπποκράτους Ἐπιδημιῶν Γ. καί Γαληνοῦ εἰς αὐτό Ὑπόμνημα Α	[17 A.480-575]
Υπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Ἐπιδ. Γ', 2 =	Ἱπποκράτους Ἐπιδημιῶν Γ. καί Γαληνοῦ εἰς αὐτό Ὑπόμνημα Β	[17 A.576-645]
Υπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Ἐπιδ. Γ', 3 =	Ἱπποκράτους Ἐπιδημιῶν Γ. καί Γαληνοῦ εἰς αὐτό Ὑπόμνημα Γ	[17 A. 646-792]
Υπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Ἐπιδ. ΣΤ', 1 =	Ἱπποκράτους Ἐπιδημιῶν ΣΤ. καί Γαληνοῦ εἰς αὐτό Ὑπόμνημα Α	[17 A.793-895]
Υπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Ἐπιδ. ΣΤ', 2 =	Ἱπποκράτους Ἐπιδημιῶν ΣΤ. καί Γαληνοῦ εἰς αὐτό Ὑπόμνημα Β	[17 A.896-1009]
Υπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Ἐπιδ. ΣΤ', 3 =	Ἱπποκράτους Ἐπιδημιῶν ΣΤ. καί Γαληνοῦ εἰς αὐτό Ὑπόμνημα Γ	[17 B. 1-119]
Υπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Ἐπιδ. ΣΤ', 4 =	Ἱπποκράτους Ἐπιδημιῶν ΣΤ. καί Γαληνοῦ εἰς αὐτό Ὑπόμνημα Δ. Τμήμα Δ.:	[17 B. 120-221]
Υπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Ἐπιδ. ΣΤ', 5 =	Ἱπποκράτους Ἐπιδημιῶν ΣΤ. καί Γαληνοῦ εἰς αὐτό Ὑπόμνημα Ε. Τμήμα Ε:	[17 B. 222-310]
Υπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Ἐπιδ. ΣΤ', 6 =	Ἱπποκράτους Ἐπιδημιῶν ΣΤ. καί Γαληνοῦ εἰς αὐτό Ὑπόμνημα ΣΤ. Τμήμα ΣΤ:	[17 B. 311-344]

A.2. ΑΛΛΕΣ ΠΗΓΕΣ (8^{ος} αι. π.Χ.-2^{ος} αι. μ.Χ.)

Αισχύλος

Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβας= Loeb Classical Library 145

Προμηθεΐας Δεσμώτης= Loeb Classical Library 145

Αλκαίος

P. Oxy. 2300 fr. 1= Papyrus Oxyrhynchus, παπυρικό απόσπασμα 1 (Loeb Classical Library 142)

Ανακρέων

Page, D. L.: *Poetae Melici Graeci*. Oxford: Clarendon Press, 1962

Ανακρεόντεια

West, M. L. (1984). *Carmina Anacreontea*. Λιψία (Teubner).

Αριστοφάνης

Νεφέλες = Loeb Classical Library 488

Βάτραχοι = Loeb Classical Library 180

Ἐκκλησιάζουσαι = Loeb Classical Library 180

Σφήκες = Loeb Classical Library 488

Πλουῦτος = Loeb Classical Library 180

Ὅρνιθες = Loeb Classical Library 179

Αρχίλοχος

West, M. L., ed. 1989–1992. *Iambi et elegi Graeci ante Alexandrum cantati*. Oxford: Oxford Univ. Press

Βακχυλίδης

Ἐπίκοσ = Maehler, H. (2003). *Bacchylides, Carmina Cum Fragmentis* (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana). München - Leipzig: K. G. Saur

Διογένης Λαέρτιος

Βίοι Φιλοσόφων, Χίλων = *Οι Επτά Σοφοί*. Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Δημήτριος Λυπουρλής. Θεσσαλονίκη, Ζήτηρος, 2004

Ευριπίδης

Ἡρακλῆς = Loeb Classical Library 9

Βάκχαι = Loeb Classical Library 495

Ἴφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι = Loeb Classical Library 495

Ἴππόλυτος = Loeb Classical Library 484

Ερωτιανός

Τῶν Παρ' Ἱπποκράτη λέξεων συναγωγή [Erotiani vocum Hippocraticarum collectio cum fragmentis. E. Nachmanson, Gotoburgi 1918]

Ηράκλειτος

B 5 I 151, 14 = Hermann Diels, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, griechisch und deutsch. [Berlin] Weidmann, 1951-52

Ηρόδοτος

Ἡροδότου Ἱστορία, 3.35 = *Ἱστορία*, βιβλίο 3, Θάλεια, μτφ. Λ. Ζενάκος, 1992, Αθήνα, εκδόσεις Γκοβόστη

Θεόγνις

Ἐλεγείαι= Jakob Sitzler (1880). Theognidis Reliquiae. Heidelberg

Θουκυδίδης

Ἱστορία= Loeb Classical Library 108

Ίαμβλιχος

Hermann Diels, Die Fragmente der Vorsokratiker, griechisch und deutsch. [Berlin]

Weidmann, 1951-52, αποσπ. 58 D 8/1= Iamblichos, De vita Pythagorica

Ίβυκος

Page D. L.: Poetae Melici Graeci. Oxford: Clarendon Press, 1962

Ίπποκράτης (Ἐκδοση: E. Litttré)

Νούσ. I	=	<i>Νούσων I</i>	6.140-204
Νούσ. II	=	<i>Νούσων II</i>	7.8-114
Νούσ. III	=	<i>Νούσων III</i>	7.118-160
Νούσ. IV	=	<i>Νούσων IV</i>	7.542-614
Παθῶν	=	<i>Περὶ Παθῶν</i>	6.208-270
Περὶ τῶν Ἐντός	=		7.166-302
Παθῶν			
Ἱερ. N.	=	<i>Περὶ Ἱερῆς Νούσου</i>	6.352-396
Κωακ. Πρ.	=	<i>Κωακαὶ Προγνώσεις</i>	5.588-732
Ἄφορ.	=	<i>Ἀφορισμοί</i>	4.458-608
Προρρ. I	=	<i>Προρρητικός I</i>	5.510-572
Προγν.	=	<i>Προγνωστικόν</i>	2.110-190
Προρρ. II	=	<i>Προρρητικός II</i>	9.6-74
Ἀέρων	=	<i>Περὶ Ἀέρων, Τόπων, Ὑδάτων</i>	2.12-92
Διαίτ. I	=	<i>Περὶ Διαίτης I</i>	6.466-525
Διαίτ. II	=	<i>Περὶ Διαίτης II</i>	6.528-591
Διαίτ. IV	=	<i>Περὶ Διαίτης IV</i>	6.592-662
Γυν. I	=	<i>Περὶ Γυναικείων I</i>	8.10-233
Γυν. II	=	<i>Περὶ Γυναικείων II</i>	8.234-463
Ἄγμῶν	=	<i>Περὶ Ἄγμῶν</i>	3.338-563

Ἄδέν.	= <i>Περὶ Ἀδένων</i>	8.554-574
Φύσ. ἀνθρ.	= <i>Περὶ Φύσιος ἀνθρώπου</i>	6.32-68
Παρ.	= <i>Παραγγελία</i>	9.250-272
Τέχν.	= <i>Περὶ Τέχνης</i>	6.2-26
Ἐπικ.	= <i>Περὶ Ἐπικυήσιος</i>	8.476-508
Ἄρθρ.	= <i>Περὶ Ἄρθρων</i>	4.78-326
Ἐπιστ.	= <i>Ἐπιστολαί</i>	9.312-428
Τροφ.	= <i>Περὶ Τροφῆς</i>	9.98-120
Παρθ.	= <i>Περὶ Παρθενίων</i>	8.466-470
Περὶ Τόπων τῶν κατ' Ἄνθρωπον	= <i>Περὶ Τόπων τῶν κατ' Ἄνθρωπον</i>	6.276-348
Μοχλ.	= <i>Μοχλικός</i>	4.340-394
Προγν.	= <i>Προγνωστικόν</i>	2.110-190
Ἀνατ.	= <i>Περὶ Ἀνατομῆς</i>	8.538-540
Ἐπτ.	= <i>Περὶ Ἑπταμήνου</i>	7.32-461
Διαίτ. Ὁξ. Ν.	= <i>Περὶ Διαίτης Ὁξέων Νοσημάτων</i>	2.224-376
Διαίτ. Ὁξ. Ν. Ν.	= <i>Περὶ Διαίτης Ὁξέων Νοσημάτων, Νόθα</i>	2.394-528
Κρισ.	= <i>Περὶ κρισίων</i>	9.276-294
Εὐσχ.	= <i>Περὶ Εὐσχημοσύνης</i>	9.226-244
Νόμ.	= <i>Νόμος</i>	4.638-642
Διαίτ. Ὑγ.	= <i>Περὶ Διαίτης Ὑγιεινῆς</i>	6.72-86
Φυσῶν	= <i>Περὶ Φυσῶν</i>	6.90-114

Ἰσοκράτης

Diels, ἀποσπ. 58 D 8/207

Φίλιππος, Ἰσοκράτη 65

Κύπρια Ἐπη

West, M. L. (2003). *Greek Epic Fragments from the Seventh to the Fifth Centuries BC.*

Cambridge, MA: Harvard University Press

Μένανδρος

Ἐπιτρέποντες= Loeb Classical Library 132

Όμηρος

Ίλιάς. Oxford. Εκδ. Homeri Opera. Oxford, 1962- 3

Όδύσσεια. Oxford. Εκδ. Homeri Opera. Oxford, 1962- 3

Πλάτων

Φαίδρος = Loeb Classical Library 36

Νόμοι = Loeb Classical Library 187

Συμπόσιο = Loeb Classical Library 166

Σοφιστής = Loeb Classical Library 123

Πρωταγόρας =Loeb Classical Library 165

Πλούταρχος

Ἠθικά = Loeb Classical Library 321

Σημωνίδης

West, M.L. (1992), *Iambi et Elegi Graeci ante Alexandrum cantati*, ii, Oxford

Σόλων

West, M.L., εκδ. 1972. *Iambi et elegi Graeci*. II. Oxford: Clarendon Press, fr. 10

Σοφοκλής

Αἴας, στ. 955-7

A.3. ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

IG II (2) 13163 = *Inscriptiones Graecae II et III: Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores*, 2nd edn., Parts I-III, ed. Johannes Kirchner. Berlin 1913-1940. Part III, 2 (1940) = Funerary Inscriptions (Nos. 5220-13247)

IG II (2) 13164= *Inscriptiones Graecae II et III: Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores*, 2nd edn., Parts I-III, ed. Johannes Kirchner. Berlin 1913-1940. Part III, 2 (1940) = Funerary Inscriptions (Nos. 5220-13247)

SEG 30:308= *Supplementum Epigraphicum Graecum*. Leiden, Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994

SEG 41, σ. 506, 1530, στ. 76-79= *Supplementum Epigraphicum Graecum*. Leiden, Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994

Bull. Épigr. = Bulletin Épigraphique, Παρίσι

TAM V,1 541, = *Tituli Asiae Minoris, V. Tituli Lydiae, linguis Graeca et Latina conscripti*, ed. Peter Herrmann. 2 vols. Vienna 1981 and 1989. Vol. 1, nos. 1-825, Regio septentrionalis, ad orientem vergens

TAM V, 1 460 = *Tituli Asiae Minoris, V. Tituli Lydiae, linguis Graeca et Latina conscripti*, ed. Peter Herrmann. 2 vols. Vienna 1981 and 1989. Vol. 1, nos. 1-825, Regio septentrionalis, ad orientem vergens

B . N E O T E P O I X P O N O I (16^{ος}-19^{ος} α. μ.Χ.)

B.1. PHILIPPE PINEL

Pinel = Philippe Pinel, Γάλλος γιατρός, «θεμελιωτής» της Κλινικής Ιατρικής και της Ψυχιατρικής, 1745- 1826

Médecine clinique = La médecine clinique rendue plus précise et plus exacte par l'application de l'analyse; ou, Recueil et résultat d'observations sur les maladies aiguës, faites à la Salpêtrière (Paris: Brosson, Gabon et Cie., 1802, 2η εκδ., 1804, 3η εκδ., 1815)

NP I, II, III = Nosographie philosophique; ou, Méthode de l'analyse appliquée à la médecine (Paris: Brosson, 1798· 2^η έκδ. σε 3 τ., 1802-1803· 3η εκδ., 1807· 4^η έκδ., 1810· 5^η έκδ., 1813· 6^η έκδ., 1818

Traité = Traité médico-philosophique sur l'aliénation mentale ou la manie. 1η έκδ. Paris: Caille et Ravier, 1800-1 (An VIII-IX), 2η έκδ. 1809. 1η έκδ. στην αγγλική: A Treatise on Insanity. London: Cadell and Davies, 1806. Νέα έκδ.: Medico-Philosophical Treatise on Mental Alienation. 2nd Edition, Entirely Reworked and Extensively Expanded (1809), (μετάφρ.) G. Hickish, D. Healy, L. C. Charland. (έκδ.) Chippenham: Wiley-Blackwell, 2008

- Observations = Observations sur les aliénés et leur division en espèces distinctes. Mémoires de la Société Médicale d'Émulation, 3, (An VII [1798-99]): 1-26
- Mémoire sur la manie = Mémoire sur la manie périodique ou intermittente. Mémoires de la Société médicale d'émulation, 1 (An V [1796- 97]): 94-119
- Ο Philippe Pinel δημοσιεύει επίσης μια σειρά από εργασίες στο περίφημο «Dictionnaire des sciences médicales», 60 vols. (Paris: Panckoucke, 1812-1822). Από αυτές η εργασία χρησιμοποιεί:
- λ. Aliénation = «Aliénation» 1 (1812): 311-321
- λ. Analyse = «Analyse (appliquée à la médecine)» 2 (1812): 19-30
- λ. Clinique = «Clinique» 5 (1813): 364-371
- λ. Médecine Expectante = «Expectation (en médecine ou médecine expectante)» 14 (1815): 247-254
- λ. Médecine = (από κοινού με τον Bricheteau), «Médecine» 31 (1819): 380-394
- λ. Nosographie = (από κοινού με τον Bricheteau), «Nosographie», 36 (1819): 206-265

B.2. ΑΛΛΕΣ ΠΗΓΕΣ (16^{ος} - 19^{ος} αι. μ.Χ.)

- Azyr, F. V. (de) [Félix Vicq], (1805). *Oeuvres complètes*. Textes recueillis par Jacques Louis Moreau (de la Sarthe), τ. 3, Paris: Duprat Duverger
- Bacon, Fr. (1974). *The advancement of learning and New Atlantis*. Oxford [England]: Clarendon Press, 1974
- Baillou, G. (de) (ή Ballonius) (1640). *Epidemiorum et ephemeridum libri duo*. Paris: J.Quesnel
- Balthasar, J. (1788). *Dictionnaire interprète de matiere médicale, et de ce qui y a rapport: contenant l'explication des termes arabes, grecs & latins; des abbréviations; des caracteres, ainsi que des opérations de chimie & de pharmacie; avec des observations de théorie & de pratique sur ces sciences, & sur l'histoire naturelle: ensemble une courte description anatomique des parties du corps humain* à Paris: Chez Lacombe, libraire
- Barthez, P.-J. (Paul-Joseph) (1801). *Discours sur le génie d'Hippocrate*. Tournel (Montpellier)

- Bricheteau, I. (1827). Discours sur Philippe Pinel, son école et influence qu'elle a exercée en médecine, prononcé devant la Société médicale d'Emulation de Paris, dans sa séance publique du 5 décembre 1827, par I. Bricheteau, Membre résident. *Journal complémentaire du Dictionnaire des sciences médicales*, t. 29, Paris: C.L.F. Panckoucke
- Bouillaud, J. (1836). *Essai sur la philosophie médicale et sur les généralités de la clinique médicale, précédé d'un résumé philosophique des principaux progrès de la médecine*. Paris, Rouvier et Le Bouvier
- Boulet, J.B.J. (1804). *Dubitaciones de Hippocratis vita, patria, genealogia, forsan mythologicis; et de quibusdam ejus libris multo antiquioribus quam vulgo eraditur*. Parisiis, AN XII
- Cabanis, P. J. G. [Pierre-Jean-Georges] (1798). *Du degré de certitude de la médecine*. Paris —, (1804). *Coup d'œil sur les révolutions et sur la réforme de la médecine*. Paris: De l'imprimerie de Crapelet, chez Crapart, Caille et Ravier, Libraires, An XII
- , (1823-5). *Oeuvres complètes*. Paris, Bossanges
- Clifton, F. (1742). *État de la médecine ancienne et moderne, avec un plan pour perfectionner celle-ci*. Paris: Chez Quillau
- Cullen, W. (1769). *Synopsis nosologiæ methodicæ*. Edinburgi: [s.n.], M, DCC, LXIX
- Desmars, J. T. B. (1767). *Epidémiques d'Hippocrate traduites du grec, avec des Réflexions sur les Constitutions Epidémiques: suivies des quarante-deux histoires rapportées par cet ancien Médecin, et du commentaire de Galien sur ces Histoires*. Paris, chez la veuve d'Houry
- , (1763). *Discours sur les épidémiques d'Hippocrate*. A Berne, et se trouvent à Paris: Chez P. Fr. Didot, le jeune, Libraire, Quai des Augustins, près du pont S. Michel
- Esquirol, J-E. D. (Jean-Étienne Dominique) (1838). *Des maladies mentales: considérées sous les rapports médical, hygiénique et médico-legal*. Paris: J.-B. Baillière
- Guardia, J.M.M. (José Miguel Magin) (1884). *Histoire de la médecine, d'Hippocrate à Broussais et ses successeurs*. Publisher: Paris, Doin
- Heinroth, J. Ch. A. (Johann Christian August) (1818). *Lehrbuch der Störungen des Seelenlebens oder, Der Seelenstörungen und ihrer Behandlung, vom rationalen Standpunkt aus entworfen*. Leipzig, Vogel
- Helmont, I. B. (van) (1648). *Ortus medicinæ*. Amsterdam
- Houdart, M.S. (1821). *Quelques réflexions sur Hippocrate*. Paris
- , (1836). *Études historiques et critiques sur la vie et la doctrine d'Hippocrate, et sur l'état de la médecine avant lui*. Paris

- , (1856). *Histoire de la médecine grecque, depuis Esculape jusqu'à Hippocrate exclusivement*. Paris
- Burton, R. [Democritus Junior] (1632). *The anatomy of melancholy: what it is, with all the kinds, causes, symptomes, prognostickes & severall cures of it: in three partitions, with their severall sections, members & subsections philosophically, medicinally, historically, opened & cut up*. 4^η έκδοση. Oxford: Printed for Henry Cripps
- Καρδαμάτης, Ι.Π. (1908). *Πραγματεία περί Ελειογενών Νόσων*. Αθήνα
- Κλων, Σ. (1884). *La Grèce au point de vue naturel, ethnologique, anthropologique, démographique et médical*. Paris: Masson
- Κοραής, Αδ. (1800). *Πποκράτους περί αέρων, υδάτων, τόπων, Traité d'Hippocrate, des Airs, des Eaux et des Lieux*, traduction nouvelle, 2 τ., Παρίσι
- La Corde, M. (1585). *Hippocratis coi, medicorum principis Liber prior de morbis mulierum ... Mauricio Cordaeo Rhemo interprete & explicatore*. Paris: D. Duval
- Laennec, R. (1804). *Propositions sur la doctrine d'Hippocrate, relativement a la médecine-pratique: présentées et soutenues à l'École de médecine de Paris, le 22 prairial an XII*. Paris : Didot Jeune
- , Extrait du Discours prononcé par M. Laennec, à l'ouverture de son Cours de médecine au Collège royal de France, *Archives générales de médecine*, 1823, I, Xiv
- , *Traité de l'auscultation médiate: et des maladies des poumons et du coeur*, τ. 1, 1831, (1η έκδ. 1819), σ. xxviii
- Linnaeo, C., (Linné, Carl von) (1759). *Genera morborum, quæ indultu nobil. nec non exper. ord med. in supremo ad Salam lyceo, præside ... Carolo Linnæo ... pro gradu doctoris, publico submittit examini*. Johannes Schröder, Gothoburgensis. In audit. Car. maj. ad diem V. Decembr. ann. MDCCLIX. Upsaliae 1759
- London Medical and Surgical Journal* (βλ.: τ. 4, 1834, 656-8 & 688-90)
- Menuret, J. J. Ch. (Jean Jacques de Chambaud) (1626). *Essais sur l'histoire médico-topographique de Paris, ou, Lettres à M. D'Aumont: sur le climat de Paris, sur l'état de la médecine, sur le caractère et le traitement des maladies, sur l'inoculation, le magnétisme animal, etc*. A Paris: Chez Méquignon l'ainé ... et chez A. Bouvier ..., 1804
- Mercurialis, H. (1626). *In secundum lib[rum] Epid[emiorum] Hipp[ocratis] praelectiones Bononienses*, 1626 Farolivii : Apud Cimattios, 1626
- (de) Mercy, F.C. F. (1815) (François Christophe Florimond). *Épidémies d'Hippocrate: premier et troisième livres. Des crises et des jours critiques. Traduits sur le texte grec, d'après la collation des manuscrits de la Bibliothèque Royal, avec une Dissertation sur les*

- manuscripts et les variants; une Analyse des Épidémies et des commentaires.* Paris: Impr. de J.-M. Eberhart
- (de) Mercy, F. Ch. F. (1808). *Synopsis des fièvres; ou Tableaux de plusieurs maladies; tirés des Ier et IIIe liv. des Épidémies d'Hippocrate, avec le texte grec et les versions interlinéaires française et latine, accompagnés de notes grammaticales et de l'explication des termes de médecine; ouvrage spécialement destiné aux étudiants en médecine.* Paris, Valade.
- , (1815). *Epidémies d'Hippocrate. 1er et 3e livres, des crises et des jours critiques... une analyse des épidémies et des commentaires...* Paris: Impr. de J.-M. Eberhart
- Montani, J. B. (1554). *In tertiam primi epidemiorum sectionem explanationes.* Venice: apud Balthassarem Constantinum
- Picavet, F. (1891). *Les idéologues: essai sur l'histoire des idées et des théories scientifiques, philosophiques, religieuses, etc. en France depuis 1789.* Paris
- Piquer, A. (1770). *Las obras de Hippocrates mas selectas.* Madrid
- Prichard, J.C. (1837). *A treatise on insanity and other disorders affecting the mind.* Philadelphia: Haswell, Barrington, and Haswell. Paris : J.B. Bailliére, 1838, τόμοι 1-2
- Rasori, G. (1799). *Analisi del preteso genio d'Ippocrate: discorso recitato nell'assumere la cattedra di clinica in Pavia il giorno 10 Frigifero.* Milano: Andrea Mainardi, ANNO VII
- L -J -M Robert (1805). *Manuel de santé, ou, Nouveaux élémens de médecine pratique : d'après l'état actuel de la science et la méthode analytique de Pinel et de Bichat.* Paris: Deterville
- Sauvages, F. (de). (1763). *Nosologia methodica sistens morborum classes, genera et species, juxtà sydenhami mentem & botanicorum ordinem Amstelodami: sumptibus Fratrum de Tournes, M, DCC, LXIII*
- Scaligeri, J., [Joseph Juste Scaliger] (1627) : «*Epistolae omnes quae reperiri potuerunt, nunc primum collectae editae. Caeteris praefixa est ea quae est De gente Scaligera; in qua de autoris vita; & sub finem Danielis Heinsii De morte eius altera*». Lugduni Batavorum [Leiden]: Ex officinâ Bonaventurae & Abrahami Elzevir. Academ. Typograph
- Silvaticus, J. B. (1605). *Galeni historiae medicinales enarratae.* Hannoveriae: Typis Wechelianis, apud Claudium Marnium et haeredes Joannis Aubrii
- Sydenham, T. (1848-50). *The works of Thomas Sydenham.* London: Printed for the Sydenham Society
- , (1676). *Observationes medicae circa morborum acutorum historiam et curationem.* Londini: Typis A.C. impensis Gualteri Kettilby
- Carrère, Joseph-Barthélemy-François (1776). *Bibliothèque littéraire historique et critique de la médecine ancienne et moderne: contenant l'histoire des médecins de tous les siècles & de*

celui ou nous vivons ..., le catalogue & les différentes éditions de leurs ouvrages: l'origine de la médecine. Paris : Ruault, 1776

Biographical Notice of M. Philippe Pinel. *The lancet: a journal of British and foreign medicine, surgery, obstetrics, physiology, chemistry, pharmacology, public health and news*, τ. 12, 1826, σ. 262-3

Francisci Vallesii Covarrubiani (1663). *Commentaria, in septem libros Hippocratis De morbis popularibus, in prognosticum Hippocratis, & in quatuor Hippocratis libros de ratione victus in morbis acutis. Parisiis, Apud Thomam Iolly, in Aula Mercatoria Palatii, sub signo Palmae, & scuti Holandici.* M. DC. LXIII., [1663]

Γ. ΜΕΛΕΤΕΣ

Ackerknecht, E. H. (1967). *Medicine at the Paris hospital, 1794-1848.* Baltimore, Johns Hopkins Press

Ackerknecht, E. H. (1948). Hygiene in France, 1815-1848. *Bulletin of the History of Medicine*, 22, 117-55

American Psychiatric Association (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.). Arlington, VA: American Psychiatric Publishing

Allen, A. (2000). The Anti-Subjective Hypothesis: Michel Foucault and the Death of the Subject, *The Philosophical Forum* 31(2): 113–30

Alexander, J.C. (1987). The Centrality of the Classics. Στο: Giddens A., Turner J. H. Turner (εκδ.), *Social Theory Today.* Cambridge: Polity Press, 11–57

Albury, W.R. (1986). The order of ideas: Condillac's method of analysis as a political instrument in the French Revolution. Στο: J. Schuster και R.Yeo (εκδ.) *The Politics and Rhetoric of Scientific Method*, Dordrecht & Boston: Kluwer, 203-225

Angel y Espinós, J. (2010). Andrés Piquer and the neo-hippocratic teaching of medicine in eighteenth century Spain. Στο: H. F. J. Horstmanshoff (ed.) *Hippocrates and Medical Education. Selected Papers presented at the XIIth International Hippocrates Colloquium, Leiden University, 24-26 August 2005.* Leiden and Boston: Brill, 461-74

Anstey, P. (2011). The Creation of the English Hippocrates. *Medical History*, 55(4), 457-478

Araujo S.F. (2016). *Wundt and the philosophical foundations of psychology: A reappraisal.* New York, NY: Springer

Asper, M. (εκδ.) (2013). *Writing Science. Medical and Mathematical Authorship in Ancient Greece.* Berlin, Boston: De Gruyter

- Bachmann, P. (1971). Quelques remarques sur le commentaire du premier livre des Épidémies par Ibn an-Nafis. Στο: *Actas do IV Congresso de Estudos árabes e islâmicos. Coimbra-Lisboa 1 a 8 setembro de 1968*. Leiden: Brill, 301-309
- Baehr, P. (2002). *Founders, Classics, Canons: Modern Disputes over the Origin and Appraisal of Sociology's Heritage*. New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers
- Bairaktaris, K. (1984). *Anstaltspsychiatrie in Griechenland*. Munster, Germany: Lit Verlag
- , (1994). [Μπαϊρακτάρης Κώστας] *Ψυχική υγεία και κοινωνική παρέμβαση. Εμπειρίες, συστήματα, πολιτικές*. Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις
- , (2018). [Μπαϊρακτάρης Κώστας] *Πρόλογος στο βιβλίο της Μαρίας Φαφαλιού «Η Ψυχή και το Σώμα: Ανάλεκτα για τη μακροζωία»*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια και Μαρία Φαφαλιού
- Βαϊόπουλος, Β. (2010). Λατινικές μεταφράσεις ελληνικών έργων στη χριστιανική Δύση. *Ιόνιος Λόγος*, 2 (2010) 109-131
- Barrett, R. J. (1988). Clinical writing and the documentary construction of schizophrenia. *Culture, Medicine and Psychiatry*, 12, 265-299
- Barthes, R. (1968). La Mort de l'auteur. *Manteia*, V (σε ελ. μτφρ. Στο: Κ.Μ.Νewton, *Η λογοτεχνική θεωρία του 20στού αιώνα*, μτφ. Κατσικερός Α. και Σπαθαράκης Κ. 2013, 206-12)
- Barnes, B. (1977). *Interests and the Growth of Knowledge*. London: Routledge & Kegan Paul
- Barnes, B., Bloor, D., Henry, J. (1996). *Scientific Knowledge: A Sociological Analysis*. University of Chicago Press
- Benetka, G. (2002). *Denkstile der Psychologie. Das 19. Jahrhundert*. Wien, Austria: WUV Universitätsverlag
- Berrios, G. E. (1996). *The history of mental symptoms: descriptive psychopathology since the nineteenth century*. Cambridge [England]; New York, NY, USA: Cambridge University Press, 1996
- Berrios, G. E. (2008). *Descriptive Psychiatry and Psychiatric Nosology during the Nineteenth Century*. Στο: Wallace E. R. IV και Gach J., *History of Psychiatry and Medical Psychology*. New York: Springer, 353-379
- Biagioli, M., Galison, P. (εκδ.) (2003). *Scientific Authorship: Credit and Intellectual Property in Science*. New York: Routledge
- Biagioli, M. (1998). The instability of authorship: credit and responsibility in contemporary biomedicine. *The FASEB Journal*, 12, 1-14

- Blackman, L. M. (1994). *Contesting the voice of reason: an archaeology of hallucinations from the eighteenth century to the present* (Διδακτ. Διατρ. 1994, University of London)
- Bloch, H. (1986). *Monte Cassino in the Middle Ages* (τ. I-III). Rome & Cambridge, Mass
- Bloor, D. (1976). *Knowledge and Social Imagery*. London: Routledge and Kegan Paul
- Briskman L.B. (1972). Is a Kuhnian Analysis Applicable To Psychology? *Social Studies of Science*, 2, 87-97
- Brockliss, L.W.B.. (1989). The medico-religious universe of an early eighteenth-century Parisian doctor: the case of Philippe Hecquet. Στο: French R. και Wear A. (εκδ.) *The Medical Revolution of the Seventeenth Century*, 191-221
- Bowers, L. (1998). *The social nature of mental illness*. London; New York: Routledge, 1998
- Bowler, P. J., Morus, I.R. (2012). *Η ιστορία της Νεότερης Επιστήμης*. Κρήτη: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
- Burkert, W.(1993). *Αρχαία ελληνική θρησκεία*. Αθήνα: Καρδαμίτσα
- Burke, J. M. (1989). *Death and Return of the Author: Criticism and Subjectivity in Barthes, Foucault and Derrida*, (Διδακτορική Διατριβή, University of Edinburgh)
- Byl, S. (2002). Le vocabulaire de l'intelligence dans le chapitre 35 du livre I du traité du Régime. *Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes*, 2/2002 (Tome LXXVI) , 217-224
- , 2001. Hippocrate de Cos: de l'hagiographie au rejet et vice-versa. *Revue de philosophie ancienne*, vol 19(2), 99-109.
- Bylebyl, J. (1993). The manifest and the hidden in the Renaissance clinic. Στο: Bynum W F, Porter R. (εκδ.). *Medicine and the five senses*, Cambridge; New York, N.Y., USA: Cambridge University Press, 40-60
- Bynum, W. (2012). *Μικρή ιστορία της επιστήμης* (μτφ. Αποστολόπουλος Ν.). Αθήνα: εκδόσεις Πατάκη
- Γεωργούλας, Η. (2005). *Σώμα και ψυχή στον Τίμαιο του Πλάτωνα*. (Διδακτορική Διατριβή 2005, Πανεπιστήμιο Κρήτης)
- Canguilhem, G. (1943). *Le Normal et le pathologique*, (Διδακτορική Διατριβή) [ελλ. έκδ. Το Κανονικό και το Παθολογικό, μτφ. Γ. Φουρτούνης, 2007, εκδόσεις Νήσος]
- Canguilhem, G. (1959). Sur une épistémologie concordataire. Στο: Bouligand et al. (εκδ.). *Hommage à Gaston Bachelard: Etudes de philosophie et d'histoire des sciences*, 3–12
- Canguilhem, G. (1994). *A Vital Rationalist: Selected Writings from Georges Canguilhem* (εκδ. François Delaporte, μτφ. Arthur Goldhammer). New York: Zone Books.
- Cantor, D. (2002). *Reinventing Hippocrates*. Aldershot, Eng.; Burlington, VT: Ashgate

- , (2018). Western Medicine since the Renaissance. Στο: *The Cambridge Companion to Hippocrates* (επιμ. Peter E. Pormann), CUP, 362-384
- Castiglioni, A. (1961). *Ιστορία της Ιατρικής*, τ. 1-3. Αθήνα: Μινώταυρος
- Chaniotis, A. (1995). Illness and cures in the Greek propitiatory inscriptions and dedications of Lydia and Phrygia. Στο: H.F.J. Horstmanshoff - Ph. J. van der Eijk - P.H. Schrijvers (εκδ.), *Ancient Medicine in its Socio-Cultural Context*. Papers Read at the Congress Held at Leiden University, 13-15 April 1992, Amsterdam-Atlanta 1995, vol. II, 323-344
- Chandler, J. (2008). Foucault and disciplinary authority. Στο: Donovan S., (εκδ.). *Authority Matters: Rethinking the Theory and Practice of Authorship*. Amsterdam and New York: Rodopi B.V., 47-64
- Chang, H. (2005). The cities of the Hippocratic doctors. Στο: Philip J Van der Eijk, *Hippocrates in Context*. Papers Read at the XIth International Hippocrates Colloquium (University of Newcastle upon Tyne, 27-31 August 2002). Leiden; Boston: Brill, 2005. 157 - 171
- Chartier, R. (2003). Foucault's Chiasmus. Authorship between Science and Literature in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. Στο: Biagioli, M., & Galison, P., *Scientific authorship: Credit and intellectual property in science*. New York, NY: Routledge, 13-31
- Craik, E. (2014). *The 'Hippocratic' Corpus: Content and Context*. London: Routledge
- Connell, R. W. (1997). Why Is Classical Theory Classical? *American Journal of Sociology*, 102 (6), 1511-1557
- Cottrell, E. (2009). *An Arabic Manuscript of the Hippocratic Letters* [presented at the XXIXth International Conference on the History of Arabic Sciences at the Ma'had al-Turāth in the University of Aleppo on 3rd-5th Nov. 2009]
- Cunningham, A. (1989). Thomas Sydenham: epidemics, experiment and the 'Good Old Cause'. Στο: French et. al. (εκδ.). *The Medical Revolution of the Seventeenth-Century*. Cambridge, 164- 190
- Considine, P. (1985). The Indo-European Origin of Greek MHNIS. *Transactions of the Philological Society*, 83, 1, 144–170
- Danziger, K. (2013). Psychology and its history. *Theory and Psychology*, 23, 829–839
- , (2008). *Marking the mind: a history of memory*. Cambridge, U.K.; New York: Cambridge University Press, 2008
- , (1997). *Naming the mind: how psychology found its language*. London; Thousand Oaks, CA: Sage, 1997

- Dean-Jones, L., Rosen R. M. (εκδ.) (2016). *The 'Hippocratic Corpus'. Ancient Concepts of the Hippocratic*, Papers Presented at the XIIIth International Hippocrates Colloquium, Austin, Texas, August 2008. Leiden and Boston: Brill
- Dean-Jones, L. (1994). Medicine: The 'Proof' of Anatomy. Στο: Fantham E. et al. (eds). *Women in the classical world: Image and Text*. Oxford University Press, 1994, 184-205
- Deichgräber, K.(1982). *Die Patienten des Hippokrates: historisch-prosopographische Beiträge zu den Epidemien des Corpus Hippocraticum Mainz : Akademie der Wissenschaften und der Literatur*; Wiesbaden : F. Steiner
- Deleuze, G. (2005). *Φουκώ* (μτφρ. Τ. Μπέτζελοσ). Αθήνα: Πλέθρον
- DelVecchio Good, Good (1981). The meaning of symptoms: A cultural hermeneutic model for clinical practice. Στο: L. Eisenberg and A. Kleinman (eds.), *The Relevance of Social Science for Medicine*, 165-196
- Demand, N. H. (1994). *Birth, death, and motherhood in Classical Greece*. Baltimore: Johns Hopkins University Press
- Dietz, F. R. (1834). *Apollonii Citiensis, Stephanii, Palladii, Theophili, Meletii, Damascii, Joannis, aliorum Scholia in Hippocratem et Galenum ...* Regiomontii Prussorum Bornträger 1834, T. 1
- Donovan, Fjellestad & Lundén (εκδ.) (2008). *Authority Matters: Rethinking the Theory and Practice of Authorship* [DQR Studies in Literature 43, Amsterdam: Rodopi]
- Driver-Linn, E. (2003). Where is psychology going? Structural fault lines revealed by psychologists' use of Kuhn. *American Psychologist*, 58, 269—278
- Duffy, J. M. (1983). Stephanus the Philosopher: a commentary on the Prognosticon of Hippocrates = Stephani philosophi in Hippocratis prognosticum commentaria III. *Corpus Medicorum Graecorum*, XI, 1,2. Berlin Akad.-Verl. 1983
- , (1997). Johannes, Alexandrinus; Commentary on Hippocrates' Epidemics VI fragments. *Corpus medicorum Graecorum*, XI, 1, 4. Berlin : Akademie Verlag, 1997
- , (1984). Medicine in the Sixth and Seventh Centuries: Aspects of Teaching and Practice. *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 38, Symposium on Byzantine Medicine (1984), 21-27
- (van der) Eijk, P. J. (2012). Exegesis, explanation and epistemology in Galen's commentaries on Epidemics, Books One and Two. Στο: Peter E Pormann (εκδ.) *Epidemics in context: Greek commentaries on Hippocrates in the Arabic tradition*. Berlin; Boston: De Gruyter, 25-47
- , (2005). *Medicine and Philosophy in Classical Antiquity. Doctors and Philosophers on Nature, Soul, Health and Disease*. Cambridge

- ,(2000a). *Diocles of Carystus. A Collection of the Fragments with Translation and Commentary* (τ. I, Leiden: Brill, 2000–1)
- , (2001). La storiografia delle scienze e la tradizione dossografica. Στο: *Scienza Antica* (Enciclopedia Italiana, Storia della Scienza, vol. 1), Rome: Istituto della Enciclopedia Italiana, 591–601
- Farouk, S. S. (2007). *Τα ελληνικά γράμματα εις τὰς ανατολικὰς επαρχίας του Βυζαντίου κατά τους δύο πρώτους αιώνας της αραβοκρατίας (Ζ΄ & Η΄)*, (Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα)
- Feyerabend, P. (1975). *Against Method: Outline of an Anarchist Theory of Knowledge* (ελλ. μτφ. Ενάντια στη μέθοδο: Για μια αναρχική θεωρία της γνώσης, μτφ: Γρ. Καυκαλάς, Γ. Γκουνταρούλης, Αθήνα, 1983, Σύγχρονα Θέματα)
- Flashar, H. (1966). *Melancholie und Melancholiker in den medizinischen Theorien der Antike*. Berlin: Walter de Gruyter & Co
- Fleck, L. (1935). *Entstehung und Entwicklung einer wissenschaftlichen Tatsache: Einführung in die Lehre vom Denkstil und Denkkollektiv*. Basel: Benno Schwabe & Co
- Frazer, J. G. (1990). *The golden bough: a study in magic and religion*. New York: St. Martin's Press
- Foucault, M. La recherche psychologique et la psychologie, 1957. Στο: *Dits et écrits 1954-1988*, τ. I, Paris: Gallimard, 1994, 137-58
- , (1957). La psychologie de 1850 à 1950. Στο: *Dits et écrits 1954-1988*, τ. I, Paris: Gallimard, 1994, 120
- , (1957). La recherche scientifique en psychologie. Στο: *Dits et écrits 1954-1988*, τ. I, Paris: Gallimard, 1994, 165-186
- , *Histoire de la folie à l'âge classique*. Paris: Plon, 1961 [ελλ. εκδ. Ιστορία της Τρέλας, μτφ. Αμπατζοπούλου Φ., 2004)
- , (1962). *Maladie mentale et psychologie*. Paris: Presses universitaires de France (Αναθεωρημένη έκδοση του *Maladie mentale et personnalité*, 1954, ελ. έκδ. *Ψυχική Αρρώστια και Ψυχολογία*, μτφ. Τάσος Γιατζόγλου, Ελεύθερος Τύπος, 1988)
- , (1963). *Naissance de la clinique; une archéologie du regard médical*. Paris, Presses universitaires de France (PUF) (ελ. έκδ. *Η Γέννηση της Κλινικής*, μτφ. Κική Καψαμπέλη, εκδόσεις Νήσος, 2012)
- , (1965). Philosophie et psychologie (συνέντευξη στον A. Badiou, *Dossiers Pédagogiques de la radio-télévision scolaire*, 1965). Στο: *Dits et écrits 1954-1988*, τ. I, Paris: Gallimard, 1965, 440]

- , (1968). Foucault répond à Sartre: entretien. Paris: *La Quinzaine littéraire* [ελ. μτφ. «Η φιλοσοφία ως διάγνωση του παρόντος. Ο Φουκώ απαντά στον Σαρτρ» (Συνέντευξη) [1968], μτφρ. Τ. Μπέτζελος, *Εκτός Γραμμής*, 29, 2012]
- , (1969). Qu'est-ce qu' un Auteur?, 1969. Στο: *Dits et écrits 1954-1988*, τ. I, Paris: Gallimard, 1994
- , (1969). *L'archéologie du savoir*. Paris: Gallimard [ελ. έκδ. *Η Αρχαιολογία της Γνώσης*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, 1987, Αθήνα, Εξάντας]
- , (1971). *L'ordre du discours* [ελλ. έκδ. *Η Τάξη του Λόγου*, μτφρ. Χ. Χρηστίδη και Μ. Μαϊδάτση, Αθήνα, Ηριδανός, χ.χ.)
- , (1975). *Surveiller et punir: Naissance de la prison*. [ελ. έκδ. *Επιτήρηση και τιμωρία: Η γέννηση της φυλακής/Μισέλ Φουκώ*, μτφ. Καίτη Χατζηδήμου, Ιουλιέττα Ράλλη, 1989, Αθήνα: Κέδρος]
- , (1976). *Histoire de la sexualité*¹, La volonté de savoir. Paris : Gallimard [ελ. έκδ. *Η Ιστορία της Σεξουαλικότητας, τ. I, Η δίψα της γνώσης*, μτφρ. Γκ. Ροζάκη, Ράππα : 1982)]
- , (1984). *Histoire de la sexualité*², L'usage des plaisirs. [Paris] : Gallimard [ελ. εκδ. *Η Ιστορία της Σεξουαλικότητας, τ. II, Η Χρήση των Απολαύσεων*, μτφρ. Γ. Κωνσταντινίδης, (Ράππα, 1989)]
- , (1994) *Το μάτι της εξουσίας*. Στο: Σολομών Ι. & Κουζέλης, Γ. (επιμ.), *Πειθαρχία και Γνώση*, Αθήνα, 11-24
- , (2003). *Τρία Κείμενα για τον Nietzsche*, μτφρ., Δ. Γκινισάτης, Αθήνα: Πλέθρον
- Forrester, J. (1996). If p, Then What? Thinking in Cases, *History of the Human Sciences*, 9:3, 1-25
- Forrester, J. (2016). *Thinking in Cases*. Cambridge: Polity Press
- Fuchs, R. (1896). Zu den Epidemien I des Hippokrates. *Philologus, Zeitschrift für antike Literatur und ihre Rezeption*, 55, Issue 1-4, 55, 62-72
- Gilman, S. (2008). Constructing Schizophrenia as a Category of Mental Illness. Στο: Edwin R. Wallace IV και John Gach «History of Psychiatry and Medical Psychology» [New York]: Springer, 2008, 461-484
- Goldstein, J. E. (1987). *Console and classify: the French psychiatric profession in the nineteenth century*. Cambridge: Cambridge University Press
- Goodwin, G. (2002). Hypomania: what's in a name. *British Journal of Psychiatry*, 181, 94-95
- Graumann, L. A. (2000). *Die Krankengeschichten der Epidemienbücher des Corpus Hippocraticum: Medizinhistorische Bedeutung Möglichkeiten der retrospektiven*. (Aachen: Shaker Verlag, 2000)

- Graham, A.J. (2000). Thasos: The Topography of the Ancient City, *The Annual of the British School at Athens*, 95, 301-- 327
- Grafton, A., Siraisi, N. G. (2001). Between the Election and My Hopes: Girolamo Cardano and Medical Astrology. Στο: Newman, W. R., Grafton, A. (εκδ.). *Secrets of nature: Alchemy in Early Modern Europe*. Cambridge, MA: MIT, 69-131
- Green, M. H. (1985). The Transmission of Ancient Theories of Female Physiology and Disease through the Early Middle Ages (Διδακτ. Διατριβή, Princeton University 1985)
- Grmek, M. D., Fantini, B., Shugaar, A. (1998). *Western medical thought from antiquity to the Middle Ages*. Cambridge, Ma. : Harvard University Press
- Grmek, M. D. (1983). *Les maladies à l'aube de la civilisation occidentale: recherches sur la réalité pathologique dans le monde grec préhistorique, archaïque et classique* (ελλ. έκδ. Οι ασθένειες στην αυγή του δυτικού πολιτισμού: Έρευνα στην παθολογική πραγματικότητα του προϊστορικού, αρχαϊκού και κλασικού ελληνικού κόσμου, μτφ. Αφροδίτη Νικολαΐδου, Ελένη Ταμβάκη, Γιώργος Βαρέμης, κ.ά. - Αθήνα: Χατζηνικολή, 1989)
- , (1990). Les institutions sanitaires du Grand Empire et l'expérience médico-sociale de l'administration française en Dalmatie. *Histoire des sciences médicales*, 24, 201-211
- Goffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall [1963] [ελλ. έκδ. Στίγμα-Σημειώσεις για τη Διαχείριση της Φθαρμένης Ταυτότητας, 2001, Αθήνα, Αλεξάνδρεια]
- Gutas, D. (1998). *Greek thought, Arabic culture: the Graeco-Arabic translation movement in Baghdad and early 'Abbāsid society* (2nd-4th/8th-10th centuries). London; New York: Routledge
- Hacking, I. (2002). *Αναπαριστώντας και παρεμβαίνοντας. Εισαγωγικά θέματα στη φιλοσοφία της φυσικής επιστήμης* μτφ.: Τσιαντούλας, Τ. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ [1η αγγλ. έκδ. 1983, Representing and Intervening: Introductory topics in the philosophy of natural science]
- Han-Pile, B. (2010). The Death of Man: Foucault and Anti-Humanism. Στο: Timothy O'Leary & Christopher Falzon (eds.), *Foucault and Philosophy*, Oxford: Wiley-Blackwell, 118-42
- Hannaway, C. και Berge, A. La (εκδ.) (1998). *Constructing Paris Medicine*. Amsterdam-Atlanta: Editions Rodopi B.V.
- Hanson, A. E. (2010). Doctors' literacy and papyri of medical content. Στο: H. F. J. Horstmanshoff (ed.) *Hippocrates and Medical Education. Selected Papers presented at*

- the XIIth International Hippocrates Colloquium, Leiden University, 24-26 August 2005* (Studies in Ancient Medicine 35) (Leiden and Boston: Brill, 2010)
- Harris, W. V. (ed.). (2013). *Mental Disorders in the Classical World*. Leiden, Boston
- Healey, D. (2008). *Mania: a short history of bipolar disorder* (Johns Hopkins biographies of disease). Baltimore: Johns Hopkins University Press
- Heilbron J. (1995). *The Rise of Social Theory*. Cambridge: Polity Press
- Herter, H. (1976). The Problematic Mention of Hippocrates in Plato's Phaedrus. *Illinois Classical Studies* 1, 22-42
- Hershkowitz, D. (1998). *The madness of epic: reading insanity from Homer to Statius*. Oxford: Clarendon Press; New York: Oxford University Press
- Hesse, C. (1990). Enlightenment Epistemology and the Laws of Authorship in Revolutionary France, 1777-1793. *Representations*, 30, 109-37
- Holmes, B. (2010). *The symptom and the subject: the emergence of the physical body in ancient Greece*. Princeton, N.J.: Princeton University Press
- , (2012). Sympathy between Hippocrates and Galen: The Case of Galen's Commentary on Epidemics II. Στο: Pormann P. E. (εκδ.) *Epidemics in context: Greek commentaries on Hippocrates in the Arabic tradition*. Berlin; Boston: De Gruyter, 2012, 49-70
- Holmes, B. και Klaus-Dietrich F. (εκδ.) (2015). *The Frontiers of Ancient Science. Essays in Honor of Heinrich von Staden*, Berlin, Boston: De Gruyter
- Hook, D. (2007). *Foucault, psychology and the analytics of power*. Houndmills: Palgrave Macmillan
- , (2004a). Foucault, disciplinary power and the critical pre-history of psychology. In D. Hook (Ed), *Critical psychology*. Lansdowne: UCT Press, 210-238
- , (2001). Discourse, knowledge and materiality: Foucault and discourse analysis. *Theory & Psychology*, 11, 521–547
- How, A. R. (2016). *Restoring the Classic in Sociology: Traditions, Texts and the Canon*. London: Palgrave Macmillan
- ICD – World Health Organization. (2007). *The international statistical classification of diseases and related health problems* (10th rev.). Geneva: World Health Organization.
- Jouanna, J., Eijk, Ph J. van der, Allies, N. (2012). *Greek medicine from Hippocrates to Galen: selected papers*. Leiden, Boston: Brill, 2012
- Jouanna, J. (2013). The Typology and Aetiology of Madness in Ancient Greek Medical and Philosophical Writing (μτφ. C. Wazer). Στο: Harris, William V. ed. *Mental Disorders in the Classical World. Columbia Studies in the Classical Tradition*. Leiden: Brill, 265–282.

- , (1998). *Ιπποκράτης*, μτφ.: Δημ. Δ. Τσιλιβερδής. Αθήνα: Καρδαμίτσα [γαλλ.: J. Jouanna, Hippocrate, Paris: 1992, αγγλ. Id., Hippocrates, Baltimore: 1999]
- Joly, R. (1961). La question hippocratique et le témoignage du Phèdre. *Revue des Études Grecques*, (fascicule) 349-350, 69-92
- Johnston, I. (2006). *Galen on diseases and symptoms*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2006
- Jones, W. H. S. (ed.). Hippocrates, Works. The Loeb Classical Library 147. London, Cambridge/Mass
- Jordanova, L. J. (1976). The natural philosophy of Lamarck in its historical context (Διδακτορική Διατριβή, Cambridge)
- Κακολύρης, Γ. (2005). Φουκώ και Ντεριντά: Η ανάγνωση ως αρχαιολογία ή ως αποδόμηση, *Ποίηση*, 25, 48-62
- , (2008). «Michel Foucault: Υποκείμενο, Γνώση, Εξουσία» στο Β. Καλδής (επιμ.), *Φιλοσοφία στην Ευρώπη. Κείμενα Νεώτερης και Σύγχρονης Φιλοσοφίας*, ΕΑΠ, Πάτρα 2008, σσ. 213-225
- Κάλφας, Β. (1997). Εισαγωγή στο βιβλίο του Kuhn, T., *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*. Αθήνα: Σύγχρονα θέματα
- Kanavou, N.(2011). *Aristophanes' comedy of names: a study of speaking names in Aristophanes*. Berlin; New York: De Gruyter
- Καράβατος, Α. (1995). Η εισαγωγή στην Ελλάδα του όρου «πρώιμος άνοια»: επιδράσεις της Γαλλικής και Γερμανικής ψυχιατρικής. *Ψυχιατρική*, 6, 136-144.
- Καράβατος, Α. (2004). Ιστορικοί Προβληματισμοί για την ιατρική ορολογία στην ελληνική γλώσσα. *Ελληνική Ιατρική*, 70, 140-143.
- Καραμπερόπουλος Δ. (1996). Η μεταφορά της επιστημονικής ιατρικής γνώσης μέσω των εντύπων ελληνικών βιβλίων κατά την εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. (Διδακτορική Διατριβή Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σχολή Επιστημών Υγείας. Τμήμα Ιατρικής).
- Keel, O. (1985). La problematique institutionnelle de la clinique en France et a l'etranger de la fin du XVIIIe siecle a la periode de la Restauration. *Bulletin canadienne d'histoire de medecine*, 2, 183-204
- , (2002). *L'avènement de la médecine clinique et moderne en Europe, 1750–1815: Politiques, institutions, savoirs*. Geneva/Montreal: Georg/Presses Universitaires de Montréal

- King, H. (1998). *Hippocrates' woman: reading the female body in ancient Greece*. London, New York: Routledge
- , (2013). Fear of flute girls, fear of falling. Στο: Harris, W. V. (ed.). *Mental Disorders in the Classical World. Columbia Studies in the Classical Tradition*, Leiden: Brill, 265–282
- , (2001). The Power of Paternity: The Father of Medicine Meets the Prince of Physicians, Στο: Cantor D. (εκδ.), *Reinventing Hippocrates*, Aldershot: Ashgate, 21-36
- , (1993). *Once Upon a Text: Hysteria From Hippocrates*, αναθεωρημένο στο Helen King (1998)
- Kibre, P. (1985). *Hippocrates Latinus: repertorium of Hippocratic writings in the Latin Middle Ages*. New York: Fordham University Press, 1985
- Kibre, P. (1945). Hippocratic Writings in the Middle Ages, *BHM* 18, 1945, 371-412
- Knoeff, R. (2002). *Herman Boerhaave (1668-1783): Calvinist chemist and physician. History of Science and Scholarship in the Netherlands*. Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences
- Κουμαριανού, Αικ. (1984). Ο Κοραΐς και η «Société des observateurs de l'Homme». Στο: «Διήμερο Κοραΐ, 29 και 30 'Απριλίου 1983, Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραΐ», Άθήνα: ΕΙΕ
- Kristeller, P. O. (1945). The School of Salerno: Its Development and its contribution to the History of Learning. *Bulletin of the history of medicine*, 17, 138-191
- Kucharski, P. 1939). La 'methode d'Hippocrate' dans le Phedre. *Revue des etudes des grecques*, 52, 301-57
- Kuhn, Th. (1962). *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: University of Chicago Press [Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων, μτφ. Γ. Γεωργακόπουλος, Β. Κάλφας, επιμ. Β. Κάλφας, Αθήνα: Σύγχρονα Θέματα, 1997]
- Kusch M. (1991). *Foucault's Strata and Fields. An Investigation into Archaeological and Genealogical Science Studies*. Dordrecht: Kluwer
- La Berge, A.F. (2002). The rhetoric of Hippocrates at the Paris School. Στο: D. Cantor (εκδ.), *Reinventing Hippocrates* (Aldershot), 178-199
- (de) Lacy, Ph. (1972). Galen's Platonism. *American Journal of Philology*, 93, 27-39
- Λάγιος Α. (2009). *Stirner-Nietzsche-Foucault: ο θάνατος του Θεού και το τέλος του ανθρώπου* (Διδακτορική Διατριβή Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών-ΕΚΠΑ)
- Lakoff, A. (2005). *Pharmaceutical Reason: Knowledge and Value in Global Psychiatry*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Lammel, H.-U. (2004). To Whom Does Medical History Belong? Johann Moehsen, Kurt Sprengel, and the Problem of Origins in Collective Memory. Στο: Huisman, F., Warner J.Ha. *Locating medical history: the stories and their meanings*, Baltimore. Johns Hopkins University Press
- Langholf, V. (1977). Syntaktische Untersuchungen zu Hippokrates-Texten: Brachylogische Syntagmen in den individuellen Krankheits-Fallbeschreibungen der hippokratischen Schriftensammlung Mainz : Akademie der Wissenschaften und der Literatur
- , (1990). *Medical theories in Hippocrates: early texts and the Epidemics*. Berlin; New York: W. de Gruyter
- , (2004). Structure and genesis of some Hippocratic treatises. Στο: Horstmanshoff H F J, Stol M., van Tilburg C. R. *Magic and rationality in ancient Near Eastern and Graeco-Roman medicine*, Leiden; Boston: Brill
- Langslow, D. R. (2000). *Medical Latin in the Roman Empire*. Oxford; New York: Oxford University Press
- Lake, C. R. (2012). *Schizophrenia is a misdiagnosis: implications for the DSM-5 and the ICD-11*. New York: Springer
- Laskaris, J. (2002). *The art is long: on the sacred disease and the scientific tradition Studies in ancient medicine*, Leiden; Boston: Brill
- Levine, D. N. (1981). Sociology's quest for the classics. Στο B. Rhea (εκδ.), *The future of the sociological classics*. London: Allen and Unwin.
- Lesky, A. (2006). *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, (μτφ. Α. Τσοπανάκης). Θεσσαλονίκη: εκδόσεις Κυριακίδη
- Λέκκα, Β. (2009). *Η ιατρική θεμελίωση της σύγχρονης επιληψίας: Η περίπτωση του National Hospital for the Paralyzed and Epileptic (1870-1895)* (Διδακτ. Διατρ. 2009, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών)
- Letts, M. (2014). Rufus of Ephesus and the Patient's Perspective in Medicine. *British Journal for the History of Philosophy*, 22, 996-1020
- Lindberg, D. C. (1992) *The Beginnings of Western Science: The European Scientific Tradition in its Philosophical, Religious and Institutional Contexts, 600 b.c. to a.d. 1450*. Σικάγο: University of Chicago Press [Οι απαρχές της δυτικής επιστήμης, μτφ. Η. Μαρκολέφας, επιμ. Κ. Ιεροδιακόνου, Αθήνα: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Ε.Μ.Π., 1999]
- Link, B. G., Phelan, J. C. (2001). Conceptualizing stigma. *Annual Review of Sociology*, 27, 363–385

- Lloyd, G.E.R. (1966). *Polarity and analogy; two types of argumentation in early Greek thought*. Cambridge University Press
- , (1979). *Magic, Reason and Experience: Studies in the Origins and Development of Greek Science*. Cambridge [England]; New York: Cambridge University Press
- , (1991). *Methods and problems in Greek science*. Cambridge; New York: Cambridge University Press
- , (1993). *Methods and Problems in Greek Science*. Cambridge
- , (1999). *Science, folklore, and ideology: studies in the life sciences in ancient Greece*. London: Duckworth; Indianapolis: Hackett Pub. Co
- , (2009). Galen's un-Hippocratic case-histories. Στο: Gill, C. J., Whitmarsh, T., Wilkins J., *Galen and the world of knowledge*, Cambridge, UK; New York : Cambridge University Press, 115-131
- Lloyd, G.E. R. & Sivin N. (2002). *The way and the word: science and medicine in early China and Greece*. New Haven : Yale University Press
- , (2011). *Η ελληνική επιστήμη μετά τον Αριστοτέλη* (μτφ. Καρλέτσα Πόπη). Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
- Lonie, I. M. (1978b). Cos versus Cnidus and the historians, *History of Science*, 16, 42-75 (α μέρος 1); 77-92 (β μέρος).
- , (1981). *The Hippocratic treatises, «On generation», «On the nature of the child», «Diseases IV»*: a commentary. Berlin; New York: De Gruyter.
- , (1985). The 'Paris Hippocratics': Teaching and Research in Paris in the Second Half of the Sixteenth Century. Στο: Wear, A., French, R. K., Lonie, I. M. *The medical renaissance of the sixteenth century*. Cambridge: Cambridge University Press, 156-74
- Louw, (2004), Louw, J. (2004). In search of method. Στο: Brock, A. C., Louw, J. και Van Hoorn W. (εκδ.), *Rediscovering the history of psychology: Essays inspired by the work of Kurt Danziger*. London: Kluwer, 33-52
- Löwy, I. (εκδ., μτφ.) (1990). *The Polish School of Philosophy of Medicine. From Tytus Chalubinski (1820–1889) to Ludwik Fleck (1896–1961)*. Dordrecht, The Netherlands: Kluwer Academic Publishers
- Lo Presti R. (2010). Tradition as the genealogy of truth Hippocrates and Boerhaave between assimilation, variation and deviation. Στο: Horstmanshoff H F J, van Tilburg C R (εκδ.). *Hippocrates and medical education: selected papers read at the XIIth International Hippocrates Colloquium, Universiteit Leiden, 24-26 August 2005*. Leiden ; Boston : Brill, 475-522

- Lyotard J.-F. (1993). *Political Writings*, translated by Bill Readings and Kevin Paul Gaiman. Minneapolis: University of Minnesota Press
- Λυπουρλής, Δ. (1968). Η παραγωγική κατάληξη -ικός στην προσωκρατική φιλοσοφία και στο Ιπποκρατικό Corpus (Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης)
- Λυπουρλής, Δ. (1972). *Ιπποκρατική Ιατρική*. Θεσσαλονίκη
- Λυπουρλής, Δ. (2000-1). *Ιπποκράτης ο Κώος, 460-377 π.Χ., τ. 1-4*. Αθήνα: Ζήτρος.
- Magdelaine, C. (2004). *La littérature médicale aphoristique: paradoxes et limites d'un genre. In: La médecine grecque antique. Actes du 14ème colloque de la Villa Kérylos à Beaulieu-sur-Mer les 10 & 11 octobre 2003*. Paris : Académie des Inscriptions et Belles Lettres, 71-94
- Marneros, A., Goodwin, F. K. (2005). *Bipolar disorders: mixed states, rapid cycling, and atypical forms*. Cambridge; New York: Cambridge University Press
- Matentzoglou, S. (2011). *Zur Psychopathologie in den hippokratischen Schriften* (Διδ. Διατρ. Erlangen-Nürnberg, Berlin, 2011)
- Manetti, D., Roselli, A. (1982). *Epidemie/Libro sesto* (Biblioteca di studi superiori, 66). Firenze: La Nuova Italia
- Manetti, D. (2009). Galen and Hippocratic Medicine: Language and Practice. Στο: Gill, C. J., Whitmarsh, T., Wilkins J., *Galen and the world of knowledge*, Cambridge, UK; New York : Cambridge University Press, 157-174
- Mansfeld, J. (1980). Plato and the Method of Hippocrates. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 21, 341–362
- Mansfeld, J. (1983). The Historical Hippocrates and the Origins of Scientific Medicine. Στο: Ruse M. (ed.). *Nature Animated*. Dordrecht: D. Reidel
- Mattern, S. P. (2008). *Galen and the rhetoric of healing*. Baltimore: Johns Hopkins University Press
- McDonald, G. C. (2009). *Concepts and treatments of phrenitis in ancient medicine*, (Διδακτορική Διατριβή, Newcastle: University of Newcastle)
- McGuire (1998). Επιστημονική Αλλαγή: Προοπτικές και Προτάσεις. Στο: Salmon, M. κ.ά., *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία της Επιστήμης*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 179-245
- McKinney, L. C (1952). Medical Ethics and Etiquette in the Early Middle Ages: The Persistence of Hippocratic Ideals, *Bulletin of the History of Medicine*, 26, 1–31.
- Μεγαλοικονόμου, Θ. (2016). *Λέρος: Μια ζωντανή αμφισβήτηση της Κλασικής Ψυχιατρικής*. Αθήνα: Εκδόσεις Άγρα.

- Meyerhof, (1935). *Ibn an-Nafīs (XIIIth cent.) and his theory of the lesser circulation*. Bruges, Saint Catherine Press
- Micale M.S.(1989). Hysteria and its historiography: A review of past and present writings. *History of Science*, 27, 223-261, 319-351
- Millán C. Á. (1999). Graeco-roman case histories and their influence on medieval Islamic clinical accounts. *Social History of Medicine*, 12, 19–43
- Moravia, S. (1980). The Enlightenment and the Sciences of Man, *History of Science* 18, 247–68
- , (1973). Gli "idéologues" e l'età dei lumi, *Belfagor*, 3, 253-265
- Murphy, KEA (2013). The Conceptualization and Treatments for Phrenitis, Mania and Melancholia in Aretaeus of Cappadocia and Caelius Aurelianus (Μεταπτ. εργ., Calgary, Alberta, 2013)
- Murphy, D. (1981). Medical Knowledge and Statistical Methods in Early Nineteenth-Century France, *Medical History* 25, 301-19
- Nelson, E. (2016). Tracking the Hippocratic Woozle: Pseudepigrapha and the Formation of the Corpus. Dean-Jones, L., Rosen R. M. (εκδ.), *Ancient Concepts of the Hippocratic* (Papers presented at the XIIIth Hippocrates Colloquium, Austin, Texas, 11-13 August, 2008), Leiden: Brill, 2016, 117-140
- Νεχαμάς, Α. (2001). *Η τέχνη του βίου: Σωκρατικοί στοχασμοί από τον Πλάτωνα στον Φουκώ*. Αθήνα: Νεφέλη
- Νικολάου, Ν. (1984). «Η ιπποκρατική φιλολογία και ό Κοραΐς», σσ. 85-101. Στο: «*Διήμερο Κοραΐ, 29 και 30 'Απριλίου 1983, Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραΐ*», Αθήνα: ΕΙΕ
- Normandin, S. (2005). Visions of vitalism: medicine, philosophy and the soul in nineteenth century (Διδάκτ. Διατρ.: McGill University)
- Nutton, V. (2004). *Ancient medicine*. London; New York: Routledge, 2004
- , (1992). Healers in the medical market place: Towards a social history of Graeco-Roman medicine. Στο: Wear, A. (εκδ.), *Medicine in society: historical essays*, Cambridge; New York: Cambridge University Press
- , (2001). God, Galen and the Depaganization of Ancient Medicine. Στο: Peter Biller and Joseph Ziegler (εκδ.), *Religion and Medicine in the Middle Ages*, Woodbridge, Suffolk; Rochester, NY: York Medieval Press, 17–32
- , (1981) (εκδ.). *Galen: Problem and Prospects*. The Wellcome Institute

- Padel, R. (1995). *Whom gods destroy: elements of Greek and tragic madness*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Παπανικολάου, Αντωνίου Δ. (1965). «Γλωσσικά έρευνα επί του Corpus Hippocraticum. Το πρόβλημα της ένότητας του πέμπτου βιβλίου των Έπιδημιών και ή σχέσις αυτού προς το έβδομον» (Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα).
- Πελεκούδας, Β. (1981). «Η ιπποκρατική κλινική παρατήρηση: συστηματική και συγκριτική μελέτη» (Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων).
- Perdicoyianni-Paléologou, H. (2009). The Vocabulary of Madness from Homer to Hippocrates. Part 1: The Verbal Group of mainomai', *History of Psychiatry*, 20, 311-39
- , (2009). The vocabulary of madness from Homer to Hippocrates. Part 2: The verbal group of βακχεύω and the noun λύσσα, *History of Psychiatry*, 20, 457-67
- Πεφάνης, Π. (2000). *Ο διαγνωστικός συλλογισμός ως μορφή επιστημονικής ανακάλυψης: η αίσθηση πρακτικής ανάμεσα στο θεμελιωτισμό και το σχετικισμό* (Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο-ΕΜΠ)
- Pfaff, F.(1932). Rufus aus Samaria: Hippokrates kommentator und Quelle Galens. *Hermes* 67, 356–359
- Pigeaud, J. (1988). Le style d'Hippocrate ou l'écriture fondatrice de la médecine. Στο: Detienne, M. (εκδ.), *Les savoirs de l'écriture: En Grèce ancienne*, Lille, Presses Universitaires de Lille, 305-329
- Pigeaud, J. (2001). *Aux portes de la psychiatrie: Pinel, l'ancien et le moderne*. Paris: Aubier
- , (1992). *La Maladie de l'âme*. Paris: Les Belles Lettres
- , (1995). La follia nell'antichità classica: mania e i suoi rimedi, Marsilio, Venezia [αρχική έκδοση, *Folie et cures de la folie chez les médecins de l'antiquité gréco-romaine. La manie*, Paris : Les Belles Lettres]
- , (1975), L'hippocratisme de Laennec, *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 3, 357-363
- Pinault, J. R. (1992). *Hippocratic Lives and Legends*. Leiden: Brill
- Πλουμπίδης, Δ. (1981). Συμβολή στη μελέτη της Ιστορίας της Ψυχιατρικής στην Ελλάδα. Η παραδοσιακή συμπεριφορά απέναντι στους ψυχοπαθείς και τα ψυχιατρικά ιδρύματα του 19^{ου} αιώνα (Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών)
- Πουρκός, Μ., Δαφέρμος, Δ. (επιμ.) (2010). Ποιοτική Έρευνα στην Ψυχολογία και την Εκπαίδευση: Θεωρητική και Ιστορική Οριοθέτηση του Πεδίου. Στο: Μ. Πουρκός & Μ. Δαφέρμος (επιμ.), *Ποιοτική έρευνα στην Ψυχολογία και στην Εκπαίδευση: επιστημολογικά, μεθοδολογικά και ηθικά ζητήματα*, 19-73

- Πρελορέντζος, Γ. (2005). Το παράδειγμα του Σωκράτη στη νεότερη φιλοσοφία. Στο: Ιεροδιακόνου, Κ. (επιμ.). *Η χρήση παραδειγμάτων στη φιλοσοφία*. Αθήνα: Εκκρεμές, 157-215
- Pollak, K. (2005). *Η Ιατρική στην Αρχαιότητα, Ελλάδα-Ρώμη-Βυζάντιο. Η Ιατρική στη Βίβλο και το Ταλμούδ*, μτφρ. Αιμίλιος Δημ. Μαυρουδής, εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα
- Pomata, G., Siraisi N. G. (2005). *Historia: empiricism and erudition in early modern Europe*. Cambridge, Mass.: MIT Press
- Pomata, G. (2014). The Medical Case Narrative: Distant Reading of an Epistemic Genre, *Literature and Medicine*, 32, 1-23
- , (2011). Observation Rising: Birth of an Epistemic Genre, 1500–1650. Στο: Daston Lorraine and Lunbeck Elizabeth *Histories of Scientific Observation*, Chicago: The University of Chicago Press
- Pormann, P. E. (2005). The Physician and the Other: Images of the Charlatan in Medieval Islam. *Bulletin of the History of Medicine*, 79, 189-227
- , (2008). Case Notes and Clinicians: Galen's Commentary on the Hippocratic Epidemics in the Arabic Tradition, *Arabic Sciences and Philosophy*, 18, 247-284
- , (2012). *Epidemics in context: Greek commentaries on Hippocrates in the Arabic tradition*. Berlin: De Gruyter
- Revault d' Allones, M. (2011). Μισέλ Φουκώ: μια φιλοσοφία της επικαιρότητας (μτφρ. Κώστας Σπαθαράκης), *Νέα Εστία*, 1843, 598-614
- Rheinberger, H.-J. (2010). *On Historicizing Epistemology*. Stanford: Stanford University Press
- Robinson, D. N. (2013). Historiography in psychology: A note on ignorance. *Theory & Psychology*, 23, 819–828
- Rose, V. (1879). *Cassii Felicis De medicina: ex graecis logicae sectae auctoribus liber, translatus sub Artabure et Calepio consulibus (anno 447) Lipsiae [Leipzig]: In aedibus B.G. Teubneri*
- Rose, N. S. (1996). *Inventing ourselves: psychology, power, and personhood* Cambridge. England; New York: Cambridge University Press
- , (1990). *Governing the soul: the shaping of the private self-London*. New York: Routledge, 1990.
- , (2009). *The Politics of Life Itself: Biomedicine, Power, and Subjectivity in the Twenty-First Century*. Princeton University Press 2009
- Rosen, G. (1946). The Philosophy of Ideology and the Emergence of Modern Medicine in France. *Bulletin of the history of medicine*, 20, 328-339

- Robert, F. (1975). Les adresses de malades dans les Epidemics II, IV, et VI. Στο: *La collection hippocratique et son role dans l'histoire de la médecine*, Colloque de Strasbourg 1972 (Leiden, 1975)
- Said, S. (2013). From Homeric ate to Tragic Madness. Στο: Harris, W. V., *Mental Disorders in the Classical World* (Columbia Studies in the Classical Tradition, 38). Leiden, Boston: 2013, 363-394
- Sakai, A. (1991). Phrenitis: Inflammation of the mind and the body. *History of Psychiatry*, Vol 2(6, Pt 2), Jun 1991, 193-205
- Santos, A. E. (2012). *Epid. II, IV y VI: composición de sus historias clínicas*. Universidad de Valladolid.
- Santos, A. E. (2004). *Las historias clínicas de Epidemias V y VII: La descriptio morbi y el exitus*. Cuadernos de Filología Clásica; Estudios Griegos e Indoeuropeos (Madrid) Vol. 14, Ene.-Dic. 2004, 75-90
- Santos, A. E. (1994). *Divergencias y paralelos entre las historias clínicas de Epidemias I y III*. *Quadernos de philologia classica*. Estudios griegos e indoeuropeos, 1, 1994, 47-76, Univ. de Madrid
- Sassi, M. M. (1988). *The science of man in ancient Greece*. Chicago: University of Chicago Press.
- Saunders, D. (1992). *Authorship and Copyright*. London: Routledge
- Savage-Smith, E. (1996). Medicine. Στο: *Encyclopedia of the History of Arabic Science*, Roshdi Rashed (εκδ.), 3 vols (London: Routledge)
- Seaford, R. (1993). Dionysos Destroyer of the Household. Στο: *Masks of Dionysus*, T. H. Carpenter and C. A. Faraone (Ithaca, and London, 1993) 115-46
- Schironi, F. (2012). *Greek commentaries*. Dead Sea Discoveries, 19, 399-441
- Simon, B. (2008). Mind and madness in classical antiquity. Στο: Edwin R. Wallace IV και John Gach *History of Psychiatry and Medical Psychology*. [New York]: Springer, 175–197
- , (1978). *Mind and madness in ancient Greece: the classical roots of modern psychiatry*. Ithaca, N.Y. : Cornell University Press
- Simon, E. (2004). The paestan painter Asteas. Στο: Marconi, C., *Greek Vases: Images, contexts and controversies*, Leiden; Boston: Brill, 2004
- Sinding, C. (2004). «The Power of Norms: Georges Canguilhem, Michel Foucault, and the History of Medicine» Στο: Huisman, F., Warner, J.H., *Locating Medical History: The Stories and Their Meanings*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 262-84

- Siraisi, N. G. (2007). *History, medicine, and the traditions of Renaissance learning*. Ann Arbor: University of Michigan Press
- , (1990). *Medieval & early Renaissance medicine: an introduction to knowledge and practice*. Chicago: University of Chicago Press
- Smith, W. D. (1990). *Hippocrates. Pseudepigraphic Writings*. Leiden/New York/Kopenhagen/Köln 1990
- Smith, W. D. (1979). *The Hippocratic Tradition*. Ithaca: Cornell University Press
- , (ed.) (1994): *Hippocrates. Works, vol. 7: Epidemics 2, 4-7*. The Loeb Classical Library 477. Cambridge/Mass., London (Harvard University Press)
- Smith Ph. (2006). *Πολιτισμική θεωρία: μια εισαγωγή*. Κριτική, 2006
- Staden, H. Von (2002). A Woman Does Not Become Ambidextrous': Galen and the Culture of Scientific Commentary. Στο: *The Classical Commentary: Histories, Practices, Theory* (Leiden, the Netherlands ; Boston : Brill, 2002.), 109–40
- , (1989). *Herophilus: The art of medicine in early Alexandria*. Cambridge and New York: Cambridge University Press
- Staum, M. S. (1980). *Cabanis: enlightenment and medical philosophy in the French Revolution*. Princeton, N.J. : Princeton University Press
- Teffeteller, A. (1984). *MENOS in Early Greek* (Διδακτ. Διατρ., McGill University, January 1984)
- Temkin, O. (1977). Byzantine medicine: tradition and empiricism. Στο (του ιδίου): *The double face of Janus and other essays in the history of medicine*. Baltimore: Johns Hopkins University Press
- , (1971). *The falling sickness; a history of epilepsy from the Greeks to the beginnings of modern neurology*. Baltimore, Johns Hopkins Press
- Teo, T. (2013). Agnotology in the dialectics of the history and philosophy of psychology. *Theory & Psychology*, 23, 840-851
- Teo, T. (2005). *The Critique of Psychology: From Kant to Postcolonial Theory*. New York: Springer
- Τζιόβας, Δ. (1983). Η έννοια του αναγνώστη στη θεωρία της λογοτεχνίας. *Ο Πολίτης*, 62, 78-87
- Τσινόρεμα, (1994). Επιστήμη και ορθολογικότητα. Τα αδιέξοδα του σχετικισμού στη σύγχρονη φιλοσοφία και κοινωνιολογία της επιστήμης. *Αξιολογικά*, 7, 7-71
- Theodorou, Z. (1993). Subject to Emotion: Exploring Madness in Orestes. *Classical Quarterly*, 43,32–46

- Thuminger, Ch. (2013) The Early Greek Medical Vocabulary of Insanity: Semantics and Distribution. Στο: Harris, W. V. *Mental Disorders in the Classical World*. (Columbia Studies in the Classical Tradition, 38). Leiden, Boston, 61-95
- Toorn, K van der (1985). *Sin and sanction in Israel and Mesopotamia: a comparative study*. Assen, Netherlands: Van Gorcum, 1985
- Vagelpohl, U[we]. (2011). In the translator's workshop. *Arabic sciences and philosophy*, 21, 249-288
- , (2014). *Galenus. Commentary on Hippocrates' Epidemics book I Pt. 1/3*. (Corpus medicorum Graecorum/Supplementum Orientale, Supplementum orientale = Supplementvm orientale, 5,1). Berlin [u.a.] De Gruyter Akad. Forschung 2014
- , (2012). Galen, Epidemics, Book One: Text, Transmission, Translation. Στο: Pormann P. E. *Epidemics in Context. Greek Commentaries on Hippocrates in the Arabic Tradition*. Scientia Graeco-Arabica 8. Berlin, Boston (De Gruyter), 125-150
- Vallance, J. (2000). Doctors in the Library: The Strange Tale of Apollonius the Bookworm and Other Stories Roy. Στο: M MacLeod (ed.). *The Library of Alexandria: centre of learning in the ancient world*. London; New York: I.B. Taurus; New York: In the United States and Canada distributed by Palgrave Macmillan, 2000, 95-113
- Vegetti, M. (2000). *Ιστορία της αρχαίας φιλοσοφίας*. Αθήνα: Π. Τραυλός. [μετάφραση, επιστ. επιμέλεια: Γιάννης Δημητρακόπουλος]
- Wallace, E. R. IV και Gach (2008). *History of Psychiatry and Medical Psychology: With an Epilogue on Psychiatry and the Mind- Body Relation*. New York: Springer Science
- Wear, A., French, R, (εκδ.) (1989). *The Medical Revolution of the Seventeenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press
- Weiner, D.B. (2008). The madman in the light of reason. Enlightenment psychiatry. Part II. Alienists, treatises, and the psychological approach in the era of Pinel. Στο: Wallace E. R. IV και Gach J., *History of Psychiatry and Medical Psychology*. New York: Springer, 281-303
- Weiner, D.B. (2008). Philippe Pinel in the Twenty-First Century: The Myth and the Message. Στο: Wallace E. R. IV και Gach J., *History of Psychiatry and Medical Psychology*. New York: Springer, 305-312
- Weiner, D.B., Sauter, M. J (2003). The city of Paris and the rise of clinical medicine. *Osiris*, 2003, 18: 23-42

- Weiner, D.B. (2000). A provincial doctor faces the Paris establishment – Philippe Pinel 1778–93. Στο: M.S. Micale (εκδ.), *Enlightenment, passion, modernity: historical essays in European thought and culture*. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2000, 66-87
- , (1999). *Comprendre et soigner: Philippe Pinel (1745-1826): La médecine de l'esprit*. Penser la Médecine Paris: Fayard
- Weiner, D.B. (1997). Sur les pas de Pinel à la Salpêtrière, d'après des documents inédits. *Histoire Des sciences médicales* (Paris), τ. 31, I, 37-44
- Weiner, D. (1990). Mind and Body in the Clinic: Philippe Pinel, Alexander Crichton, Dominique Esquirol and the Birth of Psychiatry. Στο: G. Rousseau (εκδ.), *The Languages of Psyche: Mind and Body in Enlightenment Thought*. Berkeley: University of California Press, 1990, 331-404
- Williams, E. (1994). *The physical and the moral: anthropology, physiology, and philosophical medicine in France, 1750-1850*. Cambridge; New York, N.Y., USA: Cambridge University Press, 1994
- Woodmansee, M. (1984). The Genius and the Copyright: Economic and Legal Conditions of the Emergence of the 'Author'. *Eighteenth-Century Studies* 17 (4): 425–448
- Woolgar, S. (1993). *Science: The Very Idea*. London: Routledge
- Wolska-Conus, W. (2000). Palladios — «le Pseudo-Galien» (Ο Νεότερος Έξηγητής) — dans le commentaire de Stéphanos d'Athènes aux Aphorismes d'Hippocrate *Revue des études Φουρτούνης, Γ.* (2009). Η απορία του υποκειμένου: Φουκώ, Αλτουσέρ, Μπάτλερ, *Σύγχρονα Θέματα*, 106, 51-58
- Young, R. (επιμ.). *Untying the Text: A Post-structuralist Reader*. Boston, London and Henley: Routledge & Kegan Paul

Δ. ΛΕΞΙΚΑ

- Abrams, M. H. (1999). *Λεξικό Λογοτεχνικών Όρων* (μτφρ. Γιάννα Δεληβοριά και Σοφία Χατζηιωαννίδου). Αθήνα: Πατάκης
- Αποστολίδης, Π. (1997). *Ερμηνευτικό Λεξικό Πασών των Λέξεων του Ιπποκράτους*. Αθήνα: Γαβρηλίδη
- Chantraine, P. (1968). *Dictionnaire etymologique de la langue grecque: histoire des mots*. Paris: Klincksieck, 1968-1980
- Hoffman, J. B. (1974). *Ετυμολογικόν λεξικόν της αρχαίας ελληνικής* [ΑΝΤ. Δ. Παπανικολάου]
- Liddell H. G., Scott R. (1901-). *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης* (Εκδόσεις Ιωάννης Σιδέρης, Αθήνα)

